پاول کێنەدی

سەرهەڵدان و دارمانی زلهێزەکان

گۆڕانکارییە ئابوورییەکان و کێشە سوپاییەکان

لە 1500 ەوە تا 2000

د. کوردۆ عەلی

لە ئاڵەمانییەوە کردوویە بە کوردی

بەرگی یەکەم

سلێمانی، 2006

www.pertwk.com

ناوی کتێبە سەرچاوەکە بە ئەڵمانی

**Aufstieg und Fall
der groben Machte**

وەزارەتی ڕۆشنبیری

بەڕێوبەرێتی خانەی وەرگێڕان

www.roshnbiri.org
khanaywargeran@yahoo.com

- ناوی کتێب: سەرهەڵدان و دارمانی زلهێزەکان
- نووسەر: پاول کێنەدی
- وەرگێڕ: د کوردۆ عەلی
- سەرپەرشتیاری هونەری: زاناکەمال

- نەخشەسازی:زانا ڕەوف
- دیزاینی بەرگ: زانا کەماڵ
- زنجیرە: 136
- تیراژ: 1500
- ژمارەی سپارد نی (78) وەزارەتی ڕۆشنبیری پێدراوە
- چاپخانەی:

پێرست :

بابەت	لاپەرە
سەرتڵ	5
1-هەڵکشانی جیهانی خۆرئاوا	22
چینی مینگ	26
جیهانی ئیسلام	33
دووکەنارکەوتەکە ، ژاپۆن و رووسیا	43
ژاپۆن	43
رووسیا	46
دیاردە سەرسووڕهێنەرەکەی ئەورووپا	49
2- هەڵپەی دەستەڵاتگرتنەدەستی هابسبورگەکان ، 1519- 1659	76

بابەت	لاپەرە
مێژوو و ئاکامی شەڕەکان	78
بەهێزبوون و لاوازبوونی بەرەی هابسبورگ	95
بەراوردکارییەکان لەسەر ئاستێکی نێودەوڵەتی	121
فەرەنسا	123
ئینگلتەرا	130
سوێد	138
هۆڵەندا	144
جەنگ و پووڵ و دەوڵەتی نەتەوەیی	150

بابەت	لاپەرە
3- باری دارایی و جوگرافی و ئاکامی شەڕەکانی 1660- 1815	156
شۆڕشی دارایی	162
جیۆپۆلیتیک	180
رووسیا	196
ئاکامی شەڕەکانی ساڵانی 1660- 1763	208
ئاکامی جەنگەکانی 1763- 1815	235
سەرچاوەکان	282

سەرتڵ

ئەمە کتێبێکە دەربارەی هێزە نەتەوەیی و نێونەتەوەییەکانی سەردەمی نوێ ، یانی لە قۆناغی وورییابوونەوە ، (ڕێنەسانس) بەدواوە . هەوڵدەدات مێژووی سەرهەڵدان و داڕمانی زلهێزەکانی ئەم پێنج سەدەیەی دوایی بتوێژێتەوە و ڕوونیبکاتەوە ، تایبەت پاش پەیدابوونی میرنشین و پاشانشینە نوێکانی ئەورووپای خۆرئاوا و دەرکەوتنی سیستێمێکی نوێی دەوڵەتیی ، لەوبەر ئۆقیانووسەوە .

دیارە هیچ چارەنییە و دەبێت باسی جەنگ و کوشتاری زۆر بکرێت ، بەتایبەت دەربارەی ئەو کێشە گەورە و مەزنانەی کە لە لایەن زلهێزەکان و ئەو بەرە و یەکێتییە شەڕانیانانەی دروستیان کردوون و گەڕیان کردووە و شەڕیان

www.pertwk.com

فرۆشتووە و ڕووداو و ئاکامەکانی کاریگەرییەکی هێجگارگەورەیان لەسەر بارە نێودەوڵەتییەکە هەبووە .

هەڵبەت ئەمە کتێبێك نییە باس لە مێژووی سوپایی بکات ، بەڵکە باس لەو گۆڕانکارییانە دەکات کە لە ساڵەکانی 1500 ەوە کاریان لە سیستێمی ئابووریی جیهان کردووە ، بێ ئەوەی بکرێتە بابەتێکی مێژووی ئابووریی . دیارە بە پلەی یەکەم خۆ بە ئاوێتەبوون و یەکانگیربوونی ئابووریی میللی و ستراتیژی سەردەمێکەوە خەریکدەکات ، کە وولاتە پێشکەوتووەکان ، لە هەڵپەی ئەوەدابوون ، لەو سیستێمە نێودەوڵەتییەدا ، باری ئابووریی و دەستەلات و هێز و توانای خۆ بپارێزن ، یاخود برەوی پێبدەن و دەوڵەمەندتر و بەهێزتری بکەن .

کێشە سوپاییەکان ، کە سەردێڕی دووهەمی کتێبەکەیە ، هەمیشە لە بەرامبەر گۆڕانکارییە ئابوورییەکاندا رادەگیرێت و لەو کلاوڕۆژنەیەوە تێیدەڕواندرێت . گەشکەی سەرکەوتنی زلهێزێك و داڕمانی هێزێکی دی لەو سەردەمانەدا ، زێتر وەك ئاکامی ململانێیەکی دوور و درێژ دەنرخێندرێت و بەوەوە بەندە داخۆ ئەو وولاتە لە کاتی جەنگدا ، تا کامە ئەندازە و چۆن چۆنی سوودی لە پاشەکەوتە ئابوورییەکەی وەرگرتووە و داخۆ بارە ئابوورییەکەی لە بەرامبەر زلهێزەکانی دیدا ، کە دەیان ساڵ بەر لە کێشەکە ، گەشەیان کردووە و لەخەم ڕەخسیون ، لە چ ئاستێکدا بووە . بۆیە هێز و ووزەی ململانێ ، چ لەسەردەمی ئاشتیدا و چ لەسەروەختی جەنگیشدا ، گرنگن . ئەو هێندە هێز و گوڕەی زلهێزەکان بۆ بڕیاردان دەربارەی سیاسەتی جیهان هەیانبووە ، هەمیشە بەیەك رەوت و یەك ڕادە نەبوون ، چونکە پلەی گەشە و نەشونمای تەکنۆلۆژیا و چۆنیەتی نوێکردنەوە و

خۆڕێکخستنەوە ، لە کۆمەڵگەیەکەوە بۆ یەکێکی دی جوداوازە و دەستکەوتی زێتری بۆ بڕێکیان هەبووە وەك لە هەندێکی دی . بۆ نموونە ، داهێنان و بەکارهێنانی گەمێی جەنگیی تۆپهاوێژ و بووژاندنەوە و گەشەکردنی بازرگانیی ، ساڵانی 1500 بەدوا ، لە ئۆقیانووسی ئەتلانتیك دا ، بۆ گشت ئەورووپا وەك یەك سوودی نەبووە ، بەشی هەندێك زۆر زێتر بووە لە بڕێکی دی . هەروەها دۆزینەوەی هێزی هەڵم و دەرهێنان و بەکارهێنانی خەڵووزی بەرد و ڕەعەمەلهێنانی کانەکانی دی ، هێز و دەستەڵاتی بڕێکی برەوپێداوە و هەڵیگڕاندوون و هەندێکی دیکەی لاوازکردوون .

ئەو دەمەی بەروبوومی ئابووری وولاّتێك زیاد دەکات ، ئیدی لە کاتی ئاشتیدا ، توانای کڕینی چەك و جبەخانەی زێتر دەبێت و لە کاتی شەڕیشدا دەتوانێت لەشکرێکی گەورە و مەزنتر بەخێوکات و گەمیٚ و ئامێری جەنگی زێتر بکڕێت و سوودیان لێوەرگرێت .

دەتوانیین بە ڕاشکاوی بڵێین : چۆن باری ئابوورییەکی چاك و گەشەکردوو ، بۆ دامەزراندنی لەشکرێکی کۆك و تەییار پێویستە ، هەروەها لەشکرێکی بەهێز و چاك ڕێکخراویش ، بۆ پاراستنی بارە ئابوورییە چاکەکە پێویستە . بەلاّم هەرکات لە دەمی میللەت گێڕدرایەوە و بۆ بواری سوپا و لەشکرکێشی تەخش و پەخش کرا و باری ژیانە چاکەکە دالەنگیی ، ڕەنگە لە ماوەیەکی درێژخایاندا زیان بە هێز و ووزەی ئەو وولاّتە بگەیەنێت و لاوازی بکات .

بەهەمان جۆر ، ئەو وولاّتەی لە ڕووی ستراتیژییەوە ، پەل و پۆ دەهاوێت و خاکی خۆی فراوان دەکات ، یاخود خۆی دووچاری شەڕێکی گرانبەها دەکات ، مەترسی

www.pertwk.com

ئەوە هەیە ، سوود و دەستکەوتی ئەو فراوانبوونە ، لە ئەرك و مەسرەفی زۆری ئەو کارە کەمتر بێت و بارەکە دالەنگێنێت . ئەوە دەردێکی کوشندەیە ، تایبەت ئەگەر هاتوو ئەو وولاّتە پێی نابێتە قۆناغی قەیران و هەتەرێکی ئابوورییەوە .

مێژووی سەرهەڵدان و پاشانیش داڕمانی بڕێك لە زلهێزەکانی پێشینەی ئەورووپای خۆرئاوا لەسەدەی شازدەهەمدا ، وەکی ئیسپانیا و هۆڵەندا و فەرەنسا و ئیمپراتۆرێتی ئینگلیز و ئەمریکای ئەوڕۆ ، گەر قووڵ تێڕوانین ، بەڕوونی ئەو جوداوازییە گەورانەی نێوان داهات و دەستکەوتی وولاّت و ئەرك و مەسرەف و خەرجیی زۆری سوپامان بۆ دەردەخەن .

گەر سەرنج لە مێژووی سەرهەڵدان و داڕمانی زلهێزەکانی ئەم پێنج سەد ساڵەی دوایی بدەین ، دەبێت بڕوانینە بەهێزی و لاوازیی چەقەکانی هێز و دەستەڵاتی وەك چینیمینگ و ئیمپراتۆرێتی عوسمانی و لق و پۆپە موسڵمانبووەکانی هیندستان و ئیمپراتۆرێتی مەغۆل و دەوڵەتی مۆسکۆ و تۆکوگاڤای ژاپۆن و وولاّتانی ئەورووپای خۆرئاوا .

تا سەرەتای سەدەی شازدەهەمیش ، کەس نەیدەزانی ئەو وولاّتانەی پێشان باسکران ، سایە و ساباتی دەستەڵات و هێزیان لە وولاّتانی دی فراوانتردەبێت و سەرپاکیان بۆڕدەدەن . ئەو ئیمپراتۆرێتە خۆرهەڵاتییانە ، چەندە پڕڕەونەق و چاکرێکخراوتر لە ئەورووپا نواندبێتیان ، گشتیان بەدەست بەلاّی کەسێتییەکی نێوداری خاوەن دەستەلاّتەوە نالاّندوویانە ، کە سووربووە لەسەر ئاوێتەکردنی ئاین و ژیانی کۆمەلاّیەتی ، تەنها لەسەر ئاستی دەوڵەت و ئاینەکەیدا نا ، بەڵکە لەسەر ئاستی ئابووریی و چەك و جبەخانەش . نەبوونی سەرکردە و کەسێتییەکی

هێند درەوشاوە لە ئەوروپادا و ململانێ شەڕانییەکانی نێوان میرنشین و پاشانشینەکان و دەوڵەتۆچکەی شاران ، هەمیشە هانی ئەوەی داون ، ئاست و باری سوپا و لەشکریان چاکتر بکەن ، لەکاتی پڕ خێرو بێریدا ، هەم تەکنۆلۆژیای نوێیان دادەهێنا و هەم سیستێمی ئابوورییان دەبووژاندەوە . لە کۆمەڵگەی فێرە کێبەرکێی ئەوروپادا ، کۆسپ و تەگەرە لەسەرەڕێی نوێبوونەوە و تازەگەرییدا ، لە هەموو جێگەیەکی دی کەمتر بووە ، بۆیە باری ئابوورییان لە گەشەکردنێکی بەردەوامدابووە و ئاستی سوپا و لەشکرکێشییشیان لە پێشکەوتنێکی بێ وێنەدا ، بەڕادەیەك کە بۆڕی هەموو دنیایان دا .

لە هەڕەتی ئەو پێشکەوتنە تەکنۆلۆژیاییانە و پێشبڕکێ سوپاییانە دا ، بەو شێوازە چڕوپڕەی لە ئەوروپادا باوبوو، هەردەم مەترسی ئەوە لە ئارادابوو ، وولاتێکیان لە هەمووان سەروەت و سامان زێتر خڕکاتەوە و ئەوانی دی بۆڕ بدات و دەست بەسەر تەواوی کیشوەرەکەدا بگرێت . لە 1500 بەدوا ، بەرەی پادشایەتی و ئاینیی ، بە سەرکردایەتی خانەوادەی هابسبورگی ئیسپانیا و ئوتریش ، نێزیکەی 150 ساڵی ڕەبەق ، ئەو هەڕەشەیەیان دەکرد و هەموو دەوڵەتە مەزنەکانی دی ئەوروپا لە هەوڵی ئەوەدا بوون بەر بە زاڵبوونی دەستەلاتیان بگرن .

دیارە دەبێت لە کوانووی گۆڕانکاریی و پێشکەوتنە ئابووری و تەکنۆلۆژیاییەکانەوە ، لە هێز و گوڕ پەیداکردن ، یاخود لاوازبوونی هێزە مەزنەکانی ئەوروپا بڕوانین و هەر لەو ڕوانگەیەشەوە شییانبکەینەوە ، تا لەو ڕێگەیەوە هۆکاری هەڵایسانی کڵپەی ئاگری زۆر لەو جەنگانە تێبگەین . بۆ نموونە

www.pertwk.com

، دەگەینە ئەو گریمانەیەی ، کە هابسبورگییەکان ، لەگەڵ ئەو هەموو سەروەت و سامانە فرەیەیاندا ، لە ئاکامی ئەو شەڕ و کێشمەکێشە زۆرانەیاندا ، با بەردەوام لە خۆ فراوانکردن و پەل و پۆ هاویشتنیشدا بووبن ، کاتێك بنەما ئابوورییەکەیان لاوازبوو ، لەڕووی سوپاییەوە هێشتا هەر سەریان زل و ووڕ و کاس بوو. بەلام زلهێزەکانی دی ئەوروپا ، کە بەدەست ئەو شەڕە بەردەوام و فراوانانەوە هەمیشە دەیاننالاند، توانییان ، با بە شەڕەشەقیش بووبێت ، هاوکێشیی و هاوسەنگیی نێوان سەروەت و سامان و توانای مادییان و هێزی سوپاییان باشتر ڕاگرن ، وەك لە دوژمنە هابسبورگییەکانیان .

دیارە ناتوانرێت هەروا سادە و ساکار ، وەکی ململانێی نێوان بەرەیەکی فراوان و مێملێ و دژە زۆر و زەوەندەکانیان ، لەو گێرمە و کێشانەی سالانی 1660 تا 1885 ی نێوان زلهێزەکان بڕواندرێت . لەو سەردەمە ئالۆزەدا ، کە بڕێك زلهێزی دێرینی وەکی ئیسپانیا و هۆڵەندا ، داخزانە خانەی هێزێکی پلە دووەوە ، هێدی هێدی ، پێنج دەوڵەتی مەزن پەیدابوون و سەریانهەڵدا ، ئەوانیش : فەرەنسا و ئینگلتەرا و روسیا و نەمسا و پروسیا بوون . لە سەرتاسەری سەدەی هەژدەهەمدا ، ئەو پێنج وولاتە ، بزوێنەری جموجۆڵی دیبلۆماسییانەی ئەوروپا و ئاگرخۆشکەری گشت جەنگەکانی بوون . دووچاری ژمارەیەکی زۆر شەڕی درێژخایان هاتن و چەندین جار ئەمبەر و ئەوبەر و ئەمسەر و ئەوسەر و سەنگەر گۆڕکێیان کرد.

ئەو دەمە ، فەرەنسا ، سەرەتا بە فەرماندەیی لودڤیگی چواردەهەم و پاشانیش بە سەرکردایەتی ناپلیۆن ، هێندەی نەمابوو گشت ئەوروپا بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە،

بۆیە گشت ئەو هەوڵ و کۆششانەی ، بەیەکگرتنی زلهێزەکانی دی ، پووچەڵ کرانەوە و بەریان پێگیرا .

هەر لەسەدەی هەژدەهەمدا ، کاتێك مەسرەف و خەرجیی لەشکر و هێزی دەریایی ئینگلیز ، هێجگار زیادی کرد ، وولاتەکە گەیشتە ئەو ئاستەی سیستەمێکی پێشکەوتووی بانك و سەودا و مامەڵە بهێنێتە کایەوە ، کە سوود و دەسکەوتێکی هێجگار چاکی لێچنییەوە ، بە پێچەوانەی دوژمن و مێملەکانییەوە ، کە لەو ڕووەوە هێشتا بە پاشکەوتوویی مابوونەوە .

هەڵبەت شوێنی جوگرافیایی هەر وولاتێکیش گرنگیی تایبەتی خۆی هەیە ، چونکە گەلەکجار ئەو شوێنە لە ڕووبەڕووبوونەوە و کێشمەکێش و ململانێکەدا ، بڕیاری چارەنووسساز دەدات . هەر ئەو هۆکارەش بۆمانڕووندەکاتەوە ، بۆ و چۆن چۆنی دووباڵەکەی ئەوروپا ، ئینگلتەرە و ڕووسیا ، تا 1815 ش ، هەر بەرە و هێز و گوڕ پەیداکردن و فراوانبوون دەچوون . دیارە هەردوکلا توانای دەستتێکەڵکردنی سەرجەم کێشەکانی ئەوروپای خۆرئاوا و نێوەندیان هەبوو ، بۆ خۆشیان لە ڕووی جوگرافیاییەوە دووره دەست بوون و کەنار کەوتوو . هەردوکلا لە سەدەی هەژدەهەم بەدوا ، لەسەر حسێبی خاکی وولاتانی دەرەوەی بازنەی ئەوروپا ، قەڵەمڕەوی خۆیان فراوان کرد . لە هەمان کاتیشدا، هەردوکلا ، هاوکێشی و هاوسەنگیی شایەنی تەواوی هێزەکانی ئەوروپایان ڕاگرتبوو . سەرەنجام ئەوەبوو ، لە دواهەمین دەیەی سەدەی هەژدەهەمدا ، شۆڕشی پیشەسازیی لە ئینگلتەرەوە سەریهەڵدا و دەستیپێکرد ، کە بوارێکی هێجگار فراوانی بۆ ڕەخساند، تا بتوانێت وولاتانی زۆری ئەوبەر دەریا ، ژێردەستە بکات و

بەر بە شاڵاو و هێرشی ناپلیۆنیش بگرێت ، کە بە نیازبوو تەواوی ئەوروپا بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە .

بە پێچەوانەوە ، ئیدی لە 1815 بەدوا ، یەك سەدەی تەواو ، هیچ جەنگێکی هاوبەرەیی گەورەی ئەوتۆ لە ئەوروپادا ڕووی نەدا ، بەڵکە هاوکێشییەکی ستراتیژی حوکمفەرما بوو ، کە لە لایەن گشت هێزە مەزنەکانی ئەوروپاوە پارێزگاریی دەکرا و هیچ میللەتێك نەیدەتوانی ، یاخود نەیدەویست ئەوروپا بخاتە ژێردەستی خۆیەوە .

هەڵپەی یەکەم و هەرە لەپێشی وولاتانی ئەوروپا لە 1815 بەدوا ، بنجبەستکردن و سەقامگیرکردنی دەستەڵاتی ناوخۆبوو . بە نیسبەت (ڕوسیا و ئەمریکا) شەوە ، پەل و پۆهاویشتن و خۆ فراوانکردن بوو لەسەر ئاستی کیشوەرەکانیان .

ئەو بارە ، تا ڕادەیەك سەقامگیرە ، دەرفەتێکی وای بۆ بەریتانیای مەزن رەخساند ، لە بواری هێزی دەرياییدا و لەڕووی کۆلۆنیالیزەکردن و لەڕووی داراییشەوە ، بگاتە لوتکە و بکەوێتە پێشی پێشەوە . هەر ئەو دەمانە ، هەلی بۆ هەڵکەوت هەرچی بەرهەمی پیشەسازیی ئەوتۆ هەبوو ، کە بەهێزی هەڵم بەڕێوەدەچوون ، بۆخۆی قۆرخ کات .

لەبەرایی نیوەی دووهەمی هەمان سەدەدا، تیشکی ڕۆشنی شۆڕشی پیشەسازیی گەیشتە وولاتانی دییش . بەوە جڵەوی ڕاگرتنی سەنگی هاوکێشیی هێزەکانی جیهان لە دەست کۆنە زلهێزەکان ترازا و کەوتەدەست وولاتانێك ، کە پێکهاتێکی ماددی چاکتر و شیرازەیەکی باش ڕێکخراوتریان هەبوو ، بۆیە توانییان لەو

ڕێگەیەوە ، ئەوپەڕی سوود لە ئامرازە نوێکانی بەرهەمهێنان و تەکنۆلۆژیای تازە وەرگرن .

لە شەڕە نیمچە گەورەکانی ئەو سەردەمەدا ، کە تاڕادەیەك شەڕی قرم و شەڕی ناوخۆی ئەمریکا و شەڕی پروسی و فەرەنسییەکان دەگرێتەوە ، تەنها ئەو میللەتانە تێداچوون و دۆڕان ، کە نەیانتوانی لەشکرەکانی خۆیان نوێبکەنەوە ، یاخود ئەوانەی بنەمایەکی پیشەسازیی تۆکمە و پتەویان دانەمەزراندبوو ، تا لەو ڕێگەیەوە بتوانن ئەرك و مەسرەفی زۆری لەشکرکێشی و چەك و جبەخانەی گرانبەهای پێ دابین بکەن ، کە ڕێڕەو و شێوازی جەنگیان گۆڕی .

لەگەڵ دەستپێکردنی سەدەی بیستهەمدا ، سیستێمی سیاسی جیهان ، بەهۆی خێرایی ئەو گۆڕانکارییە تەکنۆلۆژییانە و ئەو نابەرابەرییەی لە پەرەسەندن و گەشەکردن و فراوانبوونی داهاتدا هاتە ئاراوە ، زۆر لەق و لەوێرتر و ئاڵۆزتربوو، وەك پەنجا ساڵ لەوەبەر . ئەمە پاش ساڵی 1880 ، بەڕوونی لە هەڵپە و کێبەرکێی زلهێزەکاندا لەسەر کۆلۆنی زێتر و زەوی زێتر لە ئەفریقیا و ئاسیا و ئۆقیانووسی ئارامدا ، دەرکەوت . هۆکار و دینامیکی ئەو شەڕ و کێشانە ، لە لایەك دەستکەوتی زێتر و چەورتر بوو ، لە لایەکی دییش ترسی ئەوەی نەبا بکەونە نێو گەوەی خەرمانەی تارمایی لەبیرکراوی مێژووەوە . لەق و لەوێریی بارەکە لەو ململانێ و کێبەرکێیەی چەکدارکردنی خۆ ، لە بواری زەوی و زەریادا و خۆبەستنەوە بە بەرە و هاوپەیمانانی سوپاییەوە لە کاتی ئاشتی و ئارامییدا ، کە دەوڵەتە جوداکان ، بۆ شیمانەی گەڕی شەڕی داهاتوو ، خۆیان ئامادە دەکرد ، بەڕوونی دەدرەوشایەوە . لە پشت پەردەی ئەو شەڕەزرتانێیەی کۆلۆنیالەکان و ئەو گێرمە و کێشە

www.pertwk.com

جیهانیانەی پێش ساڵانی 1914 لێیانکەوتەوە ، ساڵ لەدووی ساڵ ، نیشانە و هێمای سەرهەڵدانی چەند هێزێکی ئابووری مەزن و ئەو گۆڕانکارییانەی لە تێکچوونی شیرازەی هاوکێشی و هاوسانیی سەنگی هێزەکانی جیهاندا هاتەکایەوە ، بەزەقی بەرجەستە دەبوو . ئەمە داڕمانی ئەو سیستێمە سیاسییە چەقبەستووەی ئەورووپای بەدەمەوە بوو ، کە سێ سەدەی تەواو لە جیهاندا سوار و زاڵبوو .

لەگەڵ هەموو هەڵپە و پەلەقاژێیەکی مانەوەدا ، چەند زلهێزێکی دێرینەی ئەورووپای وەك فەرەنسا و نەمسا– هەنگاریا و ئیتالیای تازە یەککگرتوو ، بۆڕیان خوارد و داڕمان . بە پێچەوانەوە ، چەند هێزێکی نوێی ئامال کیشوەریی وەك وولاتەیەککگرتووەکانی ئەمریکا و ڕوسیا سەریانهەڵدا و هاتنە ڕیزی پێشی پێشەوە . لەنێو میللەتانی ئەورووپای خۆرئاوادا ، پێدەچوو ئاڵەمانیا ببێتە ئەو وولاتەی ڕێگەی بوونە هێزێکی جیهانی ، بۆخۆی هەموار و خۆشکات . لەوبەریشەوە ژاپۆن لەهەوڵی ئەوەدابوو دەست بەسەر ئاسیای خۆرهەڵاتدا بگرێت، لێ لەوەدوورتر نا . بۆخۆی ئاشکرابوو ، ئەو گۆڕانکارییانە، کێشەی بێ چەندو چوونی بۆ ئینگلتەرە دەسازاند ، چونکە چیدی نەیدەتوانی و بۆی نەدەلوا وەك سەدەیەك لەوەبەر ، بەرژەوەندییە جیهانییەکانی خۆی بپارێزێت و بەرگریی لێبکات .

هەرچەندە ئاکام جیهانێکی دووپەلکەییانە و کێشە و گرفتی چەند هێزێکی مامناوەندیی لێکەوتەوە و بووە دیاردەیەکی زەقی گەشەکردنەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستهەم . هەڵبەت ئەو گۆڕانکارییانە هەروا سووك و ئاسان نەهاتنەدی ، بە پێچەوانەوە ، ئەو دەریای خوێنەی لە یەکەم جەنگی جیهانیدا ڕژا، کە

پێشکەوتنێکی چاکی تەکنۆلۆژیا و پیشەسازیی و شکۆفەیەکی زۆری هەستی
نەتەوایەتی لە پشتەوە بوو ، تا ئەندازەیەکی زۆر بە سوودی ئاڵەمانیا شکایەوە و
دەستکەوتی زێتری بۆ مسۆگەر کرد ، وەك لە روسیای تەزاریی پاشکەوتە و لە
کاروان بەجێماو . ئەوەبوو چەند مانگێکی کەم پاش ئەو سەرکەوتنانەی
ئیمپراتۆرێتی ئاڵەمان ، لەبەرەکانی خۆرهەڵاتدا بەدەستی هێنا ، لەبەرەکانی
خۆرئاوادا تووشی شکست و نوشوستی هات . هاوپەیمانەکانیشی لەبەرەکانی
جەنگدا، لە ئیتالیا و بالکان و خۆرهەڵاتی نێوەند دا ، بەهەمان شێوە شکان و
دۆڕان و هەرەسیان هێنا و داڕمان . پاشان بەرەی خۆرئاوا ، لە ڕێگەی کۆمەکە
سوپایی و ئابوورییە درەنگوەختەکانی ئەمریکاوە ، توانا و هێز و گوڕێکی ئەوتۆی
پەیداکرد ، کە بتوانێت پتەوتر لەبەرامبەر بەرەی دوژمندا خۆ ڕاگرێت .
دیارە ئەو جەنگە بۆ گشت بەشدارانی ، جەنگێکی ووزەکوژ و هێزهەڵچوڕێن بوو و
زیانی زۆری لێکەوتەوە . ئاکامی جەنگ ئەوەبوو ، ئیمپراتۆرێتی نەمسا –
هەنگاریا داڕما و لەنێوچوو ، شۆڕشی ئۆکتۆبەر ڕژێمی تەزاریی هەڵتەکاند ،
ئاڵەمانیا شکا و ژێرکەوت . هەتا ووڵاتانی وەکی فەرەنسا و ئیتالیا و ئینگلتەرەش
، هەرچەندە بە سەرکەوتووییش لە جەنگ خەلەسین ، بەڵام تووشی بەڵا و
نەهامەتی و زیانێکی زۆر هاتن و زەبرێکی قورسیان پێکەوت . تاقە ئاوارتە، ژاپۆن
و ئەمریکا بوون ، کە یەکەمیان جێپێی خۆی لە ئۆقیانووسی ئارامدا قایمتر و
فراوانتر کرد و دووهەمیان لە 1918 بەدوا ، بووە یەکە ووڵاتی بەهێزی جیهان .
ئەو خۆکشانەوە لە ناکاو و خێرایەی ئەمریکا لە ژێرباری بەرپرسیارێتیدا بەرامبەر
جیهانی دەرەوە پاش 1919 و سیاسەتی پەرکردن و تەریککردنی ڕژێمی

www.pertwk.com

بەلشەفیکی ، بوونە پاشخانی هاتنەکایەی سیستێمێکی جیهانیی نوێ ، کە دنیای
خستە نێو گێژاوی باری ئابوورییەکی سەپاوی ئەوتۆوە ، کە لە هەر پێنج
سەدەکەی پێشوودا بەخۆیەوە نەدیتبوو . ڕاستە ، ئینگلتەرە و فەرەنسا لاوازبوون
و لە کزییان دا ، وەلێ هێشتا هەروەك پێگەیەکی شانۆی دیبلۆماسیێتی زرپ و زۆپ
مابوونەوە ، تا لە ساڵەکانی سی دا ، جێپێیان لەلایەن ووڵاتانی هەلپەرستی
میلیتاریستی ئیتالیا و ژاپۆن و ئاڵەمانیاوە لەق کرا و هەڵتەکێنرا . دیارە
ئیمپراتۆرێتی ئاڵەمان ، زۆر شێلگیرانەتر لە ساڵانی پێش 1914، لە هەڵپەی
ئەوەدابوو ، ئەورووپا بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە . لەوبەریشەوە ئەمریکا بووە
بەهێزترین و پێشکەوتووترین ووڵاتی پیشەسازیی جیهان ، ڕوسیای
ستالینیستیش زۆر خێرا بووە زلهێزێکی پیشەسازیی . ئاکامی ئەو نەهامەتییە بۆ
هێزە مامنێوەندییە هەلپەرستەکان واکەوتەوە ، کە ناچاربن بەزوویی پەلەکوتێی
خۆفراوانکردن بکەن ، تا نەکەونە نێو بازنەی تارمایی دوو هێزە کیشوەرییە
زەبەلاحەکەوە . کێشە و گرفتی فەرەنسا و ئینگلتەرە لەوەدا بوو ، کە دوور نەبوو
بە ڕاستبوونەوەیان لە بەرامبەر هەڕەشە و مەترسی ئاڵەمانیا و ژاپۆن دا ، لاوازتر و
بێ هێزتر نەبن . دووهەم جەنگی جیهانیی ڕاستیی ترس و دڵەڕاوکەی لەو داخزانە
سەلماند. سەرەڕای ئەو سەرکەوتنانەی سەرەتا بەدەستیان هێنا ، سەرئەنجام
نەیانتوانی خۆ لەبەردەم هێزی زاڵی دوژمن و زەبری گورزی ئابووریی
گەشەکردووی جووتە هێزەکەدا ڕاگرن ، کە گەلەك لە زەبری جەنگی ساڵەکانی
1914 –1918 کاریگەرتر بوو . ئەوەبوو فەرەنسا کەنەفت کرا و ئینگلتەرەش

هێند کز و لاوازکرا ، کە جارێکی دی نەیەتەوە سەرخۆ و نەگاتەوە دۆخی جارانی .

1943 ، ئەو کەرتبوونە دووپەلکەییە جیهانییەی دەیان ساڵ بوو پێشبینی دەکرا ، هاتەدی و دابەشبوونی هێزە میلیتاریستە جیهانییەکان ، هەمدیسان هاوتەریبی دابەشبوونی بەروبووم و داهات و ئاوێنەی باڵانمای سیستێمە ئابوورییەکانی جیهان و کوانووە ئیدیۆلۆژییەکانی بوو ، لەزۆربەی کێشمەکێشەکانی شەڕی سارد دا رەنگی دەدایەوە . هەڵوێست و ئاکاری وولاتە یەکگرتووەکان و یەکێتی سۆڤیەت ، وەکو هێزی خاوەن شەقڵ و سیمای خۆ ، لە بواری پەرەپێدانی چەکی ئەتۆم و ڕاکێتە دوورهاوێژەکاندا ، ڕوونتر بەرجەستە دەبوو . جۆرە چەکێك ، کە سەلماندیان سەردەم و زەوی و زەمینەی ستراتیژی و دیبلۆماسیی جیهان ، جۆرێکە تەواو جوداواز لەسالانی 1900 ، ئەوە باسی سالانی 1800 هەرمەکە .
لەتەك ئەوانەشدا ، پرۆسێسی سەرهەڵدان و داڕمانی زلهێزەکان ، جوداوازیی پەرەسەندن و گەشەکردنی باری ئابووریی و گۆڕانکارییە تەکنۆلۆژییەکان ، کە بوونە بنەما و زەمینەیەك بۆ هاوسەنگیی و هاوکێشیی باری ئابووریی جیهان و کاریگەرییەکی زۆری لەسەر هاوسەنگیی و هاوکێشیی سیاسی و سوپایی هەبوو ، هەر بەردەوام بوو . لەڕووی سوپاییەوە ، وولاتە یەکگرتووەکان و یەکێتی سۆڤیەت ، لە شێست و حەفتا و هەشتاکانیشدا ، هێشتا هەر یەکەم زلهێزی جیهان بوون . بەو هۆیەوە کە هەردوکلا بە چاوێکی دووپەلکەییانە و دوو فاقانە لە گشت کێشەوگرفتێکی جیهانیان دەڕوانی ، ململانێ و بۆڕبۆڕێنەکە ، پێشبڕکێی بەردەوامی زەخیرەخستنی بارخانەیەکی هێجگار مەزنی چەك و جبەخانەی

لێکەوتەوە ، کە هیچ کام لە هێزەکانی دی ، ئەوەیان پێهەڵنەدەسووڕا . ئاشکرایە ، لەو چەندین دەیان ساڵە کەمەی دواییدا ، ئاست و ڕادەی بەرهەمهێنان لە جیهاندا، لە هەمووکات زێتر گۆڕانکاریی و فراژیبوونی بەخۆوە دیت . بەشی جیهانی سێهەم ، لە سەرجەم بەرهەم و تێکڕای بەروبوومی جیهاندا ، کە لە دەیەکانی پاش 1945 دا گەیشتبووە کەمترین ئاست ، ئیدی تا دەهات ڕوو لەزێدی بوو . ئەورووپا پاش ئەو هەموو زیانانەی جەنگ ، ئاهێکی بەبەردا هاتەوە و لەڕێگەی بازاڕ و ئابووریی ئەورووپای هاوبەشەوە ، بووە یەکە هێزی گەورەی بازرگانیی جیهان . چین بە خێراییەکی سەرسوڕهێنەر بەرەوپێش دەچوو . پەرەسەندن و گەشەکردنی ئابووری ژاپۆن هێند مەزن و بەگوڕ بوو ، کە بەپێی باوەڕی هەندەك ، لە سەرجەم و تێکڕای بەرهەم و داهاتی میلیی شوورەویی تێدەپەڕاند. بە پێچەوانەی ئەوانەوە ، گەشەسەندنی ئابووریی ئەمریکا و سۆڤیەت، هێجگار هێدی و لەسەرخۆبوون و پشکی ئەوان لە بەرهەم و دەستکەوت و دەوڵەمەندکردنی جیهاندا ، لە شێستەکانەوە پەیتا پەیتا ڕوو لە کزی و کەمی بوو. گەر میللەتان و وولاتانی گچکە کەلاخەین ، ڕوون ڕوون دیاربوو کە دنیا لەڕووی ئابوورییەوە بووبووە جیهانێکی فرە لا و چەند پەلکە .
لەبەر ئەوەی ئەم کتێبە خۆی دەگەڵ هاوئاهەنگیی نێوان ستراتیژ و ئابووریی خەریکدەکات ، هێند دەهێنێت کە بەشێکی چاکی کۆتاییەکەی بۆ توێژینەوەی جوداوازیی نێوان کێش و توانای سوپایی و ئابووریی زلهێزەکانی ئەوڕۆ تەرخانکرێت ، کە دەکرێنە پێنج چەقی گەورەی سیاسی و ئابووریی و ئەوانەش : چین و ژاپۆن و وولاتانی ئەورووپای یەککەوتوو و یەکێتی سۆڤیەت و وولاتە

یەکگرتووەکانی ئەمریکان ، کە چەند سەدەیەکە بەو ئەرکەوە خەریکن ، هێز و ووزە و توانای میللییان ، دەگەڵ ئاوات و خواستی نەتەوەییانەیان ، وێکخەن و بیانخەنە جەواڵێکەوە .

وەك پێشتریش ڕوونمانکردەوە ، ئەم کتێبە خۆ دەگەڵ هێزە گچکەڵەکان و شەڕە چکۆلە لاوەکییەکان خەریك ناکات و زێتر و تایبەت تیشك دەخاتە سەر ئەوروپا ، کە دیارە بۆ باس و بابەتێکی ئاوها شتێکی سروشتییە .

بە پێچەوانەی پسپۆرانی بواری زانستی سیاسەتەوە ، کێشەوگرفتی مێژوونووسان لەڕووی تیۆرییەوە لەوەدایە ، کە ئەستەمە لە بەڵگە و بیانووەکانی ڕووداو و پێشهاتە دێرینەکان ، ئاکام و سەرئەنجامێکی زانستانە پوختەکرێت . بۆ نموونە بڕێك جەنگ و ڕووداو هەن ، وەك دووهەم جەنگی جیهانیی ، ڕەنگە بەشێك لە هۆکارەکانی ، بۆ ترس و دڵەڕاوکەی بڕێك سیاسەتمەدار بگەڕێتەوە ، لە گۆڕان و شێوانی هاوکێشە سیاسییەکانی سەرجەم هێزەکانی سەردەمەکەدا . بەلاّم ئەو دەرئەنجامە بۆ شەڕ و شۆڕ و شۆڕشی ئەمریکای 1776 ، یاخود بۆ شۆڕشی فەرەنسای 1792 ، یاخود بۆ شەڕی قرمی 1854 ، نەشیاو و نەگونجاوە. بەو پێیە دەشێت لە نەمسا- هەنگاریای 1914 ، وەك نموونەیەکی چاکی داڕمانی زلهێزێك بڕواندرێت ، کە جەنگێکی گەورەیان هەڵگیرساند ، لێ دەبێت تیۆریستەکان بەڵگە و بیانوویەکی پەسەندی لەو بابەتەش بۆ سەرهەڵدانی دوو زلهێزی وەك ئاڵەمانیا و ڕوسیا پەیدابکەن .

گەر لە تیۆری گەڕێین و تەنها لە سەرهەڵدان و داڕمانی زلهێزەکانی ئەم پێنج صەد ساڵە بڕوانین ، دەشێت سەرئەنجامێکی گشتیی پوختەکەین ، دیارە نابێت کایە و

www.pertwk.com

ڕۆڵی تاکە کەسان و ئاوارتە لەیادبەرینەوە . دەبێت ئەوەش بزانین ، کە پەیوەندییەکی پتەو لەنێوان جێگۆڕکێی سامان و کێشی ئابوورییەکی شکۆفەکردوو و خەملێو و پەرەسەندنی یەکەیەکەی هێزەکانی سیستێمی جیهاندا بەدییدەکرێت .

جێگۆڕکێی دەماری بازرگانیی ، لە دەریای ناوەڕاستەوە بۆ ئۆقیانووسی ئەتڵەسی و سەروو و خۆرئاوای ئەوروپا لە سەدەی شازدەهەمدا ، یاخود ڕێکخستنەوە و پەرەگرتنی پشکی ئەوروپای خۆرئاوا لە سەرجەم بەرهەم و بەروبوومی جیهاندا ، لە دەیەکانی پاش 1890 بەدوا ، نموونەیەکی چاکن . بەو جێگۆڕکێ ئابووریی و بازرگانییە ، چەندین زلهێزی نوێ سەریانهەڵدا و پاشانیش کایە و ڕۆڵی کاریگەریان لەمەسەلەی سەرلەنوێ ڕێکخستنەوە و پێداچوونەوەی دابەش دابەشییە سوپایی و کەرتکەرتکردنی خاکی وولاّتاندا دیت . سا بۆیە ڕاگوێزانی هێزی بەرهەمهێنەری جیهان ، بۆ کەنارەکانی ئۆقیانووسی ئارام ، لەم دەیان ساڵانەی دواییدا ، تەنها بۆ زانستکارانی ئابووریی گرنگ نییە .

جگەلەوە ، ڕەوتی دێرینی مێژوو ، دەیسەلمێنێت ، کە پەیوەندییەکی پتەو لەنێوان بار و ئاستی ئابووریی و سەرهەڵدان و داڕمانی یەکەیەکەی زلهێزەکان و توانا و پەرەسەندنی هێزی سەربازییاندا هەیە . ئەوەش دیاردەیەکی سەیر نییە ، چونکە هەردوك هۆکارەکە ئاوێتە و پێکەڵپێکی یەکدین و یەکەم دەرئەنجام ئەوەیە کە ئابوورییەکی تۆکمە و پتەو ، بۆ ڕاگرتن و مشوورخواردنی دەزگە و دامەزراوێکی سوپایی بەهێز و چابووك و تەییار ، پێویستە . دووهەم دەرئەنجامیش ئەوەیە ،

لەسەر ئاستی سیستێمی جیهان ، باری ئابووریی و ژیانێکی چاك و پەیوەندیی لەگەڵ هێز و توانا و دەستەلاتدا ، پەیوەندییەکی ڕێژەییە .

لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەهەمدا ، هۆڵەندییەکان گەلەك دەوڵەمەندتربوون ، وەك سەدسال لەوەبەر ، وەڵ زلهێزێك بوون گچکەتر لە ئینگلتەرە و فەرەنسا ، چونکە ئەمان کەمتر وابەستەییان هەبوو . گەر لە فەرەنسای دەوروبەری 1914 بڕوانین ، زۆر بەهێزتربوو وەك لە دەوروبەری 1850 ، بەڵام نرخێکی ئەوتۆی نەبوو ، چونکە سایەی هێز و دەستەلاتی ئالەمانیا گەلەك زاڵتر بوو . بەریتانیای مەزن ئێستاکە ژیانێکی گەلەك چاکتر و لەشکرێکی هێجگار کۆك و تەییار و پڕچەکتری هەیە وەك لە سەردەمی پڕەونەقی ڤیکتۆرییانەیدا ، بەڵام بە چی دەچێت گەر پشکی لە بەرهەمهێنانی بەروبوومی جیهانیدا لە 25٪ ەوە بۆ 3٪ دالەنگی بێت . ئەو میللەتەی هێزی زۆر و سامانی زۆری هەبوو ، یانی حاڵی چاکە ، کە کەمی هەبوو ، مانای وایە کێشەی زۆرە .

ئیدی ئەوە واناگەیەنێت کە ڕادە و ئاستی ئابووریی و هێز و توانای سەربازیی هەر میللەتێك دەگریت ، شانبەشان و هاوتای یەك ، هەڵبەز و دابەز دەکەن . زۆربەی نموونەکانی مێژوو وا پێشاندەدەن کە بۆشاییەکی زەمەنیی زەق و دیار ، لەنێوان هێڵە چەماوە ڕوونکەرەوەکانی ئابوورییەکی تۆکمە و پتەو و تین و تاوی سەربازیی و مەودای بەرینیی خاکەکەیدا هەیە . هۆکارەکەشی هێند لێڵ و ئاڵۆز نییە . دەوڵەتێکی ئابووری بەهێز و شکۆفەکردووی وەك بەریتانیای 1860 ەکان، وولاتە یەکگرتووەکانی 1890 ەکان ، ژاپۆنی ئەورۆ ، ڕەنگە زێتر ئارەزووی ئەوە بکەن ، دەوڵەمەندتر بن ، وەك لەوەی پووڵیان بە چەك و جبەخانە بدەن . بەڵام

www.pertwk.com

ڕەنگ هەیە نیو سەدە پاشتر ، گرنگی و بایەخی ئەوەی کامەیان لەپێشتر بێت ، سەروەت و سامان ، یاخود چەك و تۆقتۆقە ، بگۆڕدرێت . گەشەکردنە ئابوورییەکانی زووتر ، ئەرك و فەرمانی زۆرتری وولاتانی ئەوبەر دەریای بەدەمەوەبوو ، (پەیوەستی بە بازاڕە بێگانەکان و ماددە خاوەکانەوە ، هاوپەیمانێتی سوپایی ، بنکەی سەربازیی و وولاتانی کۆلۆنی). هێزە گوردێر و مێملەکانی دی ئێستاکە ، ئابوورییان خێراتر گەشەدەکات و پەرەدەستێنێت و هەوڵدەدەن تین و تاویان لەدەرەوەی سنووری خۆیاندا بەرینتر بکەن . دنیا فێرە پێشبڕکێ و کێبەرکێ بووە ، بازاڕە هاوبەشەکان لەدەست دەچن . سەرنجدەرە ڕەشبینەکان باس لە داڕمان دەکەن ، سیاسەتبازە نیشتمانپەروەرەکان داوای نوێکاریی دەکەن .

لە هەل و مەرجێکی ئاوهادا ، ڕەنگە زلهێزەکان پووڵێکی زێتر لە دوو وەچەی پێشتر ، بۆ بەرگریکردن لەخۆ بە خەرج بدەن و هێشتا دنیا لە گێژەنەی گێژاوی زێتردا خولدەخوات و نادڵنیایی باڵدەکێشێت ، چونکە پەیتاپەیتا هێزی دیکە سەرهەڵدەدەن و بەهێزتریش دەبن . ئیمپراتۆرێتی ئیسپانیا ، لەساڵە سەختەکانی 1630 و 1640 دا پووڵی زێتری بۆ لەشکرەکەی خەرج دەکرد وەك لە 1580 کاندا، ئەو سەروەختەی ئابوورییەکی چاکتری هەبوو .

مەسرەفی هێزی بەرگری بەریتانیای مەزن لە سەردەمی ئێدواردا ، 1910 ، گەلەك زێتر بوو وەك سەردەمی مردنی پالمێرستۆن لە 1865 دا ، ئەو دەمەی بەریتانیا ئابوورییەکەی لە چڵەپۆپەی گەشەکردندا بوو ، وەڵ کامە ئینگلیز لە 1910 دا ، دڵنیاتربوو ؟

وەك دواتر روونیدەکەینەوە ، پێدەچێت یەکێتی سۆڤیەت و وولاّتە یەکگرتووەکانیش ئەوڕۆ ڕووبەڕووی هەمان کێشە بووبنەوە .

ئەو زلهێزانەی بەرەونشێویی ملدەنێن ، زوو هەستدەکەن و بە پەلە دەکەونە خۆ و بۆ بەرگری لەخۆ ، سامانی زێتر سەرف دەکەن و ئەوەی پاشەکەوتیان کردووە ، دەستی تێدەنێن و تووشی بەلاّی قەیرانێکی درێژخایان دێن .

یەکێك لەو سەرئەنجامە گشتییانەی لە مێژووی ئەو پێنج صەد ساڵەی باسکرا ، دەرخستنی ئەو داوی پەیوەندییەیە ، کە لە نێوان جەنگی هاوپەیمانە گەورەکان و هەوڵی دەستگرتنە بەسەر ئەورووپا و جیهان و سەرووت و سامانیاندا. ئەوە لەو شەڕ و ململانێیانەی ئیسپانیا و نەمسای هابسبورگی و جەنگە گەورەکانی سەدەی هەژدەهەم و ئەو شەڕانەی بەمیرات بۆ ئیسپانیا مانەوە و شەڕی حەوتساڵە و جەنگەکانی ناپلیۆن و هەردوك جەنگە جیهانییەکەی سەدەی پێشوو دا ، دەردەکەوێت . ئەو شەڕە درێژخایانە ماڵوێرانکەرانە ، تاقیکردنەوەیەك بوون بۆ ووزە و توانای ئابووریی هەریەك لە هاوپەیمانانی جەنگ و هێز و مەودای بەرگەگرتن و ڕادەی خۆڕاگرتنیان . هەرلایەك هێندەی وابەستەییەکەی و خۆڕاگرییەکەی ، نرخ و بایەخی پێدەدرا .

دەتوانین ڕەپ و ڕەوان ئەو دەرئەنجامە دەربڕین ، بیّ ئەوەی بکەوینە وورده قۆرتی زاراوە ئابوورییەکانەوە. هەرچەندە بە نیازین سەرجەمی ئەو گەشە و پێشکەوتنە ئابوورییانەی ئەم پێنج صەد ساڵەی دوایی دەستنیشانکەین ، بەلاّم ناتوانین بیّ دوودڵی بڵێین : کە تەنها ئابووریی لە پشت گشت ڕووداو و پێشهاتەکانەوە بووە ، یاخود لە سەرکەوتن ، یا ژێرکەوتنی هەر میللەتێك بەرپرسە . گەلەك هێما و

نیشانە هەن ، کە هۆکاری دیکەش دەردەخەن : جوگرافیا ، شیرازە و ئاستی ڕێکخستنی سوپا ، هەست و هۆشی نەتەوایەتی و ئامادەیی بۆ خەبات و قوربانییدان ، بەرەی هاوپەیمانێتی و زۆر هۆکاری دی ، کاریگەری و تین و تاویان لەسەر یەکەیەکەی وولاّتان هەیە . بۆ نموونە ، لەسەدەی هەژدەهەمدا ، هۆڵەندا دەوڵەمەندترین وولاّتی ئەورووپا و روسیا هەژارترینیان بوو ، لەگەڵ ئەوەشدا ، هۆڵەندییەکان هێزیان داڕما و روسەکان هەڵگران . گێلێتی تاکە کەسان (بۆ نموونە وەکی هیتلەر) و ووره و ووزە و ئازایەتییان لە جەنگدا ، (ئیدی لە لەشکری ئیسپانیای سەدەی شازدەهەمدا بووبێت ، یاخود لە سوپای ئاڵەمانیای سەدەی بیستەمدا) ، کاریگەری زۆریان لەسەر سەرکەوتن ، یا ژێرکەوتنی میللەتان هەبووە . نکۆڵی لەوە ناکرێت ، کە سەرکەوتنی زلهێزەکان لە جەنگە درێژخایانەکانیاندا ، پشتی بە بنەمایەکی ئابووریی پتەو بەستووە . لەبەرئەوەی هێز و دەستەلاّتی گشت وولاّتانی پێشکەوتوو و دەرکەوتووی ئەم پێنج سەدەیەی دوایی ، پەیوەندییەکی پتەوی بەباری ئابوورییانەوە هەبووە ، جێی خۆیەتی بپرسین : داخۆ گەشەکردنی ئابووریی و تەکنۆلۆژیای ئەوڕۆ ، چ کاریگەرییەکی لەسەر ئاستی هێز و دەستەلاّتی دەوڵەتان هەیە ؟ ئەمەش ئەو ڕاستییە دەسەلمێنێتەوە ، کە میللەتان خۆیان مێژووی خۆیان دەنەخشێنن ، بەلاّم لە چوارچێوەی هەل و دەرفەتێکی کەچ و ڕێگر دا ، یاخود گەش و ڕێگەخۆشکەردا .

1- هەڵکشانی جیهانی خۆرئاوا

ساڵی 1500 ، کە لەلایەن زۆر لە زاناکانەوە بە هێڵی لێکترازانی سەدەکانی ناوەڕاست و سەردەمی نوێ دادەندرێت (1) ، هیچ ئەورووپاییەك نەیدەزانی کیشوەرەکەی لە پاشەڕۆژدا ، بەشی هەرەزۆری جیهان دەخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە.

www.pertwk.com

زانیاریی خەڵکانی ئەو سەردەمە دەربارەی کولتوری خۆرهەڵات ، کەم و کورت و هەتا زۆر جار چەوت و چەوێڵیش بوون . گەشتنامەکان ، تاقە سەرچاوەبوون و بە چەندبارەبوونەوەیان دەوڵەمەندتر و ڕازاوەتر دەکران . لەگەڵ ئەوەشدا ، ئەو خەیاڵ و بیر و بۆچوونانەی دەربارەی بەرینیی ئیمپراتۆرێتە خۆرهەڵاتییەکان و سەروەت و سامانە سەرسوڕهێنەر و زۆروزەوەندەکانیان و لەشکرە گەورە و بەهێزەکانیان ، تاڕادەیەك ڕاست دەرچوون . هەر لەیەکەم سەرنجەوە دەردەکەوت کە ئەو گەلانە ، هێوای زێتر و چاوەڕوانی چاکتریان لە میللەتان و وولأتانی ئەورووپا لێدەکرا. کاتێك ئەورووپا لەگەڵ کولتورە مەزنەکان و چەقە ئابوورییەکانی دیدا بەراورد دەکرا ، هێجگار کز و لاوازتر دەینواند. نە خاکی پڕ فەڕ و بەپیتتر بوو ، نە دانیشتوانی زۆرتربوو ، هندستان و چین ، لەو ڕووانەوە زۆر لەپێشتر بوون .
لەڕووی جیۆپۆلیتیکەوە ، کیشوەری ئەورووپا شێوەیەکی سەیری هەبوو : باکوور و خۆرئاوای بە ئاو و شەختە تەنرابوو ، لە خۆرهەڵاتەوە هەمیشە هەڕەشەی هێرشی لێدەکرا ، باشووری زامدار و کەلەلا بوو ، چونکە لە چەندین قوڵەوە شالأوی بۆ دەهێنرا .   دەورووبەری ساڵانی 1500 و زۆر لەوەبەر و لەوەپاشیش ، ئەورووپا دنیایەکی کپ و خامۆش بوو . ئەوەبوو هەشت ساڵێك لەوەبەر ، دواهەمین بارگە و بنەی موسڵمانان لە ئیسپانیادا ، بە دەستی لەشکری فێردیناند و ئیزابێلا ، هەڵتەکێندرا . بەڵام ئەمە تەنها کۆتایی کێشەیەکی ناوچەیی بوو ، نەك ئەو کێشمەکێشە گەورە و دێرینەی نێوان خاچپارێزان و هێزی مەزنی خەلیفەی موسوڵمانان . دنیای خۆرئاوا ، هێشتا تەزووی ئەو زەبرە بەری نەدابوو، کە بەگرتنی قوستەنتینییە ، لە ساڵی 1453 دا ، پێیکەوت . ئەو ڕووداوەی

مەترسییەکەی لەوەدا بوو ، کە نەدەزانرا مەودا و سنووری هێرش و شاڵاوی عوسمانیی تاکوێ بڕەکات و لە کوێدا رادەگیرێت . هەتا کۆتایی ئەو سەدەیە ، تورکەکان ، وێنان و دۆرگەکانی دەوروبەر و بۆسنا و ئەلبانیا و زۆربەی وولاّتانی دیکەی باڵکانیان داگیرکرد . لە هەمووی خراپتر ، ساڵانی 1520 بوو ، ئەو دەمەی هێزی ئینتیشاری ، گەیشتنە بۆدابێست و هەتا ڤیەنناش رۆیشتن . کە لەشکری تورک بەندەرەکانی باشووری ئیتالیای گرت و تالاّنی کردن ، ئیدی پاپا و قەشە و کاردینالەکان ، زارەترەک بوون و ترسی ئەوەیان لێنیشت رۆماش بەدەردی قوستەنتینیە بچێت . (2)

کاتێک ئەو مەترسی و هەڕەشانە ، وەک بەشێک لە ستراتیژێکی گەورە و پێکەوەگرێدراو و چاک داڕێژراو دەینواند ، کە سوڵتان محەمەدی دووهەم و بەرۆگرەکانی پەیڕەوییان دەکرد ، وەرامی ئەوروپا لە بەرامبەریدا ، پەرت پەرتی و دوورەپەرێزی لە ئێکدی و هەرکەس بۆخۆیی بوو ، بە پێچەوانەی ئیمپراتۆرێتەکانی عوسمانی و چین و ئەو ئیمپراتۆرێتەوەی مەغۆل لە هیندستاندا دایمەزراند . تا ئەودەمە ، هیچ کات ئەوروپایەکی یەککەوتە و یەکگرتوو نەبوو ، کە گشت وولاّتان لە سا و پەنای سەرکردەیەکی سیاسی ، یاخود ئاینیدا کۆبکاتەوە و یەکیانخات و ئەوانیش پەسەندی بکەن . لەبریتی وی ، ئەوروپا بەسەر چەندین پاشانشین و میرنشینن و گرافنشین و دەوڵەتۆچکەی شارانی کەنەفت و لاواز و کەمبایەخدا ، کوتکوت کرابوو . پاشان چەندین پاشانشینی بەهێز لە خۆرئاوادا سەریانهەڵدا ، بەتایبەت لە ئیسپانیا و فەرەنسا و ئینگلتەرە ، بێ ئەوەی هیچ یەکێکیان لە گرژیی و ئاڵۆزیی نێوخۆی رزگاری بێت و

لە گەرمەی جەنگی دژ بە موسڵمانانیاندا ، هەریەکەیان وەک مێملّ و گوردێرێک لەوی دی دەڕوانی ، نەک وەک هاوسەنگەر و هاوبەرەیەک .

جگەلەوە ، بەهیچ جۆر ناتوانین بڵێین کە ئەوروپای ئەو دەم ، لە بواری کولتور و زانست و ماتماتیک و تەکنیک و سروشتناسی و دەریاوانییدا ، لەپێش ژیار و شارستانێتە گەورەکانی ئاسیاوە بووە . بەشێکی هەرەچاکی کولتور و ئابووریی بەمیرات بۆ بەجێماوی ئەوروپا ، لە ئیسلامەوە وەرگیراون ، وەک چۆن کۆمەڵگەی موسڵمانانیش ، لە رێگەی بازرگانیی و داگیرکاریی و نیشتەجێبوونی سەدان ساڵەوە ، سوودێکی زۆری لە چین وەرگرت .

کە ئاوڕی پاشەوە دەدەینەوە ، دەبینین ، گەشەی ئابووریی و تەکنیکیی کۆتایی سەدەی پازدەهەم ، گوڕێکیان بە ئەوروپا ، دا . بەلاّم ڕەنگە راستتر و ڕەواتر ئەوەبێت گەربڵێین : کە چەقی شارستانێتە مەزنەکانی ئەودەمە ، تا ڕادەیەک لەیەک ئاست و لەیەک قۆناغی گەشەکردندا بوون ، هەرچەندە هەندێکیان لە بوارێکدا زۆرتر لەپێشەوە بوون و لە بوارێکی دیدا کەمتر .

لە ڕووی تەکنۆلۆژیا و لەو ڕێگەیەوە لەڕووی سەربازییشەوە ، ئیمپراتۆرێتی عوسمانی و چینی سەردەمی دەستەلاّتداریّتی مینگ ، دواتریش باکووری هیندستانی سەردەمی مەغۆلەکان ، زۆر لەپێش ئەوروپا و سیستێمی وولاّتانی و هێڵە روسییە کەنارکەوتەکەیی و کۆمەڵگە پەراکەندەکانی ئەفریقیا و ئەمریکا و ئۆقیانووسییەکانەوە بوون . ئەمە ئەوەی لێهەڵدەهێنجین ، کە هەرچەندە ئەوروپای دەوروبەری 1500 ، یەکێک لە چەقەگرنگەکانی کولتور و دەستەلاّت بوو، بەلاّم هیچ نیشانەیەکی ئەوە بەدیینەدەکرا ، کە رۆژێک لە ڕۆژان بگاتە لوتکە.

بەرلەوەی هۆکارەکانی ئەو هەڵکشانە بتوێژینەوە ، واچاکە ماکەکانی بەهێزیی ولاوازیی بەرامبەرەکانی شیکەینەوە .

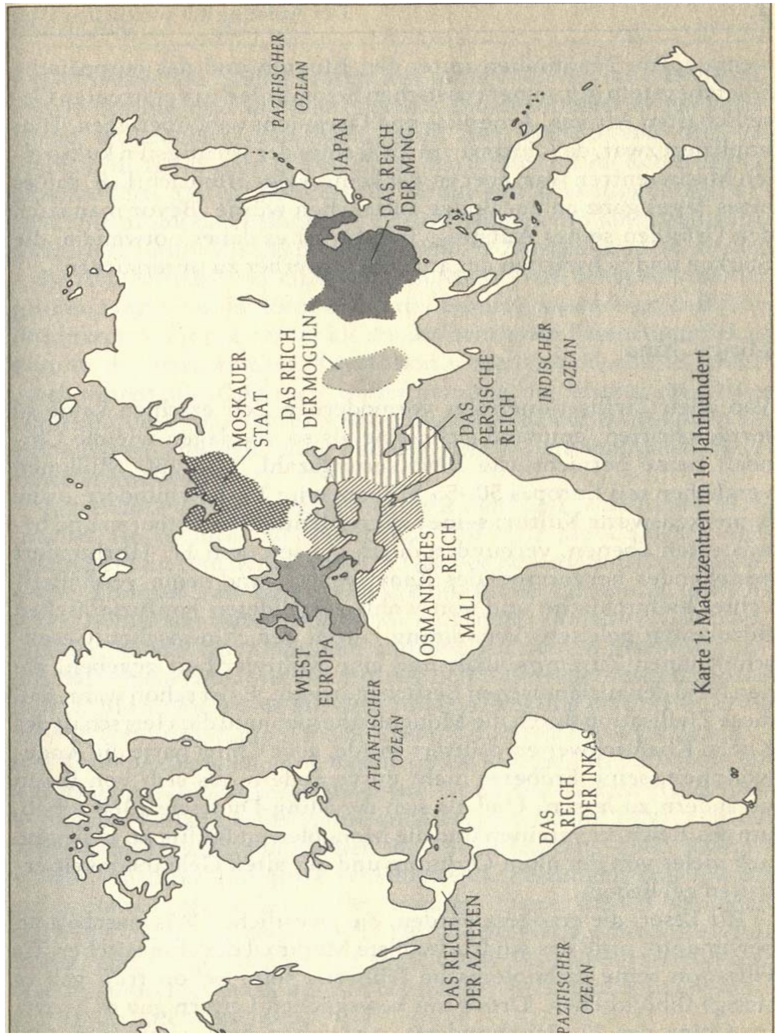

Karte 1: Machtzentren im 16. Jahrhundert

چینی مینگ :

لەنێو گشت شارستانێتەکانی سەردەمی بەر لە نوێبوونەوە دا ، هیچ یەکێکیان وەك چین ، هێند پێشکەوتوو گەشەکردوو نەینواندووە و هیچ کامیان خۆی هێند بەبەهێزتر نەزانیوە . (3) بە بەراوردکردن لەگەڵ ئەوروپای 50 – 55 ملوێنیی سەدەی پازدەهەمدا ، دانیشتووانێکی زۆر ، 100– 150 ملوێن ، کولتورێکی سەرنجراکێش ، دەشتایی زۆری بەرینی پاراوی پڕ فەڕ و پیت ، کە هەر لەسەدەی یازدەهەمەوە ، بە تۆڕێکی چاکی جۆگە و جۆبار و چۆم و ئامرازی ئاودێری ، پێکەوە بەسترابوون . دام و دەزگەیەکی قووچ هەڵچووی ، یەکخراوی، چاك ڕاهێنراوی ، بیرۆکراتیانەی ، کۆنفۆشیوسیانە ، کۆمەڵگەی چینی حوکمرانی دەکرد و پێکەوەلکاو و قیت ڕاگیراو ، نیشانەی پێشکەوتنێکی وایان پێدەبەخشی ، کە گشت بێگانەیەك ئێرەییان پێبەرێت.

ڕاستە ، ئەو شارستانێتە ، بەدەستی لەشکری مەغۆلەکان و هێزی قوبلایخان هێنرایە لەرزە ، بەڵام سروشتی چین هەمیشە هەر وابووە ، بەرلەوەی داگیرکەران ئەوان بگۆڕن ، ئەوان داگیرکەرانیان گۆڕیوە . کاتێك لە 1368 دا ، خانەوادەی دەستەڵاتداری مینگ ڕاپەڕی و هەوڵی یەکخستنی گشت ئیمپراتۆرێتەکە و شکاندنی هێجگارەکی مەغۆلەکانی دا ، هێشتا زۆر داب و نەریتی دێرین و گەلەك پەند و یاسا و ڕێسای کۆن ، بە زرپ و زیندوویی مابوونەوە و ڕەواجیان هەر مابوو .

www.pertwk.com

زۆر لە زووەوە کتێبخانە لە چین دامەزرا ، چاپ و چاپخانە لەسەدەی یازدەهەمەوە داهێنرا و ژمارەیەکی هێجگار زۆر کتێب چاپکران . لە ڕێگەی هەڵکەندن و هەڵبەستنی جۆگە و چۆم و ڕووبارەکانەوە ، بازرگانیی و پیشەسازیی گەشەیانکرد و پەرەیانسەند .

شارەکانی چین هێجگار لە شارەکانی ئەوروپای سەدەکانی ناوەڕاست گەورەتر بوون ، بەو پێیەش تۆڕی ڕێگە بازرگانییەکانی ، هێجگار بەرین و فراوانتر بوون . داهێنانی پارەی کاغەزیش ، گەشەکردنی بازرگانیی و ئاڵ و وێڵ و بووژاندنەوەی بازاڕ و ئابووریی بەدەمەوەبوو . هەر لە دواهەمین دەیەکانی سەدەی یازدەهەمەوە ، پیشەسازیی ئاسن لە باکووری چین زۆر بەفراوانی دەستپێیکرد . ساڵانە نێزیکەی 125 هەزار تەن ، بەرهەمدەهێنرا و بەشی هەرە زۆری بۆ سوپا و پێداویستییەکانی دەوڵەت بەکاردەهێنرا . لەشکرەکەی ، کە زێتر لەیەك ملوێن سەربازی هەبوو ، باشترین کریاری ئاسنجاو بوو . شایانی باسە ، کە ئەو بەرهەمەی ئەو دەمە ، گەلەك لەوە زێتر بوو کە ئینگلتەرە حەوت صەد ساڵ دواتر ، لە سەرەتای شۆڕشی پیشەسازییدا ، بەرهەمی دەهێنا . پێدەچێت هەر چینییەکان بن ، یەکەمینجار بارووتیان داهێنابێت . تۆپیش لە کۆتایی سەدەی چواردەهەمدا ، مینگ ، بۆ دارماندنی دەستەڵاتی حوکمڕانانی مەغۆل بەکاری هێنا . (4)

لە ڕوانگەی ئەو نموونە و بەڵگەی پێشکەوتنە کولتوری و تەکنیکییانەوە ، ئیدی سەیر نییە گەر بڵێین هەر چینییەکان بوون گەشتی توێژینەوە و بازرگانییان گەیاندە ئەوبەری دەریا . قیبلەنمای موغناتیزییش ، هەر داهێنانێکی ئەمان بوو. بڕێك کەشتیی بایان ، لە گەمییە ئیسپانییەکانی ئەو دواییانە گەورەتربوون .

بازرگانیی لەگەڵ خۆرهەڵاتی هیند و دوورگەکانی ئۆقیانووسی ئارامدا ، گەر بەرێژە بیگریت ، سوود و دەستکەوتی لەسەرجەم کاروانە بازرگانییەکانی دی زێتر بوو . دەیان ساڵ لەوەبەر ، ساڵانی 1260 ، یانگتسە ، لە دەریادا دەجەنگی و دەیەویست کەشتییەکانی سونگ تێکشکێنێت . قوبلایخان ناچار بوو هێزێکی دەریایی مەزن دابمەزرێنێت . بازرگانیی دانەوێڵەش لەرێگەی دەریاوە ، لە سەرەتای سەدەی چواردەهەمدا ، گەیشتە چڵەپۆپەی . بەپێی ئەوهەواڵانەی لەو سەردەمەوە گەیشتوون ، ساڵی 1420 ، هێزی دەریایی مینگ ، تێکرا 1300 کەشتیی جەنگیی هەبووە ، لەوانە 400 دانەیان قەڵای سەرئاوکەوتووبوون ، 250 دانەشیان ، کەشتیی چارۆکەدار بوون و تایبەت بوون بە سەفەری دوور . دیارە ئەو ژمارانە بێ ئەو هەموو گەمیێ و کەشتییە تایبەتانەن ، کە ئەو دەمانە لەگەڵ کۆریا و ژاپۆن و خوارووی خۆرهەڵاتی ئاسیا و هەتا خۆرهەڵاتی ئەفریقیاشدا ، بازرگانییان دەکرد و داهات و دەستکەوتێکی چاکیان بۆ وولاتی چین و ماچین مسۆگەر دەکرد .

نێودارترین گەشتی رەسمیی بۆ ئەوبەر دەریا ، حەوت گەشتەکەی ئەدمیرال چێنگهۆ بوو ، لە نێوان ساڵانی 1405 و 1433 دا . ئەو هێزە برێکجار بریتی بوو لە سەدان کەشتیی و گەمیێ و دەیان هەزار دەریاوان و دەچوونە مالەگا و سیلان و هەتا زاری دەریای سوور و سانسیباریش دەڕۆیشتن . دیاری و کەل و پەلیان بۆ فەرمانڕەوا ناوچەییەکان دەبرد و ناچاریان دەکردن دان بە پەکین دا بنێن . گەمێیەك لە خۆرهەڵاتی ئەفریقیاوە پڕ لە زەڕافە کرا و بۆ قەیسەری چین برایەوە، تا پێیان سەرمەست و کەیف خۆش ببێت .

www.pertwk.com

(دەبێت ئەوەش بگوترێت ، کە بە پێچەوانەی پورتوگالی و هۆڵەندی و هێرشبەرە ئەوروپاییەکانی دی سەر ئۆقیانووسی هیندییەوە ، چینییەکان هەرگیز خەریکی تالآن و بڕۆ و کوشت و کوشتار و خوێنڕێژی نەبوون) .

لەو هەواڵانەی لە مێژوونووس و کۆنەوارناسەکانەوە دەربارەی گەورەیی و هێز و توانای دەریاوانیی و کەشتیگەریی چێنگهۆ پێمانگەیشتوون ، ئەوە روووندەبێتەوە، کە برێك کەشتیی بارهەڵگریان ، نێزیکەی 400 پێ درێژبوون و فشاری سەرئاویان 1500 تەنێك بووە ، زۆرچاك دەیانتوانی کەنارەکانی ئەفریقیا بڕن و دەیان ساڵ بەر لە گەشتەکەی هاینریخ ، پەی بە پۆرتوگال بەرن و بیدۆزنەوە . (5)

وەلێ گەشتەکەی ساڵی 1433 ی چینییەکان ، دواهەمین گەشتی لەوبابەتە بوو ، چونکە سێ ساڵ دواتر ، قەیسەری چین ، بە فەرمانێك ، دروستکردنی ئەو جۆرە کەشتی و گەمێیانەی قەدەغەکرد ، کە توانای گەیشتنە قووڵایی دەریایان هەبوو . دواتریش هەتا دروستکردنی ئەو جۆرە کەشتییانەشی یاساغ کرد کە زێتر لە دوو ستوونیان هەبوو . هێزی دەریاوانی ، دەبایە کەشتیی گچکەی نێو رووبارەکانی چینی بەکارهێنابا . کەشتییە جەنگییە گەورەکانی چێنگهۆ ، لەبەندەرەکاندا ڕاگیران و ژەنگ لێیدان و داڕزاندن . سەرەڕای ئەو هەموو هەل و دەرفەتە چاکانەی لەوبەردەریاوە هەڵکەوتبوون ، چین بڕیاری خۆکشانەوە و پشتکردنە جیهانی دا .

بێگومان هۆکارێکی ستراتیژیی ماقوول و پەسەند لە پشت ئەو بڕیارەوە بوو ، سنوورەکانی باکووری ئیمپراتۆرێتەکە هەمدیسان کەوتبوونەوە بەر هەڕەشەی شالآوی مەغۆلەکان ، ڕەنگە ئەوە ژیرانەتر بووبێت ، کە لەشکرەکە لەو دەڤەرە

کوتراوە ، پێکراوە ، مۆڵدرێت . لەو بارودۆخەدا ، دابینکردن و راگرتن و بەخێوکردنی هێزێکی دەریایی مەزن ، شتێکی زێدە و ئەرکێکی گرانکەوتە بوو . جارێ دەرکەوت هێرشبردنە سەر ئەننام (ڤێتنام) ، بێ سوود و پووڵ بەفیڕۆدانێکی رووت بوو. هەرچەندە پاشان زیانی بڕیاری ئەو هێز بچووککردنەوەیەش ئاشکرابوو ، وەلێ هەڵەکە هەر ڕاست نەکرایەوە . ئەوەبوو سەرتاسەری کەنارەکانی چین ، هەتا شارەکانی یانگتسەش ، یەك سەدەی تەواو کەوتنە بەر شاڵاوی جەردە ژاپۆنییەکانەوە ، بێ ئەوەی چینییەکان بکەونە خۆ و هێزی دەریاوانیی قەیسەر دابمەزرێننەوە . هاتنی چەندجارەی کەشتییە پورتوگالییەکانیش بۆ کەنارەکانی چین ، نەیبزواندن و لەو بڕیارە پەژیوانی نەکردنەوە . قوماندانانی سوپا ، تەنها بەرگریکردن لە ووشکانییان بەپێویست دەزانی و بیانوویان ئەوەبوو ، کە ئەوەتا هەتا ڕێگەی بازرگانیی دەریاش بەستراوە .

لەتەك مەسرەف و خەرجیی زۆر و زەوەند و هۆکارە بەرپێگرەکانی دیدا ، کۆنەخوازیی و بیرۆکراتێتی کۆنفۆشیۆسیزم ، یەکێك لە هۆکارە سەرەکییەکانی ئەو خۆکشاندنەوەیەی چینییەکان بوو ، (6) کۆنەخوازییەك کە لەسەروەختی مینگ دا ، بەهۆی فشاری ئەو گۆڕانکارییانەی مەغۆلەکان دەیاندەویست بیسەپێنن ، بنجبەستتر دەبوو . لەو کەش و هەوای تازەگەرییەدا ، بیرۆکراتێتی تاقەبڕیاردەر و لەهەڵپەی ئەوەدابوو ، رابوردوو راوەستاو و پایەدار و سەقامگیر بهێڵێتەوە و بەر بە ڕەوتی پێشکەوتن بگرێت و ڕێگەنەدات بازرگانیی ئەوبەردەریا گەشەبکات و پەل و پۆ بهاوێت و بەرینتر بێت . دەیەویست پاشەڕۆژی کوێرکاتەوە

. بە پێی باوەڕی کۆنفوشیوسی ، جەنگ بەدترین ئەرك و ئاکاری سوپایە و بوون و هێشتنەوەی ، لەترسی شاڵاوی بەربەرییانەی دەرەکی و ئاژاوە و پەشێوی نێوخۆیە. ئەو دژایەتیکردن و بەربەرەکانێکردنەی ماندەرینەکان بەرامبەر سوپا و هێزی دەریایی ، لەو بەدگومانییەوە سەریهەڵدابوو کە لە ئاست بازرگانەکان هەیانبوو . خڕکردنەوەی سەرمایە ، هەرزان کڕین و گرانفرۆشی ، ئێرەیی و چاوهەڵنەهاتن بە بازرگانە تازە دەوڵەمەندەکاندا ، بە هەمان جۆرو رادەی بەربەرەکانێی جەماوەرە ڕەنجدەرەکە ، بیرۆکراتەکانیان هەژاند . هەرچەندە ماندەرینەکان ، نەیاندەویست بازاڕی ئابووریی تەواو تەواو پەك بخەن ، بەڵام بەربەرەکانێی تاکە تاکەی بازرگانەکانیان هەر دەکرد و دەستیان بەسەر سەروەت و سامانیاندا دەگرت و بازاڕو کاسبییان لێدەشێواندن . ماندەریینەکان پێیانوابوو، ئەو بازرگانییە دەرەکییەی چینییە داماوە ژێرچەپۆکەکان دەیانکرد ، پێویستی بە چاودێری زێتر هەیە ، تا لە ژێر چنگۆڵە و کۆنترۆڵیان ڕزگارنەبن .

بەربەرەکانێی بازرگانیی و سەرمایەی تایبەت ، مانای پێچەوانە و دژایەتی ئەو دۆزینەوە و داهێنراوە تەکنۆلۆژییە مەزنانە نەبوون ، کە پێشان باسمانکردن . سەرلەنوێ هەڵچنینەوەی دیوارە مەزنەکەی چین لەلایەن مینگەوە ، داهێنان و دانانی سیستێمی ئاودێری و جۆگە و جۆبار و ئاوەڕۆ ، دانانی کارگەی ئاسنتواندنەوە و ڕێکخستنی هێزی دەریایی قەیسەر، لەخزمەتی حوکومەتەکەدابوون و بیرۆکراتەکان پێویستیی بوونی ئەوانەیان بە قەیسەر سەلماند . بەڵام ئەو جموجوڵ و چالاکییانە چۆن بە پەلە سەریانهەڵدا ، ئاوهاش خێرا فەرامۆشکران و لە ناکاو سست و خامۆش بوون . جۆگە و چۆم و کەڵەکی

ئاوەڕۆ هەڵبەستراوەکان ، داڕووخان . بەهۆی کەم چەکیی و بایەخ پێنەدانەوە ، لەشکرەکە ماوەیەک لاواز بوو . ئەو ئامێرە فەلەکپێوانەی دەوروبەری 1090 دروستکران ، هێند بەکارنەهێنران و پشتگوێ خران . ئاسنجاو گشتیان ژەنگ لێیدان و پووان و داڕزان . لەگەڵ ئەوەشدا ، ئەوانە تاقە هۆکاری بەرپێگری گەشەی ئابووریی نەبوون ، بەڵکە هۆکاری زێتری لەپشتەوەبوو. بۆ نموونە ، هونەری چاپ تەنها بۆ بەرهەمە زانستییە تیۆرییە پەتییەکان قۆرخ کرابوو ، نەبۆ خزمەتی زانیاریی و زانستییە پراکتیکییەکان و نەبۆ بواری بڵاوبوونەوەی زانست و ڕەخنەی کۆمەڵایەتی ، بەکار نەدەهێنرا . دەست لەبەکارهێنانی پارەی کاغەز هەڵگیرا . شارەکانی چین قەت و قەت هێندەی شارەکانی خۆرئاوا سەربەخۆییان پێنەدرا ، وولاتەکە توێژی خانەدانانی تێدا هەڵنەکەوت . هەر قەیسەر شوێن و دەرباری خۆی گۆڕیبا ، ئیدی پایەتەختیش دەگوێزرایەوە . بێ پشتگیریی ڕەسمیی ، نە بازرگانان و نە کارگەرانی دی نەیاندەتوانی کاری سوودمەند و سوودبەخش بکەن ، ئەوانەی پوولیشیان دەهاتە دەست ، لەبریتی ئەوەی بۆ گەشەکردنی پیشەسازیی تەرخانی بکەن ، بە زەوی ومزی پەروەردەیان دەدا . هەربەوپێیە ، ڕەنگە قەدەغەکردنی بازرگانیی ئەوبەر دەریا و ماسییگەریی ، هاندەرێکی دی بووبن بۆ بەردەوامیی ئەو گەشە ئابوورییەی سەدەکانی دواتر لە بازرگانیی دەگەڵ پورتوگال و هۆڵەندەدا خۆی دیتەوە و زێتر ئاڵ و وێڵی کەل و پەلی گرانبەها و عەنتیکەی ڕازێنەری دەگرتەوە و کاربەدەستان خۆیان کۆنترۆلیان دەکرد .

لەمانەوە دەردەکەوێت کە چین لەسەردەمی مینگ دا ، کەمتر چالاک و بزۆز بوو ، وەک چوار سەدە لەوەبەری سەردەمی دەستەڵاتی خانەدانانی سونگ . بێگومان

لەسەردەمی دەستەڵاتی خانەوادەی منگ دا ، تەکنیکێکی چاکتر لەبواری کشتوکاڵدا لەگەڕدابوو . بەڵام پاش ماوەیەک ئەو کارکردنە زۆر و چڕو پڕە و هەتا سوودوەرگرتن لە زۆر زەویی ئەملا و ئەولاش ، نەیاندەتوانی سکی برسی ئەو ڕەشە خەڵکە زۆر و زەوەندە تێرکەن . تەنها درم و پەتا و دەرد و بەڵا و لافاو و جەنگ چاری دەکردن . ئەوەبوو هەتا پاش 1644 یش ، کە مینگ بەدەستی ماندشو کەنارخرا ، هەر نەتوانرا بەربەو داڕمانە بەردەوامە بگیرێت .

ساڵی 1736 ، ئەوکاتەی کارخانەی ئاسنجاوی ئەبرەهام داربی لە کۆلبروکدێل ، کەوتە گەڕ ، لە مێژبوو کوورەی خەڵووزی بەرد و ئاسنتواندنەوەی هۆنان و هۆپای ، سارد سارد بووبوونەوە . بەرلەوەی ڤیلهێلم ، هاستینگیش بگرێت ، هێشتا ئەو کوورانە بۆ چین زۆر گرنگ بوون ، وەلێ کە خامۆش بوون ، ئیدی تا سەدەی بیستەم پێنەکرانەوە .

جیهانی ئیسلام :

هەتا ئەو دەریاوانە ئەوروپاییانەش ، کە سەرەتای سەدەی شازدەهەم سەردانی چینیان کردووە ، لەگەڵ سەرسامییاندا بە بەرینیی و فراوانیی وولاّتەکە و زۆریی ژمارەی دانیشتوانی و دەوڵەمەندیی و بە پیتی خاکەکەی ، هەستیان بەوە کردووە کە وولاّتەکە خۆی لە قەپیلکێکی تەسک خزاندووە و خۆی کێشاوەتەوە و کەنارگیر بووە . دیارە ئەو دەمە نەیاندەتوانی شتی ئاوها دەربارەی ئیمپراتۆرێتی عوسمانی بڵێن ، کە لە هەرەتی قۆناغی پەل و پۆ هاویشتنیدا بوو و مەترسییەکی گەورەش بوو بۆ سەر جیهانی عیسایی ، چونکە ماڵ بە ماڵەوە بوون. گەر مرۆ لە روانگەیەکی مێژوویی و جوگرافیایی فراوانترەوە لە بار و دۆخەکەی روانیبا ، دەیتوانی بە ڕاشکاویی بڵێت کە وولاّتانی موسڵمانی سەدەی شازدەهەم لە پەل و پۆ هاویشتنیاندا ، لەگشت هێزەکانی دی جیهان بە گوڕتر بوون . تەنها تورکە عوسمانییەکان نەبوون کە شالاّویان بۆ سەر خۆرئاوا دەبرد ، بەڵکە شانشینی صەفەوییش لەسەر دەستی شائیسماعیلی یەکەم 1500 – 1524 و شاعەباسی یەکەمدا 1587 – 1629، بوژایەوە و هێز و گوڕی پەیداکردەوە و سەروەت و

سامانی زیادی کرد و کولتورەکەی گەشایەوە و شکۆفەی کرد . کۆمەڵێك لە خانە خانەدانە موسڵمانەکان ، دەستیان بەسەر ئەو شاڕێگە بازرگانییەی ئاوریشمی چین دا گرتبوو ، کە بە قەشگەر و تورفان دا تێدەپەڕی . بە هەمان شێوەی زنجیرەی وولاّتانی موسوڵمانی خۆرئاوای ئەفریقیای وەك بۆرنو و سۆکۆتۆ و تیمبوکتو . لە سەرەتای سەدەی شازدەهەمدا، ئیمپراتۆرێتی هیندۆسی لە یاڤا ، لە لایەن هێزە موسوڵمانەکانەوە رووخێنرا و بابوری پادشای کابولیش لە قۆڵی باکوری خۆرئاواوە بە هیندستاندا هات ، تا لە 1526 دا گەیشتە خاکی ئیمپراتۆرێتی مەغۆل . هەرچەندە سەرەتا هێز و دەستەلاّتی لە هندستاندا تەواو سەقامگیر نەبوو ، بەلاّم پاشان ئەکبەری مامی 1556 – 1605 ، بنجبەستی کرد . ئەو ئیمپراتۆرێتە ئیسلامییە هندییەی باکوور کە ئەو دایمەزراند ، لە بلوجستانەوە ، کە دەکەوێتە خۆرئاواوە دەستپێدەکرد ، تا دەگەیشتە بەنگلادیش لە خۆرهەلاّتەوە . سەرتاسەری سەدەی حەڤدەهەم ، بەرۆگرەکانی ئەکبەر هەر بەرەو خوار ملیاندەنا ، تا گەیشتنە ناوچەی مەراتێنی هیندۆسەکان . هەمانکات ، هۆڵەندی و بەریتانی و فەرەنسییەکانیش ، تاکە تاکە، لە دەریاوە شالاّویان دەبردە سەر نیوەدوورگەی هندستان . هەرچەندە ئەو پەل و پۆ هاویشتنە بە تۆپزییەی موسڵمانان ، ژمارەی ئیماندارانی ئەفریقیا و دوورگەکانی خۆرهەلاّتی هندستانی برەو پێدا ، بەلاّم زۆربەیان لەلایەن مژدەدەرە فەلەکانەوە پەژیوانکرانەوە و گێڕدرانەوە سەر راستەڕێی ئاینەکەی خۆیان .

دیارە بەهێزترین هەڕەشەی موسڵمانان بۆ سەر ئەوروپای نوێ ، تورکە عوسمانییەکان بوون ، یا باشتر بڵێین سوپا بە تواناکانیان بوو ، بە چاکترین

ئامرازەکانی گەمارۆدانی سەردەمی خۆیەوە . هەر لەسەرەتای سەدەی شازدەهەمدا دۆرگەی قرمیان گرت و دەستیان بەسەر رێگەی بازرگانیی ژەنیوە و دەریای ئیجەدا گرت و ئیمپراتۆرێتی ڤێنێسیایان کوت کوت داڕماند ، تا گەیشتنە لەڤانتیٚ . 1516 دیمەشقیشیان گرت و ساڵی دواتر خۆیان گەیاندە میسر و بە تۆپەکانیان لەشکری مەمالیکەکانیان کەلەلا کرد . ئیدی ڕێگەی بازرگانیی بەهاراتی خۆرهەڵاتی هندستانیان بەست و بە نیلدا سەرەوژوور ملیان نا و لە دەریای سوورەوە شالاویان بۆ ئۆقیانووسی هندی برد و هێرشی پورتوگالییەکانیان تێکشکاند . هەرچەندە ئەو شالاوانە دەریاوانە ئیبەرییەکانیان جاڕس کرد ، بەلاٚم لە چاو ئەو مەرگەسات و تالاوانەی میر و گەلانی خۆرهەڵات و خۆرئاوای ئەوروپا بە دەستی سوپای تورك چەشتیان ، هەر هیچ نەبوو . تورك ، بولگاریا و سربیای بەدەستەوە بوو ، دەستەلاٚتیشیان لە ڤالەخای و هەموو دەور و بەر و کەنارەکانی دەریای ڕەشدا بەرقەرار بوو . پاش شالاوی بەرەوخوار بۆ سەر میسر و وولاٚتانی عارەب ، لەسەردەمی سلێمان پادشادا 1520–1566 ، هەمدیسان گوشاریان خستەوە سەر ئەوروپا . ئەو دەمانە ، هەنگاریا یەکەم قەلاٚت و قوللەی گەورەی خۆرهەلاٚتی دیانەکان بوو ، وەلیٚ نەیتوانی زێتر خۆ لەبەر هێزی زاڵی ئۆردووی تورکدا راگرێت و پاش جەنگی مۆهاچس لە 1526 دا ، تێکشکا و بۆڕی خوارد . بەڕێکەوت ئەوە هەمان ئەو ساڵە بوو کە بابور لە پیپانت سەرکەوت و دەستی گەیشتە ئیمپراتۆرێتی مەغۆل .

بەلاٚم داخۆ چارەنووسی ئەورووپاش بە دەردی سەرووی هندستان چوو ؟ 1529 ، ئەو دەمەی تورك گەمارۆی ڤیەننای دا ، پێدەچێت بڕێك چاوەڕوانی ئەوە بووبن .

www.pertwk.com

ئەوی راستی بێت سنوورەکانی باکووری هەنگاریا و ئیمپراتۆرێتی پیرۆزی رۆما ، هەر بە زرپ و زۆپی مانەوە . وەلیٚ تورك هەر وەك هەڕەشە و مەترسییەك مایەوە و بەردەوام شالاویان دەهێنا و گوشارێکیان دەخستەسەر ، کە فەرامۆشکردنی لە تواناادا نەبوو . هەر لە 1683 دا هەمدیسان ڤیەننایان گەمارۆدایەوە . (7)

لە زۆر رووەوە ، پەل و پۆ هاویشتنی هێزی دەریایی عوسمانییش زەنگی خەتەر بوو . هەر وەك قوبلایخان لە چین ، تورکیش هێزێکی دەریایی دامەزراند ، تا گەمارۆی قولله و قەلاٚتی دوژمنانی پێبدات و ناچاری خۆ بەدەستەوەدانیان بکات . بەهەمان شێوەی گرتنی ئەستەمولٚ ، چۆن سوڵتان محەمەد بە کەشتیی گەورە و سەدان کەشتیی بچووکەوە ، لە هێرشەکەی ساڵی 1453 دا ، گەمارۆی دا. ئیدی لەو دەمەوە ئەو کەشتییە سەوڵدارە گەورانەی بە دیل ، یاخود بەکۆیلەکان بەڕێوەدەچوون ، لە شالاوەکانی دەریای رەش و بەرەوخوار ڕووە و سوریا و میسر و زۆر لە شەڕەکانی ژەنیوە و ڤێنیسیادا و دەستگرتن بەسەر دەریای ئیجە و رۆدۆس و کرێت و قوبروس دا ، بەکاردەهێنران . دەیان ساڵی سەرەتای سەدەی شازدەهەم ، هێزە دەریاییەکانی ڤێنێسیا و ژەنیوە و هابسبورگ ، توانییان هێزی دەریایی عوسمانی لە کۆڵ خۆ بکەنەوە ، بەلاٚم لە ناوەڕاستی ئەو سەدەیەوە ، ئەوەش لە تواناادا نەما ، چونکە هێزی دەریایی موسڵمانان هەموو کەنارەکانی باکووری ئەفریقایان گرت و بەندەرەکانی ئیتالیا و ئیسپانیا و بێلارییایان تالاٚنکرد و لە 1570–1571 دا توانییان قوبروسیش داگیرکەن ، تا لە شەڕە دەریاییە خوێناوییەکەی لێپانتۆدا بەریان پێگیرا و ڕاگیران . (8)

ئاشکرایە ئیمپراتۆریێتی عوسمانی تەنها ئامێرێکی سوپایی جەنگاوەر نەبوو ، بەڵکە بەشێوازی ماندشووسە داگیرکەرەکانی چینیش ، ئاینی رەسمیی دەوڵەت و کولتور و زمانی خۆیان بەسەر خاکێکدا دەسەپاند، کە لە ئیمپراتۆریێتی رۆم بەرینتر و ژمارەیەکی زۆر میللەتی دیلکراوی لێدەژیان.

بەر لە 1500 ، جیهانی ئیسلام لەڕووی کولتوری و تەکنۆلۆژییەوە ، سەدان ساڵ لەپێش ئەوروپاوە بوو. شار و باژێڕی موسوڵمانان گەورە و باش ڕۆشنکرا و بوون و زێراب و ئاوەڕۆ و هەتا هەندێکیان زانستگە و کتێبخانە و مزگەوتی قشتەڵە و جوانیشیان هەبوو . لە بواری ماتماتیك و کارتۆگرافی و پزیشکی و زۆر لایەنی دیکەی زانست و کەرەسەی پیشەسازیی و چنین و چەکسازیی و قوللەی شەوقهاوێژ و کەویکردنی ئەسپ دا، لە پێشی پێشەوە بوون . ئەو سیستێمەی بۆ دامەزراندنی هێزی ئینتیشاری پاشتر لە نێو لاوە فەلەکانی باڵکاندا پەیرەویی کرا ، هێزێکی بە بڕشت و چاکی لێپێکهات . دڵفراوانی لە ئاستی ڕەگەزەکانی دیدا ، گەلەك بەهرەمەندی وێنانی و جوولەکەی خستە خزمەتی سوڵتانەوە . لە کاتی گەمارۆدانی ئەستەموڵ دا ، هەنگارییەك چەخماخسازی سوڵتان محەمەدی یەکەم بوو. لە سەروەختی سەرکردەیەکی لێوەشاوەی وەك سلێمانی یەکەمدا ، بیرۆکراتێکی مەزن ، ڕێبەریی 14 ملوێن خەڵکی دەکرد . ئەمە لە کاتێکدا کە ژمارەی دانیشتووانی ئیسپانیا 5 ملوێن و ئینگلتەرە دوو ملوێن و نیو بوون. ساڵی 1600، ئەستەموڵ لەوپەڕی شکۆفەیدا 500 هەزار کەسی لێدەژیا و لە هەموو شارە ئەوروپاییەکان گەورەتر بوو .

سەرئەنجام ، تورکە عوسمانییەکانیش گوڕ و تینیان لەدەست دا ، وێکهاتنەوە و زۆر هەل و دەرفەتی هەڵکەوتووی جیهانگیرییان لە کیس چوو ، هەرچەندە ئەو ڕاستییە ، سەدەیەك دواتر ، پاش داڕمانی ئیمپراتۆریێتی مینگ ئاشکرا بوو . مرۆ دەتوانێت تاڕادەیەك ئەو دیاردەیە بە ئاکامێکی سروشتیی سەرکەوتنەکانی لەوبەری تورکیا لێکبداتەوە : ئۆردووی عوسمانی ، لەگەڵ چاك ڕێکخراویشیدا ، دەیتوانی سنووریکی دوور و درێژ و فراوان بپارێزێت ، وەلێ پەل و پۆهاویشتنی زێتری ، بێ زیانێکی گیانی و ماددی زۆر ، لە تواناادا نەبوو . بە پێچەوانەی وولاتە ئیمپریالیستەکانی دواتری وەك ئیسپانیا و هۆڵەندا و ئینگلتەرەوە ، ئیمپراتۆریێتی عوسمانی ، دەستکەوتێکی ئابووریی ئەوتۆی لەو داگیرکارییانەی چنگ نەدەکەوت . لە نیوەی دووهەمی سەدەی شازدەهەم بەدوا ، ئیمپراتۆریێتەکە سیمای فراوانبوونێکی ستراتیژییانەی لێدیاریی دا . لەشکرێکی زۆر و زەوەندی لە ناوەڕاستی ئەوروپادا مۆڵ دابوو . هێزێکی دەریایی گەورە و گرانی لە دەریای ناوەڕاست بەردابوو . لەشکرەکەی لە باکووری ئەفریقیا و وولاتانی کەناری ئیجە و قوبرووس و دەریای سووردا ، گیرۆدەی جەنگێکی سەخت بووبوو و پێویستی بە هێز و پشتیوانی و کۆمەکی زێتر هەبوو تا بتوانێت قرم لە شاڵاو و پەلاماری رووس بپارێزێت . هەتا لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیش ، کونجێکی ئارام نەمابوو ، ئەویش بەهۆی ئەو دووبەرەکی و قڵشتە ئاینییە کوشندەیەی هەرزوو لە جیهانی ئیسلامدا کەوتەوە . ڕێبازی شیعەگەریی لە عێراق و ئێراندا ، بێ پەروا هێرشی دەکردە سەر ڕێبازی زاڵ و سواری سوننی و ڕێسا و ڕێنوێنییەکانی . ئەمە زۆر لەو ململانێ ئاینییە دەچوو کە ئەو کاتانە لە ئاڵەمانیاش لەبرەودا بوو . سوڵتان

تەنها لەڕێگەی زەبر و زۆر و سەرکوتکردنی شیعە دژەکانەوە ، دەیتوانی خۆ ڕاگرێت . شانشینی شیعەی ئێرانی هاوسێی ، بە سەرکردایەتی شاعەباسیمەزن، ئامادەبوو بۆ دژایەتی عوسمانییان هاوکاریی وولآتانی ئەوروپای کافریش بکات ، هەروەك چۆن فەرەنسا لەدژی ئیمپراتۆرێتی ڕۆمای پیرۆز ، ئالیکاریی تورکانی موسوڵمانی دەکرد . ئا لەو بار و دۆخەدا ، کە ئیمپراتۆرێتی عوسمانی بۆ پارێزگاریکردنی ڕەوتی پێشکەوتنی لە گشت کات زێتر پێویستی بە سەرکردەیەکی ناوازە و لێوەشاوە هەبوو ، لە 1566 ەوە ، سێزدە سوڵتانی بێ بڕشت ، بەرودوا هاتنەسەر حوکم .

تەنها زۆریی دوژمنانی دەرەکیی و هەڵەی خۆیی ، پاساو نیین بۆ ئەو نەهامەتییانە . تەواوی سیستێمەکە ، بە وێنەی ئیمپراتۆرێتی مینگی چین ، بەدەست نێوەندکارییەکی بەبرەو و دیکتاتۆرێتییەکی کەللەشەق و چەوساندنەوەیەکی لەڕادەبەدەری چالاکی و بزۆزی گشت بیر و باوەڕێکی نەرم و نییانیشەوە ، دەینالآند . گێلە سوڵتانێك دەیتوانی ئیمپراتۆرێتەکە بەڕادەیەك پەك بخات ، کە لە توانای هیچ پاپا و قەیسەرێکی ئیمپراتۆرێتی پیرۆزی ڕۆما دا نەبێت ، ئەوروپا بەو دەردە بەرێت . بێ بوونی هیچ ڕێبازێکی روون و ئاشکرا ، جێپێی بیرۆکرات و کۆنەخوازان هێند قایم و پتەو بوو بوو ، کە پەکی گشت گۆڕانکاریی و چالاکییەکیان خست و خەفەیان کردن . ڕاوەستانی پەل و پۆ هاویشتن و داگیرکاریی نوێ لە 1550 بەدوا و کەمی ئەو داهات و دەستکەوتانەی لێیدەکەوتەوە و قەیرانی ئابووریی و گرانییەکی لەڕادەبەدەر، وای لە هێزی ئینتیشاریی ناڕازیی کرد ، دەست بە تاڵان و بڕۆی ئیمپراتۆرێتەکە بکەن .

بازرگانە خورت و دەست و دڵ والآکانی لەوەبەر (کە زۆربەیان بێگانە بوون) ، خۆیان لەبەردەم مەترسیی باج و خەراجێکی لە رادەبەدەر و هەتا زەوتکردنی ڕاستەوخۆی ماڵ و موڵکیاندا دیتەوە . سەرانە و باجی زۆر ، بازرگانیی پەکخست و زۆر شاری خاپوور و چۆڵکرد . ئەو توێژەی زێترین زەبری کوشندەی پێکەوت ، جوتیاران بوو ، بەروبووم و داهات و ووڵساتیان لەلایەن سەربازانەوە بە تاڵان دەبران و دادەقەپێندران . کە حاڵ و بارەکە ئاڵۆزتر بوو و زێتر شێوا ، ئیدی فەرمانبەران و کارمەندانی دەوڵەتیش دەستیاندایە تاڵانکاریی و بەرتیلخواردن و دەستگرتن بەسەر زەخیرە و سەروەت و ساماندا. مەسرەف و خەرجیی جەنگ و زیانی لەدەستچوونی بازرگانیی ئاسیا ، لە دەمەدەمی جەنگی دژە ئێراندا و عەودالیی و وێڵیی دەوڵەت بەدووی چاوگەیەکی نوێی دەستکەوت و داهاتدا ، دەستەڵاتێکی بێ ئەندازەی بۆ باجگرەکان مسۆگەرکرد . (9)

کاردانەوەی ڕەق بەرامبەر مەترسی ئاینزای شیعە ، هەڵوێستی ڕەسمیی دەوڵەتی بەرامبەر گشت شێوەیەکی بیر و بۆچوونی ئازاد ، شێلگیرتر و توند و تیژتر کرد . ڕۆژنامە و چاپکراوەکان یاساغ کران ، لەترسی ئەوەی نەبا بیر و بۆچوونی خەتەر بلاوکەنەوە و برەوی پێبدەن . تیۆرییە ئابوورییەکان بە کزی و لاوازیی و گەشەنەکردوویی مانەوە ، هانی بەکێشکردنی کەل و پەلی خۆرئاوایی دەدرا ، وەلێ شمەك ناردنەدەرەوە قەدەغەبوو . هەوڵی پیشەکاران بۆ کۆنترۆڵکردنی سەرمایە و بەروبووم و داهێنانی نوێ ، پشتیوانی دەکرا . ڕەخنەی ئاینیی زۆر ئاڕاستەی بازرگانان دەکرا . بێ بایەخدان بە شارەزایی و بۆچوونی ئەوروپاییەکان ، تورك ، شێوە و شێوازی بەربەرەکانیێ و زاڵبوون بەسەر درم و پەتا و دەردەکوشندەکانی

دەدایە دواوە . ئاکامیش ئەوەبوو کە هاوولاّتیانی تادەهات زیّتر و زیّتر بەدەست ئەو دەرد و پەتایانەوە دەیانناڵاند. ئەوەبوو ئینتیشارییەکان لە هەڵچوون و هەژانێکی کیناویدا ، ساڵی 1580 ، بنکەیەکی فەلەکەوانییان وێرانکرد ، بەبیانووی ئەوەی گوایە بۆتە کوانووی دەرد و پەتا.(10)

لە راستیدا ، سوپا بووبووە قەلاّتی سەختی کۆنەخوازان . هەرچەندە ئینتیشارییەکان ، چەکی تازەداهێنراوی ئەوروپایان دەدیت و جارجارە تامی تاڵیشیان دەچەشت ، کەچی زۆر هێدی و لەسەرەخۆ ڕێگەی نوێبوونەوە و نوێژەنکردنیان دەدا . تۆپە بێکەڵکەکانیان بە تۆپی تازەداهێنراوی پۆڵایین نەگۆڕی . هەتا پاش شکستە گەورەکەی لیپانتۆش ، چاویان لە ئەوروپا نەکرد و گەمیّ و کەشتیی گەورەیان دروست نەکرد. فەرمان بە هێزی دەریایی باشوور کرا ، لە ئاوە هێور و ئارامەکانی دەریای سوور و کەنداوی فارسدا بمێننەوە . بەوە هەلی ئەوە لەدەست درا ، کەشتیی بەهەڵمەتی وەکی کەشتییە پورتوگالییەکان دروستکرێن . رەنگە هۆکاری تەکنیکی ، ئەو بڕیارەی پێدابن ، وەلیّ کۆنەخوازی و هەڵکوڕمان لەسەر کولتوور و تەکنۆلۆژیای کۆن ، کایەو دەورێکی گەورەی دەبینی.

ئەو تێبینی و سەرنجانە دەربارەی شێوازی کۆنەخوازیی ، دەتوانرێت بەهەمان شێوە و زێتریش ، لەبارەی ئیمپراتۆرێتی مەغۆلیشەوە بگوترێت . لەگەلّ بەرینیی ئیمپراتۆرێتەکەدا ، لە کاتی گەرمە و ئەوپەڕی دەستەلاّتیدا و بایەخدانی زۆری بڕێك لە قەیسەرەکانی بە لەشکر و سوپا ، لەگەلّ ئەو ڕەونەقە جوانەی دەربار و ئەو هەموو هونەرە بەرزەی لەخزمەتیدا بوون ، سەرەڕای ئەو سیستێمە گونجاوەی بانك و قەرز و قۆڵە و سووەش ، دەوڵەتەکە لە کرۆك و جەوهەر دا ، هەر بە کزی و

کەنەفتی مایەوە . کۆمەڵێك موسڵمانی دەستبژێری داگیرکەر ، ژمارەیەکی هێجگار زۆری جوتیاری هەژار و نەداری ژێردەستە کردبوو ، کە زۆربەیان هیندۆسی بوون . شارەکان ، ژمارەیەکی زۆر بازرگان و کاسبکار و دوکانداری هیندۆسی لێبوون ، کە لەبواری بەرهەم و بازرگانیی و قەرز و سوودا ، باشترین نموونەبوون بۆ ڕیسا و ڕەوشی پرۆتستانتییانە . ئەو نموونەیەی کۆمەڵگەیەکی چالاك ، کە لەسەرەتای گەشە و شکۆفەیەکی ئابووریدا بوو ، بەرلەوەی ببنە قوربانیی سیاسەتی ئیمپریالیزمانەی ئینگلیز ، وێنەیەکی کزی ژێرچەپۆکەی کۆمەڵێك هۆکاری نێو هەناوی باری ژیانی هندستان بوون . گەلەك لەو نەریتە قەدەغە و یاساغانەی ئاینی هیندۆسی دەیسەپاندن ، بەرپێگری سەرەڕێی پێشکەوتن و نوێبوونەوە بوون : ئەو ئاژەلّ و تەیرو توالّ و کوللە و سوننانەی ، خۆراکێکی زۆریان لەناودەبرد و زیانی زۆریان دەدا ، نەدەبا کوژرابان . ئەو یاسا و ڕێسا کۆمەلاّیەتییانەی دابی تایبەتیان هەبوو بۆ مامەڵەی بەرماو و پیسایی و خۆلّ و خاشاك ، دەبوونە هۆی دروستبوونی کەش و هەواو دەوروبەرێکی بەد و پیس و کوانووی بلاّوبوونەوەی دەرد و پەتا . سیستێمی کاست ، گیانی داهێنانی کوشت و داب و نەریت بەری بە بازاڕ و بازرگانیی گرت و ئەو کاریگەرییەی قەشە براهمییەکان لەسەر دەستەلاّتدارە ناوچەییە هیندییەکان هەیانبوو ، ئەوەی دەگەیاند کە ئەو دژە کولتوورییە گەیشتۆتە هەناوی رژێمەکە و هەتا پلەبالاّکانیشی گرتۆتەوە . کەواتە بەرپێگرێکی بەهێزی کۆمەلاّیەتی لە ئارادا بوو ، کە دژایەتی گشت هەولّ و تەقەلایەکی گۆڕانکاریی دەکرد . بۆیە سەیرنییە گەر زۆر لەو ئینگلیزانەی پاش ئەوەی خاکەکەیان تالاّنکرد ، ئەوجا هەوڵیاندا بە خەیاڵی

دەستکەوت و سوودچنینەوە ، حوکمڕانێتی بکەن ، بۆیان نەچووەسەر و بەو هەستەوە وولاتەکەیان جێهێشت ، کە مەتەڵۆکەکەیان هەڵنەهێنا و گرەوەکەیان نەبردەوە . (11)

دیارە هەرگیز ناشێت ، سەردەمی دەستەلاتداریێتی مەغۆل لە هیندستاندا ، دەگەڵ سەردەمی حوکمڕانیی ئینگلیز دا پێکبگرین . ئەو کۆشک و تەلارە جوان و رازاوانە ، بووبوونە کوانووی بەهەدەردان و بەفیڕۆدان ، هەتا ئەو جۆرە تەخش و پەخشکردنانە ، بە کۆشکی ڤێرساییش هەڵنەدەسووڕا . هەزاران کارەکەر و خزمەتکار و پاتەخۆر ، بە جلکی پڕ باق و بریقەوە ، بە خشڵی زێڕینەوە ، ئەو هەموو کەنیزەك و دەست و پێوەند و یاساوڵ و پاسەوانانە ، تەنها بە سیستێمێکی دادۆشێنەری مشەخۆری لەو بابەتە هەڵدەسووڕا . باجگرەکان ، کە دەبایە پووڵێکی نەختینەی دیاریکراو بە ئاغاکانیان بدەن ، چ باکیان نەبوو ، لەوەی بەروبووم چۆنە و کاسبی و بازرگانیی لە چدایە ! بێ بەزەییانە جوتیاران و کاسبکارانیان دادەڕووتاند و پووڵی خۆیان دادەقەپاند. نە یاسایەك هەبوو بەریان پێبگرێت ، نە دەزگەیەك هەبوو چاوەدێرییان بکات ، (جگە لە یاخی بوون ، چارەی دی نەبوو) ، بۆیە بەهەق باجیان ناونابوو (حولدان). لە بەرامبەر ئەو تالانی و برۆ و داڕووتاندنەوە سالانەیەشدا ، خەڵکیی هیچ جۆرە خزمەتێکی پێشکەش نەدەکرا و تۆڵەی بۆ نەدەکرایەوە . جارجارە ، لێرە و لەوێ ڕێگەوبانێك بەئاستەم چاکدەکرایەوە . وەڵێ گەر کارەسات و مەرگەساتێکی وەك برسێتی و قات و قڕیی ، لافاو و هەرەس ، پەتا و دەردوبەلا ، روویدابا ، کەزۆر جاریش روویدەدا ، هیچ کۆمەك و یارمەتییەك نەبوو. گەر لەدوورەوە تێیڕوانین ، ئیمپراتۆرێتی

مەغۆل هەر دەبا داڕمابا ، چونکە ئەستەم بوو بتوانێت خۆ لە بەرامبەر ماراتاسی باشووری و ئەفغانی باکووری و پاشانیش کۆمپانیای خۆرهەلاتی هندستاندا ، ڕاگرێت . لەڕاستیدا زێتر هۆکارە خۆییەکان بوونە هۆی هەرەس و داڕمانی ، نەك هۆکارە دەرەکییەکان.

دوو کەنارکەوتەکە - ژاپۆن و روسیا :

لە سەدەی شازدەهەمدا ، دوو وولآتی دی هەبوون ، هەرچەندە نە لەڕووی فراوانی خاکەوە و نە بەژمارەی دانیشتووانیان ، نەدەگەیشتنە ئاستی ئیمپراتۆرێتەکانی مینگ و عوسمانی و مەغۆلەکان ، وەلێ هەر ئەو دەمانە نیشانەی هەراشبوونی سیاسی و پەرەسەندنی ئابووریی ، لێیدیاریی دابوون.

ژاپۆن :

لە خۆرهەلآتی دووردا ، ژاپۆن کاتێك یەکەم شەقاوی بەرەو پێش نا ، کە چین ، هاوسێ مەزنەکەی ، هێدی هێدی روو لەداڕمان بوو . سروشت ، یەکێك لە شوێنە هەرە ستراتیژییەکانی بە ژاپۆن بەخشیوە ، (هەروەك ئینگلتەرە) ، ئەو هەڵکەوتە دۆرگەییەی ، کە چین نەیبوو ، لەوە پاراستوویە و ترسی ئەوەی رەواندۆتەوە کە لە ووشکانییەوە هێرش و شاڵاوی دەرەکیی بکرێتەسەر ، هەرچەندە قلەشت و شەبەقی نێوان دۆرگەکانی و زەوی و خاکی ئاسیا ، هێند فراوان نیین ، کە دەستی پێڕانەگات .

دیارە بەشی هەرە زۆری کولتوور و ئاینی ژاپۆنی ، لە کولتووری کۆنینەیەوە وەرگیراون . بەلآم بە پێچەوانەی چینەوە ، کە دەستەیەك لە بیرۆکراتەکان حوکمڕانییان دەکرد ، لە ژاپۆن دەستەلآت بەدەست کۆمەڵێك ئاغای ، سەربەخۆی، فیۆدالی ، بیر خێڵەکییانەوە بوو و ئەوان حوکمڕانی راستەقینەی بوون و قەیسەر و رێز و شکۆی ، هەر بەناو بوو . ئەو سیستێمی دەستەلآتە نێوەندکارانەیەی لە سەدەی چواردەهەمدا سەپا ، ئاکامێکی ئەو شەڕە بەردەوامانە بوو ، کە تیرە و

www.pertwk.com

خێڵەکان لە نێوخۆدا ، تێوەگلابوون و هەر لە شەڕی تایەفە و خانەوادە خانەدانەکانی سکۆتلەندا دەچوون . هەرچەندە ئەوە هەل و مەرجێکی چاك و لەبار نەبوو بۆ بازرگانان و کاسبکاران ، بەلآم بەو رادەیەش پەوڕەوەی ئابووریی و بزاوتنی رەوتەکەی رانەگرت . لە گشت لاوە ، چ لە دەریا و چ لە ووشکانیدا ، هەر دەستڕۆیشتوان و جەنگاوەران و چەکدارانی سەرەڕۆ بوون ، قوتدەبوونەوە و هەڵپەیان بوو ، سنگیان دەکوتا و چاویان بڕیبووە ئەو سوود و دەستکەوتانەی لە بازرگانیی و ئاڵ و وێڵی دەریایی خۆرهەلآتی ئاسیادا ، هەڵڕژابوون . جەردە دەریاییەکانی ژاپۆن ، بۆ تالآنیی و شڕەخۆریی ، کەنارەکانی چین و کۆریا دەگەڕان . هەر ئەوکاتانە ، ژاپۆنیی دییش هەبوون ، هەلیان دەقۆستەوە و کالآ و کەل و پەلیان لەگەڵ بازرگانانی خۆرئاوایی پورتوگالی و هۆڵەندیدا ئاڵ و وێڵ دەکرد .

کۆمەڵگەی ژاپۆن ، لەبەردەم مژدەدەرانی عیسایی و کالآی ئەورووپاییدا ، لە ئیمپراتۆرێتە کەنارگیر و لەسەرخەمی خۆ هەڵکوڕماوەکەی مینگ ، ئاواڵەتر و کراوەتربوو . ئەو بزۆزی و جموجۆڵانە ، بە کڕین و هێنانی بەردەوامی ئامێر و ئامرازەکانی جەنگی ئەورووپا برەوی پێدەدرا . وەك هەرجێگەیەکی دی ئەم دنیایە، دەستەلآت بەو کەس و لایەنانە دەبڕا ، کە توانا و سەروەت و سامانێکی ئەوتۆیان هەبوو ، بتوانن تفەنگ و تۆپ و چەك و تەقەمەنی زۆر ، بۆ لەشکرەکانیان دابین بکەن و بژێویان بۆ مسۆگەر بکەن . ئاکام ، دەستەلآتێکی زۆر کەوتە دەستی قوماندانی مەزن (هیدیۆشی) یەوە و تەماع و چاوچنۆکی هانیدا ، دووجار هەوڵی داگیرکردنی کۆریا بدات . کە ئەو هەولآنە بێ ئاکام مانەوە و هیدیۆشی لە 1598

دا مرد ، ئیدی مەترسی جەنگێکی دی نێوخۆ هەمدیسان بەرۆکی ژاپۆنی گرتەوە . بەلاّم لەماوەی چەند ساڵێکی کەمدا ، دەستەلاّت کەوتە دەستی (ئییاسو) و (شۆگوون) ەکانەوە ، کە لە تۆرەمەی (تۆکوگاڤا) بوون . ئەمجارەیان ، هێز نەبوو بتوانێت دەستەلاّتی نێوەندکارانەی سوپا ، لەق بکات .

ژاپۆنی تۆکوگاڤا ، لەگەلەك رووەوە ، سیمای ئیمپراتۆرێتێکی نوێی لەبابەتی ئەوانەی لێدەنیشت ، کە سەدەی پێشوو لە خۆرئاوا سەریانهەڵدا. جوداوازیی گەورە لەنێوانیاندا ئەوەبوو ، کە شۆگوونەکان ، پەل و پۆ هاویشتنی دەریایی و خۆفراوانکردن لەو بوارەدا و هەتا هەموو پەیوەندییەکی دەرەکییشیان راگرت و پساند . لە ساڵی 1636 ەوە ، ئیدی دروستکردنی گشت کەشتییەکی چاك و بە هەڵمەت ، راگیرا و گەشتی دەرییاییش لە ژاپۆنییەکان قەدەغەکرا . بازرگانیی لەگەڵ ئەوروپادا هێنرایە سەر ئەو ئاستەی ، تەنها رێگەی تاقە کەشتییەکی هۆڵەندی دەدرا ، بچێتە بەندەرەکانی ناکازاکی ، گشت ئەوانی دی راوەدوو و بەدەرنران . زووتر هەرچی فەلە هەبوو ، (چ بێگانە و چ ژاپۆنی) ، بەفەرمانی شۆگونات ، زۆر بێ بەزەییانە کوژران و داماڵەخاسکران . هۆکاری سەرەکیی ئەو تاوانانە ، پێدەچێت سووربوونی بنەماڵەی تۆکوگاڤا بوو بێت لەسەر قڕکردنیان ، تا بتوانن دەستەلاّتێکی بێ سنوور بۆ خۆ بڕدەن ، چونکە فەلە و بێگانەیان بە هەڕەشە و مەترسیی دەزانی و لەوە دەترسان پیلان و پلانیان لێتێکدەن . هەروەها بە نیسبەت فیۆدال و دەرەبەگەکانیشەوە ، هەمانجۆر بوو ، فەرمانیان پێکرا و دەبایە سالاّنە نیوەی کاتیان لە پایتەخت بەسەربەرن و ئەو شەش مانگەش کە لە

www.pertwk.com

جێگەو رێگەی خۆیان بەسەریان دەبرد ، دەبا خێزانەکانیان وەك بارمتە لە (یەدۆ)، واتە لە (تۆکیۆ) جێهێشتبا .

ئەو کۆسپ و تەگەرە بەزۆر قووتکراوانە ، نەیانتوانی بەر بە گەشەی ئابووریی و شکۆفە هونەرییە مەزنەکان بگرن . ئاسایش و ئارامیی وولاّت ، دەرفەتێکی چاکی بۆ بازرگانیی رەخساند ، شارەکان گەورە و فراوان بوون ، ژمارەی دانیشتووانیان زێدی کرد ، بەکارهێنانی زۆری پووڵ و دراو ، دەستەلاّت و هێزی بازرگانان و بانقەوانانی برە و پێدا . بەلاّم بانقەوانان قەت ئەو پلە و پایە کۆمەلاّیەتی و سیاسییەیان پێنەبڕا ، کە لە ئیتالیا و هۆڵەندا و ئینگلتەرا ، چاویان تێبڕیبوو و داوایان دەکرد . پێدەچێت ، ژاپۆنییەکان ، لە حاڵ و بارێکدا نەبووبن بتوانن ئەو زانیاری و زانستە نوێیانەی دەربارەی تەکنۆلۆژیا و گەشەی پیشەسازیی لە وولاّتانی دییەوە هاتوو ، وەربگرن و فێری بن . هەر وەك دەستەلاّتدارانی بنەماڵەی مینگ ، تۆکوگاڤا – شۆگوناتیش ، لەچەند حاڵەتێکی کەم بەدەر ، ئیدی خۆیان بە ئارەزوو کەنارکەوتن و گۆشەگیرییان هەڵبژارد . هەرچەندە رەنگە ئەوە نەبووبێتە کۆسپ و تەگەرەی بەردەم جموجۆڵ و چالاکیی ئابووریی ژاپۆن ، بەلاّم زەبرێکی خراپی لە دەستەلاّت و سیستێمە سیاسییەکەی وەشاند . یەکێك لە شکۆو شانازییەکانی (سامورای) ، واتە : شۆڕەسوارانی جەنگاوەری ژاپۆنی ، خۆ خەریککردن بوو دەگەڵ بازرگانیی وئاڵ و وێڵ دا . بەلاّم بەوهۆیەوە کە سەفەر و گەشت و گوزاریان لێقەدەغەکرابوو ، یاخود لە بۆنەو دەرفەت و هەندەك ئاهەنگی رەسمییدا نەبێت ، بۆیان نەبوو چەك هەڵگرن ، ژیانیان بێ چێژ و بێ پێز و بێ رەونەق وداهێزراو بوو بوو . سەرلەبەری سیستێمی سوپایی ، لەو دوو سەدەیەدا

وا ووشك و ڕەق هەڵهاتوو و بەڵغگرتوو بوو بوو ، کە ساڵی 1853 ، کۆنە کاپیتانی بەنێوبانگ ، کاپیتان پەری ، بەخۆی و کەشتییە ڕەشەکانییەوە ، لەپڕێکدا گەیشتە کەنار و بەندەرەکانی ژاپۆن . حوکومەتی واق وووڕماو و بێچارەی ژاپۆنیش ، هیچی پێنەکرا لەوە زێتر ، کە خەلووزێکی زۆر بۆ ئەو کەشتییە ئەمریکاییانە دابینبکات و ڕێگەیان بدات سوود لە کەرەسە و بەندەرەکانی وەربگرن .

ڕووسیا :

دیارە لەسەرەتای قۆناغی هەراشبوونی سیاسی و گەشەی ئابووریيدا ، لەزۆر ڕووەوە ، ڕوسیاش هەر لە ژاپۆن دەچوو . لەڕووی جوگرافییەوە ، زۆر لە خۆرئاوا دووركەوتە بوو . لە لایەکەوە ، بەهۆی خراپی ئامرازەکانی هەواڵگەیاندنەوە ، لەلایەکی دییەوە ، بەهۆی ئەو شەڕ و پێکداپژانە بەردەوامەیەوە ، دەگەڵ لیتوانیا و پۆڵەندا و سوێد و ئیمپراتۆرێتی عوسمانیدا ، ئەو ڕێگایانەش کەهەبوون ، نەیهێشتن و بڕینی . هەروەها ئیمپراتۆرێتی مۆسکۆ ، لەڕێگەی کڵێسەی ئۆرتۆدۆکسیی ڕووسییەوە ، کەوتە ژێر کاریگەرێتی میراتگەریی ئەورووپاوە . جگەلەوە ، چاك بوو خۆرئاوا بەهانای ڕوسیاوە چوو و مشووری تفەنگ و تۆپی بۆخوارد ، تا لەبەردەم شاڵاوی هێزی سیلاحشۆڕانی تەختاییەکانی ئاسیادا ، خۆ ڕاگرێت . بەو چەکە نوێیانە و مۆسکۆش خۆی وەك دەوڵەمەندترین وولاتی خاوەن باڕووت ، نەك هەر توانی بەریانپێبگرێت ، بەڵکە پەل و پۆشی هاویشت و خاکی خۆی فراوانتر کرد . وەلێ پەل و پەڵ هاویشتن ڕووەو خۆرئاوا ، گێچەڵی لەدوو بوو، چونکە سوێد و پۆڵەنداش هەمان چەك و تەقەمەنییان هەبوو . بەڵام ملنان و

پەل و پۆ هاویشتن بەرەو هۆز و خاناتی خواروو و خۆرهەڵات ، بەهۆی ئەو تەکنیکە سوپاییە زاڵەوە ، بێ بەهرە و کەم پیت و بێ سوود نەبوو .

ساڵی 1556 ، ئۆردووی ڕووس گەیشتە دەریای قەزوێن . ئەو بەربڵاوییە سوپاییانە ، کە چەندین توێژەر و کەسانی سەرەڕۆیان لەنێودا بوو ، گەلەکجار ، ئامانج پێکبوون . ئەوەبوو لە سیبریاوە تا خۆرهەڵاتی ئۆڕال ڕۆیشتن و ساڵی 1638 گەیشتنە کەنارەکانی ئۆقیانووسی ئارام . (13) سەرەڕای سەختیی ئەو جەنگەی ، بەو تەکنیکە سوپاییە زاڵەوە ، دژی شۆڕەسوارانی مەغۆل بەرپا کرا ، هێشتا گەشەو فراوانبوونی ئیمپراتۆرێتی ڕووس ، نە شتێکی ئاسان بوو ، نە شتێکیش بوو کە نەتوانرێت بەری پێبگیرێت . هەتا گەلانی زێتری ژێردەستە دەکرد ، شیمانەی شەڕی نێوخۆ و ئاژاوە و شۆڕش و ڕاپەڕین لەدژی ، ڕوو لە زێدی دەبوون . خانەدانانی ئیمپراتۆرێتەکەش ، لەترسی ئەو پاکسازییانەی (ئیڤانی تۆقێنەر) دەستی دابوویە ، ئارامیان لەبەر بڕابوو . خاناتە تەتەرەکانی قرم ، سەرسەختترین دوژمن بوون . ئەوەبوو ساڵی 1571 هێزەکانیان مۆسکۆیان تاڵانکرد و دەستێکی چاکیان پێداهێنا و تا سەدەی هەژدەهەم ، سەربەخۆ مانەوە. هەڕەشەی گەورەتر لە قوڵی خۆرئاواوە پەیدا بوو ، ئەوەبوو پۆڵەندییەکان لە ساڵی 1608 وە تا 1613 ، مۆسکۆیان داگیرکرد .

یەکێك لە خەسڵەتە بەد و دیاردە لاوازەکانی ڕوسیا ، ئەوەبوو ، لەگەڵ ئەو هەموو بواری پەیوەندی و سوودوەرگرتنە چاکەدا ، لە خۆرئاوا ، کەچی هێشتا لە ڕووی تەکنۆلۆژییەوە هەر بە پاشکەوتوویی و لەڕووی ئابوورییەوە ، هەر بە گەشەنەکردوویی مایەوە . ڕەنگە ئەو جوداوازییە گەورەیەی نێوان کەش و هەوا

و ئەو دوورییە بێ ئەندازەیەی و ئەو ڕێگەوبانە خراپ و بێ کەڵکانەی ، تاڕادەیەك پاساوی بدەن . بەڵام ماکێکی گرنگی دیکەی ، جوداوازیی و کەند و لەندە کۆمەڵایەتییەکانی بوون : دەستەڵاتی ڕەهای سوپایی تەزارەکان ، پەروەردەی قۆرخکراو بۆ کڵێسەی ئۆرتۆدۆکسی ، دزی و جەردەیی و بەرتیلخۆریی و هەوەسبازیی بیرۆکراتەکان و ئەو دەزگەی نۆکەری و خزمەتکارانەیەی ، سیستێمی کشتوکاڵی فیۆدالانەی پەکخست و نووزەی لێبڕیی . لەگەڵ ئا ئەوانە هەموویدا ، لەگەڵ ئەو پاشکەوتوویيەدا و لەگەڵ ئەو زەبرانەشدا کە جارجار پێیدەکەوت ، کەچی روسیا ، تادەهات فراوانتر دەبوو ، بەهەمان گوشاری سوپایی و بەهەمان ڕژێمی ئۆتۆکراتییانەوە و خاکی زۆری دیکەی داگیردەکرد ، ئاکام ، سەری بە مۆسکۆییەکان نەوی کرد و خستنییەوە ژێر رکێفی خۆیەوە . روسیا ئەو شتانەی لە ئەوروپاوە بۆیە وەردەگرت ، تا بتوانێت ڕژێمەکەی ، بۆ پاراستن و پارێزگاریی خۆی ، پێ چەکدار بکات ، بەڵام بەهیچ جۆر رازی نەبوو چارەسەرسازییە کۆمەڵایەتییەکانی خۆرئاوا و نوێژەنکردنەوەی سیاسەتەکەی ، بەگەن بکات و سوودی لێوەرگرێت .

بۆ نموونە ، لە روسیا ، بێگانان لە هاووڵاتیان جودا دەکرانەوە و ڕێگەی تێکەڵبوونیان نەدەدرا ، تا نەتوانن بەهیچ جۆر کاریان تێبکەن . بە پێچەوانەی ئەو دەستەڵاتە زاڵمانانەی دیکەوە ، کە لەم بەندەدا باسمانکردن ، ئیمپراتۆرێتی تەزارەکان ، هەر ژیا و ڕێکەوت وابوو روسیا ڕۆژێك لەرۆژان ببێتە هێزێکی جیهانی . دەوروبەری ساڵانی 1500 ، یاخود دەوروبەری 1650 ش ، بۆ زۆر فەرەنسی و هۆڵەندی و ئینگلیز ، کە ڕەنگە هەر هێندەیان زانیاریی لەبارەی رووسیاوە هەبوو

www.pertwk.com

بێت ، کە دەربارەی قەشەپادشا یۆهانێس دەیانزانی ، ئەوە قەت و قەت پێشبینی نەدەکرا . (14) (ڕووسیا تا ئەو ڕادەیە نەناسراو بوو کە لە سەدەی حەڤدەهەمدا ، پادشایەکی فەرەنسا ، نامەیەکی بۆ تەزاری رووس ناردبوو ، بێئەوەی پێبزانێت کە ئەو دەستەڵاتدارە ، دەساڵ لەوەبەر مردووە) .

دیاردە سەرسووڕهێنەرەکەی ئەوروپا : (15)

ئایا چی وای کرد ، لەنێو ئەو گەلە پەڕاکەندە و تاڕادەیەك بێ کولتوورانەی لە بەشە خۆرئاواکەی ئۆیرۆئاسیادا دەژیان ، پرۆسێسێکی گەشەکردنی ئابووریی و تەکنۆلۆژیای مەزنی بەهیچ ڕانەگیراو بێتەکایەوە ، کە هێدی هێدی ئەوروپا بگەیەنێتە ئاستی هێزێکی سوپایی و ئابووریی پێشڕەوی چوست و چالاك ؟

ئەمە پرسیارێکە ، سەدان ساڵە زۆربەی شارەزایان و چاودێرانی بەخۆوە خەریك کردووە . ئەوەی لێرەدا پێشچاو دەخرێت ، چەند ڕا و بۆچوونێکن ، لەبەر رۆشنایی ئەوزانیارییانەی لەبەردەستدان ، پوختەکراون .

با ئەو پوختەکارییەش درشت بنوێنێت ، وەلێ ئەو خەسڵەتە چاکەی هەیە ، گرنگترین بڕ و بیانووەکان ڕست دەکات و پێشچاویان دەخات : ڕاستییەکەی ئەوەیە ، لەبنەڕەتدا ، دینەمۆ و دینامیکێك لە ئارادابووە ، بە پێشکەوتن و گەشەی تەکنۆلۆژی و ئابووری کەوتۆتەگەڕ ، با بە یەکانگیریی دەگەڵ کۆمەڵێك هۆکاری بزوێنەری مەزنی دیکەشدا بووبێت ، وەکی کولتوری کۆمەڵایەتی , هەڵکەوتی جوگرافی و یاخود ئەم ڕێکەوت و ئەو هەڵکەوتەی بۆ بزاوتن و

بەڕێوەچوونی سیاسەتی جیهان لەباربوون . دیارە دەبێت زێتر و بەر لەهەرشت جەخت لەسەر لایەنە مادییەکە و ئەو هەرامە گرنگە درێژخایانانە بکەینەوە ، کە بۆ ڕەوتی پرۆسێسەکە پێویستن ، وەك لە کەسانی هەڵکەوتوو ، یاخود سەودا و مامەڵەی دیبلۆماسییانە و یاخود ئەم سیاسەت و ئەو سیاسەت . دەبێت ئەوەش بزانین کە دەستەڵات شتێکی ڕێژەییە و تەنها لە ڕێگەی بەراورد و پێکگرتنی چەندجارەی دەوڵەتان و گەلانی جۆربەجۆرەوە پوختە و پێوانە دەکرێت و ئاکامی لێهەڵدەهێنجرێت .

کاتێك لە نەخشەی چەقەکانی دەستەڵاتی سیاسی ئەورووپای سەدەی شازدەهەم دەڕوانین ، یەکێك لەو خەسڵەتە زەقانەی ، دەم و دەست لە چاوان دەچەقن ، پەرت پەرتبوونە سیاسییەکەیە ، دیارە ئەوەش هەر وا ڕێکەوت و هەڵکەوت ، یاخود دیاردەیەکی لەپڕ هەڵتۆقیوی وەك ئەوەی چین نەبووە ، کە پاش داڕمانی ئیمپراتۆرێتەکەی ، تووشی هات ، بەرلەوەی خانەوادە خانەدانەکان ، ڕێشمەی دەستەلاتی نێوەندیی بگرنەوە دەست . هەڵبەت ئەورووپا لەڕووی سیاسییەوە هەمیشە هەر پەرت پەرت بووە ، سەرەڕای ئەو هەموو هەوڵە زۆرانەی ڕۆمەکان دایان ، بەدەگمەن نەبێت نەیانتوانی لە سەروو ڕایین و دانووبەوە ، هیچ خاکێکی دی داگیربکەن و هەزار ساڵ پاش داڕمانیشیان ، بنچکی هێزە سیاسییەکانی ئەورووپا ، هەر بە ناوچەیی و بچووکی مانەوە . تەواو پێچەوانەی ئاین و کولتوری مەسیحی ، کەهەردەم روو لە فراوانی و بەربڵاوی بوو . جارجارە لێرە و لەوێ دەستەڵاتێکی زۆریش لە دەستی بڕێکدا کۆبۆتەوە ، وەك کارلی گەورە لە خۆرئاوا و کیڤییەکانی روسیا لە خۆرهەلات ، وەلێ ئەوانە پێشهاتی کاتیی بوون و هەر لەگەڵ

www.pertwk.com

یارۆی دەستەڵاتدار گۆڕراوە ، یاخود یاخیبوونێك روویداوە ، یا بە هێرش و شالاویك ڕامالراوە ، ئیدی کۆتایی بە مەسەلەکە هێنراوە .

بۆ ئەو بارە سیاسییە فرەچەشنە ، ئەورووپا منەتباری هەڵکەوتە جوگرافیاییەکەیەتی . نە تەختانییەکی بەرفراونی ئەوتۆی هەبووە ، کە شۆڕەسواران و سیلاحشۆڕان بتوانن بەزوویی و ئاسانی داگیری بکەن و تەراتێنی تێدا بکەن و دەستەلاتی خۆیان بسەپێنن ، نە دۆڵی دەم روباری پان و بەرین و پڕ خێروبێری وەك نیل و دیجلە و فورات و هوانگ هۆ و یانگتسەی هەبووە ، تا بژێوی جوتیارانی ئاسان ژێرخراویان مسۆگەر بکات . چیای سەرکەش و لێرەواری چڕ و پڕ و بێ کۆتایی ، خاکی ئەورووپا و میللەتانی ، لە

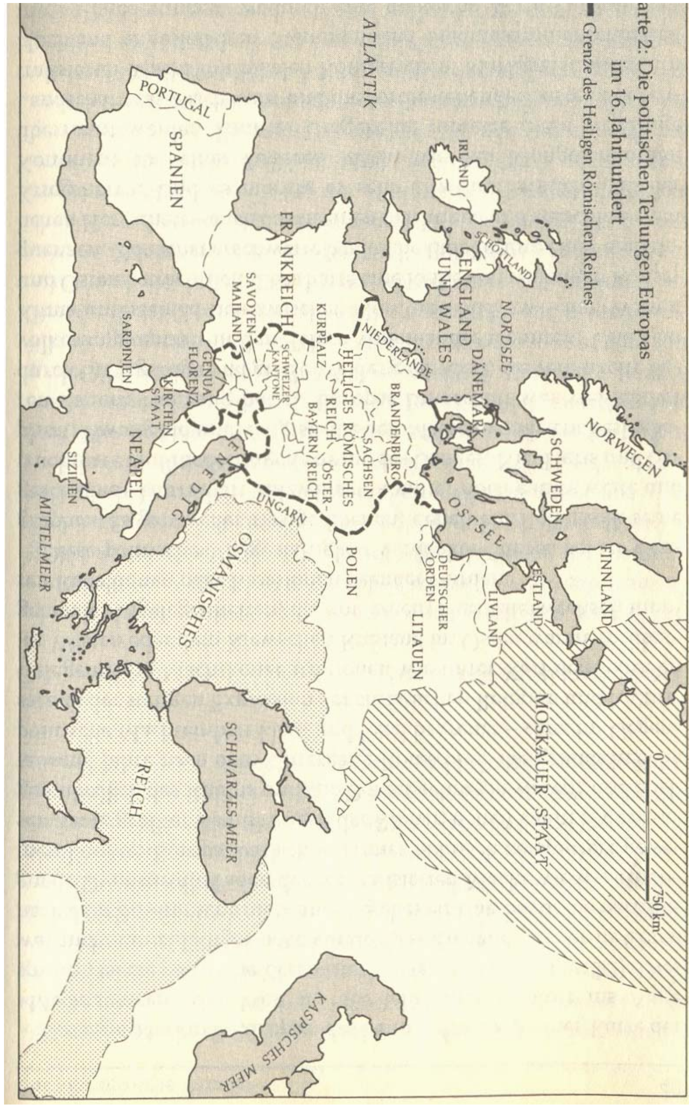

دۆڵە کپەکانیدا گلداوەتەوە و لێکیدابڕیون . کەش و هەواکەشی لە باکوور و باشوور و لە خۆرئاوا و خۆرهەڵاتی دا ، زۆر لێکجوداوازن . ئەمانە هەر هەموو پێکرا کۆمەڵێك سەرئەنجامی گرنگ دەدەنە دەستەوە . لە هەمووی لەپێشتر ئەوەیە کە ڕێگەی ئەوەی بەستۆتەوە ، دەستەڵاتێکی یەکگرتووی تێدا هەڵکەوێت ، یا بە سەرۆکایەتی یەکێك لە بەهێزترین و سەرسەختترین سەرکردەی جەنگاوەریشی بوو بێت . یاخود ، ئەستەم بووە بتوانرێت ئەو کیشوەرە ، بە هێزێکی دەرەکیی گەورەی وەکی ئۆردووی مەغۆل داگیر و ژێردەستە بکرێت . بە پێچەوانەوە ، ئەو خاکە فرەچەشنە ، درێژەپێدان و گەشە و نەش و نمای ژیان و دەستەڵاتی لێکترازاو و لێکدابڕاو و چەق نەبەستووی ناوچەیی وەك پاشانشین و میرنشین و گراڤنشینەکانی ، لە نێو هۆزە نیشتەجێکانی قەدپاڵی کێوەکاندا و لەنێو شاری نزامییەکاندا ، برەو پێداوە . ئا بەوهۆیەوەیە ، لە نەخشەی سیاسی هەر کاتێکی ئەورووپای پاش دارمانی ڕۆمەکان بڕوانیت ، بەوێنەی پینەی لێفە نەخشاوە . شێواز و ڕەنگی ئەو لێفە و پینانەی ، لە سەدەیەکەوە بۆ سەدەیەکی دی و لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دی دەگۆڕرێن ، بەڵام هیچ کات یەك ڕەنگیی بەسەریدا زاڵ نەبووە و قەت ئیمپراتۆرێتێکی یەکگرتووی لێدەرنەچووە . (16)

کەش و هەوای جوداوازی ئەورووپا ، بەر و بوومی جوداوازیشی لێکەوتۆتەوە ، کە بۆ ئاڵ و وێڵ ، زۆر گونجاو و لەباربوون . هێدی هێدی پەیوەندیی بازرگانیی و بازاڕ و ئاڵم و ساتم لەنێواندا دروست بووە . بەر و بووم ، بەو ڕووبار و ڕێگانەدا دەگوێزرانەوە ، کە کێو و لێڕەوارەکانیان دەبڕی و لەم شوێنەوە دەچوونە ئەو

شوێن . گرنگترین خەسڵەتی ئەو بازاڕ و بازرگانیانە ، بە پلەی یەکەم ئەوە بوو ، کە تەنها تایبەت بوو بە بەروبوومی سروشتیی و سەرەتایی وەك دار و دانەوێڵە و مەی و خوری و ماسی و زۆر شتی دی ، تاوەکو مشووری دانیشتوانی روو لە زۆربوونی ئەوروپای سەدەی پازدەهەمی پێبخۆن . وەلێ ئەو کاروانانەی لە خۆرهەلأتەوە دەهاتن ، زێتر کەل و پەلی ئالێ و والأی رازاوە و جوانسازیی بوون . لێرەشدا هەمدیسان جوگرافیا ، کایە و رۆلێکی هێجگار گرنگی دیتووە ، چونکە گواستنەوەی ئەو کالأیانە بە ڕێگەی چۆم و رووبارەکاندا بوون ، نرخیان زۆر هەرزان دەکەوت و ئەوروپاش رووباری زۆر و چۆمی خوڕی ئەوتۆی تێدایە ، کە بۆ کەشتی و گەمیێ و کەلەك گونجاون . لەو رووەشەوە کە بە دەریا گەمارۆدراوە ، هاندەرێکی دیکەبوو بۆ بنیاتنان و گەشە و پێشکەوتنی پیشەسازیی زۆر پێویستی کەشتیوانی . کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست ، بازرگانیی دەریایی ، لەنێوان دەریای خۆرهەلأت و دەریای ژووروو دا ، لەنێوان دەریای ناوەڕاست و دەریای رەش دا ، لەوپەڕی گەشەو شکۆفەیدا بووە . دیارە وەك چاوەڕوان دەکرا ، ئەو پەیوەندییە بازرگانییانە ، بەردەوام بەهۆی جەنگ و پێکدادان و بەهۆی مەرگەسات و کارەساتەکانی وەك کەم داهاتی و دەرد و پەتا کوشندەکانەوە ، دەشێوا و تێکدەچوو . وەلێ بە شێوەیەکی گشتیی ، هەر گەشەی کرد و خەملێی ، باری ژیانی ئەوروپای پێشخست ، جۆری خواردەمەنی زێتر و باشتر کردن ، بنکەی بازرگانیی دولەمەندی زۆری هێنایەکایەوە ، وەك شارە بازرگانییە هاوبەشەکان و دەولەتی شارانی ئیتالیا . ئالێ و وێلی بەردەوامی کالأکان لەگەلێ شوێنانی دوورتردا ، گۆڕینەوەی دراوی پێویست بوو ، سیستێمێکی قەرز و قۆلە

و سوو و سەلەمی پێویست بوو . ئەویش لەسەر ئاستێکی نێودەولەتیی ، پێویستیی بە هاتنەکایەی بانق و داو و دەزگەکانی بوو . تەنها بوونی سەلەم و سوو و پوولێ گۆڕینەوە ، خۆی لە خۆیدا ، ئەوە دەگەیەنێت کە دەتوانرا باری ئابووریی و هەل و مەرجەکانی پێشبینی بکرێت ، بە شێوەیەکی وا ، کە تا ئەودەمە هیچ بازرگانێك لە هیچ کوێ نەیدیتبوو . (18)

چونکە بەشی هەرەزۆری ئەو بازرگانی و ئالێ و وێلأنە ، بە ڕێگەی ئەو چۆمەخوڕانەدا دەکران ، کە دەڕژێنە دەریای ژووروو و کەنداوی بیسکایاوە ، لەبەرئەوەی ماسیگەرییش بووبووە سەرچاوەیەکی چاکی خۆراك و رزق و رۆزی و سەروەت و سامان کۆکردنەوە ، کەشتییگەران ناچاربوون کەشتیی توند و تۆلێ و پتەو دروستبکەن ، تا بەرگەی باری قورستر بگرێت ، (گەرچی کاتی زۆرتریان پێدەویست و زۆر شیکەلە و جوانیش نەبوون) ، تەنیا ووزەی بەڕێوەچوونیشیان، هەر هێزی بـــا بوو . هەرچەندە تادەهات چارۆکە و ستوونی زێتریان بۆدەکرا و مەکینە و ماتۆڕیان لێدەبەسترا و توانای هات و چۆ و جموجۆلیان فراوانتر دەکرا ، بەلأم پێناچێت کەشتییە چارۆکەدارە قەبەکانی دەریای ژووروو ، کە (کۆگە) یان پێدەلێن ، نە خۆیان و نە ئەوانەی پاش ئەوانیش دروستکراون ، سەرنجڕاکێشتر بووبن لەو کەشتییە سووکەلأنەی بەردەوام لەکەنارەکانی خۆرهەلأتی دەریای ناوەڕاست و ئۆقیانووسی هیندیدا لە هاتوچۆدا بوون ، وەلێ گەر دوورتر بڕوانین ، وەك پاشتر دەبینین ، رەنگە لە پاشەرۆژدا لایەنی چاکەیان زێتر بووبێت .

ئاکامی سیاسی و کۆمەلأیەتی ئەو گەشەکردنە نا نێوەندی و تاڕادەیەك کەم کۆنترۆلکراوەی بازرگانیی و بازرگانان و بەندەر و بازاڕەکان ، گرنگییەکی زۆری

هەبوو . جاریْ پێش هەموو شت ، بە هیچ جۆرێك دەرفەتی ئەوە نەبوو بەر بەو گەشە و شکۆفە ئابوورییە بگیرێت . ئیدی ئەمە مانای ئەوە نییە کە پەرەسەندنی ئەو باژێرە بازرگانییانە ، ئۆقرە و ئارامی لە زۆر دەستەڵاتدار نەبڕیبوو . فیۆدالەکان ، ئەوانەی شاریان بە قوڵگە و بنەی خاوەنبیرانی دی و پەناگەی ڕەنجبەرە هەڵهاتووەکانیان دەزانی و لێیان بەدگومان بوون ، گەلەکجار هەوڵیاندەدا سوود و دەسکەوتیان ببڕن و حاڵ و بارەکەیان لێقڵپ بکەنەوە . وەك زۆر شوێنی دی ، زۆرجار بازرگانان رووتدەکرانەوە ، کەل و پەلیان دەدزرا و دەست بەسەر ماڵ و مڵکیاندا دەگیرا . بەهۆشهێنانەوەکانی پاپا دەربارەی سەلەم و سوو ، لەگەلەك رووەوە ، ئاوێنەی بالاْنمای حاڵ و بارەکەیە لەحاند پیاوە نێوکارە چاوچنۆکەکان و قەرزدەرە بیْ ویژدانەکاندا . بەلاْم راستییەکی بیْ چەند و چوون هەیە ، ئەویش ئەوەیە ، کە لەسەرتاسەری ئەوروپادا ، کەسایەتییەکی تاقانەی وا هەڵنەکەوت کە بتوانێت شان بداتە بەر ئەم لایەن یاخود ئەو لایەنی گەشەکردنە ئابوورییەکە و راگیری کات . حوکومەتێکی نێوەندی نەبوو لەرێگەی پێداویستییە فرەچەشنەکانییەوە بتوانێت سەرکەوتن یاخود ژێرکەوتنی پیشەسازییەکی دیاریکراو بقەومێنێت . هێشتا بازرگانان و سەرمایەداران بەتەواوی و لە ئەندازە بەدەر لەلایەن باجگرەکانەوە دادەڕووتێندران ، هەر بەو شێوازەی کاتی خۆی گەشە ئابوورییەکەی ئیمپراتۆرێتی مەغۆلی پیْ شلکوت کرا .

چاکتر وایە نموونەیەکی دیار و زەق پێشچاوخەین : باوەڕ نەدەکرا ، لەسەردەمی چارەسەرسازییەکانی کڵێسەدا ، دووبەرەکیی سیاسی ئەوروپا بگاتە ئەو ئاستەی ، کە هەتا پاپا خۆی ، جیهانی ئەوبەردەریای ساڵی 1494 ، بە دوو ناوچەی

www.pertwk.com

ئیسپانی و پۆرتوگاڵی دابەش بکات و دەبایە گشت لایەکیش بەگەنیان کردبا و پێیڕازیبان . دیارە ئەوەش کەمتر جێگەی باوەڕە ، داخۆ ئەگەر یاسای قەدەغەکردنی بازرگانیی ئەوبەر دەریا سەپابا ، (لەبابەتی ئەوەی مینگی چین و تۆکوگاڤای ژاپۆن) ، هیچ کاریگەری و کاردانەوەیەکی دەبوو؟

دیارە لە ئەوروپادا میر و خاوەنموڵکیش هەبوون ، کە نیازپاك بوون و ڕێگەی بازرگانان و دەستوپێوەندەکانیان دەدا پێبگەن ، با خەڵکی دییش هەبووبێت رووتیکردبنەوە و راوەدووی نابن . وەك مێژوو دەگێڕێتەوە ، ئەوەبوو بازرگانە جووە چەوساوەکان و کرێکارە فلامینە داڕووتێنراوەکانی کارخانەکانی چنین و هوگونۆتە راوەدوونراوەکان ، بە خۆیان و گشت شارەزاییەکیانەوە هەڵهاتن . بەگزادەیەکی ڕاینلاند ، کە باجێکی هێجگار زۆری لە بازرگانانی تێپەڕیو دەسەند، پاش ماوەیەك بۆی دەرکەوت ، کە ڕێگەی بازرگانیی و بەو پێیە داهاتی خۆشی نەما و لەدەستی چوو ، ڕێگەکە گوێزرایەوە شوێنێکی دی . ئەو پادشایەی قەرزکوێر با و قەرزێك بۆ وولاْتەکەیی کردبوو ، نەیداباوە ، کە تێیدەگیرا و شەڕ ئێخەی پێدەگرت و هەڕەشەی لێدەکرد و ویستبای بەپەلە پووڵ بۆ کڕینی چەك و جبەخانەی لەشکرەکەی قەرزکات ، کەس قەرزی نەدەدایە و تووشی گێچەڵ و سەرئێشەی زۆرتر دەهات .

بانقەوانان و بازرگانانیچەك ، وەستا و پیشەسازە دەستڕەنگینەکان ، لە ناوجەرگەی کۆمەڵگەدابوون ، نەك کەنارکەوتە . زۆربەی ڕژێمەکانی ئەوروپا ، تێکرا ، بەلاْم بەشێوەی جۆراوجۆر ، بنەمای پەیوەندییەکی چاك و ئالیکارانەیان دەگەڵ بازاڕ و بازرگانیدا بنیات نابوو ، (هەتا بۆ بێگانەکانیش) سیستەم و

یاسایەکی نیشتمانانەیان بۆ دارِشتن و نەیاندایە دەست قەدەر . لەرِێگەی یاسای باجیشەوە ، گەورەترین سوود و دەسکەوتیان چنییەوە . زۆر زووتر لەوەی ئادەم سمیت قاڵبی بۆ دارِێژێت ، برِێك لە دەستەڵاتدارانی کۆمەڵگەی ئەوروپای خۆرئاوا، هەستیان بەوە کردبوو : " بۆ ئەوەی وولاتێك لە زەلکاوی ئاژاوە و گێرەشێوێنی و ئەوپەرِی بەربەرێتییەوە بکەیتە دەوڵەمەندترین وولات ، جگە لە ئاشتی و ئاسایش و باجێکی کەم و یاسا و دەستوورێکی شیاو و گونجاو ، هیچی دیکەت پێویست نییە " . (19) جارجارە یەکێك لە سەرکردە کورتبینەکانی وەك فەرمانرِەوای کاستیلیا ، یاخود یەکێك لە بۆربۆنییەکانی بنەماڵەی پادشایی فەرەنسا ، ئەو قازەیان سەردەبرِی کە هێلکەی زێرِینی بۆ دەکردن ، بەڵام ئاکامەکەی ، لەدەستدان و کەمبوونەوەی سامان و بەو هۆیەشەوە لاوازبوونی هێزی سەربازیی دەبێت ، لە کن گشت کەس روون و ئاشکرا بوو ، لای کابرای تایین خۆی نەبێت .

رەنگە تەنها هۆکاری کاریگەر بۆ دامەزراندنی حوکومەتێکی نێوەندیی ، پەیبردن بووبێت بە تەکنۆلۆژیای نوێی چەکسازیی ، تا چەکێکی چاك بارمتەکرێت و هەموو دژ و دوژمنەکانی پێ بتۆقێندرێت . ئەمە لەو گەشەکردنە ئابووریی و تەکنەلۆژیا خێرایەی ئەوروپای سەدەی پازدەهەمدا ، پاش ئەوەی دانیشتووانی کیشوەرەکە لە پەتا رەشەکە خەلەسین و دوای قربوونەکە ئاهێکیان بەبەردا هاتەوە و رِێنەسانسی ئیتالیا لە شکۆفەیدا بوو ، ئاواتێکی سەخت و دوورەدەست نەبوو.

وەك پێشتر روونمانکردەوە ، لە قۆناغێکی درێژخایاندا ، لە ساڵی 1450 وە تا ساڵی 1600 ، لەبەشێکی دیکەی جیهاندا ، بارووت دۆزرایەوە . روسیا ، ژاپۆنی تۆکوگاڤا ، ئیمپراتۆرێتی مەغۆلیی لە هیندستاندا ، باشترین نموونەن بۆ ئەو

www.pertwk.com

وولاتە مەزنانەی ، لەلایەن سەرکردەیەکەوە دامەزراون ، کە چەك و تۆپ و جبەخانەی چاکی دەستخستووە و بەهۆیەوە سەری بە مێملّ و گوردێرەکانی نەوی کردووە .

چونکە لە ئەوروپای کۆتایی سەدەکانی ناوەرِاست و سەرەتای سەردەمی نوێدا ، لەهەموو جێگەیەك زێتر شۆرِشی تەکنیکی و داهێنانی کەرەسەی جەنگیی روویدا، بۆیە سەرهەڵدانی دیاردەی لەو بابەتە ، ئەستەم نەبوو . نیشانەی پەیدابوون و هەراشبوونی چەند هێزێکی سوپاییش ، دەدرەوشایەوە . (20)

لە ئیتالیا ، بەکارهێنانی تیر و کەوان و تیپەکەی ، کە ئەگەر پێویستبا بە سەربازی رِم بەدەست دەپارێزران ، ئەسپ و سوارەی سەردەمی کۆن ، کە لەلایەن فیۆدالی بەد راهێنراوەوە ئامادە دەکران ، بەسەرچوون و کۆتاییان هات . ئاشکراش بوو تەنها دەوڵەتۆچکەی شارانی دەوڵەمەندی وەك ڤێنێسیا و میلانۆ ئەرك و مەسرەفی ئەو سوپا نوێیەیان پێهەڵدەسوورا ، کە کۆندۆتیریی بەنێوبانگ سەرکردایەتی دەکرد . دەوروبەری ساڵی 1500 ، پادشاکانی فەرەنسا و ئینگلتەرە ، تۆپ و تۆپخانەیان بۆ خۆ قۆرخکرد و کەوتنە حاڵ و بارێکەوە ، گەر پێویستی کردبا دەیانتوانی هەر ژێر دەستەیەکیان سەربزێوی کردبا ، هەتا ئەگەر خۆش لە قوللە و قەڵاکان قایم کردبا ، بەزۆر سەریان پێ نەوی کردبا . بەڵام داخۆ ئەو دیاردەیە نەبووە دیاردەیەکی قۆرخکراوی سەرتاپاگیری زاڵ بەسەر هەموو ئەوروپادا ؟ دەوروبەری ساڵی 1550 ، دەبێت زۆر کەس ئەو پرسیارەی لەخۆ کردبێت ، کاتێك دیتیان خاکێکی زۆر و لەشکرێکی بەهێز و توانا ، کەوتە بەردەستی قەیسەر کارلی پێنجەهەمەوە .

لە بەندی داهاتوودا ، ئەو هەوڵە هابسبورگییە بیٚ ئاکامانەی ، بۆ ژێرچەپۆکخستنی تەواوی ئەوروپا دران ، بە دوور و درێژی روونده‌کەینەوە . بەڵام دەکرێت لێرەدا بەکورتی ئەو هۆکارە گشتییانە دەستنیشان بکەین ، کە رێگەیان لەوە بەستەوە ، تەواوی کیشوەرەکە یەکخرێت .

دیارە هەمدیسان ، بوونی ئابوورییەکی فرەچەشن و چەند بنکە و پێگەیەکی هێز و دەستەڵاتی سەربازیی جودا ، گرنگترین هۆ بوون . بۆ هیچ دەوڵەتێکی شارانی ئیتالیا نەدەشیا ، هەوڵی خۆفراوانکردن بدات ، بیٚ ئەوەی پەلاماری هیچ هێزێکی دی نەدات ، لەبەر پاراستنی هاوکێشییەکە . هیچ پاشانشینێکی نویٚ نەیدەتوانی قەڵەمڕەوی خۆی گەورەتر بکات ، بیٚ ئەوەی مێملٚ و گوردێرەکانی هەڵنەدێرێت .

کاتێك بەڕاستی دەستدرایە بزووتنەوە چارەسەرسازییەکان ، دوژمنایەتی ئاینییش کەوتە گەوەی نەریتەکەوە و هاوتایی هێزەکانیش چوونە تەکی و شیمانەی هاتنەدی یەکێتییە سیاسییەکەیان ، لاوازتر کرد . وەلیٚ هۆکاری راستەقینەی ، کەمەکێك قووڵترە , بوونی مێملّی سیاسی و ئەو دوژمنایەتییە توند و تیژەی نێوان لایەنە شەڕکەرەکان ، خۆ لە ژاپۆن و هندستان و زۆر جێگەی دیکەش هەبوون ، بەڵام تەنها ئەوانە ، کۆسپی سەر رێگەی یەکێتییەکە نەبوون . وەلیٚ حالٚ و بارەکەی ئەوروپا ، جۆرێکی دی بوو ، چونکە هەموو هێزە مێملەکان دەرفەتی ئەوەیان هەبوو ، نوێترین تەکنیکی سوپایی دەستبخەن ، بەو پێیە هیچ هێزێك بۆی نەلوا بەتەنها ، شەقاوێك پێشتر بڕوات . بۆ نموونە ئەو هێزە بەکرێگیراوانەی لە خزمەت سویسرا و ئەوانی دیدا بوون ، هەرچی پووڵی پیٚ دابان ، سەریان لەڕیٚ بوو . خۆ هیچ کارخانەیەکی تیروکەوان ، یاخود تۆپ

www.pertwk.com

دروستکردنیان نەبوو ، ئیدی تۆپی لە برۆنز دروستکراو با ، یاخود تۆپی پاشان داهاتووی ، هەرزانی لە پۆلاٚ داڕێژراو .

ئەو کارخانانە لە نێزیکی کان و کانزاکانی ئاسن تواندنەوەوە دادەمەزران ، لە ڤێلدی ئینگلتەرە ، لە نێوەندی ئەوروپا ، لە مەلەگا ، لە میلانۆ ، لە لوتیچ و پاشانیش لە سوێد . بە هەمانجۆر ، شارەزایی پەیداکردن لە بواری کەشتی و گەمیٚ دروستکردندا و لە چەندین بەندەری جوداوازدا ، هەر لەدەریای خۆرهەلاٚتەوە ، تا دەریای رەش ، بواری ئەوەی بۆ هیچ ولاٚتێك نەهێشتۆتەوە ، ببێتە تاکەهێزی دەریایی و دەریا بۆخۆی قۆرخکات . هەتا داگیرکردن و لەنێوبردنی مەڵبەند و کارخانەی چەکدروستکردنی هێزە مێملەکانی ئەوبەر دەریاش ، لە تواناندا نەبوو .

کەواتە زاڵبوونی سیستێمێکی سیاسی پەرت پەرتی نانێوەندییانە بەسەر ئەوروپادا ، گەورەترین کۆسپ و تەگەرە بوو لەسەرەڕێی دامەزراندنی سیستێمێکی نێوەندکارانە ، لە سەرتاسەری کیشوەرەکەدا . چونکە ژمارەیەکی زۆر مێملّی سیاسی هەبوون ، زۆربەشیان ئەو هێزە سەربازییەی بۆ پاراستن و پارێزگاریی سەربەخۆییان پێویست بوو ، هەیانبوو ، یاخود دەیانتوانی پەیدای کەن ، هیچ یەکێکیان نەیتوانی دەست بەسەر تەواوی کیشوەرەکەدا بگرێت و بیخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە .

کاتێك ئەو ململانیٚ و کێبەرکێیانەی نێوان وولاٚتە ئەوروپاییەکان دەبینین ، تێدەگەین بۆچی یەك (ئیمپراتۆرێتی بارووت) ی یەکگرتوو نەهاتەکایەوە . لەیەکەم سەرنجیشەوە ماکی هەڵگڕان و هەڵزنانی ئەوروپا بۆ ئاستی تاکە هێزی

جیهانمان ، بۆ روون نابێتەوە . داخۆ گەر لەشکری پاشانشینە نوێکانی دەوروبەری ساڵی 1500 رووبەرووی هێزی بەزەبری سوڵتان و لەشکری لەبن نەهاتووی ئیمپراتۆرێتی مینگ ببایانەوە ، کەل و کەچ و لاواز نەیاندەنواند ؟ ئەمە بۆ سەرەتای سەدەی شازدەهەم و هەتا لەبڕێك رووەوە بۆ سەدەی حەڤدەهەمیش دەشێت ، وەلێ لە قۆناغی دواییدا تای تەرازووی لەقی هێزە سوپاییەکە ، بە خێرایی بەلای خۆرئاوادا قلْپ دەبێتەوە . بۆ روونکردنەوەی ماکەکەی ، دەبێت هەمدیسان پەنا بۆ پەرتەوازەیی هێز و دەستەلاٌتەکانی ئەوروپا بەرینەوە . بەر لەهەرشت ، لەنێوان دەوڵەتی شارانی جوداجودا و پاشانشینە گەورەکاندا ، کێبەرکێ و پێشبڕکێیەکی نابەجێی چەکسازیی و چەکدارییکردنی خۆ ، دەستیپێکرد . رەنگە تا ئەندازەیەکی زۆر ، بنەما و ڕەگ و ڕیشەیەکی کۆمەڵئابووریی هەبووبێت . ئەو دەمەی سوپای تامەزرۆی کێبەرکێی ئیتالیا ، چیدی لە سوارە فیۆدالەکان و دەستوپێوەندەکانیان پێکنەدەهات ، بەڵکە لە ڕم هاوێژە تیروکەوان پارێزەکان و تیپی باڵە هێرشبەرەکان پێکدەهات ، کە بازرگانانی شار مووچەیان دەدان و دەزگەی ئیداریی شاریش سەرپەرشتیی دەکردن . بێگومان چاوەڕوانی ئەوەبوون ، لەبەرامبەر ئەو مەسرەف و خەرجییەیاندا ، شتێك ببینن ، لەگەڵ ئەو هەموو مەشق و هەولاٌنەی کۆندۆتیرییدا (یانی سەرۆکهێزە جلخوارە بەکرێڕاگیراوەکانی سەدەکانی چواردە و پازدە) ، هەڵپەی ئەوەیان بوو وەك شتێکی زێد لە پێویست بەرچاونەکەون . بەواتایەکی دی ، شار چاوەڕوانی چەك و جبەخانە و تاکتیکێکی دەکرد ، کە سەرکەوتنێکی زووبەزوو مسۆگەربکات ، تا ئەرك و مەسرەفی جەنگی کەم بێتەوە . پادشاکانی

کۆتایی سەدەی پازدەهەمی فەرەنساش هەر ئاوها بوون ، هەر لەگەڵ سوپایەکی میللییان دامەزراند و راستەوخۆ خستیانە ژێر ڕکێفی خۆیانەوە و مووچەیان بۆ بڕینەوە ، زۆر تامەزرۆ و بە پەلەبوون ئاکامەکەی ببینن . (21)

بەو هۆیانەوە ، ئەو سیستێمی بازاڕە ئازادە ، نەك زۆر کۆندۆتیری ناچارکرد هەوڵی دەستخستنی ئەرکی سپێردراو بدەن ، بەڵکە پیشەسازەکان و داهێنەران و شارەزایانی هاندا ، جۆری بەرهەمەکانیان چاکتر بکەن ، تا فرۆختیان برەو پێبدەن . چۆن سەرەتای سەدەی پازدەهەم ، کارخانەکانی چەکسازیی ، سەرگەرمی دروستکردنی تیر و کەوان بوون ، پەنجاساڵی پاشتری ، قۆناغی ئەزموون و تاقیگەریی تفەنگ و تۆقتۆقە بوو . گرنگە ئەوەمان لەیاد نەچێت ، کە ئەو دەمەی تۆپ بۆ یەکەمینجار داهێنرا ، جوداوازییەکی هێجگارکەم ، لەنێوان پێکهات و کاریگەریی تۆپی خۆرئاوا و ئاسیادا هەبوو . لوولە ئاسنێکی قەبە ، گوللەتۆپێکی بەردی دەتەقاند و ناڵەیەکی گەورەی دەکرد و خەڵکی دەتۆقاند و کاریگەرییەکی چاکی هەبوو. ئا ئەو جۆرە تۆپانە بوون ، ساڵی 1453 ، دیوارەکانی شاری ئەستەموڵیان هێنایە لەرزە . بەلاٌم پێدەچێت تەنها لە ئەوروپا هاندەری بەردەوام بۆ چاکترکردنی جۆرەکەی ، هەبووبێت . هەوڵدرا هاڕینی barووتەکە باشتر بکرێت ، تۆپی گچکەتر ، بەلاٌم کاریگەرتر ، لە برۆنز و تێکەڵەی ئاسن دابڕێژرێت و لە قاڵب بدرێت ، شێوە و قەوارەی لوولە و گوللە و پێچکەکانی چاکتر بکرێت . هەموو ئەمانە هێزی پێکان و توانای هەڵسووڕانیان زێتر کرد و هەموو کەرەسەیەك بۆ خاوەنی ئەو جۆرە تۆپانە ئامادەکرا ، تا وای لێبکەن پتەوترین قەلاٌ ناچاری خۆبەدەستەوەدان بکات . ئەوەی دەوڵەتی شارانی ئیتالیای حەپەساند ، ئەوەبوو

www.pertwk.com

سوپای فەرەنسی ساڵی 1494 بە تۆپی زەلامی لەبرۆنز داڕێژراوەوە ، هەڵمەتی بردە سەر ئیتالیا . بۆیە هیچ سەیر نەبوو کە داهێنەران و وەستایان دنەدران بەرپەرچ و دژێکی بۆ پەیدابکەن، (مایەی سەرسوڕمان ئەوەیە ، لە یاداشتەکانی ئەودەمەی لیۆنارد داڤنشی دا ، نەخشە و وێنەی تۆقتۆقەیەك و زرێپۆشێکی ساکار و تۆپێکی بەهێزی هەڵم بزواو ، دەدیترێن) . (22)

ئەمە مانای ئەوە نییە ، ئیدی میللەتانی دی ، لە بەرامبەر ئەو داهێنراوە نوێیانەدا دەستەوسان وەستاون و برەویان بە بەرهەمی داهێنراوی خۆیان نەداوە و باشتریان نەکردوون . بڕێکیان دەستبەکاربوون و زۆربەی مۆدێلەکانی ئەوروپایان کۆپیکردەوە ، یاخود میوانە ئەوروپاییەکانیان رازییدەکرد شارەزایی و دەستڕەنگینیی خۆیانیان پێشانبدەن ، (وەك فەلەکانی چین کردیان) . بەڵام بەوهۆیەوە کە دەوڵەتی مینگ تۆپی بۆخۆی قۆرخ کردبوو ، سەرکردە بەهەڵپەکانی پێشخستنی روسیا و ژاپۆن و ئیمپراتۆرێتی مەغۆلیش ، گەوەی بازنەی ئەو قۆرخکردنەیان هەڵتەکاند و ئەوانیش فێرە کارەکە بوون و خۆیان جلەویان گرتە دەست ، ئیدی هاندەرێکی ئەوتۆ نەما بۆ داهێنان و باشترکردنی جۆری چەك و تەقەمەنی ، وەك دەستەڵاتداران بەتەمای بوون . کە چین و ژاپۆن خۆیان وێکهێنایەوە و کشانەوە و کەنارگیر بوون ، ئیدی مەسەلەی چەك داهێنان و چەك دروستکردنیان فەرامۆشکرد و وازیان لێهێنا . هێزی ئینتیشاریی موسوڵمان ، توند دەستی بە نەریتی کۆنەی تاکتیکی شەڕی خۆیەوە گرتبوو ، شارەزاییان لە بواری تۆپسازییدا هێند دواکەوت ، کە ئیدی دێری کرد ئەوروپای چەندین هەنگاو پێشکەوتوو بگرنەوە . سوپای رووس و سوپای مەغۆل ، لەگەڵ گەلانی زۆر

پاشکەوتووتردا رووبەروو بووبوونەوە ، بۆیە پێویستی زۆریان بە چەکی باشتر نەبوو ، ئەوەی هەیانبوو بەشی هێندەی دەکرد دوژمنەکانیانی پێ زەلیل بکەن . هەروەك لە بواری ئابووریدا بەگشتی ، ئەوروپا چەند شەقاوێکی گەورە لەپێشەوە بوو ، لە بواری بازرگانی چەکیشدا ، تایبەت تەکنۆلۆژیای سوپایی ، چەندین شەقاو پێش شارستانێتییەکانی دی و مەکۆی هێزەکانی دی کەوتەوە .

پێویستە لێرەدا دوو ئاکامی دیکەی ئەو کێبەرکێی چەکبازییە ، دەستنیشان بکەین : یەکێکیان فرەلایەنیی سیاسی ئەوروپای مسۆگەر و سەقامگیرکرد ، ئەوی دیکەیان دەستگرتن بوو بەسەر دەریا و زەریاکاندا و ژێر رکێفخستنیان . یەکەمیان مێژوویەکی سادە و ساکارە و دەتوانین لێرەدا بەکورتی باسی بکەین . (23)

لە چارەکە سەدەیەکی پاش شاڵاو و داگیرکاریی 1494 ی فەرەنسادا و کەمۆکەیەکیش لەوەبەر ، برێك ئیتالیایی ، بۆیان دەرکەوت ، کۆکردنەوەی گڵێکی زۆر لەپشت دیواری شارەکانەوە ، زۆر لەتین و تاو و مەترسیی تۆپباران کەمدەکاتەوە . کاتێك گوللەتۆپ ، لەو گڵە پەستراوە دەدات ، کاریگەرییە بەهێزەکەی خاودەکاتەوە و وەك ئەوەنابێت کە لەدیوارێکی پشت بەرهەڵدا بدات . ئەگەر جگەلەو چەند چینە گڵە ، چەند سەنگەرێکی قووڵیشیان هەڵکەندبا ، ئیدی دەبوونە قۆرت و رێگر لەبەردەم هێزی گەمارۆدەردا . ئەمە دەوڵەتۆچکەی شارانی ئیتالیای پاراست و قوتاری کردن ، یاخود لانی کەم ئەوانەیانی پاراست ، کە هێشتا لەلایەن هێزی بێگانەوە داگیرنەکرابوون و ژمارەیەکی ئەوتۆ خەڵکیان هەبوو ، کە بۆ ئەوکارانە پێویست بوون و قولله و قەڵاتی قایمیان دروستدەکرد .

جگەلەوە ، ئەمە بەکەڵکی ئەو هێزانەش دەهات ، کە رووبەڕووی تورك دەبوونەوە و پێشیان پێدەگرتن ، وەك ئەو هێزە فەلانەی لە ماڵتا و سەرووی هەنگاریا دا بەریان پێگرتن . جگەلەوە ، رێگەی ئەوەشی بەستەوە ، کە هێزەکانی ئەوروپا هەروا ئاسان بتوانن ، یاخیبوون و شۆڕشی دژەکانیان سەرکوتکەن ، وەك لە شۆڕش و گەمارۆکەی هۆڵەندەدا دەرکەوت . ئەو سەرکەوتنانەی لەبەرە بەرهەڵداکانی جەنگدا بەدەستهات ، بۆ نموونە وەك سەرکەوتنەکانی ئۆردووی بەهێزی ئیسپانیا ، مەسەلەکانیان یەکلایی نەکردەوە ، تایبەت لەو جێگانەدا ، کە دوژمن سەنگەری چاك و پتەوی لێدابوو و بارگە و بنەی خۆی لێدامەزراندبوو و کاتی تەنگانە ، ئاسان بۆی دەکشایەوە . ئەو جۆرە باڵادەستییەی تۆکوگاڤا– شۆگونات ، یاخود ئەکبەری هندستان ، لەرێگەی بارووتەوە پێیانبڕا ، لە ئەوروپا نەهاتەدی ، ئەوەش بەهۆی پلورالیزمی سیاسی و دەرکەوتە کوشندەکانی و پێشبڕکێی چەکسازییەوە . کاریگەریی " شۆڕشی داهێنانی بارووت " ، کەلەدەریادا مەزنتر بوو ، هەرباس ناکرێت . (24)

وەك پێشان باسکرا ، تارادەیەك لێکچوونی کەشتیی و گەمێی دروستکراو و هێزی دەریایی ووڵاتانی سەرووی خۆرئاوای ئەوروپا و جیهانی ئیسلامی و خۆرهەڵاتی دوور ، هەر لەسەدەکانی ناوەڕاستەوە ، ئاشکرا دیاربوو . گەشتە گەورەکەی چینگهۆ و شاڵاوەکانی هێزی دەریایی تورك لە دەریای رەش و خۆرهەڵاتی دەریای ناوەڕاستدا ، بۆ چاودێرانی ساڵانی 1400 و 1450 وایدەنواند ، کە گوایە دەبێت پاشەڕۆژی گەشەی هێزی دەریایی ، بۆ ئەو دوو دەوڵەتە بێت . هەتا لەبواری کارتۆلۆگی و کەونناسیی و رێگەدۆزیی و

www.pertwk.com

بەکارهێنانی قیبلەنما و ئەسترلاب و رووپێوانیشدا ، بەئاستەم جوداوازییان هەبوو . ئەوەی جودایدەکردنەوە ، شێوازی رێکخستنیان و رادەی خۆڕاگریی ئەوروپاییەکان بوو . بۆنموونە پرۆفیسۆر وێنس لەو بارەوە دەڵێت : " گەر ئەو مەودایە بەراوردکەین ، کە کەشتیوانەکانی دی بڕیویانە ، بۆ نموونە پۆلینێزەکان ، دەبینین ئەو مەودایەی ئەوان و کەشتییە ئیبەرییەکان بڕیویانە ، لەچاو توانای ئەوروپاییەکاندا و دەستگرتن بەزەخیرەیانەوە ، هەر هیچ نییە " (25) .

کۆکردنەوەی زانیارییە جوگرافییەکان لەلایەن پۆرتوگالییەکانەوە ، بەشێوەیەکی رێکوپێك و ئامادەیی بنکەبازرگانییەکانی ژەنیوە ، بۆ خەرجکردنی پارەوپووڵ لە بازرگانییەکانی ئەتلانتیکدا ، کە جێگەی بازرگانیی لەدەستچووی دەریای رەشی بۆ گرتنەوە ، سەرووتریش ، گەشەی چاکی شێوازی ماسیگەریی ، نیشانەی ئەوەبوون ، کە بەدووی کەنارێکی نوێدا وێڵن ، کە هێشتا رێیان تێنەبردووە .

لێ گەشەی هەرەگرنگ ، چاکسازیی بوو لە چەکدارکردنی کەشتی و گەمێکاندا . تۆپدارکردنی کەشتییەکان لەسەردەمێکدا دەستی درایە ، کە شێوازی شەڕی دەریایی و ووشکانیی شانبەشانی یەکدی گەشەیان دەکرد . لەسەدەکانی ناوەڕاستدا ، چۆن بە درێژایی دیوار و قوللە و قەڵاکان ، تیروکەوان بەدەستیان دادەنا ، بۆ ئەوەی بەربە شاڵاو و هێرشی گەمارۆدەران بگرن ، ئابەوجۆرەش ، گەمییە بازرگانییەکانی ژەنیوە و ڤێنیسیا و ئەراگۆن ، تیروکەوان بەدەستیان رادەگرت ، تا بەر بەشاڵاوی چەتە و جەردەی موسوڵمانانی دەریای ناوەڕاست بگرن .

ئەوە زەرەر و زیان و کوشتاری زۆری بەدەمەوەبوو ، هەرچەندە هەمووجار نەشیاندەتوانی خۆ قوتارکەن ، گەر هێرشبەران کەمێك خۆڕاگر و بڕێك سووربان لەسەر مەرامی خۆیان . هەر لەگەڵ دەریاوانەکان هەستیان بەو گەشەکردنە کرد ، کە لەبواری تۆپ و تۆقتۆقەدا روویدا ، یانی داهێنانی تۆپی نوێی زۆر بچووکتر و لە برۆنز داڕێژراو ، کە هێز و کاریگەریی زێتر و بۆ تۆپچییەکانیش مەترسیی کەمتر بوو لەو تۆپە قورسە لەپۆلا داڕێژراوانەی تا ئەودەم هەبوون ، بیریان لەوەکردەوە ، لەکەشتیی و گەمێکاندا دایانبەستن . تا ئەو دەمە ، گەمیٚ و کەشتییە جەنگییەکانی چین و خۆرئاوا ، بەردهاوێژ و مەنجەنیقیان لەسەربوو . هەرچەندە تۆپ مەترسیی کەمتر و سوودی زێتر بوو ، لێ دامەزراندنی هەروا سادە و ئاسان نەبوو ، چونکە لەکاتی تەقاندنیدا ، هێند بەهێز بۆدواوە دەگەڕانەوە ، رەنگە گەر نەبەسترابانەوە ، پەڕیبنا ئەوسەری کەشتییەکە . جگەلەوە ، هێند قورس بوون ، کەجار هەبوو کەشتییەکانیان لاسەنگ دەکرد ، تایبەت گەر ژمارەیەکی زۆریان لێدابەسترابا . بەو پێیە ، دروستکردنی گەمێی گەورە و پتەوی سێ ستوونی و چارۆکەدار ، شەقاوێك خۆرئاوای خستەپێش ئەو وولاًتانەی کەشتیی باریك و کەمهێزیان لە دەریای ناوەڕاست و زەریای خۆرهەڵات و دەریای رەشدا بەکاردەهێنا ، وەك غەوصی عارەبی و شونکی چینی . توانییان کەشتیی پان و بەرینی ئەوتۆ دروستبکەن ، کە هاوسەنگیی نەشێوێت و چاك خۆڕاگرێت . هەرچەندە جارجارە ، کارەسات و مەرگەساتیشیان لێدەکەوتەوە . هەر لەگەڵ زانرا کە دامەزراندنی ئەو تۆپانە لە ناوەڕاستی کەشتییەکاندا چاکترە لەوەی لە قوڵلەیەکدا دابەستریٚت , ئیدی ووزە و توانای جەنگینی ئەو گەمێیانە سەیر زیادی

www.pertwk.com

کرد . بەبەراورد لەگەڵ ئەوانەدا ، کەشتییە سووکەڵەکانی دی ، لە دووڵاوە زەرەرمەندبوون ، هەم توانای هەڵگرتنی تۆپیان کەمتر بوو ، هەم بە گوللەتۆپی دوژمنیش ، ئاسانتر تێکدەشکان .

لێرەدا پێویستە لەسەر دەستەواژەی " هێز و توانای جەنگین " کەمۆکەیەك راوەستین ، چونکە گەشە و نەشونمای کەشتی و گەمێی چەکدار ، پرۆسەیەکی دووروودرێژ و هێدی و لەسەرخۆ بوو ، هەرچەندە لەگشت جێیەك ، بەهەمان رەوت نەبوو . چەندین جۆر تێکەڵکران ، چەندستوونی و تۆپدار و سەوڵدار . گەمێی سەوڵدار ، هەتا سەدەی شازدەهەمیش ، لە کەناڵی ئینگلیزیدا ، دەدیترا . بیانوو و هاندەریش هەبوو بۆ بەکارهێنانی ئەو جۆرە گەمێیانە لە دەریای ناوەڕاست و دەریای رەشدا . لەزۆر حاڵەتدا ئەوان خێراتر بوون و دەیانتوانی لە کەنارەکان نێزیکترکەونەوە و خۆدەرخەن . بەوپێیە دەتوانرا ئاسانتر چالاکییەکانیان ، لەگەڵ کردەسەربازییەکانی سەرزەوییدا یەکخرێت و هاوتەریبکرێت . بەلای تورکانەوە ، سەرەڕای ئەولایەنەچاکانەشی ، کەموکووڕیی هەرهەبوو ، چونکە تەنها بۆ مەودایەکی کورت سوودبەخش بوون و بەکەڵکی دەریا و زەریاکان نەدەهاتن . (26)

لەگەڵ دەستپێکردنی گەشتی گەمێ پۆرتوگالییەکاندا ، هیوای لەبن نەهاتووی زاڵبوونی خۆرئاوای سەردەمە دێرینەکان بووژایەوە . ئەوە قۆناغێکی لێکەوتەوە، کە مێژووناسان بە قۆناغی " فاسکۆ دیگاما " و سەردەمی " کۆلۆمبوس " نێوی دەبەن . ئەو سێ چوار سەدەیەی پاش ساڵانی 1500ی زاڵبوونی ئەوروپا ، پرۆسەیەکی هێدی و لەسەرخۆ و هەنگاو لەدووی هەنگاوبوو . ئەو گەمێ

پۆرتوگالییانەی دەوروبەری ساڵی 1490 ، گەیشتنە کەنارەکانی هندستان ، گەمیێ سووکەڵە و گچکەڵەبوون . زۆربەیان کێشیان لە 300 تەن تێنەدەپەڕی و چەکێکی باشی ئەوتۆشیان پێنەبوو . گەر لەگەڵ کەشتییە هۆڵەندییەکانی سەدەیەك پاشتر گەیشتنە خۆرهەڵاتی هندستان ، بەراوردیانکەین، چەکیان هەر پێنەبوو . راستییەکەشی هەروابوو ، پۆرتوگالییەکان ماوەیەکی زۆر نەیانتوانی بچنە دەریای سوورەوە . لە چینیش ، نەیانتوانی جێپێی خۆ بکەنەوە و لە گیانەڵڵای سەدەی شازدەهەمیشدا ، هەندەك پێگەی خۆیان لە خۆرهەڵاتی ئەفریقیا لەدەست دا و بە عارەبانیان دۆڕاند . (27)

دیارە هەڵەیە گەر واتێبگەین ، کە هێزە نائەوروپاییەکان ، لەگەڵ دەرکەوتنی یەکەم نیشانەی خۆفراوانکردنی خۆرئاوادا ، دارمان و بوونە بڵقی سەرئاو . هەرچەندە ئەوە بەنیسبەت برێك وولاَتانی وەك مەکسیك و پیرۆ و هەندەك لەوولاَتانی دی کەم گەشەکردووی جیهانی نوێوە راستە و لەگەڵ دابەزینی ئیسپانییە سەرکێشەکاندا هەرەسیان هێنا . لێ لەشوێنانی دی ، مێژوو رەوتێکی دی گرتەبەر . چونکە چین بەخواستی خۆی دەستبەرداری بازرگانیی دەریایی بوو بوو ، زۆر دەربەست نەبوو لەوەی جلەوەکەی دەکەوێتە دەستی کێ .

ژاپۆنییەکان ، زۆر بێ پەرواتربوون . کاتێك پۆرتوگالییەکان ساڵی 1640 ، وەفدێکیان نارد ، بۆ دەربڕینی نارەزایی سەبارەت بە دەرکردنی بێگانان ، زۆربەی هەرەزۆریان کوشتن . لیسابۆن ، هیچی لەدەست نەهات و نەیتوانی تۆڵەشیان بستێنێت .

دواتر هێزی دەریایی عوسمانیی لە خۆرهەڵاتی دەریای ناوەڕاست دا ، مەکۆی دانا و لەشکرەکەشی هەر هەڕەشەی لە نێوەندی ئەوروپا دەکرد . راستییەکەی ، لە سەدەی شازدەهەمدا ، مەسەلەی لەدەستنەدانی هەنگاریا ، بۆ گشت حوکمدارانی ئەوروپا ، لە دانانی بارگەوبنەی بازرگانیی خۆرهەڵات گرنگتر بوو ، هەڕەشەی سەر ڤیەنناش لە هێرشبردنەسەر عەدەن و گۆئا و مەلەگا ، لەپێشتر بوو . تەنها پاشانشینەکانی سەر رۆخی ئەتلانتیك و مێژوونووسانی پاشیان ، ئەو راستییانەیان نەدەدیت و پەییان پێنەدەبرد . (28)

پاش ئەو حەمکە هەڵشێلانە ، ئیدی گومان لەوەدا نەماوە ، کە چەکدارکردنی گەمیێ گەورە سەوڵدارەکان ، بەچەکی نوێ ، سەرەتایەك بوو بۆ سەرهەڵدان و زاڵبوونی ئەوروپا . ئەو کەشتییانە ، هێزی دەریایی خۆرئاوایان بەحاڵ و بارێك گەیاند ، کە بتوانن رێگەی ئاڵ و وێڵی بازرگانیی زەریاکان بخەنە ژێر رکێفی خۆوە و هەموو ئەو کۆمەڵگانەی دەستیان دەگەیشتێ ، بەچەترسێنیان کەن . هەریەکەم بەرەنگاربوونەوەی پۆرتوگالییەکان و دوژمنە موسڵمانەکانیان ، لە ئۆقیانووسی هندیدا ، ئەو راستییەی ئاشکرا کرد . هەرچەندە زێدەڕەویشی هەر تێدایە ، لێ کە پیاو یاداشت و گەشتنامەکانی دێگاما و ئەلبوقووەرقووە دەخوێنێتەوە و دەبیستێت چۆن بە هێزێکی زاڵەوە ، بە ئاگر ، دڕیان بەهێزی دەریایی عارەب داوە و رێگەی خۆیان کردۆتەوە و لە نێزیکی مالەبار و گەرووی هورمز و مالەگادا داماڵەخاسیان کردوون . هەروەك ئەوەی هێزێکی پەنامەکیی لەئاسمانەوە داباریبێت و

قڕی خستبێتە ئەو هێزە بێدەرەتانە داماوانەوە . تاکتیکی نوێی "دەستبەسەرداگرتن نا ، بەڵکە تۆپبارانکردن " ، هێزی داگیرکەری پۆرتوگالیای خستە بارێکەوە ، کەس لەعۆدەی نەیەت . (29)

لەووشکانیدا جۆرێکی دی بوو ، وەکو شەڕە قورسەکان و جارجار تێکشکاندنەکانی عەدەن و جدده و گۆئا و ئەوانیدی . هێرشبەرانی خۆرئاوا ، هێند سوور و کەللەڕەق و دەستوەشێن بوون ، کەتا ناوەڕاستی سەدەی شازدەهەم، زنجیرەیەك بنکە و بارگە و قولله و قەلاتی ستراتیژییان ، لە کەنداوی گوینیاوە ، تا دەریای خوارووی چین ، گرت . هەرچەندە قەت نەیانتوانی و بۆیان نەلوا ، دەست بەسەر رێگەی بازرگانیی بەهاراتی خۆرهەلاتی هند دا بگرن و زۆربەی کەل و پەلەکان هەر لەڕێگەی کۆنی خۆیانەوە دەگەیشتنە ڤێنێسیا و پۆرتوگالییەکان بەشێکی زۆری بازرگانییان بۆخۆیان قۆرخ کرد و بەهۆی پێشڕەویی کۆنینەیانەوە لەملمانێ و کێبەرکێی هەلزناندا بەرەو بوونە هێزێکی جیهانیی ، دەستکەوت و سوودی زۆریان چنییەوە . (30)

ئیسپانییەکان لە هاییتی و کوباوە بەرەو ناوەوە ملیان نا و سالی 1520 مەکسیك و 1530 ش پیرۆیان داگیرکرد . لە ماوەی کەمتر لە دەسالێکدا ، هەر لە ڕیۆ دێلا پلاتای باشوورە وە ، تا ڕیۆ گراندای باکووریان داگیرکرد . گەمێ ئیسپانییەکان ، ئەوانەی لە کەنارەکانی خۆرئاوا دەسووڕانەوە ، ئاڵ و وێلیان لەگەڵ کەشتییە فیلیپینییەکان دەکرد و ئاوریشمی چینییان بە زیوی پیرویی لێدەکرین . ئیسپانییەکان روون و ئاشکرا نیازی مانەوەی خۆیان پێشانی ئەو میللەتانە دا . ئەوەبوو دەزگەی کارگێڕیی دەسندەخۆری خۆیان دامەزراند ، کڵێسەیان

www.pertwk.com

دروستکرد ، دەستیان بەئاژەڵداریی و کان دەرهێنان کرد . داگیرکەران ، کان و کانزاکانیان تالاندەکردن و هێز و ووزەی خەڵکەکەیان دادەچۆڕاند و دایاندەدۆشین . شەکر و خاسەڕەنگ و پێستە و هەمووشتێکی دییان بەلێشا و بەرەو وولات بەڕێدەخست . لە هەمووشت پتر ، زیوی کانەکانی پۆتۆسییان بەتالانبرد ، کە زێتر لە سەدسالێك گەورەترین کانەزیوی دنیابوو . ئەمانە هەمووی لەپڕێکدا بوونە بنەما بۆ گەشەکردنی بازرگانیی ئەتلانتیك ، تا ئەو ڕادەیەی لەنێوان سالانی 1510 و 1550 دا ، هەشت هێندە زیادی کرد و لەنێوان 1550 و 1610 شدا ، سێ هێندەی دی . (31)

کەواتە هەموو دیاردەکان ئەوەیان لێدەچریسکایەوە ، کە ئەو داگیرکارییە ، درێژخایان دەبێت . ئەمە لەگەڵ سەردانە کورتەکەی چێنگهۆ دا ، هەر بەراورد ناکرێت ، چونکە هەلوێستی دنیادۆزە پورتوگالی و ئیسپانییەکان ئەوەی لێدەدرەوشایەوە کە نیازیانە هاوکێشە ئابووری و سیاسییەکانی جیهان بگۆڕن . بەخۆیان و کەشتییە تۆپهاوێژ و سەربازە تفەنگ بەدەستەکانیانەوە ، ئەوەیان کرد . کە ئێستا سەرنجدەدەین ، پێمانسەیرە ، وولاتێك بتوانێت بەو دانیشتووانە کەمە و بەو داهات و پاشەکەوتە کەمترەیەوە ، ئاوها دووربڕوات و ئەو حەمکە سوود و دەستکەوتە بۆخۆی بربدات . لێ ئەوە لە حسێبی بارە سوار و زالە سوپاییەکەی ئەورووپادا ، چ لەدەریا و چ لەووشکانیدا ، مەحاڵ نەبوو . هەر لەگەڵ دەستیدرایەو چەشەبوون ، ئیدی خێراتر و زووتر هەولی دەستکەوتچنینەوە و پەلوپۆهاویشتن و مەیل و ئارەزووی گەیشتنە ئاستی ئیمپراتۆریێتێکی جیهانییاندا.

سەرگوزشتەی مێژووی " پەلوپۆهاویشتنی " ئەوروپاییەکان ، گەلەك دیاردەی تێدایە کە تا ئێستا بەکورتی باسکراون ، یاخود هەر فەرامۆشکراون . یەکێك لەوانە کارەکتەر و کەسێتی هەندەك سەرکردەیە ، کە لەو سەرکێشیانەدا کایەیەکی هێجگار گرنگیان گێڕاوە و کەچی هێشتا وەك پێویست نەتوێژراونەوە .

ئەوانە لە ئازایەتی پیاوانی وەکی هاینریخی کەشتیییەوان و داهێنانی نوێی وەستا دەسترەنگینەکانی بواری کەشتیگەریی و چەخماخسازیی و چوست و چالاکیی بازرگانان و بەرلەهەرشتێکی دیکەش بوێریی و مێرخاسیی ئەوانەی لەو گەشتە دنیادۆزییانەی ئەوبەر دەریادا بەشدارییانکرد و بەرگەی ئەو هەموو چەرمەسەرییەی نێو دەریا و زەریاکان و ئەو کەش و هەوا نامۆیە و ئەو سروشتە زبرۆکە و سەختە و ئەو دوژمنە دڕانەیان گرت ، کەوتەوە . ڕەنگە کۆمەڵێك هاندەری وەکی دەستکەوتچنینەوە و شانازیی میللی و هۆکاری ئاینیی و سەرکێشیی و سەرەڕۆیی و گەلەك شتی دی ، ئەو پیاوانەی دنە دابێت گیان و ژیانی خۆیان بخەنە ئەو گێژەن و گێژاوانەوە . هەروەها دڕندەیی و خوێنڕێژیی ئەوروپاییەکانیش فەرامۆشکراوە . زۆر کەم باسی ئەوە کراوە ، چییان بەسەر ئەو خەڵکە داماو و بێ دەرەتانانەی ئەفریقیا و ئاسیا و ئەمریکا هێناوە . بۆیە لێرەدا کەمتر خۆ لەقەرەی ئەو باسانە دراوە ، چونکە زۆر کۆمەڵگە ، لەسەردەمێکدا ، کەسان و دەستە و تاقمی وایان تێدا هەڵکەوتووە ، ئامادەبوون هەمووشت بکەن ، لەپێناوی دیلکردن و ژێرچەپۆکخستنی میللەتانی دیدا . ئەوەی کاپیتێنە ئەوروپاییەکان و کەشتیوانەکانیان و توێژەرەکانیانی پێشخست ، ئەوەبوو کە کەشتی و چەکی زۆریان بۆ گەیشتنە ئامانج دروستکرد و لەکەش و هەوایەکی

www.pertwk.com

سیاسییانەی وادا پێگەییبوون ، کە کێبەرکێ و سەرەڕۆیی و چاونەترسیی تێدا باو و زاڵبوو .

ئەو دەستکەوت و داهاتانەی ئەوروپاییەکان ، لەو سەرەڕۆییانە چنییانەوە ، هێجگار زۆر و فرەچەشن بوون و بوونە بنەمایەکی هێجگار پتەو و گرنگ بۆ پەرەپێدان و گەشەکردنی دینامیکییەتی ئەو نیاز و خوازانەی بەدەستەوە بوون . دیارە نابێت ، لێشاوی زێڕ و زیو و کانەبەنرخەکانی دی و بەهارات و چی و چی ، چەندە گرنگیش بن ، شەوق و ڕەونەقی ئەو کەل و پەلە کەم نرخانەی دی بشارنەوە ، کە پەیتا پەیتا ، پاش پەرینەوەی ئەوبەر زەریاکان و دۆزینەوەی جیهانی نوێ ، دەڕژانە بەندەرەکانی ئەوروپاوە . پەیبردن بە شێوازی ماسیگەریی جیهانی نوێ ، دەروازەیەکی مەزنی بۆ ئەوروپا ئاواڵەکرد و سامانێکی لەبن نەهاتووی خۆراکی بۆ ئامادە کردن . ئەتلانتیکیش فێری ڕاوە نەهەنگ و صەگلاوی کردن و پیوەکەشیان بۆ داگیرساندن و تێهەڵسوون و چەورکردن و گەلەك پێویستیی گرنگی دیکەی لەو بابەتانە بەکاردەهێنا . شەکر و خاسەڕەنگ و تووتن و برنج و فەروو و تەختە و رووەکی نوێی وەکی پەتاتە و گەنمەشامی ، لە سەروەت و سامانی ئەوروپایان زیادکرد و بووژاندیانەوە . پاشتر ، برێك جۆری دانەوێڵە و گۆشت و لۆکەشیان هاتەسەر . خۆ پێویست ناکات ئەو ئابوورییە کۆسمۆپۆلیتییەی کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم پێشچاوخەین ، تا تێبگەین کە دنیادۆزە ئیسپانی و پۆرتوگالییەکان لەماوەی چەند دەیەیەکدا ، چ کایە و ڕۆڵێکیان لە گەشەکردن و دەوڵەمەندکردن و پێشخستن و سەرخستنی ئەوروپادا دیتووە . بازرگانیی فرە و فراوانی وەکی بواری ماسیگەریی ، خەڵکێکی زۆری

خەریك کرد ، چ وەك ماسیگر و چ وەك فرۆشیار و دابەشکەری . ئەمە خۆی لەخۆیدا پەرەیەکی چاکی بە پیشەی کەشتیگەریی ئەوروپا ، دا . وەستا و شارەزا و بازرگان و دابەشکەر و دەزگەی بیمەی زۆری لە بەندەرەکانی وەکی لۆندەرە و بریستۆل و ئەنتڤێرپن و ئەمستەردام و زۆر شاری دیکەدا ، کۆکردەوە . لە ڕاستیدا ، بازرگانیی ئەوبەردەریا ، دەستکەوت و سوودێکی هێجگار زۆری ، نەك تەنها بۆ تاقمێکی دەستبژێر ، بەڵکە بۆ بەشێکی چاکی ئەوروپاییەکان مسۆگەر کرد .

گەر پەلوپۆ هاویشتنی رووسیاش بخەینە تەك ئەو بازرگانیانە ، وەك ناردنی فەروو و پێستە و تەختە و پووشی گوش و گوێنی و خوێ و دانەوێڵە بۆ ئەوروپا، ئیدی تۆرەڤانان هەقیانە گەر ئەوە بەسەرەتای سەرهەڵدانی سیستێمێکی نوێی جیهانی لەقەڵەم بدەن . (32)

ئەو هەندە بازرگانییەی سەرەتا بەچەندشتێکی کەم دەستییێکرد ، پاشان هێدی هێدی بووە کۆمەڵێك شمەکی ئاڵ و وێڵی ئاوێتە : زێڕی کەنارەکانی گویانا و زیوی پیرۆ ، لەلایەن پۆرتوگالی و ئیسپانی و ئیتالییەکانەوە ، بەهارات و ئاوریشمی خۆرهەڵاتی پێدەکرا . تەختە و داری رووسی ، دەدرا بە تۆپ و مەترەلۆزی ئینگلیزی . دانەوێڵەی زەریای خۆرهەڵات ، لەرێگەی دەریای ناوەڕاستەوە گەیشتە ئەمستەردام . ئەمانە هەموو پێکرا ، بوونە تەواوکەری یەکدی و کەرەسە و ئامرازێکی بەردەوامی ئاڵ و وێڵ و بازرگانیی . هەر گەشتێکی دنیادۆزیی ئەوروپا ، شتێکی نوێی لەگەڵ خۆ دەهێنا و بەوەش شیمانەی بازرگانییەکی نوێ و ئەویش دەستکەوت و سوودی نوێ و زێتری بەدەمەوە دەبوو و پەرەی بە دنیادۆزیی دەدا . ئەمانە لە سەردەم و کاتێکی

نەپساوەدا نەهاتنەدی ، شەڕەگەورەکانی ئەوروپا و ئاژاوە و گێژاوی ناوخۆ ، جارجارە ئەو جموجۆڵ و چالاکییانەی ئەوبەر دەریایان پەکدەخست و کەمیان دەکردەوە . لێ هێزە کۆلۆنیالەکان ، دەگمەن دەستبەرداری کۆلۆنییەکانیان دەبوون و پاش ماوەیەك ، گەڕان و دنیادۆزیی دیسان دەستپێدەکرایەوە . هەر لەگەڵ هێزە ئیمپریالیزمە کۆنینەکە دەستی لە شوێنێك هەڵدەگرت ، هێزێکی دی چاوەڕوان بوو و جێگەی دەگرتەوە .

ئەمە ماکی ڕاستەقینەی ئەوەبوو کە ئەو دینامیکە هەربەردەوام بێت . ململانێ و شەڕەزرتانێی هێزەکانی ئەوروپا ، گەیشتە ئەوبەر دەریاش . ئیسپانیا و پۆرتوگال هەرچی کۆشایان ، نەیانتوانی هێز و دەستەڵاتی پاپا لە وولاتە کۆلۆنیکراوەکانیان ببڕن . جگە لەوە ، هیچ کام لە هێزەکانی سەرووی خۆرهەڵات ، یاخود سەرووی خۆرئاوای ئەوروپا ، دەستیان نەگەیشتە چین . دەوروبەری ساڵی 1560 بوو ، کەشتییە هۆڵەندی و فەرەنسی و ئینگلیزییەکان ، ئەتلانتیکیان بڕی و کەمێك دواتر گەیشتنە زەریای هندی و ئۆقیانووسی ئارام . ئەم پرۆسێسە ، بە داڕمانی بازرگانیی قوماشی ئینگلتەرە و جەنگی ئازادیی هۆڵەندا ، گورجتر بوو . بە پشتگیریی و پشتیوانیی شازادە و ئەریستۆکراتەکان و بە پووڵی بازرگانە دەوڵەمەندەکانی ئەمستەردام و لۆندەرە و ئەو گۆڕانکارییانەی هەستی نەتەوایەتی و ئاینی و چارەسەرسازیی و دژە چارەسەرسازییەکان هێنایانەگۆڕێ، بازرگانانی نوێ و تاڵانکاران ، لە سەرووی خۆرئاوای ئەوروپاوە بەرەو دنیای تازە دۆزراوە ، جمان ، تا بەشیان لە پاتەخۆریی و تاڵان و بڕۆدا هەبێت . دیارە مریان لە سەروەت و سامانی زۆر خۆشکردبوو ، تەمای ئیخدانی دژەکانیان و بەتاڵانبردنی سامانیان

بوون و خەڵکەکەش بهێننە سەر ئاینی خۆیان . لەسەرەڕێی ئەو مەبەستانەیاندا ، هیچ رایەکی دژیش نەبوو . (33)

یەکێك لە دیاردە و ئاکامە گرنگەکانی ئەو کێبەرکێ ئابووری و کۆلۆنیالییانەیە ، فراوانبوونی ئاسۆی زانیاری و زانستی و تەکنۆلۆژیا بوو . (34) بێگومان زۆربەی پێشکەوتنەکانی ئەو سەردەمە ، ئاکامێکی لاوەکیی کێبەرکێی چەکسازیی و شەڕەزرتانێ بوو لەسەر بازرگانیی ئەوبەردەریا ، کە سوودەکەی زێتر و سوارتربوو بەسەر بنەما قێزەونەکانیدا . کارتۆگرافیی چاکتر و نەخشە و خشتەی رێگە و رێچکە دەریاییەکان و داهێنانی ئامرازی نوێی وەك دووربین و بارۆمەتر و دوورپێو و قیبلەنما و گەشەپێدانی هێزی ئامێرە بزوێنەرەکان و چاکترکردنی جۆری کەشتیوانی ، دەریاوانییان گەیاندە ئاستێکی تاڕادەیەك دڵنیا و کەم ترستر . پەیبردن بە دانەوێڵە و رووەکە نوێکان ، تەنها جۆری خۆراکیان چاکتر و دەوڵەمەندتر نەکرد ، بەڵکە بوونە هاندەرێك بۆ گەشەکردنی رووەکناسیی و زانستە کێڵگەییەکان . لەبواری ئاسنجاو و کانزاناسیی و کانزادەرهێنان و پیشەسازییەکانیاندا ، هەنگاوی زۆرچاك هەڵنرا . هەروەها ئەستێرەناسیی و پزیشکیی و دەرمانسازیی و فیزیا و ئەندازیارییش سوودی زۆریان لە گەشەکردنە ئابوورییەکە و پێشکەوتنە زانستییەکان وەرگرت . تویژینەوەی بیر و ئاوەزە شیاوەکانیش ، پێشکەوتن و ئەزموونی چاکیان تێداکرا . چاپەمەنییەکان جگەلە چاپکردنی ئینجیل بەزمانە میللیەکان ، بیروبۆچوونە سیاسییەکانیشیان بڵاودەکردەوە . ئاکام و پاشخانی ئەو تەقینەوە زانیارییە ، بووە بنەما و بنەغایەکی پتەو بۆ زاڵبوون و سەرخستنی تەکنۆلۆژیای ئەوروپا و لەو

www.pertwk.com

ڕێگەیەشەوە هێزە سوپاییەکەی . هەتا عوسمانییە بەهێزەکان ، یا باشتر بڵێین ، سەربازی بەرەکانی جەنگ و دەریاوانەکانیان ، لەکۆتایی سەدەی شازدەهەمدا ، بۆخۆیان ئاکامەکەیان دیت و تامەکەیان چەشت . بۆ میللەتانی دیکەی لاواز و کەمهێز ، سەرئەنجامەکەی زۆر خراپتر و تاڵتربوو . داخۆ بڕێك دەوڵەتی ئاسیایی ، گەر لێیانتێکنەدرابا ، دەیانتوانی بەهێز و ووزەی خۆ ، شۆڕشێکی ئابووریی و پیشەسازیی بەرپاکەن ؟ باسێکە خۆی لەخۆیدا جێگەی گومان و مشتومڕە . (35) لێ ئاشکرایە ، کاتێك جڵەوی پێشکەوتن کەوتەدەست وولاٚتانی ئەوروپا ، ئیدی بۆ میللەتانی دی ئەستەم بوو بتوانن بگەنە لوتکەی هێزێکی جیهانی .

دەتوانین بڵێین ، بۆ گەیشتنە ترۆپکی هێز و دەستەلاٚت ، کێشەکە لەوەش ئاڵۆزتر بوو ، چونکە تەنها سەرکەوتنە تەکنۆلۆژییەکانی ئەوروپا نەبوو کە گوڕی پێدان ، بەڵکە دەبێت هەموو ئەو خەسڵەت و کارەکتەرە تایبەتانەی میللەتانی خۆرئاواش تێبخوێنینەوە ، کە لە میللەتانی دی جودایدەکردنەوە . پێویستیی بازاڕی ئازاد وایدەخواست ، گەر پێشنیازەکانی ئادەم سمیتیش جێبەجێنەکرێن , لایەنی کەم، بەردەوام بازرگانان و سەرمایەداران نەتۆقێندرێن و تەگەرەیان بۆ دروستنەکرێت و دانەڕووتێندرێن . جگەلەوە ، بوونی چەندین کوانووی هێز و دەستەلاٚت ، رێگەی بۆ ئەوە خۆشکرد ، هەر لایە و پشت بە بنەما ئابوورییەکەی خۆی ببەستێت و رێگەنەدات دەستەلاٚتێکی نێوەندیی خۆسەپێن و رژێمێکی ملهوڕانەی لەبابەتی خۆرهەلاٚت ، پەیدا و زاڵبێت ، بەڵکە تروسکەی پێشکەوتن ، با لێڵ و وێڵ و هەندەکجار توندوتیژیش بێت ، باڵ بەسەر ململانێ و کێبەرکێکەدا بکێشێت .

دیارە نەبوونی سیاسەت و ئابوورییەکی کەللەشەقانە و سەرەڕۆیانە ، دروستنەبوونی کولتور و ئیدیۆلۆژییەکی توندڕەوانە و دەمارگیرانەی لێدەکەوێتەوە . ئەمە یانی ئازدیی سوار و زاڵ دەبێت و تەجرەبەدەکرێت و بەکردەوە بواری چاککردن و بیرازکردنی دەرەخسێت و بیری ئاینیی دۆگما و سەپاو رەتدەکاتەوە . (36)

دەستکەوت و سوودی گەورەی ئەورووپا لەوەدا بوو ، کە لە میللەتانی دیکەی جیهان کەمتر زیان و زەبریان پێکەوت .

هەرچەندە سەلماندنی ئەستەمە ، لێ دەتوانین بڵێین ، ئەو هۆکارە جۆربەجۆرانە ، گشتیان پێکرا یەکانگیربوون و ئەو بارودۆخەیان رسکاند . زاڵبوونی جۆرە ئابوورییەکی سەربەخۆ و فرەلایەنی و سەربەستیی سیاسی و سوپایی و ئازادیی رۆشنبیران و گەلەك هۆکاری دی ، دیاردە سەرسووڕهێنەرەکەی ئەورووپایان سازاند . ئەو کۆمەڵە فاکتەرانەی کە نە لە مینگی چین و نە لە ئیمپراتۆرێتە ئیسلامییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئاسیا و کۆمەڵگەکانی لەوەبەریاندا بەدینەدەکران ، بۆیە ئەوانیان پەکخست و ئەورووپایان پێشخست .

www.pertwk.com

2- **هەڵپەی دەستەڵاتگرتنەدەستی هابسبورگەکان** ، 1519- 1659 :

شەڕە نێوخۆییەکانی ئەورووپا ، لەسەدەی شازدەهەمدا ، ڕێگەی ئەوەیان خۆشکرد، کە ئەورووپا ، لەڕووی ئابووریی و سوپاییەوە لەگشت شوێنەکانی دیکەی جیهان سوارتر و زاڵتر بێت . هەرچەندە هێشتا روون نەبوو ، داخۆ کامە هێز لە وڵاتە مێملەکانی ئەورووپا ، هێندەی سەروەت و سامان و پاشەکەوت هەیە کە بتوانێت بەسەر ئەوانی دیکەدا سەرکەوێت . لە 1500 بەدوا ، بە درێژایی سەدەونیوێك ، ئەورووپا لەبەردەم هەڕەشەی بەرە و یەکێتی ئەو پاشانشین و میرنشین و هەرێمانەدا بوو ، کە لەلایەن ئەندامانی خانەوادەی هابسبورگی ئیسپانی و ئوتریشییەوە فەرمانڕەوایی دەکران و لەهەڵپە و هەوڵی ئەوەدابوون ببنە گەورەترین و زاڵترین هێزی ئەورووپا .

مێژووی ئەو شەڕەزرتانیّ بەربلاّوە و تێکشکانی هێجگارەکی هابسبورگەکان لەڕێگەی ئەوبەرە و یەکێتییانەی لەئەوروپا لەدژیان ڕێکخران ، دەبنە کرۆکی ئەم بەندە .

دەوروبەری ساڵی 1659 ، کاتێك ئیسپانیا لە پەیمانی ئاشتیی پیرانادا ، ددانی بەشکست و تێکشکانی خۆیدا نا ، فرەلایەنی سیاسی ئەوروپا ، بە پێنج شەش وولاّتی گەورە و چەندینی بچووکەوە ، ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگر بوو . بۆ روونکردنەوەی ئەوەی کامە وولاّتیان سوودی زێتری لەو ململانیّ و هێزگۆڕکێیە وەرگرت ، لەبەندەکانی داهاتوودا لێیدەدوێین . لە ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەهەمدا ، روون ڕوون دیاربوو ، بە پێچەوانەی دەیەکانی پێشترەوە ، هیچکام لە پاشانشین و بەرەکانیان ، لەوئاستەدا نەبوون ، ببنە هێزی زاڵی ئەوروپا .

شەڕ و تێکبەربوون لەسەر دەستبەسەرداگرتنی ئەوروپا ، کە سیمایەکی ئەو سەدەونیوە بوو ، چ لە رووی چۆنیەتی و چ لەڕووی چەندایەتییەوە لە جەنگەکانی پێش 1500 ، جوداوازبوون . ئەو شەڕ و پێکدادانانەی ئاشتیی ئەوروپایان لە سەدەی پێشتردا دەشێواند ، زێتر ناوچەیی بوون . شەڕەکانی نێوان دەوڵەتە جۆربەجۆرەکانی ئیتالیا و ململانێی نێوان خانەوادەی پادشایانی ئینگلتەرە و فەرەنسا ، هێرشی خاچپارێزانی ئاڵەمان بۆسەر لیتوانیا و پۆڵۆنیا ، چەند نموونەیەکی دیار و زەقن . (1) هەر لەگەڵ پێ نرایە سەدەی شازدەهەمەوە ، ئەو وورده شەڕە ناوچەییانە ، بوونە جەنگی گەورەتر و گەرمتر ، بۆ دەستکێشان بەسەر هەموو ئەوروپادا .

www.pertwk.com

مێژوو و ئاکامی شەڕەکان :

هەرچەندە هەمیشە هۆو هۆکاری دیار و تایبەت بۆ ئەوە هەبووە ، بۆچی وولاّتێك لەگەڕی شەڕی گەورەوە ئالاّوە ، لیّ دوو هۆکاری گشتیی لە گۆڕرانی گەرم و گوڕیی و توندوتیژیی و تەنینەوەی جوگرافیا و جێگە و پێگەی شەڕەکانی نێو ئەوروپا بەرپرسیاربوون . یەکەمیان دەستپێکردنی چارەسەرسازییەکانی کلّێسە بە ڕاپەڕین و راستبوونەوەکەی 1517ی مارتین لوتەر بەڕووی پاپا و هەڵوێست و بڕیارەکانیدا . ئەوە تینی بەگڕی شەڕ و ململانیّ کۆنەکانی پاشانشینەکانی کیشوەرەکەدایەوە و خستنییە ئاستێکی ترەوە . بە هۆی بارە کۆمەڵئابوورییەکەوە ، چارەسەرسازییە پرۆتستانتییەکان ، کە وەرامێك بوو بۆ بیری دژەچارەسەرسازانە و قەدەغەکردنی هەر لادانێك لە راستەڕێی کاتۆلیکانە ، بووە هۆی داپچڕانی سەروو و خوارووی ئەوروپا لەیەکدی و دابڕانی بۆرژوای شار لە چینی فیۆدال . (2) لەوانە هەمووی گرنگتر و کاریگەرتر ئەوەبوو ، ئاینی فەلە قەڵەشت و دووبەرەکیی تێکەوت و دانیشتوانی کیشوەرەکەی لە شەڕێکی ئایینیانەی نانەتەوەییانەوە گلاند . لەناوەڕاستی سەدەی حەڤدەهەمدا ، پاش ئەوەی خەڵکیی بە بێهوودەیی و ناماقووڵیی شەڕی ئاینیی راچڵەکین و بەهۆشهاتنەوە ، ئەوجا نابەدلاّنە بە کەرتبوونی ئاینیی ئەوروپا رازییبوون .

هۆکاری دووهەم ، ئەو دووڕرۆیشتن و لەسنوور تێپەڕاندنەی جەنگ و ئەو بەرە دوور و درێژەی خاکی وولاّتان بوو ، کە شازادەکانی هابسبورگ خستبوویاننە ژێر رکێفی خۆوە و لە کێوی تاریقەوە تا هەنگاریا و لە سیسیلیاوە تا ئەمستەردامی دەگرتەوە و قەوارەی ئاوها ، لەحەوت صەد ساڵی مێژووی لەوەبەری ئەوروپادا ، یانی لەسەردەمی کارڵی گەورەوە ، هێشتا نەدیترابوو . دەستەلاّتدارانی خانەدانی

www.pertwk.com

هابسبورگ ، کە لە بنەچەدا ئوتریشی بوون ، بۆیان لوابوو بەردەوام هەڵبژێردرێن و بکرێنە ئیمپراتۆری رۆمی پیرۆز ، پلە و پایەیەك، کە لەسەدەکانی ناوەندەوە تەنها بۆ ناوبوو ، لیّ گشت لەگشتی ئەو میرانەی دەیاندەویست لە سیاسەتی ئاڵەمان و ئەوروپا دا کایەیەکی گەورە و بەرچاو بگێڕن ، هەڵپەیان بۆ دەکرد .

ئەوەی ئەو کایە گرنگەی بە خانەوادەی خانەدانانی هابسبورگ بەخشی ، فراوانبوونی بەردەوامی خاکەکەیان بوو ، لەڕێگەی میراتگەری و ژن و ژنخوازییەوە . یەکێك لەو داشخۆرانە ، ماکسیمیلیانی یەکەمی ئوتریش بوو 1493– 1519 ، کە لەساڵی 1508 ەوە بووە قەیسەری ئیمپراتۆرێتی پیرۆزی ڕۆم و زەوی و زارێکی هێجگار زۆری لە بورگوند بە میراتیی پێبڕا و هۆڵەنداش کە لە 1477 ەوە خرابووە سەری ، هەر بەو بڕرا . جگەلەوە ، وەك ئاکامێکی ژنخواستنەکەی 1515 ی ، بەشێکی زۆری هەنگاریا و بوێمنیشی پێبڕا . هەرچەندە هەنگاریا ، سەر بە ئیمپراتۆرێتی پیرۆزی ڕۆم نەبوو و لەو سۆنگەیەوە ئازادییەکی زۆری هەبوو ، بەو ژن و ژنخوازییە پشکێکی چاکی خاکەکەی ، کە ناوەندی ئەوروپای قاشدەکرد ، کەوتە ژێر دەستی هابسبورگەکانەوە . لیّ ئەوەی خاکەکەی ماکسیمیلیانی هێجگار فراوانترکرد ، ژنهێنانی فیلیپی کوڕی بوو ، کاتێك یۆهانای کچی فێردیناند و ئیزابێللای ئیسپانیای مارەکرد ، کە کاستیلیا و ئاراگۆن موڵکی بوو و خاکی ناپۆلی و سیسیلیاشی دەگرتەوە .

لیّ دواهەمین میراتگری ئەو زەوییانەی بەو مارەبڕییە دەستکەوتن ، کارل بوو ، کوڕە گەورەکەی فیلیپ و یۆهانا . کارل ساڵی 1500 لەدایك بوو ، بە پازدەساڵی بووە میری بورگوند و ساڵی دواتر بووە پادشای ئیسپانیا و ساڵی 1519 جێگەی

ماکسیمیلیانی یەکەمی گرتەوە ، کە باپیری بوو . پاشان بووە قەیسەری ئیمپراتۆریێتی پیرۆزی ڕۆم و میراتگری دەستەڵاتدارانی هابسبورگ لە ئوتریش . بەو پێیە بووە قەیسەر کارلی پێنجەم و هەموو خاکە میراتییەکانی خۆی یەکخست و تا دەستکێشانەوەی لە 1555 و 1556 دا ، فەرمانڕەوایی کرد . (بڕوانە خشتەی سێهەم)

چەند ساڵێك پاش دانانی کارل بە قەیسەری ئاڵمان ، لودڤیگی پادشای هەنگاریا ، لە شەڕی موهاچسی دژە تورکاندا کوژرا . لودڤیگ وەجاخکوێربوو ، ئەمە هەلی بۆ کارل ڕەخساند ، داوای هەردوك تاجی هەنگاریا و بۆیمنیش بکات ، چونکە خۆی بەخاوەنیان دەزانی .

ئەو میراتگەری و بەرفراوانبوونەی خاکی ئەو ئیمپراتۆرێتە ، کەپاشان ووردتر لێیدەدوێین ، ئەو ڕاستییە دەسەلمێنێت ، کە ئیمپراتۆرێتی هابسبورگ ، هەرگیز و هیچ کات ، ئیمپراتۆرێتێکی نێوەندیی یەکگرتووی لەبابەتی ئەوانەی ئاسیای پێکنەهێناوە . هەر دەورووبەری ساڵی 1520 ، کارل ، فەرمانڕەوایی و میرایەتی ئوتریش و میراتگەرێتی هەنگاریا و بۆیمنی دایە فێردیناندی برا گچکەی . ماوەیەکی زۆر بەر لە دەستکێشانەوەی خۆی ، پەیی بەو ڕاستییە بردبوو ، کە میراتگەرییەکانی ئیسپانیا و ئوتریش بە تاقەکەسێك بە شێوەیەکی ڕێکوپێك بەڕێوەناچن و حوکمڕانیی ناکرێن . هەرچەندە ئەوە تێڕوانینی میرەکان و وولاتانی دیکە نەبوو ، سەبارەت بەو کۆکردەییەی دەستەڵاتی هابسبورگ . پادشا فەرەنسییەکانی خانەوادەی ڤالویێ ، کە تازە جێپێی خۆیان قایم دەکرد ، چاوی تەماعیان بڕیبووە نیوەدورگە دەوڵەمەندەکەی ئیتالیا و وایان هەستدەکرد کە

وولاتەکەیان بە موڵك و خاکی قەڵەمڕەوی کارل تەنراوە و گەمارۆدراوە . بۆیە پێدەچوو ، ئامانجی هەرەگرنگی تا دووسەدە لەوەپاشیشیان ، تێکشکاندن و داڕماندنی هێز و دەستەڵاتی هابسبورگەکان بوو بێت . هەر بەهەمانجۆر ، میر و میرۆچکەکانی ئاڵمانیا ، کە ماوەیەکی دوور و درێژ ، دژی دەستەڵاتی قەیسەر لەئاڵمانیادا جەنگان ، لەوە تۆقیبوون ، کە بەژێردەستخستنی ئەو هەموو خاك و وولاتانە ، سەروەت و سامان و توانای ئابووریی کارلی پێنجەم ، هێند زیادبکات ، کە بتوانێت ئامانج و مەبەستی خۆیان بەسەردا بسەپێنێت . هەتا پاپا و ڤاتیکانیش ، ئەو هێز و گوڕپەیداکردنەی هابسبورگیان پێخۆش نەبوو ، هەرچەندە جارجارە بۆ بەرەنگاربوونەوەی تورکان و لۆتەرییەکان و دژەکانی دی ، پێویست بوو .

ڤاتیکانیش ، ئەو هێز و گوڕپەیداکردنەی هابسبورگیان پێخۆش نەبوو ، هەرچەندە جارجارە بۆ بەرەنگاربوونەوەی تورکان و لۆتەرییەکان و دژەکانی دی ، پێویست بوو .

لەو ململانێ و تێکبەربوونانەی وولاتانی ئەورووپادا ، زەحمەت بوو هابسبورگەکان پەلامارنەدرێن و لێگەڕێن بێ کێشە و دەردیسەر حوکمڕانیی بکەن. ئەو بەزم و ململانێ سیاسییانە ، تێکەڵ بەو ئاژاوە و گێژاوەی چارەسەرسازییە ئایینییەکان هێنایاننە گۆڕێ ، بووە گێرمە و کێشەیەکی توند و تیژ و ڕاستییەکی تاڵ . هۆکاری ڕاستەقینەشی ئەوەبوو ، پادشا بەهێزەکانی هابسبورگ ، هەر لە قەیسەر کارلی پێنجەم و فێردیناندی دووهەم و 1619 – 1637 ، فیلیپی دووهەمی پادشای ئیسپانیاوە 1556– 1598 ، تا فیلیپی چوارهەم 1621 –1665 ،

بەدرێژایی سەدە و نیوێك زێتر ، سەرسەختترین و توندڕەوترین پارێزەر و بەرگریکەری کاتۆلیك بوون . ئاکامەکەی ئەوەبوو ، چیدی نەدەکرا و نەدەشیا ململانیٚ و گێرمە و کێشە سیاسییەکانی ئەوروپا ، لە کێشمەکێش و بەربەرەکانیٚ ئاینییەکان هەڵبوێردرێن و لێکجوداکرێنەوە . هەموو دەیانزانی ، گەر کارلی پێنجهەم لەشەڕەکانی 1540 دا ، میرە پرۆتستانتەکانی ئاڵەمان لەنێوبەرێت ، ئەوە تەنها سەرکەوتنی بیری کاتۆلیکی نابێت ، بەڵکە سەرکەوتنی هابسبورگەکانیشە . ئەمە بەنیسبەت هەوڵی سەرکوتکردنی ئاژاوە ئاینییەکانی پاش 1566 ی هۆڵەنداش ، لەلایەن فیلیپی دووهەمەوە ، هەر وابوو . هەروەها شالأوەکەی 1588ی گەمیٚ ئیسپانییەکانیش بۆ سەر ئینگلتەرە ، هەر ئەو راستییەی دەسەلماند . کەواتە ململانیٚ لەسەر هێز و دەستەلاٌت و پادشایەتی ، تێکەڵ بە دەمارگیریی و توندڕەویی ئاینی بوو بوو ،

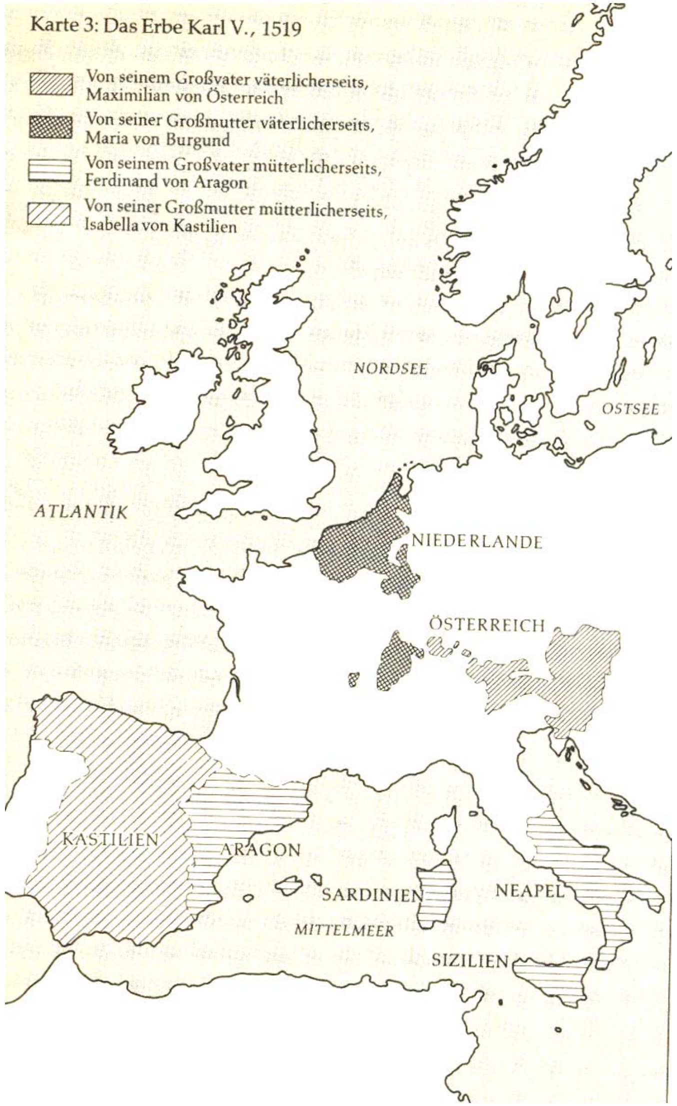

شەڕەکەیان بەڕادەیەك گەرمتر و بەرینتر و بەتینتر کرد ، کە زۆرجار بواری ڕێکەوتن و پێکهاتنیان نەدەهێشتەوە .

ڕەنگە ئەو سەردێرە : " هەڵپەی هێزپەیداکردنی هابسبورگەکان " ، بەو ماوە دوور و درێژەی لە 1519 ەوە ، کە کارلی پێنجەهەم بووە قەیسەری ئیمپراتۆرێتی پیرۆزی ڕۆم و تاجی لەسەرنرا ، تا ساڵی 1659 ، ئەو دەمەی ئیسپانیا لە پەیمانی ئاشتیی پیرانا دا ددانی بە شکستی خۆیدا نا ، کەمێك بە زێدەڕەوانە بێتە پێشچاو . لێ دیارە دوژمنەکانیان باوەڕی تەواویان بەوە هەبوو ، کە پادشایانی هابسبورگ لێبڕاون جڵەوی دەستەڵات بگرنە دەست و بۆخۆی قۆرخکەن . لەوڕووەوە ، نووسەری ئیلیزابێتانە ، فرانسیس باکۆن ، ساڵی 1595 دەنووسێت:

" فەرەنسا ژێرە و زەبەر کرا ..... ، پۆرتوگال داگیرکرا ...... ، پەلاماری هۆڵەندا دەدرێت ...... ، ئەمڕۆ ئەوەش بە ئاراگۆن دەکرێت ..... ، هندییەسوورە بەستەزمانەکانیش دەکرێنە کۆیلە . " (4)

بڕێك قسەی کەڵەکەڵەی هەندەك لە وەزیرانی هابسبورگی نەبێت ، کە جارجارە باسی " ئیمپراتۆرێتێکی جیهانییان " (5) دەکرد ، ئیدی کەس هیچ نەخشە و پلانێکی لەبابەتی ئەوەی ناپلیۆن ، یاخود هیتلەری ، بۆ ژێرچەپۆکخستنی ئەوروپا شك نەدەبرد . هەندەك ژن و ژنخوازیی ، یاخود میراتگەرێتی شازادەکان ، زێتر بەختەوەرییەکی ڕێکەوت و ساتەوەخت بوون ، نەك پلان و نەخشەدانانێکی دێرین بۆ خاك فراوانکردن . لە زۆر حاڵەتدا ، بۆ نموونە هێرشە بەردەوامەکانی فەرەنسا بۆ سەر سەرووی ئیتاڵیا ، زێتر تەشقەڵەکردن بوو بە هابسبورگەکان ، نەك گێچەڵی ئەوان خۆیان . پاش 1540 ، چەندین جار ئیسپانیا و لەشکری

www.pertwk.com

ئیمپراتۆرەکەی لە دەریای ناوەڕاستدا ، تەزووی تەوژمی هێرش و شاڵاوی بزووتنەوەی تازەژیاوەی ئیسلامیان پێکەوت و ناچاری پاشەکشە کران.

سەرەڕای ئەوەش ، ئەو ڕاستییە نابێت لەیادکرێت ، کە دەستەڵاتدارانی هابسبورگ ، گەر تەنها ئامانجە ناوچەییەکانیشیان هاتبا دی و بەرگری و پارێزگارییان لە خاکی خۆ کردبا ، ئیدی مانای وابوو هەموو ئەوروپایان لەژێردەستدا دەبوو . لە کەنارەکانی ژووروی ئەفریقیا و ئاوەکانی خۆرهەڵاتی دەریای ناوەڕاستدا ، ئۆردووی عوسمانییان بۆژۆ دەکرد . لە ئاڵەمانیا پرۆتستانتیزمیان سەرکوت دەکرد . شۆڕشەکەی هۆڵەندەیان خامۆش دەکرد . حوکومەتە دۆستەکانی وەك ئینگلتەرە و فەرەنسایان دەپاراست . تەنها وڵاتانی سکەندناڤیا و پۆڵۆنیا و ڕوسیا و وڵاتانی ژێرچنگۆڵەی عوسمانییان لەژێر دەستدا نەبوو ، دەنا ئەوانی دی هەموو ژێردەستەی بەرەی دژە چارەسەرسازیی ئاینیی بوون . هەرچەندە ئەوروپا ئەو یەکێتییەی مینگی چینی نەبوو ، لەگەڵ ئەوەشدا لەمێژبوو پرینسیپی سیاسی و ئاینیی هابسبورگەکانی ڤیەننا و مەدرید ئەو پلورالیزمییەیان گۆڕکردبوو ، کە ماوەیەکی زۆر خەسڵەت و سیمایەکی هەرەدیاری کیشوەرەکە بوو . مێژووی ئەو سەدە و نیوەی جەنگی ئەوروپا ، ناکرێت لەبابەتێکی ئاوهادا بەدوور و درێژی لێیبدوێین . ڕەنگە ئەوەی بۆ خوێنەرێکی ئەم سەردەمە سەرنجڕاکێش بێت ، تەنها ناو و ئاکام و درێژخایەنیی شەڕەکان بێت ، وەك (پاڤیا و لوزان و ..... هتد) . شەڕی دژە تورکان ، کە دەیان ساڵی خایاند ، هەوڵەکانی ئیسپانیا بۆ سەرکوتکردنی شۆڕشەکەی هۆڵەندە ، ماوەیەکی کەم نەبێت ڕاگیرا ، ئیدی لە 1560 ەوە تا 1648 درێژەی کێشا و لە

هەندەك لێكۆڵینەوەدا بە جەنگی هەشتا ساڵە ناودەبرێت . گەورەترین كێشەی فرەلایەنی هابسبورگەكانی ئوتریش و ئیسپانیا لەگەڵ بەرە هەمەچەشنە دوژمنەكەی بوو، كە ساڵی 1618 دەستیپێكرد و ساڵی 1648 بە پەیماننامەی ئاشتی ڤێستفاڵن كۆتایی هات ، بە جەنگی 30 ساڵە بەنێوبانگە . دیارە هێز و توانای هەریەكێك لەو دەوڵەتانە ، كە ساڵ بەساڵ زیادی دەكرد و زێتر بەرگەی شەڕیان دەگرت ، زۆر گرنگ بوو . بە فەراهەمكردنی پووڵ و ئامراز و ئامێرە پێویستەكانی جەنگ ، ڕێگە بۆ شۆڕشێك خۆشكرا ، كە لەبواری ئۆردوو و لەشكركێشیدا ، شێوە و شێوازی شەڕی گۆڕی و مەسرەفی زۆر زیادی كرد . هۆكاری ئەو گۆڕانكارییە و خەسڵەتی سەرەكیی ، بە كورتی باسدەكەین . بەرلەوەی سەرنجێكی كورت لە ڕووداو و پێشهاتەكان بدەین ، دەبێت ئەو ڕاستییە بزانین كە بۆ نموونە ئەو ژمارە سەرباز و ئەو ئامرازانەی لە جەنگی ساڵانی 1520 دا بەكار دەهێنران ، زۆر لەوانەی ساڵانی 1630 كەمتر بوون . یەكەم گەوەی زنجیرەی ئەو شەڕانە لە ئیتالیاوە دەستیپێكرد ، كە سەروەت و سامانی دەوڵەتۆچكەی شارانی ، هەر لە ساڵانی 1494 ەوە تامە تامەی پادشایانی فەرەنسایان دەدا و دنەیان دەدان بۆ پەلاماردانیان . ئەمەش وەك پێشبینی دەكرا، كۆمەڵێك بەرە و هاوپەیمانێتیی نێوان هێزە دژ و مێملەكانی یەكدی لێكەوتەوە ، وەك هاوپەیمانێتی نێوان هابسبورگە ئوتریشی و ئیسپانییەكان و ئینگلیزەكان ، كە پێكرا هەوڵی ئەوەیان دەدا فەرەنسییەكان ناچاری پاشەكشە بكەن . (6)

ساڵی 1519 ، لەگەرمەی شەڕی نێوان ئیسپانیا و فەرەنسادا ، لەسەر میلانۆ ، كارلی پێنجەم كرایە قەیسەری ئیمپراتۆرێتی پیرۆزی ڕۆم و هەرچی خاك و موڵكی

یەككەوتەی هابسبورگانی ئوتریش و ئیسپانیا بوو ، بەو بڕا . ئەو هەموو ناو و نازناوەی بەو دوژمنە سەرسەختە درا ، ئارامی لەبەر فرانسی یەكەمی پادشای فەرەنسا 1515- 1547 بڕی و هانیدا نەك تەنها لە ئیتالیاوە ، بەڵكە لە سنووری بورگوند و باشووری هۆڵەندە و ئیسپانیاشەوە هێرش و شاڵاو بەرێت . پەلامارەكەی ئیتالیا لەلایەن فرانسی یەكەمەوە ، بووە هۆی تێكشكان و بەدیلگرتنی زۆربەی لەشكرەكەی ، لەشەڕی پاڤیای 1525 دا . لێ ئەو پادشا كەللەشەقە كۆڵی نەدا و چوارساڵ پاشتر ، دیسان لەشكری كردەوە سەر ئیتالیا و ئەمجارەش لەلایەن هابسبورگەكانەوە تێكشكێندرایەوە . هەرچەندە فرانس لە ڕێكەوتننامەی ئاشتیی 1529 ی كامبرای دا ، دەستبەرداری گشت هەق و مافێكی لە ئیتالیادا بوو ، كەچی لە 1530 و 1540 دا ، لەگەڵ كارلی پێنجەمدا كەوتەوە جەنگ .

دیارە گەر بڕوانینە ناهاوتایی و ناهاوكێشیی نێوان لەشكری ئەو دەمەی فەرەنسا و هابسبورگەكان ، تێكشكاندن و بەرپێگرتنی ئۆردووی فەرەنسی ، بۆ كارلی پێنجەم هێند زەحمەت و سەخت نەبووە . ئەركەكەی كاتێك سەختتر و گرانتر بوو، كە كرایە قەیسەری ئیمپراتۆرێتی پیرۆزی ڕۆم و بەوە دوژمنی دیكەی زۆری بۆ پەیدابوو . لەهەموویان ترسناكتر توركەكان بوون ، كە ساڵی 1520 نەك تەنها لەتەختانییەكانی هەنگاریاوە شاڵاویان برد و (ساڵی 1529 ڤیەننایان گەمارۆ دا)، بەڵكە لە دەریاشەوە هەڕەشەیان لە ئیتالیا دەكرد و لەگەڵ جەردە دەرياییە بەربەرەكانی سەرووی ئەفریقیاشدا پەلاماری كەنارەكانی ئیسپانیایان دەدا . (7)

ئەوەی بارەكەی هێندەی دی ئاڵۆزكرد ، ئەو ڕێكەوتنە پەنهانییە ناجوامێرانەیەی

نێوان سوڵتانی عوسمانیی و فرانسی یەکەم بوو ، لەدژی هابسبورگەکان . هەر بەڕاستی ساڵی 1542 ، هێزی دەریایی فەرەنسا و عوسمانییەکان ، بۆ پەلاماردانی نیس یەکیانگرت .

کێشەیەکی گەورەی دی کارلی پێنجەهەم ، ئاڵەمانیا بوو ، کە بزووتنەوە چارەسەرخوازە ئاینییەکە ، شەق و پەقی کردبوو و هێرشەکانی لوتەر بۆ سەر یاسا و ڕێسا کۆنەکان ، لەلایەن چەندین میری پرۆتستانییەوە پشتگیریی لێدەکرا . گەر سەرنجی کێشەکانی دیکەی بدەین ، پێمان سەیر نییە بۆچی کارلی پێنجەهەم پێش ناوەڕاستی 1540 ، بەو هێز و گوڕییە نەیتوانی لە ئاڵمانیادا ڕووبەڕووی ڕاستبوونەوەکەی لوتەر بوەستێتەوە . کەدەستیشیدایە ، سەرەتا سەرکەوتوو بوو، تایبەت ئەو کاتەی بەسەر لەشکری میرە پرۆتستانتەکاندا لە جەنگی مویلبێرگ دا ، ساڵی 1547 سەرکەوت . لێ هەر گەورەبوون و درەوشانەوەیەکی کەسێتی کارلی پێنجەهەم ، دژەکانی زێتر دەتۆقاند و دەیهەژاندن . بۆیە هەر لە میرەکانی سەرووی ئاڵەمانیاوە ، تاوەکو تورکەکان و هاینریخی دووهەمی فەرەنسا (1547 – 1559) و هەتا پاپا و کڵێسەش هەوڵی کزکردن و لاوازکردنی دەستەڵاتیان دەدان . ساڵی 1552 ، ئۆردووی فەرەنسی ، بەهانای دەوڵەتە پرۆتستانتەکانی ئاڵەمانیاوە چوو و گەیاندیاننە حاڵ و بارێک ، کە بتوانن دژی مەیل و ئارەزووی نێوەندکارانەی قەیسەر بوەستنەوە . پەیمانی ئاشتیی ئاینیی ئاوگسبورگی 1555 ، کە ماوەیەک شەڕی ئاینیی ئاڵەمانی ڕاگرت و پەیمانی ئاشتیی چاتو- چامبرێی 1559 ش ، ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن . هەروەها وازهێنانی کارلی پێنجەهەم لە 1555 دا و دانانی فێردیناندی یەکەمی برای بە قەیسەری ئیمپراتۆرێتی پیرۆزی ڕۆم ، کە لە

www.pertwk.com

1555 ەوە تا 1564 فەرمانڕەوایی کرد ، پاشانیش وازهێنانی لە پادشایەتی ئیسپانیا لە 1556 دا و دانانی فیلیپی دووهەمی کوڕی لەجێگەی ، کە لە 1556 ەوە تا 1598 ، حوکمڕانیی کرد ، ئەو ڕاستییە پشتئەستووردەکەن . هەرچەندە هەردوک لقەکەی خانەدانانی هابسبورگی ئوتریش و ئیسپانیا ، پاش ئەو کاتەش هەر پەیوەندییەکی پتەو و توندوتۆڵیان لەنێواندابوو ، لێ وەک (ماماتێی مێژوونووس دەڵێت) : " هابسبورگەکان وەك داڵاشە دوو سەلکەکەی سەر ئالاکەی قەیسەر وابوون ، ئیدی لەوەدوا ، دوو سەریان هەبوو ، یەکێك لەڤیەننا و یەکێك لە مەدرید ، یەکێك ڕووی لە خۆرهەڵات بوو ، ئەوی دی ڕوو لە خۆرئاوا " . (8)

کاتێك لقە خۆرهەڵاتییەکەی ، بە سەرکردایەتی فێردیناندی یەکەم و ماکسیمیلیانی دووهەمی بەرۆگری ، کە لە ساڵی 1564 ەوە تا 1567 حوکمڕانیی دەکرد ، لەخاك و مەفتەنی خۆیاندا تاڕادەیەك بەئاشتیی و هێوری و ئارامی دەژیان ، (جگە لەو هێرشەی تورکان نەبێت ، کە ساڵی 1566 – 1567 کردیانە سەریان) ، لقە خۆرئاواییەکەی بەسەرکردایەتی فیلیپی دووهەمی ئیسپانیا ، کەمتر بەخت یاری بوو . ئەوە بوو جەردە بەربەرەکان پەلاماری کەنارەکانی پۆرتوگال و کاستیلیایان دا ، پاش ئەوانیش دیسان تورکان لەدەریای ناوەڕاستەوە شاڵاویان هێناوە . بەو جۆرە ئیسپانیا لەگەڵ عوسمانییەکاندا ، تووشی چەرمەسەرییەکی بەردەوام و گێچەڵی شەڕ و کوشتاری گەورە هات ، ئەویش بەهێرشەکەی سەر دوڕگەی جربە دەستپێکرد و پاشان شەڕەکەی ماڵتای 1565 و دواتریش جەنگە دەریاییەکەی لێپانتۆی 1571 و جەنگەسەختەکەی تونس و دەوروبەری ، تا ئاگربەستەکەی 1581 . (9)

نێزیکەی هەمان دەم ، سیاسەتی ئاینیی تەنگەتیلکانە و ئەو باجە زۆرەی لەسەرخەڵکیی دانرابوو ، هەستی ناڕەزایی و تووڕەیی هۆڵەندییە ژێردەستەکانی هابسبورگی بزواند و گەیاندنییە ئاستی شۆڕش و ڕاپەڕینی ئاشکرا . لەگەڵ دارمانی هەیبەتی ئیسپانیادا لە ناوەڕاستی 1560 ەوە ، مەدرید کەوتەخۆ و لەشکرێکی بە فەرماندەیی هێرتزۆگی ئەلبا کۆکردەوە و بەرەو ژووروو ناردی ، ئەویش فەرمان و یاسای سوپایی سەپاند . بەوکارە ڕق و کینەی خەڵکە ڕاپەڕیوەکەی نیوەدۆرگەکە و پارێزگەکانی هۆڵەندە و سیلاندی هەستاند و هوروژاندنی . هەروەها ئینگلتەرە و فەرەنسا و ئاڵەمانیاشی ووریاکردەوە و لە ئاستی مەبەستەکانی ئیسپانیادا بەهۆشیهێنانەوە . ئینگلتەرا هێشتا لە غەفڵەتدا بوو ، کاتێك فیلیپی دووهەم لە 1580 دا ، پۆرتوگاڵی هاوسێیی بەخۆی و کۆلۆنی و گەمیٚ و کەشتییەکانییەوە داگیرکرد . لێ وەك هەر هەوڵێکی دەستەڵاتفراوانکردنی دیکەی هابسبورگەکان ، ئاکامەکەی ئاشکرابوو ، هەموو مێملەکانیان وەخۆکەوتن و خۆیان ناچاربینی پەلاماریان بدەن ، تا نەهێڵن هاوکێشە و هاوسەنگیی هێزەکان بشێوێت و بارەکە لاسەنگ ببێت . ڕاپەڕینە ناوچەییەکەی ساڵی 1580ی ، پرۆتستانتە هۆڵەندییەکان دژی دەستەڵاتداریێتی هابسبورگ ، کێشەیەکی نێودەوڵەتیی لێکەوتەوە . (10) لەهۆڵەندە خۆی ، شەڕەکە هەربەردەوام بوو ، ئەم شالاٚوی دەبرد و ئەو گەمارۆی دەدا ، بیٚ ئەوەی مەسەلەکە یەکلایی بێتەوە . لەوبەری کەناڵەکەوە ، لە ئینگلتەرە ، ئێلیزابێتی یەکەم ، هەیبەتی خۆی لەبەردەم هەڕەشە و مەترسییدا بینییەوە ، (ئیدی چ لەلایەن ئیسپانیاوە بووبێت ، یاخود لەلایەن پاپاوە) ، بۆیە بەڵێنی کۆمەکی سەربازیی بە یاخییە ڕاپەڕیوەکان دا .

www.pertwk.com

لەفەرەنسا ، لاوازیی و کەمهێزیی ئیمپراتۆرێتەکە ، بووە مایەی شەڕێکی ئاینیی ناوخۆیی توند و تیژ ، لەنێوان بەرەی کاتۆلیك (کە لەلایەن ئیسپانیاوە پشتگیریی دەکرا) و هوگەنۆتەکاندا ، (لایەنگرانی کڵێسەی کاڤالینی ، کە ئێلیزابێت و هۆڵەندە پشتیاندەگرتن) ، تا سوار و زاڵبن . لە دەریاشدا ، جەردەدەریاییە هۆڵەندی و ئینگلیزەکان ، پەلاماری ئەوکەشتییە ئیسپانیانەیان دەدا ، کە کەرەسە و کەل و پەلیان بەرەو هۆڵەندە دەبرد و گەڕی شەڕیان تا خۆرئاوای ئەفریقیا و کارییبیك گەیشت .

لە هەندەك قۆناغی ئەو جەنگ و کوشتارانەدا ، تایبەت کۆتایی 1580 کان و سەرەتای 1590 ەکان ، پێدەچوو هێزی زاڵی ئیسپانیا سەرکەوتووبێت ، بۆ نموونە لە سێپتەمبەری 1590 دا ، لەشکری ئیسپانیا گەیشتە لانگودۆك و بریٚتاجنە . ئۆردوییەکی دی بەفەرماندەیی هێرتزۆگی پارما ، لەقۆڵی باکوورەوە بەرەو پاریس جما . لێ سەرەڕای ئەو فشارە زۆر و بەهێزەش ، بەرەی سوپایی دژە ئیسپانیا خۆی ڕاگرت . هاینریخ فۆن ناڤاری خاوەن تاج و درەوشاوەترین کەسایەتی فەرەنسا ، ئامادەبوو بۆ پاراستنی تاج و تەختی خۆی و دنەدانی گەلی فەرەنسی دژی ئیسپانیا و بەرەی دژە کاتۆلیك ، واز لە ئاینزای پرۆتستانتی بهێنێت و بچێتەسەر ئاینزای کاتۆلیکی . لە پەیمانی ئاشتیی فێرڤینسی 1598 دا، لەساڵی مردنی فیلیپی دووهەمی ئیسپانیادا ، مەدرید ئامادەیی خۆی دەربڕی واز لەهەموو دەستتێکەڵکردنێك لە کاروباری فەرەنسا دا بهێنێت . هەمانکات ئێلیزابێتی ئینگلتەرەش دڵنیا کرا . هێرشە گەورەکەی ئارمادای 1588 و دوو هێرشی دیکەی ئیسپانیا ، تێکشکێندران . هەروەها ئەو هەوڵانەشی بۆ

قۆستنەوەی یاخیبوونی کاتۆلیکەکانی ئێرلەندا درا ، بەهیچ چوون و سوپای ئێلیزابێت هێدیهێدی خامۆش و سەرکوتیان کرد . پاش مردنی فیلیپی دووهەم و ئێلیزابێت ، ساڵی 1604 ، ئیسپانیا و ئینگلتەرە ڕێککەوتن و پەیمانێکی ئاشتییان مۆرکرد . پێنج ساڵی دیکەی خایاند ، واتە تا ئاگربەستی 1609 ، ئەوجا مەدرید لەگەڵ یاخیبووە هۆڵەندییەکان کەوتە گوتوبێژ . لێ لەمێژبوو دیاربوو کە ئیسپانیا ئەو هێز و گوڕەی نییە سەر بە هۆڵەندییەکان نەوی بکات ، چونکە نەلەدەریا و نە لە ووشکانیدا لەعۆدەیان نەدەهاتن و نەیانتوانی سوپا بەهێزەکەی مۆریتز فۆن ناساو بشکێنن و ئەو خاکەی بەرگرییان لێدەکرد ، بیگرنەوە .

بوون و بەردەوامیی سێ دەوڵەتی فەرەنسا و ئینگلتەرە و هۆڵەندای یەکگرتوو لەئەورووپادا ، کە هەریەکەیان هێندە هێزیان هەبوو بتوانن بەربەرەکانێی خواست و داواکانی هابسبورگ بکەن ، سەلماندی کە ئەورووپای دەوروبەری ساڵانی 1600 لە زۆر گەل و نەتەوە پێکهاتبوو و ئەستەم بوو بتوانرێت هەموویان بخرێنە جەواڵی تاکە هێزێکەوە .

سێهەمین و گەورەترین ئاکامی ئەو جەنگانەی ئەو دەم ئەورووپایان لەرزاند ، ساڵی 1618 دەستپێیکرد و زۆر لەسەر ئاڵەمانیا کەوت . ئەو ووڵاتە لەکۆتایی سەدەی شازدەهەمدا ، لە گەرمەی شەڕی ئاین و ئاینزاکاندا ، پارێزرا و بێ زیان دەرچوو ، ئەویش بەوهۆیەوە کە هەیبەت و ئاوەزی ڕودۆلفی دووهەم ، قەیسەری ئیمپراتۆرێتی پیرۆزی ڕۆم ، لەکزیی و کەمیی دابوو و تورکیش دیسان ساڵانی 1593 -1606 دۆڵەکانی دانوبیان خستەوە بەر هەڕەشە و مەترسییەوە . لەپشت

www.pertwk.com

پەردەی یەکێتی ئاڵەمانیاوە ، هێزە مێملە کاتۆلیك و پڕۆتستانتەکان لەهەوڵی ئەوەدا بوون جێپێی خۆ قایم بکەن و دژ و دوژمنەکانیان بێهێز و لاواز . سەرەتای سەدەی حەڤدەهەم ، دژایەتی و دوژمنایەتی نێوان یەکێتی پڕۆتستانتەکان (کە ساڵی 1608 دامەزرا) و بەرەی کاتۆلیکەکان ، (کە ساڵی 1609 دامەزرا) ، گەیشتە ئەوپەڕی . چونکە هابسبورگە ئیسپانییەکان پشتی ئامۆزا ئوتریشییەکانیان دەگرت و سەرکردەی یەکێتییە پڕۆتستانتەکانیش ، میر فریدریکی چوارەم ، پەیوەندیی لەگەڵ ئینگلتەرە و هۆڵەندەدا هەبوو ، پێدەچوو زۆربەی ووڵاتە ئەورووپاییەکان ئیدی لێبڕابن کێشە سیاسی و ئاینییەکانیان یەکلایی بکەنەوە . (11)

شۆڕش و ڕاپەڕینی 1618ی بۆیمنەکان ، لەدژی فێردیناندی دووهەم ، فەرمانڕەوا کاتۆلیکە نوێکەیان ، کە لە 1619 ەوە تا 1637 قەیسەربوو ، کڵپەی گڕی گەڕی شەڕێکی چەپەڵی ئاینیی دیکەی هەڵایسان ، کەبەشەڕی 30 ساڵە ناسراوە (1618 -1648) . لەقۆناغی سەرەتای ئەو کێشەیەدا ، لەشکری هابسبورگە ئیسپانییەکان ، بە فەرماندەیی ژەنەراڵ شپینۆلا ، کۆمەکی چاکیان پێکردن . لێ دواتر ، ئەودەمەی هێزە دنیایی و دینییەکان دەستیان تێکەڵ کێشەکە کرد ، ئیدی هەرلایە و لەهەڵپەی ئەوەدا بوو ، تای ترازووی هێزەکان بەلای خۆدا داشکێنێت . هۆڵەندییەکان ، ئەو ئاگربەستەی 1609 دەگەڵ ئیسپانیایان مۆرکردبوو ، شکاندیان و بەرەو ڕاینلاند ملیان نا ، تا بەر بەلەشکرەکەی شپینۆلا بگرن . ساڵی 1626 ، سوپای دانیمارك ، بە فەرماندەیی کریستیانی چوارەمی پادشایان ، لە باکوورەوە پەلاماری ئاڵەمانیای دا .

کاردینال ڕیچێلوی گەورەکاربەدەستی فەرەنسیی ، لەهەرکوێ بۆی لوا با ، بە پەنامەکی ، سەرئێشە و کێشەی بۆ هابسبورگەکان دەسازاند . لێ هیچ کام لەو هەوڵە دیبلۆماسی و سەربازییانە ، سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا . تا کۆتایی ساڵی 1620 ، یەکێك لەفەرماندەکانی قەیسەر فێردیناند ، کە ئەویش قوماندان ڤالنشتاین بوو ، بەچاکترین شێوە هەوڵی ئەوەی دەدا ، دەستەلاَتێکی نێوەندیی لە ئالمانیادا بەرقەراربکات ، کە لە قۆڵی باکوورەوە ، تا کەنارەکانی خۆرهەلاَتی بگرێتەوە . (12)

لێ ئەو هەموو هێز و گوڕ پەیداکرنە لەناکاوەی هابسبورگەکان ، دژ و دوژمنەکانیانی هاندا ، توند و تیژتر لەدژیان بوەستنەوە . لە ساڵی 1630 ەوە ، سەرسەختترین دژیان ، پادشای بەدەستەلاَتی سوید ، گوستاف ئادۆلْفی دووهەم بوو 1611 – 1632 ، کە بەسەرکردایەتی سوپا چاك مەشقپێکراوەکەی ، ساڵی 1630 پەلاماری باکووری ئالەمانیای دا و ساڵانی دواتریش بەرەوخوار شۆڕبووەوە ، تا گەیشتە ڕاینلاند و لەوێوە بەرەو باڤاریا ملینا . هەرچەندە خۆی ساڵی 1632 لەشەڕی لۆزان دا کوژرا ، لێ ئەوە هیچی لە هێز و دەستەلاَت و کایەی سوید لە ئالەمانیادا ، یاخود لە تارمایی مێردەزمەی جەنگ ، کەم نەکردەوە . بەپێچەوانەوە ، ساڵی 1634 ، ئیسپانیا بەسەرکردایەتی فیلیپی چوارهەم 1621– 1655 ، خۆی و سەرەکوەزیرانە هەڵکەوتووەکەی ، گراف هێرتزۆك فۆن ئۆلیڤەرسی ، بڕیاریاندا ، لەجاران زێتر پشتگیریی ئامۆزا ئوتریشییەکانیان بکەن و یارمەتییان بدەن . لێ ناردنی ئەو هێزە گەورە ئیسپانییە ، بەفەرماندەیی ژەنەراڵ کاردینالْ ئینفانتە بۆ ڕاینلاند ، ریچێلوی ناچارکرد بڕیاری بەشداریی ڕاستەوخۆ

بدات و ساڵی 1635یەکەوڕاست هێرش بەرێت و لەشکرەکەی لە سنوور بپەڕێتەوە . ساڵێك لەوەبەر ، فەرەنسا بە پەنهانیی و بێدەنگیی ، ناڕاستەوخۆ ، ڕێبەرایەتی بەرەی دژە هابسبورگی دەکرد و کۆمەکی هەموو ئەوانەی دەکرد کە بەرامبەر قەیسەر و سوپای ئیسپانیا دەوەستانەوە . ئیدی کێشەکە تەقییەوە و دەستەکان کەوتنە ڕوو ، هەردوو بەرە بەرامبەرەکە دەستیان بە ناردنی هێز و چەك و پووڵی زۆرتر کرد . زاری قسەکردنیشیان شەڕانی تر بوو . ساڵی 1635 ، ئۆلیڤەر ، پاش ئەوەی پلانی سێ هێرشەکەی ساڵی داهاتووی فەرەنسا دادەنێت ، دەنووسێت : " یان هەموو ، یان هەپووچ " . یانی یا هەمووی دەدۆڕێت ، یاخود دەبێت کاستیلیا حوکمڕانیی جیهان بکات . (13)

داگیرکردنی خاکێکی بەرین و فراوانی وەك فەرەنسا ، شتێك بوو لە توانای سوپای هابسبورگ و لەشکرەکەی بەدەر . هەرچەندە سەرەتا تا نێزیك پاریسیش ڕۆیشتن ، لێ زۆر بە بەرفراوانی لە ئەورووپادا پەرت و بلاَوبووبوونەوە . ئۆردووی سویدی و ئالەمانی ، لەباکوورەوە تەنگیان بە لەشکری قەیسەر هەڵچنی بوو . هۆڵەندی و فەرەنسییەکان ، لە هۆڵەندەدا ئۆردووی ئیسپانیایان بەگیرهێنابوو . جگەلەوە ، ڕاپەڕینەکەی پۆرتوگالی 1640 ، مەدریدی ناچارکرد زۆر لە سوپاکەی خۆی و سەربازە کاتییەکانی لە سەرووی ئەورووپا بکێشێتەوە ، تا لە دوورییەکی تەواوەوە سنووری خۆی پێبپارێزێت . لەگەڵ ئەوەشدا ، هێشتا بەشی هێندەیان نەدەکرد کە بتوانن نیوەدۆرگەکە یەکبخەنەوە . لەراستیدا ئەو شۆڕشەی هەمانکات ، (بەهاری 1640) کاتەلانییەکان بەرپایانکرد و فەرەنسییەکان بە تامەزرۆییەوە پشتیاندەگرت ، هەرەشەی لەت وکوتکردنی کرۆکی خاکەکەیان لە

ئیسپانیا دەکرد . لەوبەردەریاشەوە ، گەشتگەرە دەریاییە هۆڵەندییەکان پەلاماری بەرازیل و ئەنگۆلا و سیلانیان دا و شەڕێکیان نایەوە ، کە بڕێك مێژووناس بەیەکەم جەنگی جیهانیی نێوی دەبەن . (14)

ئەگەرچی ئەو شەڕ و تێکبەربوونانە بەسوودی هۆڵەندە شکانەوە ، بەڵام ئەو هەموو ماوە زۆرەی جەنگ و کوشتار ، بۆ زۆر لە وولاّتانی شەڕکەری دی ، زیانبەخش بوو و زۆربەیان لەژێر باریدا دەیاننالاّند . ساڵی 1640 بەدوا ، لەشکرەکان هێدی هێدی بچووککرانەوە ، بەڕادەیەك لە قەوارەی ساڵی1630 کەمتر . باری دارایی وولاّتەکان دالەنگیوتر و بیٚ هیواتر ، میللەتانیان کەم ئارامتر و تووڕە و جاڕستر بوون ، لیٚ بەشێوەیەك گیرۆدەی داوی ئەو جەنگەبووبوون ، کە مەودای خۆکشانەوەی تاکەتاکەش نەمابوو . زۆر دەوڵەتی پرۆتستانتی ئاڵەمان ئامادەبوون خۆ بکێشنەوە ، گەر لەوە دڵنیابان کە ئۆردووی سوید شەڕ ڕادەگرێت و دەکشێتەوە خاکی خۆی . ئۆلیڤەر و کاربەدەستانی دیکەی ئیسپانیا گوتوبێژی شەڕڕاگرتنیان لەگەڵ فەرەنساشدا کرد ، لیٚ فەرەنسا ئامادەنەبوو پشتی هۆڵەندا بەربدات . ئەو دەمەی لە زۆربەی بەرەکاندا دەجەنگین ، بە پەنهانی لەسەر زۆر ئاست گفتوگۆی ئاشتیی دەکرا و هەمووان دڵی خۆیان بەوە دەدایەوە ، گوایە هەرسەرکەوتنێکی نویٚ ، لەڕۆژی پێکهاتنندا ، جێپێیان قایمتر و دەستکەوتی زێتریان بۆ زامن دەکات .

بەوپێیە کۆتایی و ئاکامی شەڕی 30 ساڵە ، حاڵ و بارێکی شێواو و تێکەولێکەیەکی تێکهەڵقڕاو بوو . ساڵی 1648 ، لە پڕێکدا ئیسپانیا دەگەڵ هۆڵەندەدا رێککەوت و ددانی بەسەربەخۆییدا نا . لیٚ ئەمە تەنها بەو مەبەستەی

www.pertwk.com

هاوبەرەیك لە فەرەنسا داپچڕێت و لەدەستی بکاتەوە ، چونکە شەڕی هابسبورگەکان و فەرەنسا هەر بەردەوام بوو ، هەرچەندە لەکۆتایی هەمانساڵدا ئەو کێشەیەش بە رێککەوتننامەی ڤێستفالن کۆتایی هات و باری ئاڵەمانیاش هێور بووەوە و هابسبورگەکانی ئوتریشیش خۆیان لەشەڕ کێشایەوە . بەهەرحاڵ یەکەیەکەی وولاّتان و فەرمانڕەوایانیان بڕێك سوود و دەستکەوتیان چنگکەوت و (هەندەك زیانیشیان پێکەوت) ، بەلاّم گرنگ ئەوە بوو ئەو پەیماننامەیە هاوکێشییەکی ئاینی و سیاسی بۆ ئیمپراتۆرێتی پیرۆزی رۆم هێنایە ئاراوە و دەستەلاّتی قەیسەریشی پتەو و سەقامگیرتر کرد . لەڕاستییدا ، شەڕی ئیسپانیا و فەرەنسا هەر نەبڕایەوە ، لیٚ شەڕەکەیان لەشەڕێکی ئاینییەوە بووە شەڕێکی نەتەوایەتی ، تا ریچێلو و مازەرینی بەرۆگری ، لە 1655 دا ناچاربوون دەگەڵ گرۆموێڵزی ئینگلتەرەی پرۆتستانتیدا رێککەون و بەرەیەك پێکبهێنن و فشاربخەنە سەر ئیسپانیا لەگەڵیان رێککەوێت و پەیمانی ئاشتی مۆربکات . هەرچەندە مەرجەکانی پەیماننامەی پیرێنیا زۆر سەخت و قورس نەبوون ، بەلاّم ئیسپانیای ناچارکرد دەگەڵ یەکێك لە سەرسەختترین دوژمنانیدا رێککەوێت و هێدی هێدی دەرکەوت کە هێز و دەستەلاّتی کۆنینەی هابسبورگ لە ئەوروپادا بەرەو کزی و کەنەفتی و پووکانەوە دەچێت . لیٚ رژێمەکەی فیلیپی چوارهەم ، هەر بە تاکە جێنیشانەی گەڕی شەڕی یەکێتییە ئیبرییەکە مایەوە و ئەو ئامانجەش ساڵی 1668 ، پاش سەربەخۆییە ددانپێدانراوەکەی پۆرتوگال ، نەما . (15) ئەوەی راستیی بێت ، کێشە سیاسییە سەرەکییەکانی کیشوەرەکە ، هەروەك ئەو کاتە مانەوە ، کە 1519 کارلی پێنجهەم چووە سەر تەخت . بەهەرحاڵ ، ئیسپانیا

تووشی چەندین یاخیبوون و راپەڕین هات و تا کۆتایی سەدەی حەڤدەهەم زۆر خاکی لەدەست دا و باجی ئەو فراوانبوونە ستراتیژییە لەڕادەبەدەرەی خۆی دا .
(بڕوانە نەخشەی ژمارە چوار) .

بەهێزبوون و لاوازبوونی بەرەی هابسبورگ :

هابسبورگییەکان بۆچ سەرنەکەوتن ؟ (16) ئەم بابەتە هێند فراوان و فرەلایەنە و پرۆسێسێکی هێند درێژخایەن بوو ، پێموایە ناشێت و ناکرێت بڕوبیانووی بۆداتاشین و ئۆباڵەکەی بخەینە ئەستۆی تاکە تاکەی هەندەك سەرکردە و کایە و رۆڵیان بکەینە هۆکار ، وەك سەرشێتییەکانی قەیسەر رودۆلفی دووهەم ، یاخود بێ برشتیی فیلیپی سێهەمی ئیسپانیا . ئەستەمیشە بتوانین بیسەلمێنین کە پادشایەتی هابسبورگ و دەستەڵاتیان ، هێند درێژەی نەدەکێشا ، گەر لاوازیی و گەندەڵیی فەرمانڕەوا ئینگلیز و فەرەنسییەکانی سەردەمەکەیان و عەقڵسووکیی میرە ئالەمانەکان نەبا . ، گەر بڕوانینە ئەو هەموو سەروەت و سامان و پێویستە مادییانەی لەبەردەستی هابسبورگەکاندا بوون ، مەسەلەکە سەختتر و ئاڵۆزتر دەبێت :

کارلی پێنجەم ، چوار تاجی گرنگی پادشایەتی بەمیرات بۆمایەوە ، ئەوانیش پاشانشینەکانی کاستیلیا و ئاراگۆن و بورگوند و ئوتریش بوون . دواتریش ئەو خانەوادەیە داوای تاجی بویمن و هەنگاریا و پۆرتوگال و هەتا بۆ ماوەیەکی

www.pertwk.com

کورت داوای تاجی ئینگلتەرەشی دەکرد . ئەو رووداو و پێشهاتانە ، پاش داگیرکردن و تالانکردنی جیهانی نوێ لەلایەن ئیسپانییەکانەوە ، سەروەت و سامانێکی هێجگار زۆری بۆ خانەوادەی هابسبورگ پەیداکرد ، بەڕادەیەك کە هیچ هێزێکی دیکەی ئەوروپایی هاوتایان نەبوو . (17)

ئەو کەلێن و کەلەبەر و ناتەواوییانەی لە ئامار و سەرژمێرییەکانی ئەو دەمەدا هەن، رێگەنادەن پشتیان پێببەسترێت و ژمارەی راستەقینەی دانیشتووان بزانرێت . لێ دەتوانین بەمەزەندە وا بقەبڵێنین ، کە چارەکێکی هەموو میللەتانی ئەوروپا ، لەقەڵەمڕەوی خاکی هابسبورگ دا دەژیان . ئەو قرساندنە سەرپێییانە هێندەی باری چاکی ژیانی خەڵکەکە گرنگ نین و دەریدەخەن ئەو پادشایەتییە بەمیرات بەجێماوە ، هێجگار دەوڵەمەند و دەسترۆیشتوو بووە . (بەقرساندنێکی سەرپێیی دەتوانین ژمارەی دانیشتوانی بە 25 ملوێن بقەبڵێنین ، لەئەوروپایەکدا کە دەوروبەری ساڵی 1600 ، ژمارەی دانیشتووانی 105 ملوێن کەس بووە) .

هابسبورگەکان پێنج سەرچاوەی داهاتی سەرەکیی و چەندێکی لەوان گچکەتریان هەبوو . لە گشتیان گرنگتر میراتییەکەی کاستیلیا بوو ، چونکە راستەوخۆ حوکمڕانییان دەکرد و کڵێسەش باجی جۆراوجۆری دەسەند ، باجی دەستکەوت و داهات و باجی خاچپارێزیی و موڵکانەی کڵێسە . جگەلەوە ، دەوڵەتەکانی ئیتالیا و هۆڵەندا ، کە بەبرەوترین شوێنی بازرگانیی ئەوروپا بوون ، داهات و دەستکەوتی چاك و سەرمایەی چاکیان پاشەکەوت و مسۆگەر دەکرد . چوارهەمین سەرچاوە ، کە تا دەهات دەستکەوتی زێتر دەبوو ، داهاتی وولاتە داگیرکراوەکانی کیشوەری ئەمریکابوو . پێنجەم سەرچاوە ، کانەکانی ئاڵتوون و زیوی ئەو وولاتە

نوێیانە بوون و ئەو باجی دەستکەوت و داهاتانەی لێیاندەسەندرا ، کە لەتەك گومرگ و باجی کڵێسە دا ، سەروەت و سامانی پادشایانی ئیسپانیایان هێجگار برەوپێدا . بەوجۆرە ، ئەوان تەنها راستەوخۆ سوودمەند نەبوون ، بەڵکە ناڕاستەوخۆش ، ئەویش لەرێگەی ئەو سامانە زۆرەوە کە کەوتە دەست ئەم و ئەو، ئیدی ئیسپانی بان ، یا فلامی ، یاخود ئیتالی ، خۆیان و شیرکەتەکانیان ، دەبایە بەردەوام باجێکی زۆریان دابا ، لە حاڵەتی پێویستی و ناچاریشدا ، پادشا قەرزی لە بانق و بانقەوانەکان دەکرد ، بە ئومێدی ئەوەی پاش گەیشتنی گەمیٌ پڕ زێڕ و زیوەکان ، قەرزەکە بداتەوە .

جگەلەوانە ، بوونی گەلەك داو و دەزگەی دارایی و بازرگانیی گەورە ، لە خوارووی ئاڵەمانیاو هەندەك لەدەوڵەتانی ئیتالیادا، کەبەشێك بوون لە قەڵەمڕەوی هابسبورگەکان،

www.pertwk.com

دەبێت وەك دەستکەوتێکی گرنگ و بەشێك لە سەرچاوەی پێنجەهەمی داهات تێبیرواندرێت .(18) هەڵبەت ئەمە سووك و ئاسانتر و مسۆگەرتر بوو ، وەك لەو باجەی لە ئاڵەمان کۆدەکراوە و میری میرنشینە سەربەخۆکانی ، بەنابەدڵی ئەوکاتانە دەیاندا ، کە تورك بەردەرگایان پێدەگرتن . (19)

پاش سەردەمی سیستێمی فیۆدالانە ، (زۆربەی وولاتان) نەلە تاکەتاکەی سوارە جەنگاوەرەکان و نەلە شارەکانی کەناری دەریا ، چاوەڕوانی ناردنی تاقە کەشتییەکیان نەدەکرد ، مەسەلەی هەرە گرنگ بۆ ئەوان ئەوەبوو ، پووڵێکی نەختینەیان هەبێت و متمانەیان پێبکرێت قەرزیان بدرێتێ . چونکە تەنها لەڕێگەی پووڵدانەوە ، یاخود بەڵێنی پووڵدانەوە ، لەو سیستێمە سەرمایەدارییەدا دەتوانرا کەشتی و گەمیٚ و پێویستییەکانی و چەك و جبەخانە و خۆراك و زەخیرە بۆ لەشکرێکی دەریایی جەنگاوەر دابین بکرێت . تەنها لەو ڕێگەیەوە ، کە تاڕادەیەك بەبەردەوامی و رێك و پێکی مووچە و بژێویان بۆ دابین کرابا ، دەتوانرا بەر بە یاخیبوون و سەرکێشییان بگیرێت و هێز و ووزەیان بۆ دوژمن بەزاندن بەکاربهێنرێت . جگەلەوە ، سەرجەمی ئەو وولاتانە ، بۆ پاڵپشتیی هێزەکانی خۆیان ، پشتێکی زۆریان بەهێزە بێگانە بەکرێڕاگیراوەکان دەبەست . هەرچەندە ئەوە لەمێژوودا بەدیاردەیەکی ئەو سەردەمە دادەنرێت ، کە لە ئەورووپای خۆرئاوادا ، دەستکرایە دامەزراندنی دەوڵەتی ناسیۆنالیستانە . هابسبورگەکان ، لەو ڕووەشەوە بەختیان هەبوو ، چونکە بێ دەردیسەر سەربازیان لە ئیتالیا و هۆڵەندا و ئیسپانیا و ئاڵەمانیاوە کۆدەکردەوە ، ئەوەبوو بۆنموونە ، لەشکری بەشۆڕەتی فلاندەرەکان ، سەربازی شەش میللەتی جوداوازی تێدابوو و تاڕادەیەك

www.pertwk.com

گوێڕایەڵانە پشتی کڵێسەی کاتۆلیکییان دەگرت ، لێ هەردەبا بەڕێك و پێکی مووچەی خۆیان درابا . سەبارەت بە جەنگی دەریاییش ، هابسبورگەکان دەیانتوانی ژمارەیەکی زۆر کەشتیی جەنگیی خرکەنەوە : بۆ نموونە ، لەدەمەدەمی کۆتایی دەستەڵاتی فیلیپی دووهەمدا ، دەتوانرا کەشتیی لەدەریای ناوەڕاستەوە و گەمێی گەورە لە ژەنیوە و یاخود لە ناپۆلییەوە و هێزی دەریایی پورتوگال ، بەدەنگ هێزە دەریاییەکانی کاستیلیا و ئەراگۆنەوە بچن .

ڕەنگە دیارترین لایەنی چاك و باشترین دەستکەوتی سەربازیی ئەو 140 ساڵەی لەشکری هابسبورگ ، ئۆردووە پیادە چاك مەشقپێکراوەکەی ئیسپانیای بوو بێت . پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکە و کەش و هەوا ئیدیۆلۆژییەکەی کاستیلیا ، کردنییە بنەمایەکی نموونەیی بۆ بنجبەستکردنی خزمەتی سەربازیی . لینچ لەوبارەوە دەڵێت : " سەربازیی ، بووە مۆدە و باو و سوودمەنتترین و پرخێر و بێرترین پیشە ، نەك تەنها بۆ خانەدانەکان ، بەڵکە بۆ تەواوی ڕەشەخەڵکەکەش"(20).. جگەلەوە ، گەورە کاپیتانی ئیسپانی ، گۆنزالۆ دیٚ کۆرتوبە ، لەسەرەتای سەدەی شازدەهەمدا ، پێکهات و شیرازە و جۆری ڕێکخستنی هێزی پیادەی گۆڕیی . ئیدی لەودەمەوە تا ناوەڕاستی شەڕی 30 ساڵە ، تیپی تێرسیۆی ئیسپانیی ، بووە باشترین هێزی دەستوەشێنی ئەورووپا . ئەو هێزەی کە لەنێزیکەی سیٚ هەزار سەربازی ڕم و شمشێر و قەڵغان بەدەست پێکهاتبوو و مەشقی بەهانای یەکدییەوە چوون و فریاکەوتنیان پێکرابوو ، گەلەك دژە ئیسپانییان لە جەنگدا هەڵبڕی و مەیدانیان پێچۆڵکردن و مەودایان لەبەردەم هێزی سوارەی فەرەنسیی و ڕم بەدەستی سویسرییدا تەسککردەوە . ئەوەبوو لەشەڕەکەی نۆردلینگی 1634

www.pertwk.com

دا ، تیپەپییادەکەی کاردینال ئینفانتە ، پازدە هێرشی بەهێزی ئۆردووی سوێدی شکاند و گێڕانییەوە ، ئەوجا هەروەك لەشکرەکەی وڵینگتۆن لە واتەرلۆدا ، شاڵاویانبرد و دوژمنیان قڕکرد . لەشەڕەکەی 1643 ی ڕۆکرۆی دا ، هەرچەندە ئیسپانییەکان لەلایەن فەرەنسییەکانەوە گەمارۆدرابوون ، لێ تا دواچرکە و تا قڕکران ، هەر جەنگان . هێزی سوارە ، سەرەڕم و گرنگترین تیپی ئۆردووی هابسبورگ بوو . جێی سەرنجە کە دەستەڵات و هێزی ئیسپانیا ، ئەو دەمە لەسەدەی حەڤدەهەمدا ، کاتێك لەرزیی و بەرەو داڕوخان ملینا ، کە زۆربەی ئۆردووەکەی لە سەربازی بەکرێڕاگیراوی ئاڵەمانی و ئیتالی و ئیرلەندی پێکدەهات و کەمینەیەکی کەم کاستیلیایی تێدا مابوو .

کەچی لەگەڵ ئەو هەموو لەپێشییەشدا ، بەرەی ئیسپانی – ئوتریشی ، قەت نەیتوانی تەواو سوار و زاڵ بێت . هەرچەندە ئەودەم زۆر دەوڵەمەند و بەهێز دەیاننواند ، لێ بەگشت ئاواتێکیان نەگەیشتن . ئەو کەمی و ناکامییانە سێ هۆکاری گرنگیان لەپشتەوە بوو ، کە سەرتاسەری ئەو قۆناغە لەگەڵیدا بوون و دەشێت بکرێنە پەند و وانەیەك بۆ شیکردنەوە و توێژینەوەی کێشە و ململانێ چەکدارییەکان :

یەکەم هۆکار ، ئەو شۆڕشە سەربازییەی ئەودەمی ئەورووپا بوو کە کەمۆکەیەکمان باسکرد . مەبەست ئەو خەرجی و مەسرەفە هێجگار زۆرەیە کە بۆ ڕێکخستن و پێداویستییەکانی لەشکر و لەشکرکێشیی ، لەو 150 ساڵەی پاش 1520 ەوە ، تەرخانکرا . (21) ئەو گۆڕانکارییانە بۆخۆیان ، ئاکامی چەندین بابەتی تاکتیکی و سیاسی و دێمۆگرافیی پێکەڵپێك و تەواوکەری یەکدی بوون . هێزی سوارە ، کە

تا ئەودەم شۆڕەسواری مەیدانی جەنگ بوو ، سەرەتا هێزی ڕم بەدەستی سویسری جێگەی پێلەقکردن و ئەوجا هێزی سەربازیی تێکەڵەی تیغ و ڕم و تیروکەوان و قەڵغان بەدەست ، جێگەی ئەوانیشی گرتەوە . بەوە ، یانی ئیدی هێزی پییادە بووە گرنگترین و مەزنترین بەشی سوپا . ئەو ئاکامە لەڕێگەی داهێنانی قەلاّتەگلی ئیتالییاییەوە ، کە سەنگەر و دیواری شارەکانی پێدادەپۆشرا و دەپارێزرا و پێشتر باسمانکرد ، زێتر گەشەی سەند . بۆ پاراستن و پاسەوانیی، یاخود گەمارۆدانی ئەو سەنگەر و پێگانە ، پێویست بە هێز و سەربازی هێجگار زێتر بوو . هەڵبەت ، سەرکردەی کارامە ، سوارە و تۆپێکی زۆریشی دەناردە ئەو بەرانە ، هەرچەندە ئەو دوانەیان ماوەیەکی زۆر ، هێشتا هێندەی هێزی پیادە بلاّو و لەهەمووشوێن ئامادە نەبوون . دیارە ئەو میللەتانە ئیدی هێزی سوارەی خۆیان هەڵنەوەشاندەوە ، بەڵکە هێزی پییادەی خۆیان پەرەپێدا و زێتریانکردن . چونکە ئەرك و مەسرەفی چەکدارکردن و مشوورخواردنی بژێوی پییادە هەرزانتر دەکەوت ، ژمارەی دانیشتوانی ئەورووپاش روو لەزیادیی بوو ، بۆیە توانرا ژمارەیەکی زۆر سەرباز ڕاگیرێت .

ئاشکرایە دەوڵەتەکان بەهۆی ئەو گەشەکردنانەوە ، لەڕووی ڕێکخستنەوە ئەرکیان هێجگار زیادی کرد ، بەلاّم بەو ڕادەیە نا کە بیرۆکراسێتی ئەو پاشانشینە نوێیانەی ئەورووپا خەفە و لاواز بکات ، هەروەك چۆن ئەو گەورە و فراوانبوونەی ئۆردووەکانیان ، ئەرکی ژەنەڕاڵەکانیانی سەختترکرد ، لێ نەبووە بەرپێگر بۆ دامەزراندنی لەشکرێکی کۆك و تەییار و چاك مەشقپێکراو .

رەنگە ئۆردووی ئیمپراتۆرێتی ئیسپانیا ، باشترین نموونە بوو بێت بۆ کاریگەری و تین و تاوی ئەو شۆڕشەی لەبواری ڕێکخستنی سوپادا کرا . وەك مێژوونووسێك گوتوویە : " هیچ بەڵگە و نیشانەیەکی ئەوەنەبوو کە هیچ کام لەووڵاتان ، لەشەڕی فەرەنسی – ئیسپانی دا ، لەسەر ئیتالیا ، پێش ساڵی 1529 ، بتوانێت زێتر لە 30 هەزار سەربازی چوست و چالاك بنێرێتە کۆڕی شەڕەوە " . لێ : ساڵی 1536–1537 ، کاتێك کارلی پێنجەهەم ، تازە میلانۆی داگیر کردبوو، 60 هەزار سەربازی لە لۆمباردی خڕکردەوە بۆ پاراستن و بەرگریی لێکردنی ئەوێ و هێرشکردنە سەر خواروی فەرەنسا . ساڵی 1552 ، ئەودەمەی لەگشت لایەکەوە و لەیەك کاتدا ، لە ئیتاليا و ئاڵەمانیا و هۆڵەندا و ئیسپانیا و لە ئەتلانتیك و دەریای ناوەڕاستیشدا ، هێرش کرایە سەر کارلی پێنجەهەم ، دەستوبرد ، 109 هەزار سەربازی لە ئاڵەمانیا و هۆڵەندا خڕکردەوە و پاشان 24 هەزاری دیکەش لە لۆمباردی و سیسیلیا و ناپۆلی و ئیسپانیا . قەیسەر ، سەرقوماندانی نێزیکەی 150 هەزار سەربازبوو و ئەرك و مەسرەفیشی دەکێشان . ئەو ژمارانە ، هەر لەزیادبووندا بوون . ئەوەبوو ساڵی 1574 تەنها ژمارەی سەربازە فلاندەرەکانی ئیسپانیا خۆی لە نێزیکەی 86 هەزار کەس دەدا . فیلیپی چوارەمیش ، نیوسەدە دواتر ، لە 1625 دا ، بەشانازییەوە رایگەیاند کە قوماندانی 300 هەزار سەربازە . لەڕیزی گشت ئەو لەشکرانەدا ، هێزی پیادە زۆر زیادیکرد ، تایبەت ڕم بەدەستەکانیان . (22)

گەشەی هێزی دەریایی ، شانبەشانی شکۆفەی هێزی ووشکانیی لەبرەودا بوو . فراوانبوونی بازرگانیی دەریایی ، (تایبەت لەگەڵ ووڵاتانی ئەوبەر دەریادا) ، ململانێی کەشتییەکان لە کەناڵی ئینگلیزیی و ئۆقیانووسی هندیی و کەنارەکانی

www.pertwk.com

ئیسپانیا دا و هەڕەشەی جەردە بەربەرییەکان و گەمییە عوسمانییەکان ، کارێکیانکرد ، کە تەکنۆلۆژیای کەشتیی و گەمیێ دروستکردن پەرەبستێنێت و پێشبکەوێت و کەشتیی گەورەتر و چاك چەکدارتر دروستکرێت . ئەو دەمانە زۆر جوداوازیی لەنێوان کەشتیی بازرگانیی و کەشتیی جەنگییدا نەدەکرا . هەموو کەشتییە بازرگانییە گەورەکان ، هەروەك کەشتیی جەنگیی تۆپیان لەسەر دادەبەسترا ، تا بتوانن جەردە و تەڕپیدەکان تەرەکەن . لێ مەیل و ئارەزووی ئەوەش هەبوو ئوستۆلێکی پادشایانە بنیاتنرێت ، تا ئیمپراتۆرێتەکە ببێتە خاوەن ژمارەیەك گەمیێ و کەشتیی جەنگیی و بنەما و کرۆکێك بۆ هێزێکی دەریایی ئەوتۆ کە لەکاتی جەنگدا بەهانای کەشتییە بازرگانییەکانەوە بچێت و بتوانێت ژمارەیەکی چاك کەشتیی و گەمیێ و بەلەمی چەکدار کۆکاتەوە . هاینریخی هەشتەمی ئینگلتەرە ، هێزێکی بەتوانای لەوبابەتەی پێکەوەنا ، بەڵام کارلی پێنجەهەم ئەوەی پێباشتر بوو ، لەبریتی ئەوەی خۆی کەشتی و گەمیێ دروستبکات ، هەرچی کەشتیی خەڵکیی هەیە ، لە ئیسپانیا و ئیتالیا ، کۆیانکەنەوە و لێیانبستێنن و ئوستۆلێکیان لێپێکەوەنێن . فیلیپی دووەهەم ، کە لە ئۆقیانووسی ئەتڵەسی و دەریای ناوەڕاستدا ، زێتر لەپێشینەکەی لەبەردەم هەڕەشە و مەترسی و لەژێر فشارێکی زۆرتردابوو ، ئەو ئەرك و مەسرەفە قورس و گرانەی پێهەڵنەدەسوورا . ناچاربوو کارخانەی گەورەی کەشتییوانی لە بەرشەلۆنە و ناپۆلی و سیسیلیا دامەزرێنێت و مەسرەفیشیان بکێشێت . ساڵی 1574 تێکڕا 146 گەمیێ هەبوو ، کە دەیکردە سێ هێندەی دەیان ساڵ لەوەبەر.(23)

ئەو کێبەرکێ جەنگئامێزەی ئەتلانتیك ، لەساڵانی پاشتردا ناچاری خۆڕەتاندنی زێتری کردن . بۆ پاراستنی ڕێگەو ڕەوتی کەشتییەکان بەرەو دۆرگە خۆرئاواییەکانی هند ، (کە پۆرتوگال ساڵی 1580 داگیری کردبوون) و بۆ پارێزگاریی کەنارەکانی ئیسپانیا لە هێرشی ئینگلیز و بۆ گواستنەوەی هێزە هێرشبەرەکان بۆ دۆرگەکانی ئینگلتەرە ، کەشتیی جەنگیی شایستە ، پێویست بوون . هەتا پاش ڕێککەوتنەکەی 1604 ی ئینگلتەرە و ئیسپانیاش ، هێزێکی دەریایی مەزنتر پێویست بوو ، تا بەر بە شاڵاو و هێرشی هۆڵەندییەکان لە دەریادا بگیرێت و پەیوەندیی لەگەڵ فلاندەرەکاندا هەر بمێنێت . ساڵ بەساڵ ئەو کەشتی و گەمێیانە چەکی قورستریان لێدادەبەسترا و ئەرك و مەسرەفیان گرانتر دەبوو .

ئەو بارە قورس و گرانە و ئەو ئەرك و مەسرەفە زۆرەبوو ، کە پەردەیان لەسەر کزی و لاوازیی و کەند و لەندەکانی سیستێمی هابسبورگی هەڵماڵی . ئەو پەنەمان و قەیرانە ئابوورییە ، نرخی خۆراك و خواردەمەنییەکانی لەساڵانی 1500 ەوە تا 1630 گەیاندە پێنج قات ، شمەکەکانی دی بوونە سێ قات و زەبرێکی کوشندەی لە باری دارایی ڕژێمەکە سرەواند ، لێ هەمانکات لەشکرەکە و هێزی دەریایی دووجاران دووقات زیادی کرد . ئاکامەکەی خراپ کەوتەوە ، هابسبورگەکان بەردەوام لە پەلەقاژەی ئەوەدا بوون ئەرك و مەسرەفەکەیان پێهەڵسووڕێت . کارلی پێنجەهەم ، پاش چەندین جار هێرش و پەلاماردانی جەزایر و فەرەنسا و پرۆتستانە ئاڵەمانەکان ، ساڵی 1540 بۆیدەرکەوت ، کە دەستکەوت و داهاتە ئاسایی و نائاساییەکانی بەهیچ جۆر ناتوانن کەلێنی ئەرك و مەسرەف و خەرجیی پڕبکەنەوە و هەرچی داهاتی هەبوو ، ساڵێك زووتر قەرەبووی قەرزی بانقەوانەکانی

www.pertwk.com

پێکرا . ناچار ڕێگەی نایاسایی و نائاسایی گرتەبەر ، وەك تاڵانکردنی گشت سەروەت و سامانی هندی خۆرئاوا و دەستگرتن بەسەر هەموو دراوێکی ئاسنجاوی ئیسپانیادا ، تابتوانێت مەسرەفی شەڕی دژە میرە پرۆتستانتەکانی پێبکێشێت . تەنها گەمارۆدانی مێتز ، لەساڵی 1552 دا ، دووملوێن و نیو دوکات لەسەری کەوت ، کەدەیکردە دەهێندەی دەستکەوتی ساڵانەی قەیسەر لە کیشوەری ئەمریکا دا . بۆیە سەیر نەبوو ، کە کارل بەردەوام ناچاری قەرزی نوێ ، بە مەرجی ناشایستە ببێت . هەر بەو پێیە ، هەتا نرخ و بەهای کرۆن دابەزیبا ، بانقەوانەکان سووی زێتریان دەخستە سەر قەرزەکانیان ، بە ڕادەیەك کە بەشی هەرەزۆری داهاتی وولاتەکە دەدرایە سووی قەرزی کۆنینە . (24) کە کارل وازیهێنا و دەستی کێشایەوە ، بەڕەسمیی 20 ملوێن دوکات قەرزی دەوڵەتی ئیسپانیا کەوتە ئەستۆی فیلیپی دووهەمی بەرۆگری .

جگەلەوە ، فیلیپ شەڕی فەرەنساشی بەمیرات بۆمایەوە ، کە هێند گران کەوت ، ناچار لە 1557 دا ، مایەپووچی و بانکرۆتی کرۆنی ئیسپانیی ڕاگەیاند . ئەوەش ماڵوێرانی و نابووتی بانقی زۆرگەورەی وەك فووگەری بەدەمەوەبوو و هێنانیە سەرچۆك . تەنها تروسکەیەکی دڵخۆشکەری کزۆڵە ، ئەوەبوو کە فەرەنساش لەهەمانساڵدا ، نابووتی و بانکرۆتی خۆیی ڕاگەیاند . هەرئەمەش بووبووە هاندەرێك کە هەردوکلا لە 1559 دا بەپێی پەیمانی ئاشتیی چاتوو- چامبرێ ڕێککەون ، ئەوکات فیلیپ دەستبەجێ چوو تا بەر بە تورك ، بەدوژمنە بەهێزەکەی بگرێت . شەڕی بیست ساڵە لەدەریای ناوەڕاستدا ، هێرشەکەی سەر ماورەکانی گرانادا و ووردەشەڕە بەردەوامەکانی هۆڵەندا و سەرووی فەرەنسا و کەناڵی

ئینگلیزی ، کرۆنی ناچارکرد مشووری گشت سەرچاوە و ئامرازێك بخوات بۆ قوتارکردنی لەو قەیرانە . داهاتی دەوڵەت لەسەردەمی کارلی پێنجەمدا بووە سێ قات ، لێ لەسەردەمی فیلیپی دووهەمدا تەنها لە 1556 ەوە تا 1573 ، بووە دووقات ، پاشان تا کۆتایی دەستەڵاتی ، جارێکی دیکەش دووقات زیادی کرد(25)

بەڵام خەرجیی و مەسرەفی گەلەك لەوەی تێپەڕاند . وا مەزەندە دەکرێت کە مەسرەفی ساڵانەی هێزی دەریایی و سەربازی بەشدار لەجەنگی لێپانتۆی 1571 دا ، چوارملوێن دوکات زێتربووبێت . هەرچەندە بەشێکی چاکی ئەو مەسرەفە ، ڤێنێسیا و پاپا دەیانگرتە ئەستۆ . (26) مووچەی لەشکری فلاندەرەکان ، هەر لە 1570 وە فری ، زۆربەی کاتیش نەدەدرا . ئەمەش دەبووە ماکی یاخیبوون و سەرکێشیی ، تایبەت پاش ئەوەی فیلیپ لە 1575 دا سووی لە بانقەوانە ژەنیوەییەکانی بڕی و چیدی هیچی نەدەدانێ . (27) ئەو داهاتە زۆرەی لە کانەکانی ئەمریکاوە دەهات ، کە لە 1580 دا نێزیکەی دوو ملوێن دوکات بوو ، کە دەهێندەی چەندین ساڵ لەوەبەر بوو ، بۆ ماوەیەك کرۆنی لە پەنەمان و قەیران قوتارکرد . لێ شەڕی ئارمادای 1588 ، دە ملوێن دوکات کەوت و ئاکامەکەی تەنها مەرگەساتێکی دەریایی نەبوو ، بەڵکە کارەساتێکی ئابوورییش بوو . ساڵی 1596، کاتێك فیلیپ وولاتی خستەوە ژێر باری قەرز ، هەمدیسان بانکرۆت و نابووتیی ڕاگەیەندرایەوە . دووساڵ دواتر ، ئەو کاتەی مرد ، 100 ملوێن دوکات قەرزدار بوو ، بڕی سووەکەشی نێزیکەی دوو لەسەر سێی گشت داهاتی وولاتەکەی حولدەدا . (28) هەرچەندە ڕێککەوتن و ئاشتبوونەوەی لەگەڵ

ئینگلتەرە و فەرەنسای بەدوودا هات ، بەڵام مەرگەساتی شەڕی هۆڵەندا تا ئاگربەستی 1609 هەر درێژەی کێشا ، ئەویش یاخیبوونێکی لەشکری ئیسپانیا و لە 1607 یشدا بانکرۆت و قەیرانێکی دیکەی ئابووریی بەدەمەوەبوو .

لەو چەندین ساڵە کەمەی ئاشتیی و هێورییدا ، مەسرەف و خەرجیی حوکومەت بە ئاستەم کەمکرایەوە . جگەلەو سووە زۆرەی بۆ قەرزەکانی دەدرا ، مەسرەفی لەشکرکێشیی و ووردەشەڕی دەریای ناوەڕاستیشی هاتەسەر ، کە دروستکردنی قوللە و قەڵاتی کەناردەریا ، بەشێکی گرنگی بوو . جگەلەوە ، ئەو خاکە پان و بەرینەی ژێردەستی ئیمپراتۆرێتە داگیرکارەکەی ئیسپانیا ، هەمیشە جێ تەماع و جێ هەڕەشەی تالانکەران بوو ، بۆیە بۆ پاراستن و بەرگریی لەخاکەکەی لە فیلیپین و کاریبیك دا و بۆ بەگوڕکردنی هێزی دەریایی خۆی ، تادەهات ناچاری مەسرەف و خەرجیی زۆرتر دەبوو. (29) هەتا باری هێوریی و ئاشتییانەی ئەورووپای پاش 1610 ش مەسرەف و خەرجیی چەك و جبەخانەی ئیسپانیای کەم نەکردەوە . ئەوەی هەڵگیرسانی شەڕی 30 ساڵەی 1618 هێنایە ئاراوە ، گۆڕرانی شەڕی سارد بوو بەشەڕێکی سەخت و گەرم و سەربازێکی زۆری ئیسپانی و پوولێکی زۆری ڕژاندە فلاندەر و ئاڵەمانیاوە . سەیر لەوەدایە ، سەرکەوتنەکانی هابسبورگەکان لە ئەورووپای ئەو دەمەدا و بەرگریی لە ئەمریکا ، هاوکات بوون لەگەڵ دەرهێنان و تالانکاریی زێتری کانەزێڕەکانی جیهانی نوێ و بووە پشتیوانێکی چاکی ئەوشەڕانە . بەپێچەوانەوە ، کەمبوونەوەی سامان و دەرهێنانی کانەکان پاش ساڵی 1626 و بانگی بانکرۆت و نابووتی هەڵدانی ساڵێك دواتر و ئەو سەرکەوتنە مەزنەی هێزی دەریایی هۆڵەندە لە 1628 دا

بەدەستی هێنا و (لەسەر ئیسپانیا و دانیشتووانی ، 10 ملوێن دوکات کەوت) ، شەڕ و شەڕانگێزی بۆ ماوەیەك راگرت . سەرەڕای هاوبەرەیی لەگەڵ قەیسەر دا ، هیچ چار نەبوو ، دەبایە بە داهاتی ئاڵەمانیا ، کەندی و لەندیی دەرامەتی ئیسپانیا پڕکرێتەوە (تەنها لەماوە کورتەکەی سەردەمی دەستەڵاتی ڤالنشتاین دا نەبێت) .

بەو جۆرە ئیسپانیا کەوتە گەرداو و گێژاوی شەڕی سی ساڵەوە . بۆ ئەوشەڕە ، کاسەی قەرزدەرانی دەکڕاند و باجی زیادکرد و پووڵی لەئەمریکاوە دەهێنا ، تا بتوانێت هێرشێکی وەك ئەوەی کاردینال ئینفانتەی 1634–1635 کردییە سەر ئاڵەمانیا ، پێیهەڵسووڕێت . لێ مەسرەف و خەرجیی بێ ئامانی جەنگ ، بەردوام داهات و دەستکەوتەکانی دادەقەپاند و تا دەهات باری دارایی و ئابووریی خراپتر دادەلەنگاند . کاتێك کاریگەریی شۆڕشەکانی کاتەلانیا و پۆرتوگال دەرکەوت و ئەو سەروەت و سامانە زۆرەی لەئەمریکاوە بەکێش دەکرا ، هێدی هێدی چکڕ بوو ، ئەوجا داڕمانی لەسەرخۆ و درێژخایانی ئەو ئیمپراتۆرێتە دەستیپێکرد و قوتاربوونی بووە شتێکی مەحاڵ . (30) دەبێت میللەتێك کە چەندین شەڕی گەورە و گرانی بەرپاکردبێت و ئەرك و مەسرەفی دووقات و سێ قاتی داهات و دەستکەوتی ئاسایی زیادی کردبێت ، چاوەڕوانی چ چارەنووسێك بکات ؟

هۆکاری دووهەمی ناکامییەکانی ئیسپانیا و ئوتریش ، دەبێت لەو کورتە باسانەی سەرەوە روونبووبێتەوە : هابسبورگەکان کاریان زۆر بوو ، دوژمنیان زۆرتر و بەرەی جەنگیفرە و فراوانتر . ئازایی و بوێریی لەشکری ئیسپانیا ، راستە جگەلە بەرگری لەخاکی خۆ ، گەیاندنییە سەرووی ئەفریقیا و سیسیلیا و ئیتالیا و

هۆڵەندا و جیهانی نوێ ، لێ نەدەتوانرا تا سەر ، خۆ ڕاگرن . هەروەك ئیمپراتۆرێتە ئینگلیزییەکەی سێ سەدە لەوەپاش ، ئەمانیش تێکەڵەیەکی نەشیاو و نەگونجاو و پەرتەوازە بوون ، ئیمپراتۆرێتێك کە بۆ مانەوەی سەروەت و سامانێکی هێجگار زۆر و هەمیشەیی پێویست بوو . کەواتە ئەمە باشترین نموونەی مێژووە ، بۆ بەرفراوانبوون و پەل و پۆ هاویشتنێکی ستراتیژییانە ، چونکە ئەو خاکە زۆر و زەوەندەی داگیریانکرد ، دوژمنی زۆری بۆ پەیداکردن . ئەوە تەنها خەسڵەتی هاوبەش بوو لەنێوان هابسبورگەکان و عوسمانییەکاندا . (31)

گەشتێك بەمێژووی شەڕەکانی هابسبورگدا ئەو راستییانە لەقاودەدات . ئەو دەمانە ئەوروپا لەشەڕ و پێکدادانێکی بەردەوام و بێ ئاماندا بوو . ئەرك و مەسرەفیشی لەسەر گشت لایەك هێجگار گران کەوت . لێ هەموو وولاّتانی دی ، وەك فەرەنسا و ئینگلتەرە و سوید و هەتا ئیمپراتۆرێتی عوسمانییش ، هەریەك بە نۆرەی خۆی ، قۆناغێکی ئاشتیی و هێوری و حەواندنەوەیان بەخۆیانەوە دیت، لێ چارەنووسی هابسبورگ وابوو، تایبەت هابسبورگی ئیسپانیا ، دەبا لەم جەنگەوە بۆ ئەو جەنگ ، بێ پسانەوە رووبەڕووی دوژمنەکانی بایەوە . رێککەوتن لەگەڵ فەرەنسادا ، جەنگی دژە تورکانی بەدوودا هات ، ئاگربەستی دەریای ناوەڕاست ، کێشەیەکی فراوانی ئەتلانتیکی بەدوودا هات ، پاش ئەوانیش گەمارۆی سەرووی خۆرئاوای ئەوروپا . هەندەکجار کارەساتەکە لەوەدابوو ، کە سوپای قەیسەری ئیسپانیا دەبا لەیەك کاتدا ، لەسێ بەرەوە بجەنگێت و دوژمنەکانیشی ژیرانە هاوکاریی دیبلۆماسی و ئابووریی و هەتا سوپایی یەکدییان دەکرد . (32)

ئیسپانیا لە وورچێك دەچوو کەبەتەڵەی ڕاوچییەوە بووبێت ، لەگشت سەگە پەلاماردەرەکان بەهێزتر ، لێ لەعۆدەی هەمووانیش نەدەهات و هێدی هێدی شەکەت و ماندوو دەبوو .

ئەدی هابسبورگەکان چۆن دەیانتوانی لەو مەرگەساتە بخەلەسێن و رزگاربن ؟ مێژوونووسان کە لە مێژوو و کات و شوێنی ئەو شەڕانە دەڕوانن ، لەو باوەڕەدان کە کارلی پێنجهەم و بەرۆگرانیشی هیچ چاریان نەبوو ، دەبایە گشت هێز و توانایان هەر بۆ بەرگریی و خۆپارێزیی تەرخانکەن . (33) ئەوە مانای ئەوەی دەبا دەستبەداری هەندەك خاك و وولآت بن ، لێ کامانەیان ؟

کە ئێستە لەحالْ و بارەکەی ئەودەم دەڕوانین ، دەتوانین بڵێین ، ژیرانەتر ئەوەبوو، هابسبورگەکانی ئوتریش ، تایبەت فێردینانْدی دووهەم ، ئاوها بەو گەرم و گوڕییە پشتی دژە چارەسەرخوازەکانی کلێسەیان لەسەرووی ئاڵەمانیا نەگرتبا و دنەیان نەدابان ، چونکە ئەو هەڵوێستە زیانێکی زۆری لێدان و دەستکەوتێکی هێجگار کەمی بۆ زامن کردن . قەیسەر لەشکرێکی زۆری لە ئاڵەمانیادا مۆڵدابوو ، دەبایە مەسرەفی کێشابان ، تا بتوانن بەر بە میرە جوداخوازەکان و فەرەنسییە پیلانگێڕەکان و سوێدییە چاوچنۆکەکان بگرن . ئیدی خۆ نەشدەکرا ژمارەی سەربازیان کەمکەنەوە ، کاتێك تورك گەیشتە هەنگاریا و تەنها دووسەد و پەنجا کیلۆمەتریان مابوو بگەنە ڤیەننا . حوکومەتی ئیسپانیا نەشیدەتوانی رێگەبدات ئوتریشی خاکی ئامۆزاکانیان ببێتە ژێرچەپۆکەی فەرەنسا ، یا لۆتەرییەکان ، یاخود تورکان ، چونکە ئەوە لەپلە و پایەی ئیسپانیای لەئەوروپادا کەمدەکردەوە و جێپێی لەق دەکردن . لێ پێناچێت ئەم لێکدانەوانە ناچارکەربووبن. هەر پاش

ئەوەی کارلی پێنجەم ساڵی 1556 دەستی لەکارکێشایەوە ، ئیدی ئیمپراتۆرێتەکە چیدی بەئەرکی خۆی نەدەزانی چ لەشەڕی ئەوروپای و چ لەوبەردەریادا ، پشتی مەدرید بگرێت ، لێ ئیسپانیا بەرامبەر ئیمپراتۆرێتەکە هەر خۆی بەبەرپرس دەزانی و هەمیشە ئامادەبوو بۆ جێبەجێکردنی ئەرکەکانی . (34) ئاکامە درێژخایانەکانی ئەو هەست بەبەرپرسیاری کردن و نەکردنە جوداوازە ، ئەو پابەندی و پابەندنەبوونە ، سەرنجڕاکێشن . نابەکامی و شکستەکانی هابسبورگە ئیسپانییەکان لەئەوروپای ناوەڕاستی سەدەی حەڤدەهەمدا ، ئاکامێکی کێشە ناوخۆییەکانی و دالەنگینی بارە ئابوورییەکەی بوو ، ئەویش پاش ئەو هەموو خۆ ڕەتاندن و لەچەندین قۆڵەوە جەنگاندنە و لەکرۆکدا پووکانەوە و لاوازبوونە .

هابسبورگە ئوتریشییەکانیش ، هەرچەندە بۆیان نەچووەسەر ، دەیانەویست سەر بە پڕۆتستانتەکانی ئاڵەمانیا نەوییکەن . لێ توانییان هێز و توانای هەردوك پاشانشینی ئوتریش و بوێمن یەکخەن و بەڕادەیەك گوڕپەیداکەن کە لەو خاکە بەرین و فراوانەیاندا و بەپشتیوانیی ئەو لەشکرە گەورە و گرانەی پاشان کۆیانکردەوە (35) ، لەدەیەکانی کۆتایی سەدەی حەڤدەهەمدا ، ئیمپراتۆرێتی هابسبورگ بگەیەننەوە ئاستی زلهێزێکی ئەوروپا ، رێك لەودەمەدا کە ئیسپانیا گەیشتبووە قۆناغی داڕمان و دالەنگین . (36) هەرچەندە ئالەوکاتەدا کە کاربەدەستانی مەدرید عەوداڵی پشتیوان و هاوبەرەیەك بوون ، ئەو بەخۆداهاتنەوەیەی ئوتریش بۆ ئەوان هیچ سوودێکی نەبوو .

دیارە ئاسانە تێبگەین ، داگیرکردنی جیهانی نوێ بۆ ئیسپانیا بۆچ هێند گرنگ و بایەخدار بوو . زێتر لە سەدەیەك سەروەت و سامانی ئەو وولآتانە بەردەوام و

بەلێشاو بۆ ئیسپانیا بەکێشدەکرا و هەرهەمووی بۆ لەشکر و لەشکرکێشیی خەرجدەکرا ، بێ ئەو سەرچاوەیە ئەستەم بوو ئیسپانیا بتوانێت ئەو هەموو پەل و پۆیە بهاوێژێت . هەتا ئەو کاتانەش کە هێرش و پەلاماری هۆڵەندییەکان و ئینگلیزەکان بۆ سەر وولاتانی ژێردەستەی ئیسپانیا و پۆرتوگال ، ناچاری مەسرەفی زۆری دەکردن لە هێزی دەریایی و پتەوکردنی پێگە و بارگە و بنەی ئەوبەردەریایاندا ، داهاتی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆی ئەو وولاتانە کایەیەکی کاریگەری دەبینی لە پشتیوانیکردنی کرۆنی ئیسپانیدا . بۆیە دەستبەرداربوونی ئەو چاوگەی دەستکەوت و داهاتانە ئەستەم بوو .

هەتا بەنیسبەت ئەو بەشانەی ئیتالیا و فلاندەرەکانیشەوە کە کەوتبوونە قەڵەمڕەوی هابسبورگانەوە ، هەر بەهەمان شێوە بوو . لەو دوانە ، مەسەلەی خۆکشانەوە لەخاکی ئیتالیا ، شیمانەی لەهەمووان کەمتربوو . لە نیوەی یەکەمی سەدەی شازدەهەمدا ، فەرەنسا دەرفەتی دالەنگینی هێزی قۆستەوە و جێگەی زلهێزێکی پڕکردەوە و دەوڵەمەندیی و زۆریی سەروەت و سامانی ئیتالیای بۆ سوودی خۆی و بۆ زیانی هابسبورگەکان هەڵسووڕاند . لە نیوەی دووهەمی هەمان سەدەدا ، بەهۆی پەلوپۆ هاویشتن و هێرشی عوسمانییەکانەوە بەرەو خۆرئاوا ، ئیتالیا بووە سەنگەری پێشی پێشەوەی ئیسپانیا . جگەلەو زەرەر و زیانانەی لەشالاوی تورک بۆ سەر سیسیلیا و ناپۆلی و رۆما دەکەوتەوە و ئەو زەبرەی لە باری کۆمەڵایەتی و ئاینی مەسیحیی دەدرا ، هەڵتەکاندن و لەدەستدانی ئەو سەنگەرە ، زیانێکی ستراتیژیی کوشندە دەبوو . ئیسپانیا تادەهات ناچاردەبوو پووڵی زێتر لە هێزی دەریایی و پتەوکردنی بنکەکەکانی کەناری دەریادا سەرفکات

www.pertwk.com

. ئەوەش بەشێکی هێجگار زۆری بووجەی بۆ شەڕ تەرخانکراوی ساڵانی سەرەتای حوکومەتەکەی فیلیپی دووهەمی دادەقەپاند . دیارە لەڕووی سەربازییەوە ، ژیرانەتر ئەوەبوو ئەو هێزە چوست و چالاکەی لەبەردەستدا بوو ، بۆ بەرگریی و پارێزگاریی دەڤەرەکانی دەریای ناوەڕاست تەرخانکرێت تا بەر بە تورکی دوژمن بگرن . ئەوە لایەنێکی چاکەی دیکەشی هەبوو ، ئەویش ئەوەبوو کە پشکێکی ئەرک و مەسرەفی ئەو جەنگەی لەکۆڵ هابسبورگەکان دەکردەوە و دەیخستە ئەستۆی ڤاتیکان و ڤێنیسیا . دیارە خۆکێشانەوە لەوبەرەیە ، هیچ سوودێکی نەبوو ، بەڵکە وەك مەترسییەکی خۆمەڵاسدەر دەمایەوە .

بەوجۆرە هۆڵەندا ، تاکە ناوچەبوو کە دەتوانرا زیانەکانی هابسبورگی تێدا کەمکرێتەوە ، چونکە ئەرك و مەسرەفی سوپای فلاندەرەکان ، لەجەنگی هەشتا ساڵەی دژە هۆڵەندییەکاندا ، بەهۆی فراوانی ناوچەکە و ئەو گۆڕانکارییە چاکانەی لەبواری سەنگەرسازیی و خۆقایمکردندا کرا (37) ، هێجگار زیادی کرد و لە هەموو بەرەکانی دیکەی تێپەڕاند . هەتا لەگەرمەی شەڕی سی‌ساڵە دا ، مەسرەف و خەرجیی بنکە سەربازییەکانی فلاندەرەکان پێنج قات و شەش قاتی ئەوانەی ئاڵەمانیا بوو . راوێژکارێکی سەربازیی ئیسپانیی گوتوویە : "شەڕی هۆڵەندا ، مانای داڕمانی تەواوی ئەو ئیمپراتۆرێتەیە ". راستییەکەی تەنها لەنێوان ساڵانی 1566 و 1654 دا ، لانی کەم ، 218 ملوێن دوکات بۆ خەزێنەی سوپای هۆڵەندا نێردرا ، دیارە ئەوە زۆر زێتر بوو لە سەرجەم داهاتی هندی خۆرئاوا (کە تێکڕا 121 ملوێن دوکات) بوو . (38) لەڕووی ستراتیژییشەوە ، بەرگری لە فلاندەر زۆر سەخت بوو ، چونکە رێگە دەریاییەکان ، گەلەکجار لەلایەن فەرەنسی و ئینگلیزی

و هۆڵەندییەکانەوە دەگیران . ئەوەبوو ساڵی 1639 ئادمیرال ترۆمپی هۆڵەندی ، گەمێیەکی پڕ لەسەربازی ئیسپانیی قڕکرد .

ڕێگەی ئیسپانیاش لە لۆمباردییەوە بە دۆڵەکانی سویسرا دا ، یا بەنێو سایڤۆنادا، یاخود لە کۆمتەی فەرەنگەوە ، بەدرێژایی سنوورەکانی خۆرهەڵاتی ، تا دەگاتە ڕاینی خواروو ، چەند گەروو و گەلییەکی تەسک و تروسک و ناوازەیان تێدایە.(39)

داخۆ حوکمڕانیکردنی دوو ملوێن هۆڵەندیی سەرکێش و کەللەشەق ، کە لە کۆتایی ڕێگە دوور و درێژەکەی مشوورخواردن و پێراگەیشتندا دەژیان ، ئەو هێندە مەسرەف و خەرجییەی دەهێنا ؟ وەک نوێنەرانی کاستیلیا ، فێڵبازانە پێشنیازیان کردبوو ، بۆچ لێنەگەڕان ئەو یاخیبووە سەرچڵە لەدین وەرگەڕاوانە ، یەکدی قڕکەن ؟ ئەوان لەوەدونیا سزای خۆیان وەردەگرت و ئیسپانیاش لەو نەهامەتییە ڕزگاردەبوو . (40)

ئەو بەڵگەو بیانووانەی دژی خۆکێشانەوەی پادشابوون لەسەر شانۆکە ، ئەوانەی ڕازیی نەکرد کە دەگەڵ بەفیڕۆدان و تەخش و پەخشکردنی سەروەت و سامانی وولاتەکەدا نەبوون ، هەرچەندە تاڕادەیەکیش ئامادەیی خۆیان پێشاندا بۆ چاوپۆشیی . چونکە : یەکەم : گەر فلاندەر چیدی سەربە ئیسپانیا نەمابا و کەوتبا ژێردەستی فەرەنسا ، یاخود هۆڵەندای یەکگرتووەوە ، مەودای هێز و دەستەلاتی دوژمنێکی سەرسەختی هابسبورگەکان گەورە و فراوانتر دەبوو . تەنها بیرکردنەوەش لەو مەسەلەیە ، لای سیاسەتمەدارانی ئیسپانیا ، کفربوو ، چونکە نێو و نێوبانگی خۆیان ، بەلایانەوە ، لەهەمووشت گرنگتر بوو . بڕوو بیانووی

www.pertwk.com

فیلیپی چوارهەم و ڕاوێژکارانی ئەوەبوو ، گوایە ڕووبەڕووبوونەوە لەو ناوچەیەدا ، تاڕادەیەك ئۆردووی دوژمن لە شوێنە هەستەوەر و گرنگەکان دووردەخاتەوە :" هەرچەندە ئەو شەڕەی لە هۆڵەندا هەڵمانگیرساند ، خەزێنەی خاڵییکردینەوە و خستینییە ژێرباری قەرزێکی زۆرەوە ، لێ دوژمنی سەرقاڵکرد و لێیدوورخستینەوە و گەر ئێمە دەستپێشکەرییمان نەکردبا ، بێ شك ، شەڕ دەگەیشتە ئیسپانیا و دەورووبەری " . (41) ئەو کاتەش " تیۆری پوولی دۆمینەکە " بەڕاست دەگەڕا : گەر هۆڵەندایان لەدەست دابا ، دوورنەبوو خاکە ژێردەستەکانی هابسبورگ لە ئاڵەمانیا دا و ڕەنگە شوێنە گچکەکانی دی وەك کۆمتێی فەرەنگ و هەتا ئیتالیاشی بەدوودا نەڕۆشتبا . دیارە ئەم بڕووبیانووانە تەنها گریمانەی ڕووت بوون . لێ سەیرەکە لەوەدایە ، کە کاربەدەستانی دەوڵەت لەمەدرید ، هەروەك قوماندانەکانیان لە برۆکسل ، ستراتیژیی " گشتی پێکەوە " یان پەیڕەو دەکرد و پێیانوابوو ، کە پارچەیەك لەدەستچوو ، ئیدی سەراپا دادەڕمێت و هەمووی لەدەست دەچێت .

لە ساڵە لەقەکەی 1635 ی ئیسپانیا دا ، دەگوترا : گەورەترین و خەتەرناکترین مەترسیی ، ئەوانەن کە هەڕەشە لە لۆمباردیی و هۆڵەندا و ئاڵەمانیا دەکەن . تاقە نوشوستییەك لەیەکێك لەو سێ ناوچەیەدا ، ئاکامێکی خراپی بۆ گشت ئیمپراتۆرێتەکە لێدەکەوێتەوە . گەر شکستەکە گەورەبێت ، تەواوی ئیمپراتۆرێتەکە دادەڕمێت ، چونکە هەرەسی ئاڵەمانیا ، هەرەسی ئیتالیا و هۆڵەندای بەدوودا دێت ، لەدەستدانی هۆڵەندا ، لەدەستچوونی ئەمریکا و لەدەستچوونی لۆمباردییش ، لەدەستدانی ناپۆلی و سیسیلیای بەدەمەوەیە ، بێ

ئەوەی ئیسپانیا دەرفەتی ئەوەی هەبێت ، بتوانێت بەرگریی لەهیچ کامیان بکات . (42)

کاتێك کرۆنی ئیسپانیی کەوتە ژێر تین و تاوی ئەو باوەڕەوە ، ئیدی خۆی تووشی داوی شەڕێکی ووزەکوژ و هێز هەڵچۆڕێنەر کرد ، ناچار بوو تا سەرکەوتن، یا تا ڕێککەوتن ، یاخود تا داکەوتن ، بەرگریی لەخۆ بکات .

ڕەنگە هێندە بەس بووبێت کە پێشانیبدات ، ئەرك و خەرجیی ئەو جەنگە بەردەوامە بێ پسانەوەیە ، تاکۆتایی دەکێشێت و ئامادە نییە پاشەکشە لەهیچ کام لەو چوار بەرەیە بکات ، کە بەنیازە ئاوات و ئامانجی ئیمپراتۆرێتەکە زیندەبەچاڵ بکات . ئەو حاڵ و بارە ڕاستییەکی دی لەوبابەتەی لێدەدرەوشێتەوە، ئەویش ئەوەیە ، کە حوکومەتی ئیسپانیا نەیتوانی سەروەت و سامانی خۆی چوست و چالاکانە ڕێکخات و بەگەڕیخات و بەهۆی چەوت بەکارهێنانی ئابووریی خۆیەوە ، ماڵی خۆی بەدەستی خۆی کاولکرد .

هەرچەندە بێگانەکان زۆرجار ، ئیمپراتۆرێتەکەی کارلی پێنجەهەم ، یاخود فیلیپی دووهەم ، بەیەکپارچە و خاوەن دیسیپلین تێدەگەیشتن ، لێ لەڕاستیدا ، خاکێکی زۆر و بەرفراوانیان لەبەردەستدا بوو ، کە هەریەکە و لەهەڵپە و هەوڵی ئەوەدا بوو، پشکی خۆی بربدات و خەمی ئەوەی بوو تایبەتمەندێتی و ماڵەخۆی بپارێزێت . (43) نە حوکومڕانییەکی نێوەندیی چەقبەستوو لەئارادا بوو ، نەدەزگەیەکی یاسادانانی نێوەندکارانە ، تاقە کەس و تاقە لایەن و تاقە ئەندامی یەکخەر ، پادشا خۆی بوو . نەبوونی دەزگەیەك کە هەست و هۆشێکی یەکگرتوو و یەککەوتوو بسەپێنێت و ئەو ڕاستییەی کە پادشا قەت نەیتوانی سەردانی گشت

www.pertwk.com

ناوچەکانی ئیمپراتۆرێتەکەی بکات ، بارەکەیان هێند سەخت کردبوو ، کە نەتوانێت بەئاسانی پووڵی ئەملا کۆکاتەوە و بۆ بەرگری لەولا ، خەرجی بکات . ئەوەبوو باجدەرەکانی سیسیلیا و ناپۆلی ئارەزوومەندانە پووڵیان بۆ دامەزراندنی هێزێکی دەریایی بەتوانا دەدا ، تا بەر بەهێرش و شاڵاوی تورکان بگرن ، بەڵام ئامادەنەبوون پووڵی خۆیان بۆ بەرگری لەهۆڵەندا بەفیڕۆ بدەن . پۆرتوگالییەکان ئامادەبوون پشتگیریی و کۆمەکی بەرگری و پاراستنی جیهانی نوێ بکەن ، بەڵام شەڕی ئاڵەمانیان هیچ پێخۆش نەبوو . ئەو هەستە نیشتمانییە ناوچەییە ، لە پاراستن و پارێزگاریی یاسای باج سەندندا جوان جوان دەدرەوشایەوە . بۆ نموونە لە سیسیلیا ، گشت هەوڵی هابسبورگەکان بۆ زیادکردنی باج لەسەر خەڵکەکە ، بەهەدەرچوو ، هەتا ساڵانی 1516 و 1517 لە بریکاری پادشای ئیسپانیاش یاخی بوون . بەو هۆیەوە کە سیسیلیا وولاتێکی هەژار و ئەنارخیست بوو و پارلەمانی خۆشی هەبوو ، خەڵکەکەی هیچ مەیل و ئارەزوویەکی بەرگریی و پارێزگارییکردنی بەرژەوەندە گشتییەکانی هابسبورگیان نەبوو . (44) لە پاشانشینی ناپۆلی و میلانۆی تازەکوورەدا ، کاربەدەستانی ئیسپانیا ، کە مەدرید بەردەوام زۆری بۆدەهێنان ، پووڵی زۆرتر کۆکەنەوە ، تەگەرەی یاساییان کەمتر بوو . لەسەروەختی فەرمانڕەوایی کارلی پێنجەهەمدا ، هەردوکلا لەڕووی داراییەوە ، پشتیوانیی و کۆمەکێکی چاکیان کرد ، چونکە زۆربەی کات ، بەربەرەکانی و بەرەنگاریی و جەنگینی دژەتورك هاندەری سەرەکیی بوو . ئیسپانیا ملوێنان دوکاتی بۆ ئیتالیا نارد ، تا بتوانن سەنگەر و پێگەکانی دەریای ناوەڕاست بپارێزن و بدەنەپاڵ ڕاپەڕیوەکان . لەسەردەمی شەڕی سی ساڵەدا ، حاڵ و بارەکە

هەڵگەڕایەوە ، ئەو باجەی لە ئیتالیا کۆدەکرایەوە ، کۆمەکی جەنگی دژە ئاڵەمانیا و هۆڵەندای پێدەکرا . لێ گەر بەووردی بڕوانینە سەرجەم ساڵانی نێوان 1519 – 1659 ، ئەستەمە باوەڕبکەین کە ئەو خاکە ئیتالییانەی ژێردەستەی هابسبورگەکان ئەو پووڵەی بە خەزێنە هاوبەشەکەیان داوە ، زۆر لەوە زێترە کە بۆ بەرگری لەخۆ خەرج کراوە . (45)

وەك پێشتر گوتمان ، هۆڵەندە تادەهات ، لەڕووی داراییەوە ، دەبووە بارێکی قورستر بەسەر شانی ئیمپراتۆرێتەکەوە . لە سەرەتای دەستەلاّت و فەرمانڕەوایی کارلی پێنجەمدا ، گشت پارچەکانی ئیمپراتۆرێتەکە باجێکی زۆریان بۆ حوکومەت دەنارد ، هەرچەندە هەمیشە شەڕبوو لەسەر زۆریی و کەمیی و پشکی خۆیان . لەکۆتایی حوکومڕانییەکەیدا ، ئەو باجە نائاساییەی بەردەوام بۆ شەڕی ئیتالیا و ئاڵەمانیا داوایانلێدەکرا و لێیاندەسەندرا ، تێکەڵ بەو بارە ئاینییە ئاڵۆزەی تێیکەوتبوون و ئەو قەیرانە ئابوورییەی بەدەستییەوە دەیاننالاّند ، ناڕەزاییەکی زۆری دژی دەستەلاّتی ئیسپانیا خولّقاند . ساڵی 1565 ، قەرزی حوکومەتی هۆڵەندا ، گەیشتە 10 ملوێن گلّدن و ئەو پووڵەی بۆ قەرزدانەوە و مەسرەفی حوکومەتەکە پێویست بوو ، گەلەك لەداهاتی وولاّتەکە زێتر بوو ، بۆیە ناچار ئیسپانیا بۆیدەخستنەسەری و بۆی پڕدەکردنەوە . (46) کاتێك پاش دەساڵێك لە گەوجێتی و لێنەهاتوویی ئیسپانیا ، ناڕەزایی و تووڕەبوونەکە ، گەیشتە ئاستی شۆڕش و راپەڕین ، هۆڵەندا بووە بارێکی هێجگارقورس بەسەر شانی بووجەی ئیمپراتۆرێتەکەوە ، چونکە 65 هەزار سەربازی فلاندەری ، یاخود زێتریش ، ساڵانە چارەکێکی سەرجەم خەرجیی هەموو ئیسپانیایان هەڵدەلووشی.

www.pertwk.com

بەلاّم ئەو سەرنەکەوتوویی و لێنەهاتوویيە لە چاك بەکارهێنان و سوودوەرگرتن لە سەروەت و سامانی وولاّتەکە دا ، ئیسپانیا خۆشی خستە گێژەن و گێژاوەوە . هەرسێ دەڤەرەکەی ژێر تاجی ئەراگۆن ، (ئەراگۆنیا ، کاتەلۆنیا و ڤالانسیا) ، هەر لایە و یاسا و سیستێمی باجی تایبەت بەخۆی هەبوو ، کە تاڕادەیەك سەربەخۆییەکی چاکی بۆ دەستەبەرکردبوون . لەڕاستیدا ، تەنها داهاتی مسۆگەری پادشا ، لە موڵك و ماڵەکەی خۆیەوە بوو ، ئیدی لەوەبەدەر و لەوە زێتر ، دەگمەن بوو ، دراباش ، بە نابەدڵیی بوو . بۆ نموونە ، دەستەلاّتدارێکی بێچارەی وەك فیلیپی چوارهەم ، کاتێك ساڵی 1640 هەوڵی ئەوەی دا کاتەلۆنیا رازیی بکات ، ئەرك و مەسرەفی ئەو لەشکرە بکێشن ، کە بۆ بەرگریی و پاراستنی سنووری ئیسپانیا نێردرابوو ، شۆڕشێکی گەورە و درێژخایانی لەدژ بەرپاکرا . هەرچەندە پۆرتوگال لە 1580 وە ، تا راپەڕینەکەی 1640 ، ژێردەستەی ئیسپانیا بوو ، لەڕووی داراییەوە تاڕادەیەکی زۆر سەربەخۆ بوو و هیچ کات بەڕێك و پێکیی و بەردەوامیی کۆمەکی ماددی بەهابسبورگەکان نەکردووە . بەوجۆرە ، تەنها کاستیلیا مابووەوە و بووبووە مانگا شیردەرەکەی سیستەمی باجی ئیسپانیا ، هەرچەندە ویلایەتە باسکییەکانیش لەوحاڵەتە بەدەربوون و ئەو کۆمەکەیان نەدەکرد . دەرەبەگە گەورەکان ، ئەو خانەدانانەی نوێنەرێکی زۆریان لەئەنجومەنی کاستیلیا دا هەبوو ، زۆرجار بەو مەرجە رازیی دەبوون باج کۆکرێتەوە ، کە لەخۆیان نەستێندرێت . باجەکانی وەك ئەلکەباله (کە 10 ٪ نرخی شتومەکی فرۆشراو بوو) ، باجی داهاتی ئاسایی و سەرڤیسیۆ (ئەو کۆمەکە بەردەوامەی ئەنجومەنەکان دەیاندا) و میلۆنە (ئەوباجەی خرابووە سەر خۆراك و

خواردەمەنیی) و باجە جۆراوجۆرەکانی کڵێسە ، کە زۆرترین بەشی داهاتی نائاسایی بوون ، پشتی بازرگانیی و ئاڵ و وێڵ و هەژارانیان شکاندبوو و برەویان بە نەهامەتیی و بێ دەرەتانیی دەدا و تۆوی ناڕەزاییان دەوەشاند و بەو هۆیەوە گوندەکان بەجارێك چۆڵکران و دانیشتووانیان ڕەویان کرد . (47)

تا ئەودەمەی لێشاوی زیوی ئەمریکی ، بووە پاڵپشتێکی پتەوی کرۆنی ئیسپانی (یانی لە 1560 ەوە تا کۆتایی 1630) ، ئەرك و مەسرەفی هەموو جەنگەکانی هابسبورگ ، بەشێوەیەکی گشتیی ، لەسەرشانی جوتکار و کاسبکارە کاستیلییەکان بوو . هەتا کاتێکیش لێشاوی تالآنکاریی جیهانی نوێ گەیشتبووە چڵەپۆپەی ، سەرجەم داهاتی نەیدەکردە چارەك ، یاخود سێیەکی ئەو داهاتەی لەکاستیلیا کۆدەکراوە و ژمارەی دانیشتووانی تەنها شەش ملوێن بوو . هەتا ئەو ئەرکە گرانەی باجسەندن ، لەسەراپای قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆرێتەکەدا ، چوونیەك و یەکسان نەکرابا ، داهاتەکەی هەروا لەوە کەمتر دەبوو ، کە ئەو مەسرەفە قورسەی سوپای ئەو دەمەی پێهەڵسووڕێت .

ئەوەی تەمەنی ئەو نەهامەتییەی کورتتر کرد ، پەژیوانبوونەوە بوو لە بڕێك هەنگاوی ناچاریی ، کە بەردەوام باجدەری کاستیلیایان دادەدۆشی . (48) نەریتی کۆمەلآیەتی پاشانشینەکە ، بۆ بازرگانیی زۆرلەبار و هاندەر نەبوو . بەلآم سەرەتای سەدەی شازدەهەم وولآتەکە تا ئەندازەیەك گەشایەوە و شکۆفەیکرد و خاوەن دانیشتوانێکی زۆر و گەلەك پیشە و کاری چاك بوو . سەرهەڵدانی لەپڕی دژەچارەسەرسازیی کلێسە و جەنگە زۆرەکانی هابسبورگ ، رۆحی ئاینیی و گیانی سەربازیی میللەتەکەیان بزواند و پەرەیان پێدا و باری ئابووریی و داهات و

www.pertwk.com

دەستکەوتی وولآتەکەیان لاوازکرد و دایانوەشاند . باری ئابووریی کۆمەڵگەکە وای دەخواست و ژیرانەتر دەهاتە پێشچاو و ماقولتر بوو ، گەر کاسبکار ، پشتگیری کلێسە یاخود خانەدانێکی بەدەستهێنابا . هەر لە زووەوە ، لەبواری زۆر پیشەدا ، کەموکووڕییەکی تەواو هەبوو ، بۆ نموونە ، لە کارخانەکانی چەکسازییدا ، وەستا و کارکەری دەستڕەنگین و کارامە هێجگار کەم بوون . (49) هەتا بواری کشتوکاڵیش بەهۆی لاواندنەوەی مەڕدارەکانەوە (کە مەستایان پێدەگوتن) ، زەبری زۆری پێکەوت و لە گەشە وەستا ، چونکە ئەو مەڕەوانانە بۆیان هەبوو ، لەهەرجێیەك دڵیان دەیخوازی ، مەڕەکانیان بلەوەڕێنن . زۆربوونی ژمارەی دانیشتوانی وولآتەکەش ، لەنیوەی یەکەمی سەدەی شازدهەمەوە ، ناچاری ئەوەی کردن دانەوێڵەیەکی زۆر لەدەرەوە بهێنن . ئەو باجەی مەستاکان (مەڕدارەکان) دەیاندا ، یەکسەر دەڕژایە خەزێنەی پادشاییەوە ، بۆیە بەنەمانی ، پاڵپشتێکی چاکی کرۆن لەنێوچوو و ئومێدی باشتربوونی سیستێمەکەش نەما . ئابووریی کاستیلیاش ، جگە لە هەندەك ئاوارتە ، (وەك ئەو بازرگانانەی ئاڵ و وێڵی خورییان دەکرد) ، ئیدی هەرهەمووی وابەستەی کەل و پەل و شتومەکی لەدەرەوە هاوردە بوو ، کەزۆربەی بەدەست ئیسپانییەکان خۆیانەوە نەبوو ، بەڵکە بەدەست بازرگانە ژەنیوێکان و پۆرتوگالییەکان و فلامییەکانەوە بوو . جگەلەوە ، ئابووریی کاستیلیا ، لەکاتی جەنگدا ، وابەستەی هۆڵەندییەکان بوو . " دەوروبەری ساڵی 1640 ، سێ لەسەرچواری ، هەرچی کەل و پەلی هاوردە هەیە ، گەمێ هۆڵەندییەکان دەیەنگەیاندە ئیسپانیا " ، (50) کە بەسوودی گەورەترین میللەتی دوژمن دەشکایەوە . بەوجۆرە سەیر نییە گەر بڵێین ، ئیسپانیا لەژێرباری

دالەنگینی بازرگانییەکەی و نابەرامبەریی هاوردە و هەناردەیدا دەینالاند و بێ بەکێشکردنی زێڕ و زیوی ئەمریکا ، ڕاگرتنی ئەو لەنگەرە زۆر ئەستەم بوو .

كەواتە ئەو ئەركە گرانەی 140 ساڵ جەنگی بەردەوام ، میللەتەكەی گەیاندە ئاستێك ، كە لەڕووی ئابوورییەوە چیدی بەرگە نەگرێت و پێیهەڵنەسووڕێت . پادشایانی هابسبورگ ، كاتێك دیتیان ئەو كون و كەلەبەرە گەورانەی بووجەیان بەئاسانی پێناگیرێت ، پەنایان بۆ هەندەك كاری ناچاریی برد ، كە بۆ ماوەیەكی كورت چارەی بارە دالەنگیوەكەیان دەكرد ، لێ بۆ ماوەیەكی دوورتر ، كارەساتیان لێكەوتەوە . ڕۆژبەڕۆژ هەرچی فرت و فێڵ هەبوو دەگیرایە بەر و باج لەسەر خەڵكی زیاد دەكرا ، لێ كەمتر كاری لەوانە دەكرد ، كە ئەو ئەركەیان ئاسانتر پێهەڵدەسووڕا . زۆربەی كات ، قوربانییانی هەمیشەیی ، پیشەوەرەكان بوون . جۆرەها مافی تایبەت و قۆرخ و نێوونیشانی هێژایی ، لەلایەن حوكومەتێكەوە دەفرۆشرا ، كە سەرلێشێواوانە وێڵ و عەودالی پووڵێكی نەختینەی زۆر بوو . بەوجۆرە ، ئەو حاڵ وبارە ، قەیرانێكی ئابووریی خراپی لێكەوتەوە . لەلایەكەوە باج و داهاتی كاستیلیا لە ئەمریكا ، پێشتر لە بانقەكان سەلەم دەكرا و هەر بەسەوزی دەخورا ، لەلایەكی دییەوە چەك و كومپیالەی سوودهێنەری دەوڵەت ، (یۆرۆ) ، لەبریتی ئەوەی بۆ بازرگانیی و كارخانەسازیی تەرخانكرێت و سوودی لێوەرگیرێت ، هەرزانفرۆش دەكرا و پووڵەكەی دەخورا . دروشمی حوكومەت بووبووە : " لەدەستەوە بۆ دەم " ، بێ ئەوەی هیچ بیرێك لەپاشەڕۆژ بكرێتەوە و سنوورێك بۆ مەودای ئەو قەرزانە دانرێت و بانكێكی نێوەندیی كۆنترۆڵی بكات . هەتا لە ساڵەكانی كۆتایی دەستەلاتی كارلی پێنجهەمیشدا ، داهاتی دەوڵەت ،

www.pertwk.com

ساڵێك پێشتر سەلەم دەكرا . ساڵی 1543 ، 65٪ ی داهاتی دەوڵەت درایە سووی (یۆرۆ) ، ئەو چەك و كومپیالانەی كە پێشتر بەسەلەم درابوون . هەتا نرخی كرۆن دابەزیبا ، حوكومەت زێتر ناچاری پەنابردن بۆ دۆزینەوەی ڕێگە و چارەی نائاسایی دەبوو ، تا باجی نوێ لەسەر خەڵكیی دابنێت و پووڵی زێتریان لێبكێشێتەوە . چەندین جار لەبریتی دراوی زیو ، بە دراوی مس دەیانخەڵەتاندن . جارجارەش حوكومەت دەستی بەسەر ئەو زیوەدا دەگرت ، كە لە ئەمریكاوە بۆ هەندەك خەڵك دەهات و ناچاری دەكردن لەبریتی وی ، (یۆرۆ) وەرگرن . جاریش هەبوو پادشاكانی ئیسپانیا ، سووەكانیان فت دەكرد و جاڕی لاتبوون و بانكڕۆتی خۆیان دەدا . ئەو جۆرە پێشهاتانە ، گەر بانكەكانیشی ماڵوێران نەكردبا ، ئەوا متمانەی مەدریدی كەمدەكردەوە و چیدی قەرزی نەدەدرایە .

هەڵبەت بڕێك زەبری خراپ بەر ئابووریی كاستیلیا كەوت ، هەرچەندە دەستی كەسی تێدانەبوو ، لێ ئاكامەكەی بە گەوجێتیی هەندەك ، كوشندەتر بوو . سەرەتای سەدەی حەڤدەهەم ، درم و پەتا و دەرد و بەلا ، بەشێكی زۆری خەڵكەكەیان قڕكرد و وولاتەكەیان چۆڵ و خاپوور كرد . هەرچەندە پێشتر پێشبینی نەدەكران ، كەچی بەلا و ماڵوێرانیی دیكەشیان بەدوودا هات ، وەك بەرزبوونەوەی كرێ موڵك و ڕەهنكردنی و هەڵوێستی مەڕدارەكان و ئەرك و خزمەتی سەربازیی ، كە هەر هەموو پێكڕا زیانێكی زۆریان بەبەرووبوومی كشتوكاڵیی گەیاند . ئەو زیوە زۆرەی لەئەمریكاوە بەكێشدەكرا ، هەردەبایە پەنەمان و قەیرانی ئابووریی لێكەوتبایەوە و هیچ میللەتێكی ئەو سەردەمە نەیدەتوانی بەری پێبگرێت و چارەی بكات . ئەو حاڵ و بارەی لە ئیسپانیادا هاتە

ئاراوە ، ئاکامەکەی زێتر بەزیانی چینە بەرهەمهێنەرەکان کەوتەوە و لەسەر چینە نا بەرهەمهێنەرەکان کەمتر کەوت . ئەو زیوەی دەهات ، لە سێڤلیا نەدەمایەوە و دەکەوتە دەست بێگانەکان ، تایبەت بانقەوانان و بازرگانانی چەک . ئەو سەرچاوەی سامانەی ئەوبەر دەریا ، نەبووە پاڵپشتی کرۆن و لەدەستی دەرکێشرا و بەزیانی شکایەوە ، نەك سوودی . لێشاوی ئەو کانە بەنرخانەی لە ئەمریکاوە بۆ ئیسپانیا بەکێشدەکران ، وەك شۆلاوگەی ئاو بەگومبەزدا کرێت ، هەر هەمووی دەستبەجێ لەخوارەوە دەچۆڕایەوە .

ماکی یەکەمی داڕمانی ئیسپانیا ، ئەو راستییە بوو کە نەدەزانرا ، دامەزراندنی بنەمایەکی ئابووریی پتەو ، بۆ سازکردنی هێزێکی سەربازیی ، چەندە پێویست و گرنگە . بەدەرنانی جووەکان و قرتاندنی پەیوەندیی دەگەڵ زانستگەکانی وولاّتانی دیدا و بڕیاری حوکومەت سەبارەت بە دروستکردنی تەنها کەشتیی جەنگیی گەورە لە کارخانەکانی بەندەری بیسکایدا و رێگە نەدان بەدروستکردنی کەشتی و گەمێی بازرگانیی گچکەتر لەو بەندەرانەدا و تەنها فرۆشتنی ئەو کەل و پەلە بازرگانییانەی رێگەپێدراوبوون و ئەو باجە زۆرەی خرابووە سەر ناردنەدەرەوەی خوری ، رێی ئەوەی لێبەستنەوە کە بتوانن لەبازاڕە جیهانیەکاندا کێبەرکێ بکەن و ئەو هەموو بنکەی گومرگ چنیینەوە زۆرانەی لەنێو وولاّتەکەدا دانرابوون ، زیانێکی زۆریان بە بازاڕ و بازرگانیی گەیاند و نرخی کالاّکانیان گرانتر کرد . ئەو هەنگاو و بڕیارە سەقەتانە هەموو پێکڕا ، بوونە ماکی پەکخستنی ئیسپانیا و رێگەبەستنەوە لەوەی بتوانێت ئەو کایە سوپاییە مەزنە لەسیاسەتی ئەورووپا و دەرەوەی ئەورووپادا بگێڕێت کە لێی چاوەڕوان دەکرا . هەرچەندە

www.pertwk.com

داڕمانی دەستەلاّتی ئیسپانیا ، لەساڵانی 1640 ەوە تەواو دیاریی دا ، لێ ماکەکانی دەیان ساڵ لەوەبەر ترووکابوون .

بەراوردکارییەکان لەسەر ئاستێکی نێودەوڵەتیی :

دەبێت ئەو راستییەش بزانین ، کە ئەو داڕمانەی هابسبورگەکان ، داڕمانێکی رێژەیی بوو. بێگومان ئەم شیکردنەوەیەمان ناتەواو دەردەچێت ، گەر تەجرەبەی وولاّتانی دی ئەورووپا فەرامۆش بکەین . وەك مێژوونووسێك گوتوویە : " لە سەدەی شازدەهەمدا ، جەنگ قورسترین ئەزموون و تاقیکردنەوە بووە بۆ ئەو وولاّتەی بەسەرکەوتوویی یاخود بەمایەی خۆی لێیدەخەلەسی " . (51) گۆڕانکارییەکانی بواری تەکنیکی سوپایی و زۆربوونی ژمارەی سەرباز و گەورەبوونی قەوارەی لەشکرەکان ، بەڕادەیەك بوو ، کە توانای جەنگی گەورەی دەریایی زێتر کرد و کۆمەڵگەی ئەورووپای خستە حاڵ و بارێکی نوێوە . هەر یەك لە وولاّتانی شەڕکەر ، ناچار بوون دەزگەیەکی کارگێڕیی وا دابمەزرێنن ، کە بتوانێت ئەو شۆڕشەی لەبواری گەشەکردنی سوپاییدا هاتەئاراوە ، وەك پێویست رێبەریی بکات . لەهەمووی گرنگتریش ئەوەبوو ، ناچاربوون رێگە و چارە و سەرچاوەیەکی دارایی نوێ بدۆزنەوە ، تابتوانن ئەو ئەرك و مەسرەفە زۆرەی جەنگ و لەشکرکێشیی پێزامن بکەن . ئەو مەسرەفە قورسەی کەوتە سەرشانی دەستەلاّتدارانی هابسبورگ و میللەتەکانیان ناچاربوون بیکێشن ، بەهۆی ئەو ماوە دوورودرێژەوەی جەنگەکە خایاندی ، شتێکی ئاسان و ئاسایی نەبوو . وەلێ وەك خشتەی یەکەم پێشانی دەدات ، دامەزراندن و راگرتنی لەشکرێکی گەورە ،

مەسرەف و خەرجییەکی هێجگار زۆری لە یەکەیەکەی ئەو وولاّتانە خواستووە ، با سەروەت و سامانی بڕێکیان زۆر لەوەی ئیسپانیاش کەمتر بووبێت . ئەدی چۆن لەو ئەزموونە دەرچوون ؟

یەکێك لەسەرسەختترین و منجڕترین دوژمنەکانی هابسبورگ ، ئیمپراتۆڕێتی عوسمانی بوو ، بەلاّم بۆیە هێز و توانای لەو خشتەیەدا تۆمار نەکراوە ، چونکە لەبەندی پێشوودا باسی لێوەکرا . لێ بەپێویستی دەزانین ئەوە وەبیربێنینەوە ، کە زۆربەی ئەو کێشە و گرفت و کەموکوورییانەی دەوڵەتی عوسمانیی بەدەستییانەوە دەیناڵاند ، زۆر لەوانەی فیلیپی دووهەم و بەرۆکگرەکانی دەچوون ، وەك فراوانبوون و پەل و پۆهاویشتنی ستراتیژییانە ، بێتوانایی لەسوودوەرگرتن لە ئامرازە یاریدەدەرەکاندا ، گۆتکردن و کۆتکردن و سستکردنی سەرمایەداران و خاوەن کارخانەکان ، بەهۆی تەنگەتیلکەیی ئاینییەوە ، یاخود بەهۆی بیری دواکەوتووی سەربازییەوە .

ساڵی	ئیسپانیا	هۆڵەندە	فەرەنسا	ئینگلتەرە	سوێد
1470	20000	–	40000	25000	–
1550	150000	–	50000	20000	–
1590	200000	20000		80000	30000
15000					
1630	300000	50000		150000	–
45000					

www.pertwk.com

1650	100000	–	100000	70000
70000				

خشتەی یەکەم

زیادبوونی ژمارەی سەرباز و هێزی سوپایی لە ساڵانی 1470 وە تا 1660 (52)

فەرەنسا :

لەو خشتەیەدا ، روسیا و پڕووسیاشی تێدا نیین ، چونکە هێشتا وەك زلهێزێك دەرنەکەوتبوون . جگەلەوان ، پۆڵۆنیا و لیتوانیای یەکگرتووش لەوانە بەدەرن ، چونکە سەرەڕای فراوانی خاك و زۆریی نەژاد و رەگەزەکانیان ، کۆت و پێوەندی فیۆدالانە و سیستێمی کۆیلایەتی و ئابوورییەکی پاشکەوتە و رژێمێکی پادشایانە و ئەریستۆکراتییەکی ئەنارخیستانە ، کردبوویانە نموونەیەکی بەدی بێتوانایی

سیاسی و (53) ڕێگەی ئەوەیان لێبەستبووەوە کە ببێتە وولاّتێکی گەشەکردووی مۆدێرن . لەبریتی وی ، خۆ دەگەلّ توێژینەوەی وولاّتە پادشاییە نوێکانی وەك فەرەنسا و ئینگلتەرە و سوێد و کۆماری یەککەوتەی هۆڵەندا دا ، خەریك دەکەین .

بەوهۆیەوە کە فەرەنسا ئەو وولاّتە بوو ، وەك هێزێکی سوپایی مەزن ، جێگەی بە ئیسپانیا لەقکرد و شوێنی گرتەوە ، بۆیە مێژوونووسان جەختیان لەسەر رووە گەشە زۆرەکانی کردووە . دیارە ناتوانین و هەڵەیە گەر هەر لەسەرەتاوە و پێشەکیی ، مێژوو و کاتی قۆناغی سەرهەڵدان و پێگەیشتنی فەرەنسا دەستنیشانکەین . لە زۆربەی ئەو سالاّنەی لەم بەندەدا باسکران ، فەرەنسا کەمهێزتر و لاوازتربوو لە ئیسپانیای هاوسێی باشووری . پێدەچێت ، لەو دەیان ساڵەی پاش سەد ساڵەی جەنگدا ، لەرێگەی یەکخستن و پاراستنی خاکی پاشانشینەکەوە ، بەهۆی زیادکردنی باجە راستەوخۆکانەوە ، تایبەت (تایلە) ، (یانی باجی سەر ، سەرانە) ، بەهۆی رێکخستن و راییکردنی ئیش و کارەکانەوە لەلایەن وەزیرێکی نوێوە ، بەهۆی بوونی ئەرتەشی پادشاییەوە ، بەخۆی و تۆپ و تۆقتۆقەی زۆریەوە ، بووبێتە سەرکەوتووترین پاشانشینی فیۆدالانەی یەکگرتوو . (54) هەرچەندە نیشانەکانی داڕزانی ئەو شیرازە و پێکهاتە ، هەرزوو عەییان بوون . جەنگەکانی دژە ئیتالیای تەنها ئەوەیان نەسەلماند کە هەڵپە و هەوڵەکانی فەرەنسا بۆ جێپێی خۆکردنەوە لەو نیوە دۆرگەیەدا ، چەندە کەم تەمەن و کارەساتباربوون ، (هەتا لەدەمەدەمی رێککەوتنی لەگەلّ ڤێنیسیا و تورکانیشدا) ، بەڵکە دەریانخست چەندە گرانیشی لەسەر کەوت . ئاکام ، تەنها هابسبورگی

www.pertwk.com

ئیسپانیا ناچارنەبوو جاڕی لاتیی و نابووتیی و بانکڕۆتی خۆی بدات ، بەڵکە کرۆنی فەرەنسییش لەساڵە چارەنووسسازەکەی 1557 دا ، ناچاری ملدان بۆ ئەو مەرگەساتە بوو . ماوەیەکی زۆر پێش ئەوەی ئەو هەرەس و داڕمانە رووبدات و سەرەڕای زیادکردنی سەرانە و بڕێك باجی ناڕاستەوخۆ و گومرگ ، فەرەنسا ناچاربوو قەرزێکی فرە ، بە سوویەکی هێجگار زۆر (10–16٪) وەرگرێت و پاشانیش بۆ دەربازبوون لەو داوە ، ناچاری زۆر ڕێگە و چارەسەری نەگونجاو و نەشیاو بوو ، وەك فرۆشتنی وەزیفە و پۆستەگرنگەکان . لەهەمووی خراپتر ، لە فەرەنسا ، بەر لە ئینگلتەرە و ئیسپانیا ، ململانێی ئاینیی و شەڕەزرتانێی نێوان خانەوادە خانەدان و وەجاخزادەکان دەستیپێکرد و تێکبەربوون و جەنگێکی ناوخۆی خوێناوی ودرێژخایانی لێکەوتەوە . لەوانەش بەدتر ، پاش 1560 ، لەسەرئاستی نێودەوڵەتی ، حالّ و بارێك هاتەگۆڕیّ ، کە فەرەنسای کردە ئۆلکە و پێخوستی شەڕێکی خوێناویی ئەوروپایی و هەڕەشەی کەرت و پەرتبوونی ئاینەکە خەریك بوو بەدەردی هۆڵەندا و ئاڵەمانیای دەبرد و بەو چارەنووسەی دەگەیاند . (55)

تا هاینڕیخی ناڤارا لە 1589 ەوە تا 1610 ، تاجی پادشایی لەسەرنرا و بووە هاینڕیخی چوارهەم ، بەهۆی سیاسەتە ناوخۆییە نەرم و نیانەکەیەوە و ئەو هێرش و لەشکرکێشییەی کردییە سەر ئیسپانیا ، حالّ و بارە لەقەکە باشتر و سەقامگیرتر بوو . لە ڕێککەوتنەکەی 1598 یدا لەگەلّ مەدرید ، دەستکەوتێکی چاکی بەدەستهێنا ، ئەویش ئەوەبوو ، کە فەرەنسا وەك هێزێکی سەربەخۆ مایەوە، لیّ وولاّتێك بوو ، شەڕی ناوخۆ ، دزیی و جەردەیی و تالاّنکاریی ، گرانیی ،

بازرگانییەکی داوەشاو ، کشتوکاڵێکی پەرپووت ، کەنەفت و لاوازی کردبوو و یاسا و سیستێمی باجیشی داڕزاندبوو . ساڵی 1596 ، وولاتەکە 300 ملوێن لیڤە قەرزداربوو ، چوار لەسەر پێنجی داهاتی ساڵانەشی ، کە دەیکردە نێزیکەی 31 ملوێن لیڤە ، هەر بەسەوزیی خورابوو . (56) زۆری ویست ، تا میللەتی فەرەنسا ، ئاهێکی بەبەردا هاتەوە و بووژایەوە . بەوەی چاك بوو ، بەبەراورد لەگەڵ وولاتانی دیدا ، ئەم سامانی سروشتییەکی زۆرتری هەبوو . ژمارەی دانیشتووانی 16 ملوێن کەس بوو ، یانی دووهێندەی ئیسپانیا و چوارهێندەی ئینگلتەرا . هەرچەندە لەڕووی شارستانێتی و بازرگانیی و داراییەوە ، هێندەی هۆڵەندە و سەرووی ئیتالیا و دەوروبەری لەندەن پێشنەکەوتبوو ، لێ لەبواری کشتوکاڵدا ، خەریکی گەشەکردن و گۆڕانکاریی و شکۆفەکردن بوو ، بەروبوومی لەپێویستیی وولاتەکە زێتربوو . توانای دەوڵەمەند بوونی فەرەنسا ، سەرەتای سەدەی حەڤدەهەم دەرکەوت ، ئەودەمەی سەرپەرشتیی و رایکردنی کاروباری ئابووریی و داراییی وولاتەکە درایە دەست سوولێی مەزن ، یەکێك لەوەزیرە لێوەشاوەکانی هاینریخی چوارهەم . جگە لە پاولێ ، (یانی فرۆشتن و باج خستنە سەر پۆست و وەزیفەی بە میرات ماوە) ، هیچ رێگەیەکی نوێی دی ئەوتۆی نەدۆزییەوە . لێ سیستێمی باجسەندنی لە بنەچەوە هەڵتەکاند و سەرلەنوێ داپڕشتەوە . سیستێمەکەی لە هەزاران مشەخۆر قوتارکرد ، کە بەناڕەوا و خۆبەخۆ باجیان دەسەند . داهات و بەروبووی دانەوێڵەی گێڕایەوە و دەستکاریی و بیرازی رێژەی ئەو سوودەی کرد کە خرابووەسەر قەرزەکانی دەوڵەت . لە ماوەی چەند ساڵێکی کەمی پاش 1600 دا ، توانی کەموکووڕییەکانی بووجەی وولاتەکە نەهێڵێت و

www.pertwk.com

هاوسەنگییەکەی راگیرکات . جگەلەوانە ، سوولێ هەوڵیدا ئەو چارەسەرییە ناچارییانەی کۆلبێرت ، وەزیرەکەی لودڤیگی چواردەهەم سەپاندبوونی ، نەیانهێڵێت . هەوڵیدا بەهەر شێوەیەك بێت ، کۆمەك و پشتیوانیی پیشەسازیی و کشتوکاڵی وولاتەکە بکات ، ئەویش لەڕێگەی کەمکردنەوەی سەرانە و کەرانە و دروستکردنی پرد و رێگەوبان و جۆگە و جۆبار و ئامرازەکانی گواستنەوە و بنیاتنانی پیشەسازیی قوماش و کووتاڵ و دامەزراندنی کارخانەی حوکومی بۆدروستکردنی کالاّ ڕازێنەرەکان ، تا جێگەی کەلوپەلی هاوردە بگرنەوە و گەلەك شتی دییش . هەرچەندە ئەو هەولانە هیچیان لەئاستی پێویست و چاوەڕوانکراودا نەبوون ، لێ لەچاو ئیسپانیای سەردەمی فیلیپی سێهەمدا ، هەر هێجگار باش و زۆر بوون . (57)

ئەستەمە بتوانیین بڵێین داخۆ ئەو چارەسەرییانە هەربەردەوام دەبوون ، گەر لە 1610 دا ، هاینریخی چوارهەم نەکوژرابا . دیارە هیچ کام لە پادشا نوێکان ، بێ رێبەرایەتییەکی رێك و پێك و ماقوول ، نەیاندەتوانی فەرمانڕەوایی بکەن . لەکاتی کوژرانی هاینریخی چوارهەمەوە ، تا دەستەلاّتگرتنە دەستی رێچیلۆ لە 1630 دا، باری سیاسی نێوخۆی وولاتەکە تەواو ئاڵۆز و زۆر لاواز و سست بوو . ناڕەزایی هوگەنۆتەکان ، (یانی پەیڕەوانی ئاینزای کاڤالینیی) و کنە و مەیل و ئارەزووی وەجاخزادەکان ، وولاتەکەیان ناچارکرد ، وەك زلهێزێکی ئەوروپایی وەخۆکەوێت .

کاتێك فەرەنسا بەئاشکرا کەوتە گێژاوی شەڕی سی ساڵەوە ، هێزێکی یەکگرتووی رێك و پێکی نەبوو ، وەك بڕێك مێژوونووس بانگاشە دەکەن ، بەڵکە وولاتێك بوو

هێشتا بەدەست زۆر دەرد و بەڵای کۆنینەوە دەیناڵاند . کنەی ئەریستۆکراتەکان هەربەردەوام بوو ، تا ساڵانی 1648-1653 گەیشتە چڵەپۆپەی. راپەرینی جوتیاران ، بێکاریی کرێکارانی شارنشین و هوگەنۆتەکان ، پێکرا دەگەڵ سستی و خاویی فەرمانبەرە مەڵبەندییەکاندا ، توانا و هێزی حوکومەتەکەیان داچۆڕاند و تێك و پێکیاندا . ئەوانە و کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتووان و کەش و ئاووهەوا ناجۆر و نالەبارەکە و کەمبوونی داهات و بەروبوومی کشتوکاڵیی و زووزوو پەیدابوونی دەرد و درم و پەتا کوشندەکان ، کە بەشێکی زۆری ئەورووپای ئەو سەردەمەیان گرتبووەوە (58) و کزوکەنەفتیی و دارمانی باری ئابووریی ، رێگەی ئەوەیان نەدەدا ئەرك و مەسرەف و خەرجیی جەنگی گەورە بکێشێت .

لە 1635 بەدوا ، ناچار هەرچی رێگا هەبوو ، بۆ زیادکردنی باج ، گیرایەبەر . نرخی پۆست و وەزیفەفرۆشتنیش زیادکرا ، سەرانەش ، کە ساڵانی دوایی کەمکرابووەوە ، هەمدیسان زۆرکرایەوە ، هەتا ئەوڕادەیەی داهاتی باجی ساڵانە تا 1643 ، دووقات زیادی کرد . بەڵام ئەوەش دادی نەدا و مەسرەف و خەرجیی جەنگی دژە هابسبورگی پێهەڵنەدەسووڕا ، یانی ئەرك و مەسرەفی سوپا و دابینکردنی بژێوی 150 هەزار سەرباز و یارمەتیی و مووچەی خۆیان و تۆپچییانیان . ساڵی 1643 ، ساڵی سەرکەوتنە مەزنەکەی فەرەنسا لە رۆکرۆی بەسەر ئیسپانیادا ، خەرجیی وڵاتەکە ، دووهێندەی داهات و دەستکەوتی بوو ، بۆیە مازەرینی ، بەرۆگرەکەی ریچێللۆ ، ناچار کەوتەوە فرۆشتنی پۆست و وەزیفە حوکومییەکان و کۆنترۆڵێکی زۆرتوندی سەرانە سەندن ، کە هەردووکیان دوو شەقاوی زۆر درێو و بەدفەڕ و بەدفەساڵ بوون . بۆیە هەروا رێکەوت نەبوو ، کە

www.pertwk.com

راپەرینەکەی 1648 بە مانگرتنێك دژی هەنگاوە ناچارییەکانی مازەرینی دەستیپێکرد و ئەو ئاژاوەیەش متمانەی حوکومەتی نەهێشت و چیدی قەرزی نەدەدرایە و بەوهۆیەوە ناچار هەمدیسان بانگی لاتیی و نابووتیی و بانکڕۆتی خۆی هەڵدایەوە . (59)

بەوجۆرە ، هەردوك هێزە گوردێر و مێملەکە ، یازدەساڵیش پاش پەیمانی ئاشتیی ڤێستفالن ، هێشتا وەکی ئەو دوو مستوەشێنە وابوون ، کە لە شەکەتیدا ئامێز بەیەکدیدا دەکەن و کەسیان لە عوێدەی کەسیان نایەن . هەردوك بەدەست یاخیبوونی نێوخۆ و هەژارییەکی بەربڵاو و جاڕسبوون و بێزاریی لەجەنگەوە دەیانناڵاند و باری ئابوورییان گەیشتبووە کەناری دارمان و وێرانیی . راستە لەشکری فەرەنسی ، لەسایەی ژەنەراڵەکانی وەك دێنگین و توورێن و چارەسەرخوازی وەك لێتێللییەوە ، هێدی هێدی بووە بەتواناترین ئۆردووی جەنگاوەری ئەوروپا ، لێ بەهۆی مەسرەفی زۆری سوپاوە ، ئەو هێزی دەرياييەی رێچیللۆ دایمەزراند ، هەرزوو داوەشا . (60)

وولاتیش هێشتا بنەمایەکی ئابووریی پتەوی بۆ پەیدانەبووبوو . سەرئەنجام ، لە بەختانی فەرەنسا ، ئینگلتەرە بەفەرماندەیی کرۆمویل ، وەك هێزێکی سوپایی و دەریایی بەتوانا هاتەوە مەیدان و لەو کێشمەکێشەدا ، هاوکێشیی سەنگی هێزەکان ، دژی بەرژەوەندیی ئیسپانیای تاسێنراو کەوتەوە . بەوجۆرە ، پەیمانی ئاشتیی پیرانا ، کە ئاکامێکی ئەو حاڵ و بارەبوو ، کەمتر نیشانە بوو بۆ گەورەیی و هێز و توانای فەرەنسا ، بەڵکە زێتر دارمان و لاوازیی دراوسێکەی باشووری

دەردەخست ، کەپەل و پۆی ستراتیژییانەی زۆری هاویشتبوو و تارادەیەک لە شۆڕبوونەوەدا بوو ، بەڵام زۆر جیرانە پەلەقاژەی دەکرد . (61)

بەواتایەکی دی ، هەموو هێزەکانی ئەوروپا ، تێکەڵەیەک لە لاوازیی و بەهێزییان تێدابوو ، لێ هەموو بەوپەڕی توانـاوە لەهەوڵی ئـەوەدابوون نـەهێڵن لایـەنی لاوازییەکە زاڵبێت و پرزەیان لێبڕێت . هەڵبەت ئەمە هەردوو باڵەکەی باکوور و خۆرئاوا ، ئینگلتەرە و سوێدیشی دەگرتەوە ، کە لەکاتە هەرە ناسکەکاندا ، چەندین جار بەهاناوە چوون و فریا کەوتن و بەریان بە شالاو و چاوچنۆکیی هابسبورگەکان گرت . هەر بۆنموونە ، لە ماوەی ئەو 140 ساڵەدا ، ئینگلتەرە بەدەگمەن حەوایەوە و پەرژایەسەر ئەوەی خۆی بۆ کێشەیەکی کیشوەرەکە تەواو ئامادەبکات . سەرەتای حەواندنەوەی ئینگلتەرە ، دوای شەڕەگوڵەکە بوو ، (شەڕی نێوان هەردوک بنەماڵەی یۆرک و لانکستەر لەسەر دەستەڵات ، بە شەڕەگوڵەکە ناسراوە ، لەبەر ئەوەی دروشمی بنەماڵەی یۆرک گوڵێکی سوور و دروشمی بنەماڵەی لانکستەر ، گوڵێکی سپی بوو) ، ئەوکاتەی هاینریخی حەوتەم پاش رێککەوتنی ساڵی 1492 ی لەگەڵ فەرەنسادا ، هەوڵی هێورکردنەوە و پتەوکردنی باری ناوخۆ و بووژاندنەوەی ئابوورییەکەی دا . ئەوەبوو ، خەرجی و مەسرەفی خۆی کەمکردەوە و قەرزەکانی دایەوە و برەوی بە بازرگانیی خوریی و ماسیگەریی و ئاڵم و ساتم دا و بەوە ئاهێک بەبەر وولاتەکەدا هاتەوە کەدەمێک بوو بەدەست ئازاری شەڕی نێوخۆ و ئاژاوەوە دەیناڵاند . گەشەی بەرووبوومی کشتوکاڵیی و برەوی بازرگانیی کوتاڵ و کاڵاکان دەگەڵ هۆڵەندا و بەلژیک و لوکسومبورگ دا و بایەخدان بەماسیگەریی و بازرگانیی کەناردەریاکان ، بوونە

www.pertwk.com

تەواوکەر . لەڕووی داراییشەوە ، کۆکردنەوەی داهاتی تاج و نگینی پادشایەتی و دەستگرتنەوە بەسەر ئەو زەویی و مڵکانەدا کە یاخیبووان ، یاخود گوردێر و مێمڵەکانی چاوی تەماعیان بڕیبووە تاج و تەختی پادشایی ، داگیریانکردبوون و داهاتی گومرگی ئەو بازرگانییە فراوانە و دەستکەوتی دادگاکان ، گشتیان پێکڕا باری لەقی میزانییەیان راستکردەوە . (62)

ئینگلتەرا

دیارە پتەوبوون و گەشەی باری ئابووریی و سیاسی ، هەمانکات مانای بەگۆڕبوونی هێز و دەستەلاتی نەدەگەیاند . بەبەراورد لەگەڵ ئەو ژمارە زۆرەی دانیشتوانی فەرەنسا و ئیسپانیا دا ، چوارملوێنی ئینگلتەرە و وێلز ، زۆر نەبوو . دەزگە داراییەکانی وولاتەکە و دامەزراو و بنکەئابوورییەکانی ، بەبەراورد لەگەڵ ئیتالیا و خوارووی ئاڵەمانیا و هۆڵەندا و بەلژیك و لوکسومبورگ دا ، هەر هیچ نەبوو ، پەککەوتە و ناتەواو ، هەرچەندە لەو سەدساڵەی تیۆدۆرانەیەدا ئابوورییەکەی گەشە و بوژاندنەوەیەکی چاکی بەخۆوە دیت . (63)

دیارە لەبواری سوپاییدا ، جوداوازییەکە هێجگار فراوانتر بوو . هەرلەگەڵ هاینریخی حەوتەم تاجی پادشایی پێبڕا ، بەشێکی زۆری سوپاکەیی هەڵوەشاندەوە و چەند ئاوارتەیەکی کەم نەبێت ، ئیدی هەرچی لەشکری تایبەتی کارخانەچییە گەورەکان بوو ، یاساغی کردن . هێزی یاساوڵ و پاسەوانی تایبەتی پادشایەتی و بڕێك سەربازی لێرە و لەوێ نەبێت ، ئیدی کاتی پێکداهەڵپژانی فەرەنسا و ئیسپانیا لە ئیتالیادا ، کە جۆر و شێوە و شێوازی کێشە سوپاییەکانی تەواو گۆڕی ، ئینگلتەرە هیچ جۆرە سوپا و لەشکرێکی هەمیشەیی نەبوو . دەبێت ئەوەش بڵێین کە لەسەردەمی پێشووی تیۆدۆرانەدا ، ئۆردووی ئینگلیز هێشتا هەر چەکی کۆنینەی وەك تیر و کەوان و ڕمیان پێبوو و هەر مەشقی ئەوانەیان دەکرد . هێشتا بەو حاڵەشەوە ، ئەو دواکەوتوویی و پاشکەوتووییەش ، ڕێگەی ئەوەی لە هاینریخی هەشتەمی بەرۆکری نەبەستەوە ، کە دژی سکۆتلەندییەکان بجەنگێت . هەروەها لەشەڕی دژە فەرەنسای ساڵانی 1513 و 1522– 1523 ش

www.pertwk.com

نەسڵەمییەوە ، چونکە توانی سەربازێکی زۆری ئاڵەمانیی بۆ شەڕ بەکرێ ڕاگرێت . (64)

گەرچی ئەو دوو هێرشە سەربازییەی ئینگلتەرە بۆ سەر فەرەنسا و دوو هێرشی دواتری ساڵانی 1528 و 1544 یشی ، ئاکامەکانیان ناکامیی و تێکشکان بوو ، لێ پادشایانی فەرەنسا سەرەڕای چەشتنی چەندین جار تاڵاوی تاڵانیی ، تووشی گرفتی ئابووریی گەورەش هاتن . لە کۆی 700 هەزار پاوەند خەرجیی خەزێنەی ئینگلتەرەی ساڵی 1513 ، تێکڕا 632 هەزار پاوەندی بۆ سەرباز و تۆپ و گەمیّ و کەشتیی و پێویستییەکانی دی لەشکر خەرجکرا .

ئەوەی هاینریخی حەوتەم پاشەکەوتی کرد ، هەرزوو لەلایەن بەرۆکرە چاوچنۆکەکانییەوە خەرجکرا و وڵزی سەرەکوەزیری هاینریخی هەشتەم ، ناچار پەنای بۆ قەرز و قۆڵەی بەزۆر و هەندێك شێوازی نالەبار برد ، کە تووڕەیی و بێزارییەکی زۆری خەڵکی لێکەوتەوە . هەتا تۆماس کرۆموێل لە 1530 دا ، دەستی بەسەر گشت موڵکەکانی کڵێسەدا گرت و بەوە باری دارایی وولات بوژایەوە و داهاتی بووە دووقات و ڕێگەی ئەوەی دا پوولێکی زۆر بۆ پرۆژە سوپاییەکان و قوڵلە و قەڵاتی کەناری کەناڵەکە و سنوورەکانی سکۆتلەندا و کەشتیی و گەمێی جەنگیی نوێ و سەرکوتکردنی ئێرلەندییە یاخیبووەکان خەرجکرێت . لێ جەنگە سەختەکانی دژە فەرەنسا و سکۆتلەندا ساڵی 1540 ، پوولی چاکی ویست و دووملوێن و 135 هەزار پاوەندیان تێچوو ، کە دەیکردە نێزیکەی دەهێندەی تێکڕای دەستکەوت و داهاتی ساڵانەی وولاتەکە . ئەوە وەزیری پادشای ناچارکرد ، پەنا بۆ کاری نەگونجاو و نەشیاو بەرێت ، وەك

تالأنفرۆشکردنی موڵك و ماڵی کڵێسه و دەستگرتن بەسەر کەل و پەلی وەجاخزادەکاندا ، ئەویش لەڕێگەی بڕوبیانووی ساختەوە و بەدرۆ تۆمەتبارکردنیانەوە و هەروەها قەرزسەندنی بەزۆر و سکەلێدانی دراوی قەڵب و بیٚ بڕشت و پەنابردن بۆ بانقەوانە بێگانەکان . (65) بۆیە رێککەوتنی 1550 لەگەڵ فەرەنسادا و کۆتاییهێنان بەکێشەکانیان ، بارسووکیی بوو بۆ ئینگلتەرایەك کە گەیشتبووە رۆخی لاتیی و نابووتیی .

ئەمە تخووبی راستەقینەی دەستەلأتی ئینگلیز لە نیوەی یەکەمی سەدەی شازدەهەمدا دەردەخات . ئەودەمە ئینگلتەرا ووڵاتێکی نێوەندیی تاڕادەیەك یەکگرتوو بوو ، هەرچەندە ئەوە کەمتر ناوچە سنوورییەکان و ئیرلەندای دەگرتەوە . تایبەت بەسایەی هاینڕیخی هەشتەمەوە ، توانای بەرگرییەکی چاکی هەبوو . چەندین قەلاٚی نویٚ و تۆپ و کارخانەی کەشتیوانیی و کارگەی چەك و جبەخانە و هێزێکی دەریایی چاك چەکدارکراوی هەبوو . هەرچەندە لەشکرێکی زەمینیی پاشکەوتەی هەبوو و مەسرەفی جەنگی گەورەی پێهەڵنەدەسووڕا . ساڵی 1558 ، کاتێك ئەلیزابێتی یەکەم چووەسەر تەخت ، هۆشیاریی ئەوەی هەبوو سنووری ئامانجەکانی خۆی بزانێت و نەیانبەزێنێت . ئەوە لە ساڵە دژوارەکانی پاش 1570 دا ، ئەو دەمەی چارەسەرسازییەکانی کڵێسە گەیشتە چڵەپۆپەی و ئۆردووی ئیسپانیا لە هۆڵەندا دا خەریکی جموجوٚڵ و چالاکیی بوو ، ئەرکێکی سەخت و گران بوو ، چونکە ووڵاتەکە هاوشانی هیچ زلهێزێکی دیکەی ئەوروپایی نەبوو ، بۆیە ئەلیزابێت هەوڵیدا دیبلۆماسییانە سەربەخۆیی بپارێزێت . کاتێکیش پەیوەندییەکانی لەگەڵ ئیسپانیادا شێوا ، تەنها جەنگێکی ساردی دەریایی

www.pertwk.com

دەستپێکرد ، کە لەڕووی داراییەوە پێیهەڵدەسووڕا و هەتا سوودهێنەریش بوو . (66) سەرەڕای ئەوەی پاراستنی قوڵی سکۆتلەندا و ئیرلەندا و کۆمەککردن بە یاخیبووە هۆڵەندییەکانی کۆتایی ساڵانی 1570 ، پووڵی زۆری پێدەویست . ئەلیزابێت و وەزیرەکانی ، لە بیست و پێنج ساڵی سەرەتای دەستەلاتیدا ، توانییان ئابوورییەکی چاك و بەبەرهەم بهێننەکایەوە و شتێکیش پاشەکەوت بکەن ، تایبەت ساڵی 1585 ، پاش ئەوەی بڕیاردرا ئۆردوویەکی دیدەوانیی بەفەرماندەیی لایسێستەر بۆ هۆڵەندا بەڕێخرێت ، ئیدی پێویستی بە قاسەیەکی پڕ هەبوو .

کێشمەکێشی لەگەڵ ئیسپانیادا ، پاش 1585 ، داخوازیی هەنگاوی ستراتیژییانە و دابینکردنی داراییەکی زۆری لە حوکومەتەکەی ئیلیزابێت دەکرد . فەرماندەکانی وەکی هاوکینس و رێلای و درێك و ئەوانی دی ، بیریان لەوە دەکردەوە داخۆ ئینگلتەرە کام هەنگاوی ستراتیژییانە بنێت چاکترە و زۆریان لە پادشا دەکرد ، کەشتییە پڕ لەزیوەکانی ئیسپانیا بخاتە داوەوە و دەستیان بەسەردابگرێت و پەلاماری شارەکانی کەناردەریا و کۆلۆنییەکانی دوژمن بدات و جەنگی دەریایی کەم مەسرەف بقۆزێتەوە ، کە جێبەجێکردنی بەقسە ئاسان و بەکردەوە زۆر سەخت و دژوار بوو . جگەلەوە بۆ کۆمەك بەوانەی دژە ئیسپانیا دەجەنگان ، وا پێویستی دەکرد لەشکر بۆ هۆڵەندا و فەرەنسا بنێرن . هەڵبەت ئەم ستراتیژە ، لەبەر چاوی کاڵی یاخیبووە هۆڵەندییەکان ، یاخود پرۆتستانتە فەرەنسییەکان نەبوو ، بەڵکە ئیلیزابێت وایلێکدەدەیاوە ، " تێداچوونی فەرەنسا ، وێرانبوونی ئینگلتەرای بەدوودادێت ". (67) بۆیە هێجگار گرنگ بوو ، گەر بەزۆریش بێت ،

هاوکێشیی و سەنگی هێزەکانی ئەوروپا نەشێوێت و بەسەقامگیریی بهێڵرێتەوە . ئەو" ئەرکە کیشوەرییە " ، گەر لەلایەن تاکەکەسانیشەوە بووبێت ، لایەنی کەم تا سەرەتای سەدەی حەڤدەهەم جێبەجێ و راگیرکرا ، چونکە زۆری ئەو ئۆردووە ئینگلیزییە ، هەتا پاش دامەزراندنی لەشکری یەکگرتووی هۆڵەنداش لە 1594 دا ، هەر لەوێ مانەوە .

ئەو ئەرکە دوولانەیەی ئینگلتەرا ، کە لەلایەکەوە پلانەکانی فیلیپی دووهەم لە ووشکانیدا چاوەدێریی بکات و لەلاکەی دییەوە ئیمپراتۆرێتەکەی هەمیشە لە دەریادا جاڕس و وەڕس بکات ، بووە زەمینە و بناغەیەك بۆ فرەلایەنیی سیاسی ئەوروپا . وەلێ راگرتن و بەخێوکردنی 8 هەزار سەرباز لە دەرەوەی وولاتەکەدا ، هەروا ئاسان نەبوو ، بارێکی هێجگار قورس و گران بوو . کۆی ئەو پووڵەی ساڵی 1586 بۆ هۆڵەندا نێردرا ، تێکڕا لە صەد هەزار پاوەند زێتر بوو . ساڵی 1587 ، گەیشتە 175 هەزار پاوەند و ئەوەش رێك نیوەی سەرجەم خەرجیی و مەسرەفی وولاتەکە بوو . ساڵی شەڕەکەی ئەرمادا ، تەنها بۆ هێزی دەریایی ، 150 هەزار پاوەند خەرجکرا . بەوجۆرە خەرجی و مەسرەفی سالأنەی ئینگلتەرا ، تا دەهات زێتر دەبوو . کۆتایی 1580 ، دوو و سێ هێندەی سەرەتای هەمانساڵ بوو . لەو دەساڵەی پاشتردا مەسرەفی سالأنەی لە 350 هەزار پاوەندی تێپەڕاند و شەڕی ئیرلەندییەکانیش بالأتری برد و لە چوارساڵی کۆتایی حوکمی ئێلێزابێت دا ، لە 500 هەزار پاوەند تێپەڕی . (68) حوکومەت هەوڵی زۆری دا ، سەرچاوەیەکی دارایی دی پەیداکات ، وەك فرۆشتنی برێك کەل و پەلی پادشایی و شمەکە مۆنۆپۆلکراوەکان ، لێ ئەوانەش دادیان نەدا ، ناچار هانا بۆ پارلەمان بررا و تکای

www.pertwk.com

کۆمەکی زێتری لێکرا . پارلەمان نێزیکەی دوو ملوێن پاوەندی پێدان و لە بانکرۆت و لاتبوون قوتاری کردن و مووچەی سەربازانیش دابینکرا ، ئەمەش نیشانەیەك بوو بۆ ژیریی و لێهاتوویی پادشا و ئەندامانی ئەنجومەنی راوێژکاری. هەرچەندە سالأنی شەڕ ، بووە چاکترین تەجرەبە و باشترین سەنگی مەحەك بۆ تەواوی سیستێمەکە ، چونکە قەرزێکی زۆر بۆ ستیوارتی یەکەم بەمیرات مایەوە و پادشای کردە وابەستەی متمانەی پارلەمان و بازاڕەکانی دراوی لەندەن . (69)

دیارە زۆری پێدەوێت ، گەر لە کێشە و کێشمەکێشی زۆری نێوان تاج و پارلەمان بکۆڵینەوە ، کە باڵی بەسەر چوار دەیەی پاش 1603 ی سیاسەتی ئینگلیزدا کێشابوو و لەبواری داراییدا کایەیەکی گرنگی گێڕا . (70) لێنەهاتوویی و بەشداریی جارجارەی ئۆردووی ئینگلیز لە تێکهەڵقژانە گەورەکانی سالأنی 1620 ی ئەوروپادا ، لەگەڵ ئەوەشدا کەلەسەر ئینگلیز زۆر گران کەوت ، بەڵام کاریگەریی و تین و تاوێکی ئەوتۆی لەسەر رەوتی شەڕی سی ساڵە نەبوو . دانیشتووانەکەی ، بازرگانیی ، کۆلۆنییەکانی ئەوبەردەریای و باری ژیانی میللەتەکە ، پێشکەوتنێکی چاکیان بەخۆوە دیت ، وەلێ چونکە هیچ هاوئاهەنگیی و هارمۆنییەك لە هەناوی وولاتەکە خۆیدا نەبوو ، هیچ زامنێکی بۆ پتەوکردنی بناوانی دەستەلأتی حوکومەتەکە دروست نەکرد . لەڕاستیدا شەڕ لەسەر باج و پووڵی کەشتیوانی ، کە دەبایە دەزگەی سوپایی وولاتەکەی بەهێزتر کردبا ، پارلەمان و تاجی بەگژ یەکدیداکرد و ئینگلتەرای وەك هێزێك لەگەڕخست و نەیهێشت بەشی زۆری سالأنی 1640 ، لە سیاسەتی ئەوروپادا هیچ کایەیەك بگێڕێت . کاتێك ئینگلیز بەهۆش هاتەوە و لەو گێژاوە رزگاری بوو ، هۆڵەندای لە

(1642– 1645) دا تووشی داوی شەڕێکی بازرگانیی کرد . ئامانجی هەردووکلا هەرچی بووبێت ، ئەو شەڕە هیچ پەیوەندییەکی ئەوتۆی بە ڕاگرتنی هاوکێشیی سەنگی هێزەکانی ئەورووپاوە نەبوو .

ئینگلتەرەی کرۆمویل لە 1650 کاندا ، توانی زۆر سەرکەوتووانەتر لەگشت حوکومەتەکانی بەرلەخۆی ، کایەی زلهێزێك بگێڕێت . هێزە سوپاییە مۆدێرن و نوێکەی ، کە تازەکی لەشەڕی نێوخۆ خەلەسیبوو ، ئەو قەڵشتەی نەهێشت کە کەوتبووە نێوان ئەوان و هێزە ئەورووپاییە دژەکانیانەوە . پاش نوێژەنکردنەوەی سوپاکە بەپێی ئەو نەخشە و پلان و جۆری مەشقەی مۆریتز فۆن ناساو و گوستاف ئادۆلف دایاننابوو ، خۆشەبوون و قاڵبوونیان لەو ساڵانەی جەنگدا و پێدانی مووچە و مانگانەیان بەڕێك و پێکی ، لەشکری ئینگلیزی گەیاندە ئاستێك کە ڕۆڵێکی گرنگ لە هاوکێشیی سەنگی هێزە ئەورووپاییەکاندا ببینێت . ئەمەش لە شەڕی دوینکیرخنی ساڵی 1658 دا ، کە ئۆردووی ئیسپانیای تێدا شکا ، روون روون دەرکەوت . جگەلەوە ، هێزی دەریایی کۆمۆنوێڵس ، لە سەردەمەکەی خۆی تێپەڕاندبوو . چونکە ئەو هێزە لەشەڕی نێوخۆدا دژی کارلی یەکەم وەستایەوە ، بۆیە پارلەمان پشتگیریی دەکرد و کۆتایی ساڵانی 1640 ەکان بووژاندنەوەیەکی بەخۆوە دیت و ژمارەی گەمیکانی زۆرتر بوون ، لە 1649 دا تەنها 39 گەمیٚ بوون ، لە 1651 دا بوونە 80 . مووچەی سەربازانی زێتر کرا ، کارخانەکانی کەشتییسازیی و پاڵپشتی لۆژیستیکی چاکترکران و پووڵی پێویستیان لەلایەن پارلەمانەوە بەبەردەوامیی بۆ دابیندەکرا ، چونکە پێیانوابوو داهات و دەستەلات شانبەشانی یەکدی هەنگاودەنێن . (71) دیارە ئەوە کارێکی چاك بوو ، چونکە

لەیەکەم شەڕی دژە هۆڵەندە دا ، هێزێکی هاوجۆریان هەبوو ، کە لەلایەن قوماندانانی وەك ترۆمپ و روویتەرەوە فەرماندەیی دەکران و هێندەی بلاك و مۆنك لێوەشاوە بوون . بۆیە سەیر نەبوو کاتێك لە 1655 دا شالاویان بردە سەر کۆلۆنییەکانی ئیسپانیا ، سەرکەوتنێکی چاکیان بەدەستهێنا : ئاکادیا (یانی سکۆتلەندای نوێ) یان گرت و ساڵی 1656 یش پاش تێکشکانە خراپەکەی هاییتی جامایکا ، دەستیان بەسەر بەشێك لە گەمیٚ و کەشتییەکانی ئیسپانیادا گرت و چادیزیان گەمارۆدا و ساڵی 1657 یش کەشتیی فلۆتایان لە سانتاکروز تێك و پێك شکاند .

هەرچەندە ئەو جموجۆڵانەی ئینگلیز ، هاوکێشیی هێزەکانی شێواند و ئیسپانیای ناچارکرد ساڵی 1659 واز لەشەڕی فەرەنسا بهێنێت ، بەوەش کێشەی نێوخۆیی زۆری بۆخۆی سازاند . لەساڵانی پاش 1655 ەوە ، ئینگلتەرە جڵەوی بازرگانییە سوودمەندەکەی ئیسپانیای لەدەست ترازا و کەوتە دەست هۆڵەندای بێلایەنەوە و گەمیٚ جەردەکانی دوژمن ، لە ڕێگە زەریاییەکانی ئەتلانتیك و دەریای ناوەڕاستدا ، دەستیان بەسەر زۆر کەشتیی بازرگانیی ئینگلیزدا گرت و تالانیانکردن . تایبەت ، ڕاگرتنی سوپایەکی 70 هەزار کەسی و هێزێکی دەریایی مەزن ، ئەرکێکی گرانبەها بوو و بەزەحمەت پێیانهەڵدەسووڕا . ساڵی 1657 کە مەسرەفی حوکومەت نێزیکەی 2 ملوێن و 878 هەزار پاوەند بوو، زێتر لە یەك ملوێن و 900 هەزار بۆ سوپا و 742 هەزار پاوەند بۆ هێزی دەریایی خەرجکرا . (72) باج بەئەندازەیەك زیادکرا ، کە ووڵاتەکە لەوەبەر هێشتا بەخۆوەی نەدیتبوو و شێلگیرانە کۆدەکرایەوە و لەگەڵ ئەوەشدا هەر بەشی نەدەکرد ، چونکە

مەسرەفی حوکومەت بووبووە چوارهێندەی سەردەمی کارلی یەکەم ، (یانی سەردەمی پێش شۆڕشی ئینگلتەرە) ، کە هەڵنەدەسووڕا . (73) تادەهات قەرزەکان زیادیان دەکرد و مووچە و مانگانەی سەرباز و هێزی دەریایی، کەم دەکرایەوە . ئەو چەندساڵە کەمەی جەنگی دژە ئیسپانیا ، بێزاریی و کینەی خەڵکێکی زۆری بەرامبەر حوکومەتی کرۆموێل هەڵستاند و زۆربەی کاسبکاران و بازرگانانی هاندا ، خۆ بۆ هێنانەکایەی ئاشتی تەرخان بکەن . دیارە ئینگلتەرە بەو کێشە و گرفتانە دانەڕما و نەبووە وێرانە ، هەرچەندە گەر وەك ئیسپانیا لەو حەمکە جەنگە گەورە و دووروودرێژانەدا بەشداربا ، بێگومان کاول دەبوو . گەشەکردنی بازرگانیی لەگەڵ دەورووبەر و ئەوبەر دەریا دا ، داهات و بەروبوومی کۆلۆنییەکانی و سوود و دەستکەوتی کەشتیوانیی ، بوونە بنەمایەکی پتەو و قایم بۆ ئابوورییەکی توندوتۆڵی وا ، کە بتوانرێت لە جەنگەکانی داهاتوودا پشتی پێببەسترێت . تایبەت چونکە ئینگلتەرە ، هەروەك هۆڵەندای یەکگرتوو ، بناغەی ئابوورییەکی ئازاد و بەتوانای داڕشت و ئەوەش بووە ماك و هەوێنی گەشەکردن و پێشکەوتنی باری ژیانی خەڵکیی و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان . (74) جگەلەوە ، بۆ ئینگلتەرە هێجگار گرنگ بوو هاوکێشیی نێوان هێزی ووشکانیی و هێزی دەریایی ڕاگیرکات و نەهێڵێت هیچ لایەکیان دالەنگێت و باری ژیانی خەڵکیی باشتربکات ، هەرچەندە ئاکام ئەو هاوکێشییە هەر کەوتە بەرهەڕەشە و مەترسییەوە .

www.pertwk.com

داخۆ ئەو وانەیە لە هونەری وولات بەڕێوەبردندا تا کامە ئەندازە گرنگ بوو ، مەسەلەیەکە لە بەراوردکردنی ئینگلتەرە و سەرهەڵدانیدا ، لەگەڵ سوێد ، بەدەردەکەوێت . (75)

سوێد

سەرتاسەری سەدەی شازدەهەم ، ئاسۆی پاشەڕۆژی سوێد ، پەرپووت و بێ هیوا دەینواند . بەهۆی هەڵکەوتی شوێنە جوگرافیاییەکەیەوە ، کە لەلایەن لوبیبك و دانیمارکەوە گەمارۆدراوە ، ڕێگەی بەئازادیی گەیشتنە خۆرئاوای ئەورووپای لێبەسترابوو . بەهۆی زنجیرەیەك شەڕ و پێکدادانی ووزە هەڵچۆڕێنەرەوە لەگەڵ رووسیای دراوسێی دەستەچەپیدا ، بەوهۆیەوە کە بەردەوام لەلایەن پۆلۆنداشەوە سەرقاڵ و خەریك دەکرا ، بۆیە زۆری ویست تا خۆی سەپاند و جێپێی خۆی کردەوە . لەڕاستیدا دوای تێکشکان و دۆڕاندنی شەڕەکەی دانیمارکی 1611-1613 ، زێتر پێدەچوو ، وولاتەکە بەرەو هەڵدێر و داڕمان بچێت نەك بەرەو لوتکە

و هەڵگڕان . لەتەك ئەوانەشدا ، لەژێر باری سەختی دووبەرەکیی و ئاژاوەی نێوخۆدا دەینالاًند ، کە زێتر کێشمکێشێکی یاسایی بوو ، نەك ئایینیی و ڕێگەی ئەوەی دا ، کە وەجاخزادە و خانەدانەکان شەپڵی شۆپێنی خۆیان بکەن و بەناز و نیعمەت بژین . لێ گەورەترین لاوازیی سوێد ، پەڕپووتیی بنەما ئابوورییەکەی بوو . پشکی هەرەزۆری خاکەکەی ، یا سەهۆڵبەندان و بێ شینایی و شەختەیەکی ووشك و قاقڕە ، یاخود دارستان و لێڕەوارە . جووتیارە زۆر و پەرش و بلاًو و خۆبژێنەکانی ، 95 ٪ ی سەرجەم دانیشتوانیان پێکدەهێنا، کەژمارەیان تێکڕا 900 هەزارێك دەبوو ، لەگەڵ فینلەندا دا ، پێکڕا نێزیکەی یەك ملوێن و 250 هەزار کەسێك دەبوون ، کە ئەودەم لە ژمارەی دانیشتوانی بڕێك دەوڵەتۆچکەی شارانی ئیتالیا کەمتربوون . شار و کارگە و کارخانەی کەم بوو ، بۆیە چینی ناوەندی هێشتا پێنەگەیشتبوو . ئاڵ و وێڵ و ئاڵم و ساتم ، گرنگترین شێوازی بازرگانیی و سەوداوامامەڵەی بوو . کاتێك گوستاف ئادۆڵفی لاو ، لە 1611 دا ، تاجی پادشایی لەسەرنا ، سوێد هێشتا لەڕووی سوپایی و ئابوورییەوە ، واڕوێلکەیەك بوو .

دووهۆکار ، یەکێك دەرەکیی و ئەوی دی خۆیی ، یارمەتی سوێدیان دا ، لەو حاڵەتە کەم هیوایی و بێ بڕشتییەوە ڕابێت و پێبگات : یەکەمیان پەیدابوون و تێهەڵچوون و بەگەڕخستنی سەرمایە و سەرمایەدارانی بێگانە ، تایبەت هۆڵەندییەکان و ئاڵەمان و ڤاڵۆنەکانیش ، کە هیوایەکیان بەو ووڵاتە گەشەنەکردووە ، بەلاًم دەوڵەمەند لە ماددەخاوەکانی وەك دار و تەختە و ئاسن و مسێکی زۆر دا ، بەخشی . نێودارترین بێگانەی خاوەن پووڵ ، کە لۆیس دێ گێر

www.pertwk.com

بوو ، تەنها بەرهەمی ئامادەکراوی بەسوێد نەدەفرۆشت و ماددە خاوەکانی لێنەدەکڕین ، بەڵکە کارگەی دار و تەختەبڕینەوە و کانزا تواندنەوە و زۆر کارخانەی دی دامەزراند . قەرزی دایە پادشا و سوێدی کردە بەشێك لەو سیستێمە بازرگانییە جیهانییەی ، ئەمستەردام چەقەکەی بوو . ووڵاتەکە هەرزوو بووە گەورەترین بەرهەمهێنەری ئاسن و مسی ئەورووپا و ئەو هەناردانە پووڵێکی چاکی بۆ پەیداکردن و دەروویەکی بۆئەرك و مەسرەفکێشانی سوپا ، لێکردنەوە . جگەلەوە ، سوێد لەڕووی بەرهەمهێنانی چەکەوە ، سەربەخۆ بوو ، کە هونەرێکی دەگمەن بوو و ئەوەش هەمدیسان سەرمایەی بێگانەی بۆ مسۆگەرکردن و شارەزای کردن . (76)

هۆکارە خۆییەکان بریتی بوون لەو کۆمەڵە چاکسازییانەی گوستاف ئادۆلف و هاوکارانی دەستیاندایە ، کە بواری دادوەریی و دادگاکان و خەزێنە و سیستێمی باج و خەراج و دەزگەی کارگێڕیی و دەزگەی پەروەردە ، بڕێك لایەنی بوون و برەو بەتوانای هەڵسووڕاندنیان درا . خانەدانەکان لە قۆزاخەکانیان هاتنەدەرەوە و بوونە کارمەندی دەوڵەت . هەستی هاوئایینیی زاڵبوو . دەزگەی کارگێڕییە مەڵبەندییەکان و دەزگە کارگێرییەکانی نێوەند ، چاك بەڕێوەدەچوون . گوستاف توانی ، هێزی دەریایی سوێد لەسەر ئەو بنەما پتەوە دامەزرێنێت ، تا پارێزگاریی و بەرگری کەنارەکانی لە خەنیمە دانیمارکی و پۆڵۆنییەکانی پێبکات و ڕێگەی هامشۆی هێزەکانی سوێد لە زەریای خۆرهەلاًتدا مسۆگەربکات . چاکترین و بەڕۆمەتترین کارەکانی پادشا ، چاکسازییە سەربازییە مەزنەکانی بوو . هێزێکی چەکداری میللی ، لەسەربنەمای جۆرە خزمەتێکی زۆرەملێ دامەزراند . تاکتیکی

نوێی شەڕی فێرکردن و هێزی سوارەی باشتر ڕێکخست و تۆپی سووکی ئاسان گوێزراوەی بۆ پەیداکردن و قوماندەکانی فێرە دیسپلین کردن و وورەی بەرزکردنەوە و گەیاندنییە ئاستێك کە بووە یەکێك لە باشترین لەشکرەکانی دنیا و ئەوەبوو لە هاوینی 1630 دا ، بۆ پشتگیریی و پشتیوانیی پرۆتستانتەکان ، هێرشی پێکردنە سەر باکووری ئاڵەمانیا . (77)

ئەو چاکسازییانە هەر هەموویان پێویست بوون ، چونکە تارمایی ئەو کێشە و گرفتانەی باڵیان بەسەر ئەوروپادا کێشابوو ، زۆر لەوە گەورەتر و ئەرك و مەسرەفیان زۆر لەو شەڕە ناوچەییانەی سوێد لەوەبەر لەگەڵ بڕێك لە هاوسێکانیدا تووشیهاتبوو ، زێتر بوو . کۆتایی 1630 ، گوستاف ، سەرکردەی لەشکرێکی 42 هەزار کەسیی بوو . دوازدە مانگ دواتر ، ژمارەکەی بووە دووهێندە ، تا ماوەیەکی کورت بەر لە شەڕی لۆزان ، ژمارەیان گەیشتە 150 هەزار سەرباز . هەرچەندە ئەو شەڕە گەورانە هێزێکی دەستبژێری قاڵبووی چاکی چالاکیان بۆ ئۆردووی سوێد پێگەیاند و هەموو بنکە ستراتیژییەکانیان دەپاراست ، لێ ژمارەی دانیشتووانی سوێد خۆی ئەوە نەبوو ، لەشکرێکی بەو گەورەییەی پێهەڵسووڕێت . لەڕاستیدا ، چوار لەسەر پێنجی ئەو ئۆردووە 150 هەزار کەسییە ، سەربازی بەکرێ ڕاگیراوی بێگانەی سکۆتلەندی و ئینگلیز و ئاڵەمان بوون , کە هێجگار گران لەسەر سوێد دەکەوتن . شەڕی 1620 ی پۆڵەندا ، دارایی سوێدی داوەشاند ، شەڕی ئاڵەمان زۆر گرانترکەوت ، لێ سەیرەکە لەوەدابوو ، سوێد ئەوانی دی رازییکرد خەرجیی و مەسرەفی ئەوشەڕە بکێشن . ئەو کۆمەك و هاوکارییانە ، تایبەت کۆمەکی فەرەنسا ، لەبەرچاو و دیاربوون ،

هەرچەندە تەنها بەشێکی کەمی بوو . بەڵام سەرچاوەی سەرەکیی ئاڵەمانیا خۆی بوو : وەك میرنشینە هاوبیرەکانیان و شارە ئازادەکان و ئەو سەرانەیەی لەدوژمن دەسەندرا ، تا تاڵان نەکرێن . جگەلەوە ، دەبایە ئەو ئۆردووە لە هەرکوێ با ، ئەو شوێنە جێگە و ڕێگە و پێداویستی و ئازووخە و بژێویان بۆ دابینبکات . هەڵبەت ئەو سیستێمە لەلایەن ڤالنشتاینی ژەنەراڵی قەیسەرەوە ، تەواو ڕێکخرا و مەبەست سەندنی سەرانە بوو بۆ بەڕێوەچوونی لەشکرێکی 100 هەزارکەسیی ، (78) لێ مەسەلەی گرنگ ئەوەبوو کە سوێد خۆی ئەرك و مەسرەفی ئەو ئۆردووە مەزنەی نەکێشا ، کە لە 1630 وە تا 1648 ، هابسبورگانی کردبووە کونەوە . هەر لەو مانگەی ڕێککەوتنەکەی ڤێستفالن دا ، لەشکری سوێد بوێمنیان تاڵانکرد و هەر ئەوەشیان لێدەوەشایەوە و ئەوەبوو پاش خەرامانسەندنێکی چاك ، ئەوجا کشانەوە .

هەرچەندە ئەوە ئەرکێکی مەزن بوو کە سوێد جێبەجێی کرد ، کەچی لەزۆرلاوە هەڵسەنگاندنی هەڵە هەبوو سەبارەت بە جێگە و ڕێگەی سوێد لە ئەوروپادا . ئەو لەشکرە مەزنەی کوللە و سوننە ئاسا دایان بەسەر ئاڵەمانیادا و تاڵانیان کرد و بژێوی خۆیان دەستخست ، دەنا لە برساندا یاخیی دەبوون و ئەوەش بۆ ئاڵەمانیا زیانبەخشتر دەبوو . ئاشکرایە سوێد دەبا مەسرەفی هێزی دەریایی و بنکە سەربازییەکانی خۆی لە خاکی خۆی و لەدەرەوەی ئاڵەمانیاشدا کێشابا ، ئەوەش وەك هەر وولاتێکی دی زۆر گرانی لەسەردەکەوت و ناچاری فرۆشتنی بەروبووم و کەل و پەلی پادشایی دەکردن و لەمەودایەکی دووردا داهات و دەستکەوتی وولاتەکەی کەمکردەوە . شەڕی 30 ساڵە ، قوربانییەکی زۆری لە وولاتەکە

خواست و ئەو هەموو باجە زۆرەش پشتی جووتیارانی شکاند و ماڵی کاول کردن.
لەگەڵ ئەوانەشدا سوێد ، بەهۆی سەرکەوتنە سەربازییەکانییەوە ، خاکێکی زۆرو فراوانی لە کەنارەکانی زەریای خۆرهەڵاتدا پێبڕا ، وەکی ئێستلاند و لێتلاند و بریمن و بەشێکی زۆری پۆمەرن ، کە لەڕووی ئابووریی و داراییەوە دەستکەوتێکی چاکیان هەبوو . لێ لەمەودایەکی دوور دا ، چ لەکاتی ئاشتیی و چ لەکاتی شەڕدا ، زۆر لەسەر سوێد کەوت و مەسرەفی زۆر لەمەسرەفی لەشکرکێشییەکەی سەرئاڵەمانیای ساڵانی 1630 و 1640ی زێتر بوو .

سوێد پاش 1648 یش ، هەر وەك هێزێکی حسێب بۆکراو مایەوە ، بەڵام تەنها لەسەر ئاستێکی ناوچەیی . لەسەردەمی کارلی دەهەمدا ، لە 1654 ەوە تا 1660 و لەسەروەختی کارلی یازدەهەمدا ، لە 1660 ەوە تا 1697 ، گەیشتە چڵەپۆپەی دەستەڵاتی ، لە دەوروبەری زەریای خۆرهەڵاتدا تاکە هێزبوو ، دانیمارکی کردبووە کونەوە و لەبەرامبەر پۆڵەندا و رووسیا و پرۆیسییە سەرسەختەکانیشدا راستبووبووەوە . ئەو هەنگاوەی کارلی یازدەهەم بەرەو رەهایی لە دەستەڵاتدا نای، باری دارایی وولاتەکەی چاکتر کرد و وایلێکرد لەکاتی ئاشتییشدا بتوانێت خەرجی و مەسرەفی لەشکرە گەورە و گرانەکەی بکێشێت . بەڵام ئەو پێشهاتانە تەنها هێندەیان لەتوانادا بوو ، کەبەر بەداڕمانی سوێد بگرن . وەك پرۆفیسۆر رۆبێرت دەڵێت :

" تەمەنی وەچەیەکی تەواو ، سوێد سەرمەستی سەرکەوتن و تاڵانی چنینەوە بوو. کارلی یازدەهەم ، وولاتەکەی گێڕایەوە ناو تارمایی ژیانی ئاسایی رۆژانە و سیاسەتێکی گرتەبەر و فێری ئەوە بوو کە قەدری سەروەت وسامانی خۆی بزانێت

www.pertwk.com

و بۆ ئەوەی تەرخانکات بایەخ بەپاشەڕۆژیان بدات و هیچ نەبێت بیانگەیەنێتە ئاستی هێزێکی پلەدوو . " (79)

ئەوانە سەربەرزییەکی کەم نەبوون ، لێ لە نەخشەی ئەورووپای گەورەدا ، سنوورێکی دیاریکراویان هەبوو . پێویستە ئەو راستییەش بزانین کە لەراگرتنی هاوکێشیی سەنگی هێزەکانی ناوچەی زەریای خۆرهەڵاتدا ، سوێدیش هیچی لە دانیمارك و پۆڵەندا و براندنبورگ کەمتر نەبوو . لە نیوەی دووهەمی سەدەی حەڤدەهەمدا ، فەرەنسایی و هۆڵەندییەکان و هەتا ئینگلیزەکانیش کەوتنە چالاکیی و جموجۆڵی دیبلۆماسییانە و ساڵانی 1644 و 1659 توانییان کار لە ئوستۆلی هۆڵەندا بکەن و بۆ مەبەستی خۆیان هەڵیسوڕێنن . (80) هەرچەندە سوێد بووە بەشێك لەو بازییە دیبلۆماسییە گەورەیە و لەچاو هێزە گەورەکانی دی خۆرئاوادا ، لەڕووی ئابوورییەوە وەك زیزانەیەك دەینواند ، بەڵام قەت نەتوانرا بکرێتە دەوڵەتێکی " داردەست " و هەمیشە لە هەوڵی ئەوەدا بوو پشت بەتوانای خۆ ببەستێت . دەوروبەری ساڵی 1700 ، سەرجەم داهاتی بازرگانیی دەرەوەی هێندەی چکێکی هێجگارکەمی بازرگانیی هۆڵەندا و ئینگلتەرە بوو ، خەرجیی و مەسرەفی وولاتەکەش نێزیکەی یەك لەسەر پەنجای خەرجیی فەرەنسا بوو . (81)
بەو بنەما مادییە کەمەوە و بێ بوونی بواری دەستگەیشتنە کۆلۆنیی ئەوبەر دەریا ، سەرەڕای ئەو شیرازە کۆمەڵایەتی و دەزگە کارگێڕییە سەرسوڕهێنەرە توند و تۆڵ و پتەوە ، نەیتوانی پارێزگاریی ئەو دەستڕۆیشتوویی و زاڵییە سەربازییەی بکات ، کە لەسەردەمی گوستاف ئادۆلف دا ماوەیەکی کورت هەیبوو . ساڵەکانی دواتر ،

هەر سەرقاڵ و خەریکی ئەوەبوو بەرپەرچی هێرش و شالاّوی پرۆیسییەکان لەباشوورەوە و رووسەکان لە خۆرهەلاّتەوە بداتەوە و بەریان پێبگرێت .

هۆڵەندا

دوا نموونە ، کە هۆڵەندای ئەو سەردەمەیە ، وێنەیەکی تەواو پێچەوانەی سوێدە . میللەتێك لە نێو گێژاو و گەردەلوولی شۆڕشەوە ڕابوو ، خاکێك کە لە حەوت هەرێمی جۆراوجۆر پێکهاتبوو ، بەو سنوورە چەمیلە و پێچاوپێچانەی ، لە بەشەکەی ژێردەستی هابسبورگەکان جودا دەبوونەوە ، بوونە کوتێك لە بەشێك خاکی پان و بەرین و فراوانی پاشانشینێك و بە دانیشتوانێکی کەمی پەرش و بلاّوەوە ، بوونە میللەتێك کە زوو هەڵگڕان و بوونە هێزێکی مەزن لە ئەوروپا و دەرەوەی ئەوروپا دا و سەد ساڵێك بەوجۆرە مانەوە . بەشێوازی حوکمڕانییە

www.pertwk.com

کۆمارییە ئۆلیگارخییەکەی ، لە گشت وولاّتانی دی ، جگەلە ڤێنیسیای پێشقەرەوڵی ، جودادەکراوە . لێ سیما و خەسڵەتی هەرەدیاری ، بنەما ئابوورییە پتەوەکەی بوو ، ئەویش لەڕێگەی بازرگانیی و پیشەدەستییەکان و ئاڵ و وێڵی بواری دراو و داراییەوە . بەدڵنیاییشەوە یەکێك بوو لەهێزە سەربازییە دەستوەشێنە گورج و گۆڵەکان ، لانی کەم ، لەبواری زێڕەڤانیی و بەرگرییدا . سەرەڕای ئەوەش ، تا کۆتایی سەدەی حەڤدەهەم ، گەوەی تارمایی و سێبەری هێزی دەریایی زاڵی ئینگلتەرە داپۆشیبوو . ئەو هێزەشی هەیبوو ، کاردانەوەبوو ، نەك خۆڕسك .

ئەو حەفتا هەزار هۆڵەندییە یاخییەش ، سەرەتای راپەڕینەکەیان ، هیچ کاریگەرییەکی ئەوتۆیان لەسەر سیاسەتی ئەوروپا نەبوو . راستییەکەی دەیان ساڵی خایاند ، تا خۆیان وەك میللەتێکی سەربەخۆ ناساند و سەرەتای سەدەی حەڤدەهەم ئەوجا سنوورەکان کێشران و چەسپان . ئەوەی پێیدەگوترا " خەباتگێڕە ئازادیخوازەکانی هۆڵەندا " ، دەستە و تاقمی کۆمەلاّیەتی جۆربەجۆر و خەڵکی هەرێمی جۆراوجۆر بوون . سەرەتا ، جارجارە بەگژ یەکدیدا دەچوون و تێکهەڵدەقڕان ، جارجارەش دژی دەستەلاّتی هابسبورگ دەجەنگان ، بڕە جارێکیش دەگەڵیان پێکدەهاتن . ئەوەبوو ساڵی 1580 ، چەندین جار پشتگیریی سیاسەتی ژیرانەی هێرتزۆگی پارمایان کرد ، کە دەیەویست ناوچەکە بگێڕێتەوە سەر خاکی ئیسپانیا و بە ئامانجیش گەیشت . هەرچەندە کۆمەك و یارمەتیی ماددی و سەربازیی ئینگلتەرە و وولاّتە پرۆتستانتەکانی دی نەبا ، هێنانی ئەو هەموو تۆپە ئینگلیزییانە و لەشکرکێشییە زۆرەکانی ئیسپانیا بۆسەر فەرەنسا

نەبا ، ئەو هێرتزۆگە دەیتوانی هەرزوو شۆڕشەکە سەرکوت و خامۆشکات . لەبەر ئەوەی زۆربەی بەندەرەکان و کارگەکانی کەشتیوانیی بەدەست راپەڕیوەکانەوە بوون ، ئیسپانیاش نەیتوانی لەدەریادا زاڵبێت ، هێرتزۆگ ، پاش گەمارۆیەکی زۆر و دووروودرێژ ، ئەوجا توانی ووڵاتەکە بخاتەوە ژێر ڕکێفی خۆی و هەرجارێکیش فەرمانی پێدەکرا سوپا بۆ فەرەنسا بنێرێت ، جڵەوەکەی شلدەبووەوە . (82)

سەرەتای 1590 ، هۆڵەندای یەکگرتوو ژیایەوە و گشت دەڤەر و شارە لەدەستچووەکانی خۆرهەڵاتیشی سەندەوە . ئەو دەمانە مۆریتز ڤۆن ناساو ، قوماندانی سوپا چاک مەشقپێکراوەکەی بوو ، کە تاکتیک و زۆرزانیی و لێوەشاوەیی ، کردیانە یەکێك لە فەرماندە مەزن و درەوشاوەکانی سەردەمی خۆی . لێ نێوبردنی لەشکرەکەی بە سوپای هۆڵەندی ، هەڵەیەکی گەورەیە ، چونکە ساڵی 1600 لەشکرەکەی لە 43 دەستەی ئینگلیزی و 32 ی فەرەنسایی و 20 ی سکۆتلەندی و 11 ی ڤالۆنی و 9 ی ئاڵەمانی و 17 ی هۆڵەندی پێکهاتبوو . (83) لەگەڵ ئەو هەموو فرەچەشنییەشیدا ، (کە شتێکی نائاسایی نەبوو) ، مۆریتز توانی ، هەموویان پێکەوە بسازێنێت و لەشکرێکی یەکگرتوویان لێدروست بکات. ئەوەی ئەوکارەی بۆ مەیسەرکرد ، کۆمەکی دارایی بەردەوامی حوکومەتی هۆڵەندە بوو . بەوجۆرە ، بەپێچەوانەی زۆربەی ئۆردووە ئەوروپاییەکانی دییەوە ، ئەمان مووچەی خۆیان بەرێك و پێکی دەدرایە و حوکومەت هەمیشە پەرۆشی ئەوەبوو مشووری هێزی دەریایی بخوات و پێویستییەکانی دابین بکات .

دیارە ئەوەش هەڵەیە گەر لەهەڵسەنگاندنی باری چاکی ژیانی خەڵکەکە و پتەویی باری ئابووریی کۆماری هۆڵەندە دا زێدەڕەویی بکرێت ، یاخود بگوترێت ئاسانتر

www.pertwk.com

دەبوو گەر هەر لەسەرتاوە مشووری ئەوە خورابا گێرمە و کێشەو گێچەڵ دروست نەبا .

هەڵبەت شەڕەکە زەرەر و زیانێکی زۆری لێکەوتەوە ، تایبەت لەبەشەکانی خۆرهەڵات و خوارووی هۆڵەندەی یەکگرتوودا ، بووە مایەی زیانێکی بازرگانیی زۆر و کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتووان . هەتا مەڵبەندە دەوڵەمەندەکانیشی لەژێر باری باجی زۆردا دەیانناڵاند . ساڵی 1579 ، 960 هەزار گڵدەر و ساڵی 1599 نێزیکەی 5 ملوێن و نیو گڵدەر بۆ جەنگ کۆکرایەوە . سەرەتای سەدەی حەڤدەهەم ، ئەو دەمەی مەسرەف و خەرجیی جەنگی دژە ئیسپانیا ، ساڵانە گەیشتە 10 ملوێن گڵدەر ، زۆر کەس دەیانپرسی : ئەرێ تاکەی دەتوانرێت ئەرك و مەسرەفی ئەم جەنگە بکێشرێت و نابووتیش نەبین ؟ خۆشبەختیی هۆڵەندییەکان لەوەدابوو ، کە باری ئابووریی ئیسپانیا هێند داتەپی و بەجۆرێك داوەشا ، کەچیدی نەتوانێت ئەرك و مەسرەفی لەشکری فلاندەرەکان ، کە خۆیان بۆ یاخیبوون لەسەرچز بوون ، بکێشێت و مەدرید ناچار ساڵی 1609 بە ئاگربەست رازیی بوو .

دیارە هەرچەندە ئەو گێرمە و کێشانە ، سەروەت و سامانی هۆڵەندەیان خستە بەر سەنگی مەحەکەوە ، لێ دایاننەرزاند و توانی خۆڕاگرێت و بەرگەبگرێت ، ئەوەبوو لە 1590 دا ، باری ئابووریی بووژایەوە و بەزوویی هەڵسایەوە . هۆکارێکی ئەو بووژاندنەوە و خۆشگوزەرانییە ، زیادبوونی خێرای ژمارەی دانیشتووان و پەرەسەندنی گیانی کارکردن و هەوڵ و کۆشش بوو ، تایبەت پاش ئەوەی کۆتایی بە دەستەڵاتی هابسبورگەکان هات . جگەلەوە ، هۆکارێکی دی ، لەتەك زیادبوونی

ژمارەی دانیشتوواندا ، هاتنی دەیان هەزار ، بگرە سەدان هەزار پەنابەر بوو ، کە لە خوارووی ئەورووپا و زۆر وولاّتی دییەوە روویان لەویّ کرد . زۆر لەو کۆچکەرانە کەسانی شارەزا و مامۆستا و وەستای دەستڕەنگین و پیشەوەر بوون و زۆر شتیان لەدەست دەهات . ئەو تالآنکارییەی سالّی 1576 ، ئۆردووی ئیسپانیا لە ئەنتڤێرپا کردی ، بوارێکی چاکی بۆ ئەمستەردام رەخساند تا بچێتە ریزی شارەبازرگانییە جیهانییەکانەوە . نابێت ئەوەش لەیادبکەین کە هۆڵەندا خۆشی توانا و ئامادەیی ئەوەی تێدا بوو سوود لە هەموو هەل و دەرفەتێك وەربگرێت و بۆ پێشکەوتن و گەشەی ئابووریی بیقۆزێتەوە . یەکێك لە چاوگە چاکەکانی دی داهات ، پڕکردنەوەی زۆنگاو و فراوانکردنی زەوی وولاّتەکە و بازرگانیی ماسی بوو ، کە هۆڵەندییەکان شارەزاییەکی چاکیان تێیدا هەبوو . ئوستۆڵە بازرگانییە مەزنەکەی هۆڵەندا ، تایبەت ئەو کەشتییە بارهەڵگرانەی Fluyt یان پێدەگوتن ، دەورووبەری سالّی 1600 ، وولاّتەکەیان گەیاندە ئاستێکی بالاّ . لەبواری بارگواستنەوە دا : دار و تەختە ، دانەوێڵە ، قوماش و کوتاڵ ، خوێ و ماسی ، لەلایەن کەشتییە هۆڵەندییەکانەوە دەگەیەندرانە چوارقوڕنەی دنیا . ئینگلیزی هاوپەیمانیان و زۆر قەشەی کلاڤینی، بە جاڕسیی و بێزارییەوە دەیاندیت چۆن بازرگانانی ئەمستەردام ، هەتا سوودی لە مەترسیی زێتربوو ، کەل و پەل و شتومەکیان بۆ ئیسپانیای دوژمنی باوەکوشتەیان دەگواستەوە . هۆڵەندییەکان زۆر ماددەی خاویان بەکێشدەکرد و وەستا دەستڕەنگینەکانی ئەمستەردام و دێلفت و لایدن ، بەکاریاندەهێنان و شتیان لێدروست دەکردن ، شەکر پالاّوتن و ئاسن تواندنەوە و مەی و بیرە گرتنەوە و تووتن خۆشکردن و ئاوریشم رستن و

www.pertwk.com

داڕشتن و سوورکردنەوەی گڵێنە و فوودانی شووشە و کارگەکانی چەخماخسازیی و چاپەمەنی و کاغەز دروستکردن ، لە بەرهەمە گرنگەکانیان بوون (84) . بۆیە شتێکی سەیر نەبوو ، کە سالّی 1622 ، 56٪ ی هۆڵەندییەکان ، کە ئەو دەمە ژمارەیان 670 هەزار کەس بوو ، لەشارە نیمچە گەورەکاندا دەژیان . هەر جێگەیەکی دی ئەم دنیایەی لەبەرامبەردا راگرین ، لەچاو ئەودا دواکەوتوو دەنوێنێت .

دوو دیاردەی ئابووریی هۆڵەندیی دیکە ، بوونە پالّپشت بۆ ئەو هێز و گوڕە سەبازییەی پەیدایکرد . یەکەمیان پەلوپۆ هاویشتنی ئەوبەر دەریا بوو . هەرچەندە ئەمە لەچاو ئەو بازرگانییەی لەگەلّ وولاّتانی دی ئەورووپادا دەیکرد ، شتێکی ئەوتۆ نەبوو ، لێ تاڕادەیەك برەوی بە سەروەت و سامانی وولاّتەکە دا . لە نێوان سالاّنی 1598 و 1605 دا ، سالاّنە نێزیکەی 25 کەشتیی رووی لە خۆرئاوای ئەفریقیا دەکرد و 20 کەشتیی بۆ بەرازیل و 10 کەشتیی بۆ هندستان و 150 ش بۆ دۆرگەکانی کاریبی دەچوون . سالّی 1605 ، کۆلۆنییەکی سەربەخۆ لە ئەمبۆینا و 1607 یەکێك لە تێرناتا دامەزرێندران . کارخانە و پێگەی بازرگانیی لەکەنارەکانی ئۆقیانووسی هندی و نێزیکی گەرووی ئامەزۆن و 1609 یش لە ژاپۆن دروستکران . (85) هۆڵەنداش هەروەك ئینگلتەرە ، دەستکەوتی چاکی لە گواستنەوەی رێگەی بازرگانیی لە دەریای ناوەڕاستەوە بۆ کەنارەکانی ئەتلانتیك چنییەوە و بووە یەکێك لە دینگە تۆکمەکانی گەشەکردنی ئابووریی سالاّنی 1500 – 1700 ی وولاّتەکە ، کە سەرەتا پورتوگال و ئیسپانیا سوودی چاکیان

لێوەرگرت و پاشانیش ئەو وولاتانەی خۆیان باشتر بۆ قۆستنەوەی بازرگانیی جیهان ئامادەکردبوو ، نانیان کەوتە ڕۆنەوە . (86)

دیاردەی دووهەم ، گەشە و نەشونمای کایە و پێگەی ئەمستەردام بوو لە بنکەی دارایی جیهاندا ، کە ئاکامێکی سروشتیی ئەو دەور و ڕۆڵەبوو کە هۆڵەندە لەبواری کەشتیوانی و ئالوێڵ و بازرگانیی کالاّ پێویستەکاندا ، لە ئەورووپا دیتی. ئەو توانا داراییە و دەزگەکانی هەیانبوو ، وەك سوو وەرگرتن و پارە ناردن و قەرز و داهاتی پارە گۆڕینەوە و پارەدانان ، هیچی لەو کاسبییە جودا نەبوو کە چەندین ساڵ بوو لە ڤێنیسیا و ژنێوە خەریکی بوون ، هێندە نەبێت ، وەك ئاکامێکی ئەو بازرگانییە گەورە و گرانەی هۆڵەندا دەستیدابوویە ، بازاڕ و سەودا و مامەڵەی مەزنی لێکەوتەوە ، بە متمانە و دڵنیایی زێترەوە ، تایبەت ، چونکە زۆری سەرمایەداران ، پیاوانی دەستڕۆیشتووی دەوڵەت بوون ، حەزیان بە پرینسیپ و پابەندبوون بە ڕێکوپێکی شێوازی پارەگۆڕینەوە و دڵنیایی لە قەرز و پارەدان بوو . بەوپێیە زۆربەی جار پووڵ بۆ قەرزی حوکومەت ئامادەبوو ، کە ئەمە دەرفەتی چاکتر و نایابتری بۆ هۆڵەندا رەخساند ، لەچاو مێملەکانیدا . چونکە متمانەی ئەوەی پێدەکرا دەستبەجێ قەرزەکان بداتەوە ، قەرزی بەسووی کەمتر لەوانی دی دەدرایە ، ئەمەش بۆ ئەو دەمەی سەدەی حەڤدەهەم و دواتریش، هێجگار گرنگ بوو.

ساڵی 1621 ، ئەو کاتەی گیانی دوژمنایەتی لەگەڵ ئیسپانیادا بووژایەوە ، توانای وەرگرتنی قەرز بەئاسانیی ، مەسەلەیەکی هێجگار گرنگ و پڕبایەخ بوو ، چونکە ئەرك ومەسرەفی لەشکرەکەی لە 13,4 ملوێن گلدەری ساڵی 1622 ەوە ،

www.pertwk.com

ساڵی 1640 گەیشتە 18,8 ملوێن . ئەو بڕە پارەیە هێندە زۆر بوو ، کە بە بڕێك میللەتی دەوڵەمەندیش هەڵنەدەسووڕا ، چ جای ئەو زەرەر و زیانە زۆرەی جەنگ بە بازرگانیی ئەوبەردەریای هۆڵەندەی گەیاند ، (ئەویش بەهۆی زیانی راستەوخۆوە ، یاخود بەوهۆیەوە کە بازرگانییەکە کەوتە دەست کەسانی بێلایەنەوە) . لەڕووی سیاسییەوە ئاسان بوو بەشێکی زۆری مەسرەف و خەرجیی جەنگ بەقەرز دابین بکرێت . هەرچەندە ئەمە بووە هۆی ئەوەی وولاتەکە بکەوێتە ژێر باری قەرزێکی زۆرەوە ، ئەوەبوو تەنها بڕی قەرزی هۆڵەندا خۆی ، ساڵی 1651 گەیشتە 153 ملوێن گلدەر . بارە ئابوورییە چاکەکەی وولاتەکە و دڵنیایی لەدانەوەی قەرز و سووەکەی ، نەیانهێشت سیستێمی قەرزی وولاتەکە کە لە گێژاو و غەرغەرەدا بوو ، داڕمێت . (87) ئەمە دەریدەخات ، کەهەتا زۆر وولاتی دەوڵەمەندیش لەژێر باری ئەرك و مەسرەفی گرانی سوپادا دەناڵێنن ، ئەوەش دەسەلمێنێت کە سەرکەوتن لەجەنگدا بە هەڵئاوسایی کیسە و باخەڵەوە بەندە و دیارە هۆڵەندە لەوانی دی دەوڵەمەندتر بووە .

جەنگ و پووڵ و دەوڵەتی نەتەوەیی

با سەرئەنجامەکانی ئەم بەندە پوختەکەین : لە پاش ساڵی 1450 وە ، ئیدی جەنگ وابەستە و جووتبەندی هاتنەکایەی دەوڵەتی نەتەوەیی بوو . (88) لەنێوان کۆتایی سەدەکانی پازدەهەم و حەڤدەهەمدا ، زۆربەی وولاتانی ئەورووپا نێوەندکارییەکی سیاسی و سەربازییان بەخۆوە دیت ، کە زێتر لە پادشایەك

یاخود میرێکی ناوچەییدا ، یاخود هەتا لە بازرگانێکی ئۆلیگارخیدا خۆی دەنواند.

ئەو نێوەندکارییە تا دەهات پەنای بۆ شێوە و شێوازی نوێ دەبرد بۆ باجسەندن و هێزێکی بیرۆکراتییانە بەڕێوەیدەبرد ، کە زۆر زێتر لەو سەردەمە گەشەکردووتر بوو ، پادشایەك ڕێبەریدەکردن و بەپوولی خۆیان و ملك و ماڵی خۆیان بەڕێوەدەچوون و لەشکری نیشتمانییش ، فیۆدالێك ئامادەی دەکرد و مشووری دەخوارد .

ئەو گەشە و گۆڕانکارییانەی بەسەر دەوڵەتانی نەتەوەیی ئەورووپادا هاتن ، هۆکاری زۆریان لەپشتەوەبوو : گۆڕانکارییە ئابوورییەکان ، بەشێکی زۆری سیستێمە فیۆدالە کۆنینەکەیان هەڵتەکاند و کردیان بەژێرەوە و زۆر دەستەوتاقمی جوداوازی کۆمەڵ ناچاربوون بەخۆدابێنەوە و لە چوارچێوەی پەیماننامە و ڕێککەوتننامەی نوێدا ئەرك و مافی خۆیان دیار و دەستنیشان بکەن . چاکسازییەکانی کڵێسە ، کە فەلەکانی بەپێی باوەڕی ئاینیی سەرکردەکانیان دابڕدابڕ دەکرد ، دەستەلاتی دنیایی و دەستەلاتی کڵێسەیان تێکەڵ و ئاوێتە کرد و بەوەش ئاینیان بەسەر ئاستی نەتەوەییدا سوو . پاشەکشەی زمانی لاتینی و دەستدانە بەکارهێنانی زمانی وولاتەکە خۆی ، لەلایەن سیاسەتبازان و پارێزەران و بیرۆکراتان و وێژەوانانەوە ، بوونە بنەمایەك بۆ ئەو گۆڕانکارییانە . ئەوەش بووەهۆی چاکبوونی جۆری پەیوەندییەکان و هەواڵگەریی و فراوانکردنی شێوازی ئاڵوویڵ و داهێنانی چاپ و چاپەمەنیی و دۆزینەوەی وولاتانی ئەوبەردەریا ، کە تەنها ڕێگەیان بۆ ئەوە خۆش نەکرد خەڵکەکە میللەتانی دیکە بناسن ، بەڵکە هەتا هەست بەجوداوازیی زمان و زەوق و کولتور و داب و نەریت و ئاینیشیان بکەن .

www.pertwk.com

ئالەو حاڵ و بارەدا ، سەیر نییە کە زۆر لە فەیلەسوفان و نووسەرانی ئەو سەردەمە ، دەوڵەتی نەتەوەییان بە دیاردەیەکی زۆر سروشتیی و باشترین شێوازی بەڕێوەچوونی کۆمەڵگە دادەنا . پێیانوابوو کە دەبێت مەودای دەستەلاتی فراوانتر بکرێت و بەرژەوەندییەکانی بپارێزرێت و فەرمانڕەوایان و خەڵکەکە پێکڕا گونجاو و تەبابن و بۆ باشترکردنی باری ژیانی میللەتەکە هەوڵبدەن .(89)

وەڵێ دیارە جەنگ و ئاکامەکانی ، هاندەر و دنەدەرێکی هێجگار بەهێزتربوون بۆ دروستبوونی دەوڵەتی نەتەوەیی وەك لەو بیروبۆچوونە فەلسەفییانە و ئەو گەشەکردنە کۆمەڵایەتییە هێدی و لەسەرخۆیانەی ڕسکاندیانن . زۆربەی میرەکان توانییان لەڕێگەی ئەو هێزە سەربازییەوەی هەیانبوو ، جێپێی خۆیان لەبەرامبەر خاوەن کارگە و کارخانە گەورەکاندا قایم بکەن و خۆبسەپێنن و یەکێتی سیاسی خاکی وولاتەکە و سەروەریی بپارێزن . لە کاتێکدا ئەو جەنگە زۆرانەی ڕوویاندا ، هەستی نەتەوایەتییان بووژاندەوە ، با بە بارە نەرێتییەکەشیدا بووبێت ، چونکە فێرە ڕق و کینەی کردن ، وەك ئینگلیز بەرامبەر ئیسپانیا ، سوێد بەرامبەر دانیمارك و یاخیبووە هۆڵەندییەکان بەرامبەر سەرگەورە هابسبورگەکانیان . هۆکارە سەربازییەکان ، یا باشترە بڵێین ، هۆکارە جیۆستراتیژییەکان ، بوونە ڕێگەخۆشکەر بۆ کێشانی سنووری نەتەوەیی یەکەیەکەی ئەو وولاتانە . هەر بەهۆی ئەو شەڕانەوەبوو ، تایبەت لەڕێگەی تەکنیکی نوێوە ، هێزی پیادە گەشەی کرد و قەلا و قوللەی پتەو و ئوستۆل دروستکران . ئەوانەش ئەو وولاتانەیان ناچارکرد پوولی زۆرتر خەرج بکەن و چاوگەی داهاتی زێتر پەیدابکەن . هەرچی دەربارەی خەرجی و مەسرەفی ئەو وولاتانە و جۆر و شێوازی ڕێکخستنی

سیستێمی باجیان و پەیوەندیی نێوان پادشایان و ڕەعییەتەکانیان لەسەردەمی مۆدێرنەی زووی ئەوروپادا ، بگوترێت ، تەواو روون نابێت ، هەتا بیر لە کێشە و ململانێ سەربازییەکانیان نەکەیەوە و نەیانهێنییە پێشچاوی خۆ . (90)

سالآنی کۆتایی سەردەمی دەستەلآتی ئێلیزابێتی ئینگلتەرە و فیلیپی دووهەمی ئیسپانیا ، سێ لەسەر چواری سەرجەم مەسرەف و خەرجیی وولآتەکە بۆ جەنگ ، یاخود قەرزدانەوەی جەنگ ، تەرخاندەکرا . بێگومان ، چالاکییە سەربازیی و دەریاییەکان ، خۆشترین گەشتی ئەو وولآتە نەتەوەییە نوێیانە نەبوون ، لێ دیارە گرانبەهاترینیان و پێویستترینیان بوون .

دیارە ناشێت خۆ بەهەڵەدا بەرین و جۆری تەکنیك و شێوازی باج کۆکردنەوە و پێکەوەنانی ئوستۆل و دامەزراندنی ئامرازەکانی پەیوەندیی و بەکێشکردنی لەشکر لە سەدەکانی 16 و 17 دا ، دەگەڵ شێواز و تەکنیکی هێرشەکەی سەر نۆرماندیی 1944 دا بەراورد بکەین .

وەك شیکردنەوەکانی پێشتر روونیانکردەوە ، هێز و ئامرازە سەربازییە مۆدێرنەکانی ئەودەمی ئەوروپا ، هێجگار گرانبەها بوون و زۆر لەسەر ئەو وولآتانە کەوتن . دامەزراندن و ڕێکخستنی سوپایەك لەو دەمەدا ، مەسەلەیەکی سەخت و ترسناك و تۆقێنەر بوو . کۆکردنەوەی سەرباز و نادڵسۆزیی بەکرێڕاگیراوان و کەمیی ئازووخە و کێشەی گواستنەوە و هاتوچۆ و نەبوونی چەك و تفاقی چاك و تەواو ، زۆر فەرماندەیان گەیاندە سنووری نووچدان و کۆڵدان . هەتا گەر پووڵ و دراوی تەواویش هەبا ، گەندەڵیی و بەفیڕۆدان ، پشکی خۆیان دادەقەپاند و بەشێکیان تالآندەکرد .

www.pertwk.com

کەواتە سوپا ، ئامراز و هێزێك نەبوو ، کەدەوڵەت بتوانێت تاسەر ، پشتی پێببەستێت و حسێبی خۆی لەسەر هەڵچنێت . هەر هێندەت دەزانی بەهۆی بێ ئازووخەیی و بێ بژێوی و کەم تفاقی و بێ پووڵییەوە ، بەشێکی سوپا یاخیدەبوون و ڕێشمەیان دەپساند . هەربۆنموونە لەنێوان سالآنی 1572 و 1607 دا ، هێزی فلاندەرە ئیسپانییەکان ، تێکڕا 46 جار یاخیی بوون . دیارە سوپای جەنگاوەر و شەڕکەری وەك ئۆردووی سوێد لە ئاڵەمانیا و لەشکرە نموونەییە نوێکەی کرۆموێڵیش هەر جارجارە سەرکێشییان دەکرد و یاخیی دەبوون ، با بەو ڕادەیەش نەبووبێت . ئەوەتا ریچیلیۆ ، لە وەسیەتنامەکەیدا ، دەنووسێت :

" مێژوو گەلەك لەشکرمان وەبیردێنێتەوە ، کە زێتر کەموکووڕیی و ئاژاوە دایوەشاندوون و دایڕزاندوون ، نەك دوژمن . بۆخۆم سەرنجماوە و بۆمدەرکەوتووە ، هەرچی چالاکییەکانی سەردەمی خۆم هەیە ، بەدەست ئەو کەموکووڕییانەوە نالآندوویانە " . (91)

کێشەی تفاق و مووچە و ئازووخە ، تین و تاوی لەسەر گشت لایەنەکانی توانای سەربازیی هەیە . وەك مێژوونووسێك دەگێڕێتەوە : هێرشە فریودەر و پەلەکەی ئۆردووی گوستاف ئادۆڵف بۆ سەر ئاڵەمانیا ، لەبریتی ئەوەی پلانی ستراتیژی سەربازیی کلاوس ڤیتشانە ڕێنماییکەر و جڵەوکێشی با ، هەر خەریك و سەرقاڵی خۆراك و بژێو پەیداکردن بوو و ئەوە سیمایەکی زەقی ئەو لەشکرە گەورە و گرانە بوو . (92) زۆر پێش گوتە نەستەقەکەی ناپلیۆنیش ، فەرماندەکان دەیانزانی ، " لەشکر تەنها بە وورگ ڕێدەکات " .

لێ ئەو سنوور و مەودا جەسەدییەش ، لەسەر ئاستی بنەما نەتەوەییەکە هەڵدەچوو ، تایبەت گەر پەیوەندیی بە پوولْ پەیداکردنەوە هەبا ، بۆ جەنگ . هیچ وولاٌتێك ، چەندە مەزنیش با ، بەتەنها خۆی ، ئەرك و مەسرەفی شەڕی گەورەی پێهەڵنەدەسووڕا . چەندێك باجی زۆرتر و نوێتریشیان سەندبا ، هێشتا هەر درز و شەبەقێکی گەورە دەکەوتە نێوان داهات و خەرجییەوە . ناچار دەوڵەت ، بۆ پڕکردنەوەی ، دەکەوتە قەرز و قۆڵە لە بانقەوانان ، یاخود وەك پاشتر بازاڕی دراوی رووکەش دادەمەزرا و سەودا و مامەڵەی بە قەرزی حوکومەتەوە دەکرد .

ئەو ئەرك و مەسرەفە زۆرە ، بەردەوام حوکمڕانانی ناچاردەکرد قەرزدانەوە راگرن و دراو و پووڵی قەڵب و بێبڕشت بخەنە بازاڕەوە و پەنا بۆ چارەسەری ناچاریی بەرن ، کە ماوەیەکی کورت ئاهێکی بەبەردا دەهێنانەوە ، لێ لەمەودایەکی دووردا ، زیانێکی زۆری پێدەگەیاندن . قوماندانەکانیان هەمیشە لەخەمی ئەوەدا بوون هێزەکانیان چاك رێکخراو بن و لە ئاژاوە و یاخیبوون بەدووربن و ئالیکی چاك بە ئەسپەکانیان بدەن ، حوکومەتەکانیشیان هەمیشە لەبەردەم هەڕەشەی " لە دەستەوە بۆ دەم " دا بوون . ئەو کاتانە ، پادشایان و فەرمانبەرەکانیان ، ناچاری پەنابردن بۆ دۆزینەوەی رێگە و ئامرازی نوێی نائاسایی باجسەندن دەبوون و بەزۆری زۆرداری قەرزیان لە کلێسە و خەڵکی دەوڵەمەند دەسەند و سەوداومامەڵەیان دەگەلْ بانقەوانان و بازرگانانی چەکدا دەکرد و جارجارەش دەستیان بەسەر ئەو کەشتییە بازرگانییە بێگانانەدا دەگرت ، کە کالاٌ و کەلوپەلی دانسقە و گرانبەهایان دەگواستەوە ، بەوە دەستیان دەنایە بینی زۆرکەس . ئەو تێزانەی لەم بەندەدا پێشچاوخان ، باس لەوە ناکەن کە هابسبورگەکان لەو

www.pertwk.com

بوارانەدا سەرنەکەوتن و هێزەکانی دی چاك بۆیان چووەسەر . لەو بەڵگانەدا ، هیچ دژوارییەکی تێدا نییە گەر بە جوداوازییەکی کەم لەنێوان سەرکەوتن و ژێرکەوتندا قنیات بکرێت . (93) هەموو وولاٌتەکان ، بە هۆڵەندەشەوە ، لەڕێگەی جەنگی بەردەوام و چالاکییە دەریاییەکانیانەوە ، چەندین جار سەروەت و سامانیان خاشەبڕ بوو .

یەکەیەکەی ئەو وولاٌتانە ، تووشی کێشە و گێچەڵی دارایی و یاخیبوونی سوپا و بێ تفاقی و کەمی ئازووخە و پێداویستیی و بەربەرەکانێی باجی زۆر هاتن . هەروەك لە یەکەم جەنگی جیهانییدا ، ئەو سالاٌنەش ، گشت لایەنە شەڕکەرەکان ، ووزەیان داچۆڕا و هێزیان لەبەر بڕا . لە سالاٌنی کۆتایی شەڕی سی ساڵەدا ، دەرکەوت ، هیچ لایەن و بەرەیەکی وەك گوستاف ئادۆلف و ڤالنشتاین ، لەتوانایاندا نەمابوو چیدی لەشکری گەورە و بەهێز بۆ بەرەکانی شەڕ بەرێخەن ، چونکە سەرباز و پووڵیان نەمابوو . سەرکەوتنی هێزەکانی دژە هابسبورگیش ، ئەو شەوق و رەونەقەیان نەمابوو و بە ئاستەم دەیانتوانی هاوکێشیی بنەما و پێداویستییەکانی سوپا و توانای هێزەسەربازییەکانیان راگرن . لانی کەم ، بڕێك لەو هێزە سەرکەوتووانە هەستیاندەکرد کە چیدی ناشێت بێ پەروا لەدەمی میللەت بگێڕدرێتەوە و بۆ بواری سەربازیی خەرجکرێت . با نابەدڵیش بووبێت ، لەوە تێگەیشتن کە بازرگانان و پیشەوەر و جووتیارانیش هێندەی ئەفسەرانی پیادە و ڕم بەدەستان پێویست و گرنگن . وەلێ رادەی هێز و توانای ئابوورییان لەچاو هابسبورگەکاندا کز و لاوازتر بوو . وەك هێرتزۆگ ڤێلینگتۆن گوتی : "

مەخابن لەو ڕووبەڕووبوونەوەیەدا ، دەستکورتیی بەلاّ و نەهامەتیی گەورەیان بوو و پشتی شکاندن " .

3- باری دارایی و جوگرافی و ئاکامی شەڕەکانی: 1660 – 1815

هەڵبەت مۆرکردنی ڕێککەوتننامەی ئاشتیی پیرێنا ، نە کۆتایی بە ململانیّ و مێملاّیەتی نێوان زلهێزەکانی ئەودەمی ئەوروپا هێنا و نە ئەو خووەی پێتەخرکردن کە کێشەکان هەمیشە بەشەڕ چارەسەربکەن . بەلاّم ئەو جەنگە نێودەوڵەتییەی لەپاش 1660 ەوە نیو سەدەی خایاند ، لەگەلەك ڕووەوە لەو

www.pertwk.com

جەنگانەی صەدان ساڵی پێشووتر جوداواز بوو ، ئەو جوداوازییانە قۆناغێکی نوێی گەشەی سیاسی جیهانی لێکەوتەوە .

زەقترین سیمای ئەو شەڕەزرتانێیەی زلهێزەکانی پاش 1660 ، سەرهەڵدانی سیستێمێکی چەند جەمسەریی وولاّتە ئەوروپاییەکان بوو ، کە هەریەکەیان بڕیاری شەڕ ، یاخود ئاشتیی لەبەر ڕۆشنایی بەرژەوەندیی میللیدا دەدا ، نەك بەرژەوەندیی نامیللییانە ، یاخود ئاینییانەدا . دیارە ئەمەش دیاردەیەکی لەناکاو و ڕەها نەبوو ، چونکە بەر لە 1660 یش ، وولاّتە ئەوروپاییەکان بۆ مسۆگەرکردنی بەرژەوەندییە دنیاییەکانیان ، بەردەوام پێکدا هەڵدەقژان ، هەروەك چۆن لە سەدەی 18 دا تۆمەتبارکردنی ئاینیی ، گڕی گەڕی چەندین شەڕی خۆشکرد . لیّ ئیدی خەسڵەتی سەرەکیی قۆناغی 1519 – 1659 ، سەردەمی جەمسەری هێزەکانی هابسبورگی ئوتریش و ئیسپانیا ، کە بەگژ بەرەی پرۆتستانتیی چەندین وولاّتدا دەچوون و یەکێك لەوانە فەرەنسابوو ، بەسەرچوو و چەندین سیستێمی کراوەتر و جەمسەری کورتخایانتر جێگەیانگرتەوە . ئەو وولاّتەی لەم جەنگەدا نەیار و لەبەرەی دوژمندا بوو ، دوورنەبوو سبەی سەنگەر نەگۆڕیّ و نەبێتە هاوبەرە . بۆیە لەسیاسەتدا زێتر پشت بە واقیعی سیاسی گۆڕراو دەبەسترا ، نەك باوەڕی ڕەگداکوتاوی ئاینیی . ئەو هەڵبەز و دابەزەی دیبلۆماسێتی و جەنگ لەو قۆناغە لەرزۆك و سەردەمی سیستێمی فرە جەمسەرییەدا بەخۆوەی دیت ، شتێکی نوێ نەبوو ، بەڵکە کۆنینە و ئاسایی بوو، ئەوەبوو چەندین هێز تێیدا دارمان و چەندینی دی تێدا هەڵگران .

بەدرێژایی نیوسەدە لە ململانێ و مێملاّیەتی نێودەوڵەتیی ، کە لە کاتی دەستەڵاتگرتنەدەستی لودڤیکی چواردەهەمەوە لە ساڵی 1660- 1661 دا ، تا تێکشکانەکەی ساڵی 1815 ی ناپلیۆن لە واتەرلۆ ، گەلەک لەو میللەتانەی لەپێشی پێشەوە بوون ، وەك ئیمپراتۆرێتی عوسمانی و ئیسپانیا و هۆڵەندە و سوێد ، لە کەمی و کزییان دا و داخزان و کەوتنە ریزی دواترەوە ، پۆڵەنداش کەوتە تارماییەوە و گومبوو. وەڵێ هابسبورگانی ئوتریش ، لەرێگەی گەلەك شێوە و شێوازی جۆربەجۆر و خۆگونجاندنەوە ، لەمیراتیی خاکەکانیاندا ، توانییان بگەنە ریزی پێشی پێشەوە . هەروەها لە باکووری ئاڵەمانیاش پرۆیسییە براندنبورگییەکان ، لە حاڵوبارێکی کەم هیواوە ، گەیشتنە لوتکە . لەخۆرئاواشەوە ، فەرەنسا لەناکاو هێزی سەربازیی خۆی بەڕادەیەك پەرەپێدا ، کە بووە یەکەهێزی ئەورووپا . بەلای زۆر لەچاودێرانەوە ، ئەویش بەشێوەی شەش مانگێك لەوەبەری هابسبورگەکان ، وەك هێزێکی لەبننەهاتوو دەهاتەبەرچاو . توانای فەرەنسا بۆ ژێرچەپۆکخستنی بەشی خۆرئاوای ناوەندی ئەورووپا ، تەنها بەکۆمەك و ئالیکاریی وولاّتانی هاوسێی سەردەریا و ووشکانیی هاوبەرەی هاتەدی ، کە هەموویانی تووشی گێچەڵی شەرێکی درێژخایان کرد ، وەك شەڕەکانی 1689- 1697 ، 1702- 1714، 1739-1748 ، 1756 – 1763 . ئەوەبوو لەسەردەمی ناپلیۆن دا ، هەمدیسان سەریهەڵداوە و بەشێوازێکی دی دەرکەوت و چەندین سەرکەوتنی مەزنی بەدییهێنا ، کە تەنها بەیەککەوتنی چوار زلهێز لەعۆدەی هاتن و کۆتاییان بەو هەرشە و مەرگەساتە هێنا . هەتا لەگەرمەی تێشکانەکەی 1815 شیدا ، فەرەنسا هەروەك یەکێك لەوولاّتە ئەورووپاییە لەپێشەکان مایەوە . لە سەدەی

www.pertwk.com

هەژدەهەمدا ، لە نێوەندی ئەورووپا ، لەنێوان فەرەنسا لەخۆرئاواوە و هەردوو وولاّتی پرۆیسی و ئوتریشی لە خۆرهەلاّتەوە ، هاوسەنگییەکی سێکوچکە دروست بوو .

لێ گۆڕانکاریی راستەقینە و گرنگ لە سیستێمی زلهێزەکانی سەدەی هەژدەهەمدا ، لە گۆشە و کەنارەکانی ئەورووپا و دووردا روویاندا . برێك وولاّتانی ئەورووپای خۆرئاوا ، بەردەوام خەریکی گۆڕین و فراوانکردنی گۆشە و کەنار و سنووری لەرزۆکی ناوچەی دەستەلاّتیان بوون ، تایبەت لە وولاّتە گەرمەکانی وەك هندستان و خوارووی خۆرهەلاّتی ئاسیا و باشووری ئەفریقیا و هەتا لەو ئوستراليا زۆر دوورەشدا . ئینگلتەرە یەکێك بوو لە سەرکەوتووترین وولاّتانی کۆلۆنیالیستی ئەوسەردەمە . لە بواری سیاسەتی ناوخۆدا ، تۆکمە بووبوو ، ئەوەش پاش ئەوەی ساڵی 1688 ، یاقووبی دووهەم لابرا و ڤیلهێلم و ماریای لەجێگە دانرا و هەرچی توانای ئێلیزێبێتانەی هەبوو ، وەك زلهێزێکی دەریایی ئەورووپایی ، خستییەگەڕ . هەتا ساڵانی 1770 کانیش ، ئەو کاتەی ئینگلیز رێشمەی کۆنترۆڵی کۆلۆنییەکانی باکووری ئەمریکای لەدەست ترازا و وولاّتە یەکگرتووەکان وەك هێزێکی سەربەخۆی بەرگەگرتوو ، بە توانایەکی ئابووریی چاکەوە ، هاتە مەیدان . لە ماوەیەکی کەمدا توانرا بەر بە بەرفراوانکردنی ناوچەی دەستەلاّتی ئینگلیز لەدنیادا بگیرێت . ئەوەی رووسیاش لەسەدەی هەژدەهەمدا کردی ، مایەی سەرسووڕمان بوو . ئەوەبوو لە قوڵی خۆرهەلاّت و باشوورەوە بەرەو هەردە و دەشتاییە سەوزەکانی ئاسیا ، ملینا . لەگەڵ ئەوەشدا کە روسیا و ئینگلتەرە کەوتبوونە دوو گۆشەی دوورلەیەکدییەوە ، ئەم لەخۆرهەلاّت و ئەو لەخۆرئاوا ، لێ

چارەنووسی نێوەند و ناوەڕاستی ئەورووپاش بەلایەنەوە گرنگ بوو . ئینگلتەرە ، لەڕێگەی پەیوەندیی پادشایانەی بە هانۆڤەرەوە ، ئەوەش پاش تاج لەسەرنانی جۆرجی یەکەم لە 1714 دا ، دەستی لە سیاسەتی ئاڵەمانیا وەردەدا ، روسیاش لێبڕابوو سنوور و مەودایەك بۆ چارەنووسی پۆلەندای هاوسێی دابنێت . هەردوك حوکومەتی لەندەن و سانت پیتەرسبورگ ، هەمیشە لەهەڵپەی ئەوەدابوون ، هاوسەنگیی کێشی هێزەکانی کیشوەری ئەورووپا راگرن و ئامادەبوون بۆ دابینکردن و مسۆگەرکردنی بەرژەوەندییەکانی خۆیان ، بەپێی ئەو هاوسەنگییە هەڵمەت بەرن و دەست تێکەڵ بکەن . بەواتایەکی دی ، سیستێمی دەوڵەتانی ئەورووپا ، بەرەو پەیدابوون و سەرهەڵدانی پێنج زلهێز رەوتی دەکرد ، ئەوانیش فەرەنسا و ئیمپراتۆرێتی هابسبورگ و پرۆیسییەکان و ئینگلتەرە و رووسیا بوون . لەتەك ئەوانیشدا چەندین هێزی گچکەی دی هەبوون ، وەك ساڤۆیەن و برێك وولاتی هێزدالەنگیوی وەك ئیسپانیا . (1)

هۆکەی چ بوو کە ئەو پێنج هێزە ئاوها لەو دەمەدا پەیدابوون و کەوتنە ریزی پێشی پێشەوە ؟ تەنها پشتبەستن بە بەڵگە و بیانووی توانا و هێزی سوپاییان ، داد نادات و تینوێتی ناشکێنێت . بۆ نموونە ناتوانین باوەڕ بەوەبکەین کە دارمانی برێك زلهێز و سەرهەڵدانی برێکی دی ئەو دەمە ، بەزۆریی بۆ ئەو گۆڕانکارییانە دەگەڕێتەوە کە لەبواری سوپایی و تەکنۆلۆژیای دەریاییدا روویاندا ، کە دوور نییە وولاتێك لە یەکێکی دی باشتر قۆستبێتییەوە و سوودی زێتری لێوەرگرتبێت . (هەر بۆنموونە ، پەیدابوونی گەمێی جەنگیی بەهەڵم بزواو لە 1860 بەدوا ، ئینگلتەرە سوودی زێتری لێوەرگرت وەك لە فەرەنسا ، چونکە

www.pertwk.com

ئەم خەڵووزی بەردیی زۆرتری هەبوو ، ئەو کەمتر) . لەبواری تەکنیکی چەکسازییدا ، چاکسازیی زۆر روویدا ، بۆ نموونە داهێنانی ساچمەزەن بە خۆی و نێزەی سەریەوە ، باوی رم و رمبەدەستانی نەهێشت . تۆپ بزواوتر کرا ، تایبەت ئەو تۆپانەی سالآنی 1760 گریبەڤال لە فەرەنسا دایهێنان ، یاخود تۆپی کورت و خڕەڵەتر و کەم مەوداتری سەر گەمیّ و کەشتییەکان ، کە بە کارۆنێد ناسرابوون ، (چونکە کۆتایی 1770 کۆمپانیای کارۆنی سکۆتلەندی دایهێنا) ، توانای جەنگینی کەشتی و گەمێکانی هێجگار برەو پێدا . دیارە چاکسازیی لەتاکتیك و بیر و ئەندێشەی شەڕدا و زۆربوونی ژمارەی دانیشتووان و زیادبوونی بەروبوومی ئابووریی و کشتوکاڵیی ، بواری رێکخستنی لەشکر و تیپ و دەستەی زێتری سوپای رەخساند و کێڵگەکانی کۆتایی سەدەی هەژدەهەمیش ، بژێو و ئازووخەی تێر و تەسەلتری بۆ دابینکردن . دەبێت ئەوەش بڵێین ، کە لەشکرەکەی ویلینگتۆن لە 1815 دا ، جوداوازییەکی ئەوتۆی نەبوو دەگەڵ ئەوەکەی مارلبۆرۆی 1710 دا و ئوستۆلەکەی نیلسۆن لەرووی تەکنۆلۆژییەوە ، زۆر لەوانە کەمترنەبوو کە لە بەرامبەر گەمیّ جەنگییەکانی لودڤیگی چواردەهەمدا وەستانەوە..(2).

رەنگە گرنگترین گۆڕانکاریی لەبواری سەربازیی و هێزی دەریایی سەدەی هەژدەهەمدا ، لایەنی رێکخستنەکەیان بووبێت ، هەڵبەت بەتێخوێندنەوەی جموجۆڵ و چالاکییە زۆربووەکانی وولاتەکانیان . بێگومان چاکترین نموونە بۆ ئەوە فەرەنسای سەردەمی لودڤیگی چواردەهەم بوو ، کە وەزیرەکانی وەکی کۆلبێرت و لێتالیێر و ئەوانی دی ، هەرچی لەتوانایاندا بوو کردیان ، بۆئەوەی

جێپێ و هێزی پادشا لەووڵاتدا پتەو تر و نێوناوبانگی لە دەرەوەدا درەوشاوە تر بێت . دامەزراندنی وەزارەتی جەنگ لەفەرەنسا ، بەو هەموو کارگێڕ و کارمەندەوە ، کە خەریکی سەرپەرشتیکردنی دارایی و مشوورخواردنی بژێو و تفاق و ئازووخە و رێکخستنی تیپەکانی بوون و مارتینێش وەك پشکنەری گشتیی ، رێبازێکی نوێی مەشق و راهێنان و دیسپلینی سەپاند و سەربازگە و تیمارخانە و عەمار و گەنجینەی زۆری بۆ دروستکردن ، تا پەکیان لەسەر هیچ نەکەوێت و ببنە لەشکرێکی کوك و تەییار . لەتەك ئەوەشدا ئوستوڵێکی مەزنی چاکرێخراوی دامەزراند و ئەوانی دیکەشی ناچارکرد ، گەر بیانەوێت لە رەوت و کاروانەکە بەجێنەمێنن ، چاوی لێبکەن . پێدەچێت قۆرخکردن و بیرۆکراتکردنی لەشکر و سوپا و هێزی سەربازیی لەلایەن دەوڵەتەوە ، بەشێکی سەرەکیی بووبێت لەو هەنگاوەی بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی نرا و مەسەلەکە چەند لایەنە بوو ، چونکە ئەو هێز و توانایە و ئەو سەروەت و سامانە زۆرەی ووڵاتەکە ، ئەندازەیەکی ئەوتۆ هەستی سەربەخۆیی دایە سوپا و لەشکر ، کە سەدەیەك لەوەبەر نەیانبوو . مەسەلە تەنها دامەزراندنی لەشکرێکی لێوەشاوە و ئوستوڵێکی مەزن نەبوو ، بەڵکە دابینکردنی هەموو پێداویستییەکانیشیان بوو بەگشت خزمەتگوزارییەك و بەدامەزراندنی ئەکادیمیای سوپایی و سەربازگە و کارخانەی کەشتیوانی و کارمەند و کارگوزاری زۆر و زەوەندییەوە . ئیدی ئەو هێزە ، هێزێکی نەتەوەییانە بوو ، چ لە ووڵاتانی ژێردەستەڵاتی ملهوڕەکانی ئەورووپای خۆرهەڵاتدا ، یاخود لە ئینگلتەرەی بە پارلەمان کۆنترۆلکراودا ، یان لە لایەن هێزە دیماگۆگییە شۆڕشگێڕەکانی پاشانی فەرەنساوە بووبێت . (3)

www.pertwk.com

وەلێ ئەو چاکسازییە چاکانە لەبواری رێکخستندا ، لەلایەن ووڵاتانی دیکەشەوە ، شیاوی لاساییکردنەوە و کۆپیکردن بوون ، هەرچەندە هیچ گەرەنتییەکیش نەبوو بگەنە ئەو ئاستە ، (باشترین نموونە ، ئەو گۆڕانکارییانەبوو کە پێتەری گەورە ، پاش 1698 ، لە ئۆردووی رووسدا کردی و ماوەی بیست ساڵێك پێوەی خەریك بوو) .

بۆ روونکردنەوەی پێگەی زلهێزەکان لەساڵانی 1660- 1815 دا ، تێخوێندنەوەی دووهۆکاری دیکە ، زۆر لە هۆکارە سەربازییە رووتەکە گرنگترن ، ئەوانیش باری دارایی و باری جوگرافیایین . کەسەرنج لەو دوو هۆکارە دەدەین ، دەبینین هەردووکیان کاریگەرییەکی زۆریان لەسەر یەکدی هەبووە .

شۆڕشی دارایی

وەك لە بەندی پێشتردا باسکرا ، نرخ و بایەخی دارایی و دامەزراندنی بنەمایەکی ئابووریی تۆکمە و پتەو و بەپیت و بەبڕشت ، لەکن میرەکانی سەردەمی رێنەسانس روون بوو . سەرهەڵدانی رژێمە پادشایەتییەکان لەسەدەی هەژدەهەمدا ، بەو توانا سەربازییە زۆرە و ئەو ئوستۆلە جەنگییە گەورانەوە ، ناچاری کردن مشووری ئەوەبخۆن کە سەرچاوەیەکی ئابووریی و دەزگایەکی دارایی پەیداکەن ، تا پووڵی پێویستیان بۆ دابین بکات و ئەرکی بەڕێوەبردن و رێکخستنیشی بگرێتە ئەستۆ . (4) لەگەڵ ئەوەشدا ، هەر حەوت جەنگە ئینگلۆ فەرەنسییەکانی نێوان 1689 و 1815 ، بەهەمان شێوەی یەکەم جەنگی جیهانیی ، گشتیان جەنگی ووزەکوژ و هێز هەڵچۆڕێنەر بوون . سەرکەوتوو هەمیشە ئەو لایەنە ، یاخود ئەو بەرەیە بوو کە پشتیوانیی ئینگلتەرە یاخود فەرەنسای کردووە و لەتوانایدا بووە مشووری قەرزی بخوات و ئازووخە و پێداویستیی بەبەردەوامیی بۆ مسۆگەر بکات . درێژەکێشانی جەنگەکان خۆی لەخۆیدا ، ئەو راستییە دەسەلمێنێتەوە ، کە ئەو جەنگانە جەنگی چەند هاوبەرەیەك بوون ، چونکە لایەنی شەڕکەر ، هەر کە خەزێنەی خۆی بەبەتاڵی دەدیت ، چاوی دەگێڕا و هەوڵیدەدا هاوبەرەیك پەیداکات ، تا بە قەرز و پشتیوانیی ئەو ، بتوانێت درێژە بەشەڕەکەی بدات . ئەوەی هەردوکلا بۆ ئەو جەنگە گرانکەوتوو و دژوارە پێویستیان پێبوو ، پووڵ و پووڵ و پووڵ بوو . ئالەو حاندەوە کۆتایی سەدەی حەڤدەهەم و سەرەتای سەدەی هەژدەهەم ، ئەو دیاردەیە هاتەکایەوە کە بە " شۆڕشی دارایی " ناونرا ، (5) کاتێك هەندەك وولاتی ئەوروپای خۆرئاوا سیستەمێکی تاڕادەیەك گەشەکردوویان

www.pertwk.com

بۆ بانق و دارایی و ئابووریی خۆیان دانا، تاوەکو حسابی مەسرەف و خەرجیی جەنگی خۆیانی پێڕێکبخەن .

جگە لە دنەدەرە سەربازییەکان ، هۆکارێکی دیکەش لەپشت پەردەی ئەو گەشە داراییەوە بوو ، ئەویش کەمی و ناوازەیی پارە و پووڵە بەهادار و بەنرخەکان بوو، تایبەت پێش دۆزینەوەی کانەزێڕە دەوڵەمەندەکانی بەرازیلی ژێردەستەی پۆرتوگال لە 1693 دا . ئەوەبوو لە سەدەکانی 17 و 18 دا ، تا بازاڕی بازرگانیی ئەوروپا دەگەڵ خۆرهەڵاتدا چڕتر و فراوانتر دەبوو ، زێڕ و زیوی زێتر هەڵدەڕێژرا ، کەچی کاسب و بازرگانان هەر هاوار و داد و فیغانیان بوو لەدەست کەمیی دراو .

سەرەڕای ئەوەش ، گەشەکردنی بەردەوامی بازرگانیی ئەوروپا ، تایبەت بەرهەمە گرنگەکانی وەك کوتاڵ و پێداویستییەکانی کەشتی و کەشتیوانیی ، رێگەی ئەوەیان خۆشکرد کە هێدی هێدی بازاڕە هەمیشەیی و نێوەندە بازرگانییەکان ، جێگەی بازاڕە وەرزی و کاتییەکانی سەدەی ناوەڕاستی ئەوروپا بگرنەوە و رێك و پێکی باڵبکێشێت و بازرگانان فێرە پێشبینی و هەڵسەنگاندن و بڕیاردان ببن و بۆ ئەوەش پێویستیان بە پارەووردکردنەوە و دابینکردنی پووڵ و کومپیالە و چەکی زێتر دەبوو . تایبەت لەشارەکانی وەك لەندەن و ئەمستەردام و لیۆن و فرانکفۆرت و ئەوانی دیدا ، ژمارەیەکی زۆر قەرزدەر و بازرگان و زێڕینگەر و (کە زۆربەی جار قەرزیان بەخەڵکیی دەدا) ، سەڕاف و بۆرسەگەر پەیدابوون کە سەودا و مامەڵەیان بە چەك و کومپیالە و کاغەزە بەهادارەکانەوە دەکرد و چەندین داو و دەزگەی دراوییان پێکهێنا . ئەو سیستێمی بانقەوانییەی لەسەردەمی رێنیسانسەوە لە ئیتالیا دەستیدرایە ، تادەهات زێتر دەچەسپا و دەزگەی دراو و دارایی تایبەت و

گشتیی لێدەکەوتەوە و هێدی هێدی بووە سیستێمێکی نەتەوەیی و نێونەتەوەییانەی قەرز و قەرزکاریی و بووە یەکێك لەدینگە پتەوەکانی سەردەمی زووی سیستێمی ئابووریی نوێی جیهان .

کاریگەرترین و بەهێزترین هاندەری ئەو " شۆڕشە داراییە " ی ئەوروپا ، جەنگ بوو . هەرچەندە جوداوازیی نێوان ئەرك و مەسرەفی جەنگ ، چ لەسەردەمی فیلیپی دووهەم و چ لە سەردەمی ناپلیۆندا ، تەنها لەبڕی پارەکەیدا بوو ، لێ ئەوەش خۆی لەخۆیدا ، سەرنجڕاکێشە . بابڵێین شەڕێکی سەدەی شازدەهەم ، سالأنە چەند ملوێن پاوەندێکی تێدەچوو ، لەکۆتایی سەدەی حەڤدەهەمدا ، دەیان ملوێنی دەویست ، لە دەمەدەمی کۆتایی جەنگەکانی ناپلیۆندا ، لەسەر هەرلایەك لەلایەنە شەڕکەرەکان ، سالأنە نێزیکەی صەد ملوێن پاوەندێك دەکەوت .

داخۆ ، ئەو تێکهەڵقژان و پێکداهەڵپژانە بەردەوامەی زلهێزەکانی ئەوروپا ، بۆ پێشکەوتنی ئابووریی و گەشەی پیشەسازییان ، بەسوود یاخود بەزیانیان شکایەوە ، مەسەلەیەکە ناتوانرێت گردەبڕ وەرامبدرێتەوە . وەرامەکەی تاڕادەیەکی زۆر بەوەوەبەندە ، داخۆ گەشەکردنی تێکڕایی وولأتەکە ، یاخود ڕێژەی گەشەکردنی باری ژیانی و ڕێژەی هێز و توانای ، لەپێش و لەپاش کێشەیەکی درێژخایاندا هەڵدەسەنگێنین و کامەیان مەبەستە . (6) پێدەچێت ، هەتا گەشەکردووترین و مۆدێرنترین وولأتی سەدەی هەژدەهەمیش ، ئەرك و مەسرەفی هیچ جەنگێکی ئەو سەردەمەی بە داهاتی ئاسایی خەزێنەی خۆی پێهەڵنەسووڕابێت . جگەلەوە ئەو باجە زۆرەی دەسەندرا ، با سەندنیشی لەتوانادا

www.pertwk.com

با ، دوورنەبوو ئاژاوەی لێنەکەوێتەوە ، تایبەت گەر وولأتەکە لەبەردەم هەڕەشەیەکی دەرەکییدا با .

بەوپێیە ، چار نەبوو ، تەنها ڕێگە ، بۆ دابینکردنی ئەرك و مەسرەفی جەنگ ، قەرز بوو ، سا ئیدی بە چەك و کومپیالە با ، یاخود پۆست و وەزیفە فرۆشتن ، یاخود قەرزی درێژخایانی دەوڵەت ، ئەویش بەتێنانی هەموو ئەو سەرچاوانەی پووڵ و سووی بۆ دەوڵەت دابیندەکرد . هەر لەگەڵ گەیشتنی پووڵ مسۆگەر دەبوو ، کارمەندان پووڵی هەموو ئەوانەیان دەدا کە پێویستییەکانی سوپایان دابیندەکرد ، وەك ئازووخە و کەشتیگەریی و کەلو پەل و هەتا مووچەی سەربازان خۆشیان . لە گەلەك ڕووەوە ، ئەو سیستێمەی ئەو پووڵە هێجگار زۆرەی قەرز دەکرد و دەمودەست سەرفی دەکردەوە ، بووە ئەو مووشەدەمەیەی سکڵی کاپیتالیزمی خۆرئاوا و دەوڵەتی نەتەوەیی گەشاندەوە و بڵێسەی پێپەیداکرد .

ئەو گەشەیە ، بەتێڕوانینی ئەوڕۆ هەرجۆرێك بنوێنێت ، دەبێت بڵێین سەرکەوتنی ئەو سیستێمە بەدوو هۆکاری سەرەکییەوە بەندبوو : یەکێکیان توانای سیستێمەکەبوو بۆ وەرگرتنی قەرز ، ئەوی دی پاراستنی متمانەی وولأتەکەبوو لەکن بازاڕەکانی دراو . لەو ڕووانەوە هۆڵەندای یەککەوتوو ، پێشەنگ بوو ، چونکە بازرگانان بەشێك بوون لە حوکومەتەکە و بەحەسرەتەوەبوون و لەخەمی ئەوەدا بوون ، دەوڵەت بەهەمان پرینسیپی سەرڕاستیی داو و دەزگە دارایی و دراوییەکان هەڵسوکەوت بکات و بجووڵێتەوە . بۆیە سەیرنەبوو ، کە حوکومەتی هۆڵەندا بەردەوام باجی زیاد دەکرد ، تا ئەرك و مەسرەفی حوکومەتەکەی پێدابینبکات و کەموکوڕییەکانی پێپڕبکاتەوە و لەتواناشیدا بوو قەرز بە

سوویەکی کەمتر پەیدابکات ، تا بڕی قەرزدانەوەکەی کەمتر بێتەوە . ئەو سیستێمەی لەلایەن زۆر لە دەزگە داراییە چالاکەکانی ئەمستەردامەوە پشتیوانیی لێدەکرا ، بەزوویی پایەوپلەی هۆڵەندای لەسەر ئاستێکی نێودەوڵەتی ، لە بواری ژمێریاریی و گۆڕینەوەی دراو و ووردکردنەوەی پووڵ و قەرزپەیداکردندا ، هەراوتر برد . ئەو حاڵەتە ، بنەما و کەشوهەوایەکی ئەوتۆی ڕسکاند ، کە قەرزی درێژخایانیش زۆر ئاسایی و سروشتیی بنوێنێت . بەو سەرکەوتن و پێشکەوتنانە ، ئەمستەردام بووە بنکە و چەق و نێوەندێکی زێدەبایی سەرمایە و کەوتە حاڵ و بارێکەوە کە بتوانێت پووڵ بخاتە بازاڕی دەزگەدراوییە بێگانەکانەوە و کۆمەڵێك قەرز بۆ کاتی شەڕ مسۆگەربکات و حوکومەتە بێگانەکان بۆی دابین بکەن . (7)

پێویست ناکات لێرەدا ئاکام و کاریگەریی ئەو چالاکییانە لەسەر باری ئابووریی هۆڵەندا بتوێژینەوە ، هەرچەندە ئاشکرایە ، کە ئەمستەردام بێ بنەما و پاشخانێکی پتەوی بازرگانیی و داهات و بەروبووم ، نە دەگەیشتە ئەو ئاستە و نە دەبووە بنکەیەکی دارایی کیشوەرەکە . دوورنییە ئاکامی درێژخایانی ئەو گەشەکردنە بەزیانی نەشکابێتەوە ، چونکە هۆڵەندا ، بە وەرگرتنی سوو لە قەرزەکانی حوکومەت ، بووبووە فیلەتەنێکی ئابووریی و بانقەوانەکانی ، لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەمدا چیدی مەیل و ئارەزووی ئەوەیان نەبوو ، پووڵ بخەنە پرۆژە پیشەسازییە گەورەکانەوە . ئاسانیی قەرزوەرگرتن ، حوکومەتی هۆڵەندای خستە ژێرباری قەرزێکی زۆرەوە ، قەرزێك کە تەنها بە کۆکردنەوەی باجی ناڕاستەوخۆ چارەدەکرا و ئەویش مووچە و نرخی گەیاندە ئاستێکی ئەوتۆ، کە توانای کێبەرکێیان نەمێنێت . (8)

بۆ بەڵگە و بیانووەکانی ئێمە زۆرگرنگە ئەوە بزانین ، کە هۆڵەندا بۆ قەرزی بێگانان ، کەمتر بایەخی بە ئاین یاخود ئیدیۆلۆژیی لایەنەکەی دی دەدا و گرنگ بەلایەوە پتەویی باری ئابووریی و سەرڕاستیی بوو لەقەرزدانەوەیدا . بەوپێیە ، ئەو مەرجانەی هێزە ئەورووپاییەکانی وەکی روسیا و ئیسپانیا و ئوتریش و پۆڵەندا و سوێد قەرزیان پێوەرگرتووە ، پێوەرێك بوون بۆ پتەوی باری ئابووریی و دڵنیایی قەرزدانەوە و ناووناوبانگیان لە سوو و سووداندا و بۆ پێشبینی ئەوەی لە جەنگی زلهێزەکاندا ، بەسەرکەوتوویی قوتاردەبن . بەوجۆرە شکاندنی نرخی دراوی پۆڵەندی لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەمدا و بەپێچەوانەشەوە ئەو توانا سەیر و زۆرجار لەبیرکراوەی خۆڕاگریی دەیانساڵەی قەرزی ئوتریش ، ئاوێنەیەکی باڵانمان و پێگەی ئەو وولاتانە رەنگپێدەدەنەوە . (9)

لێ باشترین نموونە ، پەیوەندیی تاك و لۆی نێوان توانای دارایی و هێز و ووزەی سیاسی ، هەردوك هێزە زەبەلاحە دژیەکەکەی ئەو سەردەمە ، ئینگلتەرا و فەرەنسان . ئاکامی کێشە و ململانێکانیان ، شەبەنگی خۆی بەسەر هاوسەنگیی تەواوی هێزە ئەوروپاییەکاندا هەڵدابوو و کاریتێکردبوون ، بۆیە ئەو کێشمەکێشە شایانی توێژینەوەیەکی وورد و دوور و درێژە .

لێکۆڵینەوەکان دەریدەخەن کە ئینگلتەرە لەسەدەی هەژدەهەمدا ، هێزێکی پیشەسازیی ، بەتوانای ، گەشەکردووی ، ئابووریی پتەوی ، خاوەن متمانەی قەرزپێدراو بووە و لەڕووی کۆمەڵایەتییەوە باری ژیانی خەڵکەکەی ڕوو لە

www.pertwk.com

پێشکەوتن بووە . فەرەنسا ، بەپێچەوانەوە ، لەڕووی سەربازییەوە ، بناوان و پێگەیەکی لەرزۆك و فشۆڵ ، لەڕووی ئابوورییەوە پاشکەوتە و لەسەربنەمای سیستێمێکی چینایەتی زرپ و زۆپ هەڵچوو ، کە پێدەچوو زۆر بەرگەنەگرێت و خۆی پێڕانەگیرێت . لەبڕێك ڕووەوە ، سیستێمی باجی فەرەنسا ، هیچی وای لەسیستێمی باجی ئینگلتەرە کەمتر نەبوو . سەرەڕای ئەوەش ، لەسەدەی هەژدەهەمدا ، هەندەك نیشانەی دەستپێکی شۆڕشی پیشەسازیی لەفەرەنسا دەچریسکایەوە ، هەرچەندە بنەما و پێداویستییەکان و ماددەخاوە گرنگەکانی وەك خەڵوزی بەردیی کەمتر لەبەردەستابوو . بەڵام پیشەسازیی چەك و تفاقی جەنگی چاکی هەبوو ، بە وەستای کارامە و کرێکاری شارەزا و خاوەنپیشەی زۆرەوە . (10) بەهۆی ئەو ژمارەی دانیشتووانە زۆرەی و ئەو زەوی و زارە کشتوکاڵییە فراوانەیەوە ، حاڵ و باری فەرەنسا گەلەك لە ئینگلتەرەی هاوسێی باشتر بوو . بە داهاتی حوکومەتەکەیی و گەورەیی لەشکرەکەی ، بۆڕی هەموو مێملەکانی خۆیی دابوو . ڕژێمە ڕەنگبۆڕێژراوەکەی ، بەبەراورد لەگەڵ سیستێمی پشتبەستوو بە سیاسەتی پارتایەتی ئینگلتەرا دا ، لەزۆر رووەوە لێوەشاوەتر و کاراتر دەینواند . بەوپێیە ، ئینگلتەرەی سەدەی هەژدەهەم ، کە لەوبەری کەناڵەکەوە دەیڕوانییە هاوسێکەی ، لاوازیی خۆی زێتر دەدی ، نەك بەهێزیی .

سەرەڕای ئەوانەش هەمووی ، ئەو سیستێمە داراییە لەپێشەی ئینگلیز هەیبوو ، بەسوودی شکایەوە و لەکاتی جەنگدا توانای سەربازیی برەو پێدەدا و لەکاتی ئاشتییشدا توانای ئابووریی و جێپێی سیاسی پتەوتر و سەقامگیرتر دەکرد .

هەرچەندە ڕاستە ، بەشێوەیەکی گشتیی سیستێمی باجی ئینگلیز لەسیستێمی

www.pertwk.com

فەرەنسی دواکەوتەتر بوو ، چونکە تاڕادەیەکی زۆر لەسەر بنەمایەکی ناڕاستەوخۆ هەڵچوو بوو ، نەك ڕاستەوخۆ ، لەگەڵ ئەوەشدا پێدەچوو لەکن خەڵکیی بەو ڕادەیە دزێو و قێزەون نەبووبێت . بۆ نموونە لە ئینگلتەرە ، باجڕەهنکەر و باجگر و نێوەندکارانی لەبابەتی ئەوانەی فەرەنسا نەبوون ، چونکە زۆر باجی ئینگلتەرە شاردراوە و نەبینراو بوون ، (وەك ئەو باجەی لەسەر کڕینی زۆر لە بەروبوومە سەرەکییەکان دانرابوون) ، یاخود ئەو باجەی بەناوی گومرگەوە لەبێگانان دەسەندرا ، وەك ئەو گومرگە گشتییە نەبوو کە بازرگانە فەرەنسییەکانی تووڕە و بێزار کردبوو و بووبووە تەگەرەیەك لەسەرەڕێی بازاڕ و بازرگانییدا .

باجی سەرەکیی ئینگلیز ، کە گرنگترین جۆری باجی ڕاستەوخۆی بەشێکی زۆری سەدەی هەژدەهەم بوو ، هیچ کەسی نەدەبەخشی و ئاوارتەی تێدا نەبوو و بۆ زۆربەی خەڵکەکە شاردراوە و هەستپێنەکراو بوو . ئەو باجە جۆربەجۆرانە ، لەکۆبوونەوەیەکدا ، لەلایەن دەستەیەکی هەڵبژاردەوە دەمەتەقێیان لەسەرکرا و دەستنیشانکران و سەرەڕای کەموکوڕییەکانیشیان ، پێدەچوو لەوەکەی فەرەنسا پەسەندتر بووبن . وەلێ گەر ئەو ڕاستییە گرنگە ڕەچاو بکەین ، کە دەستکەوتی خەڵکیی لە ئینگلتەرەی دەوروبەری ساڵی 1700 دا ، لە داهاتی فەرەنسییەکان کەمێك زێتر بووە ، سەیرمان پێنایەت بۆچی ئینگلیزەکان ئامادەبوون و لەتواناباندا بووە کەمەکێك باجی زێتر لەفەرەنسییەکان بدەن . بەو پێیە دەتوانین بڵێین ، (هەرچەندە سەلماندنیشی ئاسان نییە) ، ئەوباری باجە ڕاستەوخۆ کەمترەی ئینگلتەرا ، تەنها توانای پاشەکەوتی دەستڕۆیشتووانی زێتر نەکرد ، (کە لەکاتی ئاشتییدا سەرمایەخەواندن سوودی زۆری بۆ مسۆگەر دەکردن) ، بەڵکە

لەکاتی جەنگیشدا ، کاتێك لە 1799 دا ، بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی ئەرکی نیشتمانیی ، ئەو باجە راستەوخۆیەی لەداهات دەسەندرا ، زیادکرا ، سامانێکی مۆڵی بۆ پاشەکەوت کردن . ئەوەبوو ئینگلتەرا ، لە سەروەختی جەنگەکانی ناپلیۆندا ، هەرچەندە بەژمارە ، دانیشتووانی لەنیوەی ژمارەی دانیشتووانی فەرەنسا کەمتر بوو ، کەچی داهاتی باجی لەو زێتر بوو . (11)

سەیر لەوەدایە ئەو هەموولایەنەچاکانە ، بەهۆی جوداوازیی نێوان سیستێمی قەرزی دەوڵەتیی ئینگلتەرە و فەرەنساوە ، بێ بەهرە و بێ پیت بوون . لەڕاستییدا، لە زۆربەی کێشە و گرفتەکانی سەدەی هەژدەهەمدا ، سێ لەسەرچواری سەرجەم ئەرك و مەسرەفی جەنگ ، بەقەرز و سەلەم و سوو پڕدەکرایەوە . بۆ ئینگلتەرە ، سوودی ئەو لایەنە ، لەگشت بوارەکانی دی گردەبڕتربوو . بەرلەهەرشت ، ئەو پێشکەوتنە ، دەزگەیەکی چاکڕێکخراوی وای هێنایە کایەوە ، کە مشووری قەرزی درێژخایان و سوودان بە رێکوپێکی و دانەوەی قەرزەکانی دەخوارد . دامەزراندنی بانکی ئینگلتەرە لە 1694 دا ، (سەرەتا وەك ئالیکارێك بۆ کاتی جەنگ) ، پاش ئەویش رێکخستنی قەرزەکانی دەوڵەت لەلایەك و شکۆفەکردنی بۆرسە و گەشەکردنی بانکی هەرێمەکان لەلایەکی دی ، پوولێکی چاکی بۆ حوکومەت و بازرگانان پاشەکەوت کرد و بەڕادەیەکی چاك برەوی پێدا . زۆربوونی پوولی کاغەز ، بەشێوازی جۆراوجۆر و بێ ترس لە پەنەمان یاخود دالەنگینی متمانەی قەرز و قەرزکاریی ، لەسەردەمێکدا کە دنیا بەدەست کەمیی دراوی ئاسنجاوەوە دەینالاند ، سوودێکی چاکی هەبوو . سەرکەوتنی " شۆڕشی دارایی " ئەستەم دەبوو ، گەر ئەو پارلەمانە یەك لەدووی

www.pertwk.com

یەکانە ، پشتی حوکومەتیان نەگرتبا و بەردەوام باجیان زیادنەکردبا ، تا بتوانێت ئەرکەکانی خۆی جێبەجێ بکات . هەرچەندە لە کابینەکەی ڤالپۆلەوە تادەگاتە Pitt، زۆر خۆیان نەڕەتاند ، تا باوەڕ بە بانقەوانەکان و رای گشتیی بهێنن ، کە حوکومەتیش لە چاکی و باشی پرینسیپی دارایی و ئابووریی بەهرەمەند و سوودمەندبووە و بەوە بەڕێوەچووە و ئەگەر گەشەی هەندەك بواری بازرگانیی و پیشەسازیی نەبا و بەردەوام گومرگ و باجی شتکڕینیان لەسەر زیادنەکرابا ، ئەوداهاتە زۆرەی نەدەبوو . هەتا جەنگیش بەری بەو گەشەکردن و شکۆفەیە پێنەدەگیرا ، گەر حوکومەت بازرگانیی ئەوبەردەریای پاراستبا و ملی دوژمنی جەڕاندبا . سیستێمی قەرزوقەرزکاریی ئینگلیز ، لەسەر ئائەو پێگە و بناغە پتەوە هەڵچووە ، سەرەڕای بڕێك نادڵنیایی لەسەرەتادا و کنە و جموجۆڵی بەرهەڵستکارانی سیاسی و ئەو کارەساتەی زەریای خواروو لە 1720 دا ، کە گشت هیواکانی کردە بڵقی سەرئاو . لەتەك لاوازیی کایە و رۆڵی دەزگەی دارایی حوکومەتی ئینگلیزیشدا ، وەك مێژوونووسێك دەڵێت : " سەرتاسەری پاشماوەی ئەو سەدەیە لە گشت وولاتانی دی ئەوروپا سەرڕاستتر و کارامەتر مایەوە ". (12) ئاکامی ئەو هەموو شتانە ، تەنها بڕی سوو بەردەوام دانەدەبەزی ، بەڵکە قازانجی قەرزی دەوڵەتییش ، تامەتامەی پوولدارانی بێگانەی دەدا ، تایبەت سەرمایەدارانی هۆڵەندی . مامەڵەکردن بەو کاغەزانەوە ، لەبازاڕەکانی ئەمستەردامدا ، بووە ئامرازێکی گرنگ بۆ پێکەوەبەستنی ئینگلتەرە و هۆڵەندە ، لەبواری ئابووریی و داراییدا ، کە کاریگەرییەکی هێجگار زۆری لەسەر ئابووریی هەردوك وولات هەبوو . (13)

نرخ و بایەخی ئەو پەیوەندییە لە روانگەی هێز و دەستەڵاتی سیاسییەوە لەوەدابوو ، کە سەروەت و سامانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی هۆڵەندا چەندینجار فریای هەوڵە شەڕەنگێزەکانی ئینگلتەرا کەوت و بەهانایەوە چوو ، هەتا ئەو دەمەش کە بەرەی هۆڵەندی لەشەڕی دژە فەرەنسایدا ، بە بێلایەنییەکی لەق و لەوێر هێورکرایەوە . تەنها لە گەرمەی گەڕی شەڕی شۆڕشگێڕانەی ئەمریکادا ، زڕە و هاڕەی داباریی پووڵی هۆڵەندا بڕا ، هەرچەندە لەندەن ئامادەبوو سوویەکی چاکیش بدات . لێ دەوروبەری 1780 ، ئەودەمەی هۆڵەندا سەنگەری گۆڕی و دایەپاڵ فەرەنسا ، حوکومەتی بەریتانیا بۆیدەرکەوت کە ئابوورییەکەی هێندە پتەوە و پاشەکەوت و سامانی خەڵکەکەشی هێند زۆرە ، کە دەتوانن قەرزەکانی حوکومەت پڕبکەنەوە .

رادە و قەوارەی ئەو قەرزە زۆرەی ئینگلتەرە بۆ جەنگ کردوویە لە خشتەی 2 دا پوختەکراوە :

ساڵی	سەرجەم خەرجیی	سەرجەم داهات	پڕکردنەوەی بە قەرز	قەرز بەپێژەی سەیی خەرجی
1688-1697	49320145	32766754	16553391	33،6
1702-1713	93644560	64239477	29405083	31،4
1739-1748	95628159	65903964	29724195	31،1
1756-1763	160573366	100555123	60018243	37،4
1776-1783	236462689	141902620	94560069	39،9
1793-1815	**816578545 1**	**1217556439**	**440298079**	**26،6**

www.pertwk.com

خشتەی 2

مەسرەف و خەرجی جەنگی ئینگلتەرا و داهاتی باجی , ساڵانی 1688 -1815 بە پاوەند

لەو خشتەیەوە روونەدەبێتەوە کە وڵاتەکە لەتوانایدا بووە ، بەچاوپۆشی لە ڕادەی داهاتی باجی ، پوولێکی زۆر بۆ جەنگ خەرج بکات و بەوپێیەش کەشتیی و سەربازێکی زۆر بخاتە گەڕی شەڕی فەرەنسا و هاوبەرەکانییەوە و سامانەکەشی بەفیڕۆ نەڕوات . (14) هەرچەندە زۆر لە تۆمارگرانی ئینگلیزی سەدەی هەژدەهەم، کەبیریان لەو قەرزە زۆرەی ئینگلتەرە و ئاکامەکانی دەکردەوە ، لەرزیان لێدەهات ، لێ وەك بیشۆف بێرکلی گوتوویە : " قەرز گەورەترین سەرمایەی پشتیوانی ئینگلیزە ، لەبەرامبەر فەرەنسادا " . سەرەڕای ئەوەش ، ئەو خەرجی و مەسرەفە زۆرەی وڵاتەکە و دابینکردنی پێداویستییەکانی وەك ئاسن و دار و کوتاڵ و کاڵاکانی دی ، بوونە ماك و هاندەری پیشەسازانی ئینگلتەرا ، تا ڕستێك داهێنان

و سەرکەوتن و پێشکەوتنی تەکنۆلۆژی بەدەستبهێنن و لەو رووەشەوە ئینگلتەرا شەقاوێك بخەنە پێش فەرەنساوە . (15)

هۆکەی چ بوو کە فەرەنسا نەیتوانی لەو رووەوە شانبەشانی ئینگلتەرە هەنگاو هەڵگرێت ، ئەوڕۆکە دەزانرێت . (16) حوکومەتەکە ، سیستێمێکی دارایی راستەقینەی رێکوپێکی نەبوو . لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە ، دارایی پاشانشینەکە لە کۆمەڵێك دەزگەی جوداواز پێکهاتبوو ، وەك دەستەڵاتە هەرێمی و مەڵبەندییەکان و بنکەی پارێزگەکان و ژمارەیەکی زۆر لەوانەی باجیان رەهن دەکرد و بۆخۆیان قۆرخ دەکرد و دەیانسەند و قەرزیان بە سوو بەحوکومەت دەدا . گەندەڵیی ئەو سیستێمە تەنها بە باج رەهنکەران خۆیانەوە نەدەوەستا ، کە باجیان لە تووتن و خوێش دەسەند ، بەڵکە شۆڕ بووبووەوە بۆ باجگری شار و شارۆچکەکان و مەڵبەند و هەرێمەکان و ئەوانەی راستەوخۆ تایلەیان دەسەند ، هەریەکە چکێکیان لێبڕدەدا ، ئەوجا بۆ سەروو خۆیانیان دەنارد . جگەلەوەش ، هەریەکە پێنج لە صەدی سووی ئەو پوولەی دەسەند ، کە بۆ کڕینی پۆستەکەی دابووی و گەلەك کارمەندی بالادەست بەوە تاوانبار دەکران ، کە پوولەکەیان بەدەستیی بە کاربەدەستانی حوکومەت دەدا ، یاخود بریی مووچەیان دەخست ، بێ ئەوەی بگاتە خەزێنەی دەوڵەت . هەر ئەو پیاوانە بوون کە بە سوو قەرزیان بە تاج و تەخت دەدا. دیارە سیستێمی شێواوی لەو بابەتە ، هەر تووشی تیراوێی گەندەڵیی دەبێت و چارەسەری زۆر زەحمەتە ، بۆیە بەشێکی هەرەزۆری باجەکان، لەگیرفان و باخەڵە قووڵەکاندا گومدەبوون و تێدا دەچوون . هەرچەندە جارجارە ، تایبەت پاش جەنگ ، پرسینەوە و لێکۆڵینەوە لەگەڵ هەندەك کاربەدەست دەکرا و

www.pertwk.com

زۆریان ناچاردەکران ، کەرانە و سەرانە بدەن ، یاخود قەرزیان بەسوویەکی کەم لێدەسەندرا ، بەڵام ئەو لێپرسینەوانە ، هەر رووکەش و بێئاکام بوون ، چونکە وەك مێژوونووسێك گوتوویە : " تاوانباری راستەقینە ، سیستێمەکە خۆی بوو".(17) ئاکامی دووهەمی ئەو شلۆییە ئەوەبوو لانی کەم تا هەرەتی چارەسەرسازییەکانی نێکەر لە 1770 کاندا ، ناتوانرێت باس لە دەزگەیەکی ژمێریاریی دەوڵەت بکرێت . دەنگدانی ساڵانە دەربارەی داهات و خەرجیی و کێشە و گرفتی کورتهێنانی بووجە ، ئەو بایەخەی پێنەدەدرا . تا ئەوکاتەی پاشانشینەکە توانیبای پوول بۆ پێداویستییەکانی سوپا و دەربار دابین بکات ، هیچ گوێ بە مەترسیی و هەڕەشەی قەرزدارییەکانی حوکومەت نەدەدرا .

بەوهۆیەوە کە بێباکی و خەمساردییەکی لەو بابەتە ، زووتر ، لەسەردەمی ستیوارت دا ، شەبەنگی هەڵدابوو ، بۆیە لە ئینگلتەرەی سەدەی هەژدەهەمدا ، جۆرە دەزگەیەکی دارایی دەوڵەتیی لەلایەن پارلەمان کۆنترۆڵکراوەوە هاتەکایەوە ، کە ململانێی دەستەڵاتەکە ، لەچەند رووییەکەوە بەسوودی شکایەوە .

پێناچێت زۆربوون و باڵاڕۆیشتنی رادەی ئەرك و مەسرەفی دەوڵەت و قەرزدارییەکانی ، زیانی بە خستنەگەڕی سەرمایەی ئینگلیز لەبواری بازرگانیی و پیشەسازییدا نەگەیاندبێت و بەرەوی پێدابێت ، چونکە بار و دۆخی لەوبابەتە ، لە فەرەنسا خەڵکیی دەهەژاند و هانیدەدان سەرمایەیان لەبواری ئابوورییدا نەخەنەگەڕ ، بەڵکە پۆست و وەزیفە ، یاخود مووچەی ساڵانەی خانەنشینیی پێبکڕن . جارجارە هەوڵدەدرا بانکێکی میللی فەرەنسایی دامەزرێندرێت ، تا قەرز و قەرزدارییەکان بە شێوەیەکی رێکوپێك بەڕێوەببرێن و قەرز بەسوویەکی کەم

دابینکرێت ، لێ ئەو هەوڵانە هەمیشە لەلایەن ئەوانەوە پووچەدەکرانەوە کە بەرژەوەندییان لە بەردەوامیی سیستێمە کۆنینەکەدا بوو . سیاسەتی دارایی حوکومەتی فەرەنسا ، ئەگەر شایستەی ئەوە بێت ئەو ناوەی لێبنرێت ، هەمیشە لەدەستەوە بۆ دەم بوو .

گەشەی ئابووریی فەرەنسا ، بەدەست گەلەك دەرد و بەڵای دیکەشەوە دەیناڵاند . بۆ نموونە گەر ئەو بارودۆخ و هەلومەرجی کارەی لەبەندەرێکی وەك لاڕۆچێی فەرەنسادا سەپابوو ، بە لیڤەرپوول و گلاسکۆی بەراورد کەین ، گەلەك راستیی سەرنجڕاکێشمان بۆ روونەبێتەوە . هەرسێك بەندەرەکە لەهەوڵ و هەڵپەی قۆستنەوە و بردانی داهات و دەستکەوتی شکۆفەی ئابووریی ئەتلانتیکی سەدەی هەژدەهەمدا بوون و لاڕۆچێ بەهۆی هەڵکەوتەی شوێنەکەیەوە ، لە سێگۆشە بازرگانییەکەی سەرەڕێی خۆرئاوای ئەفریقا و دۆرگەکانی خۆرئاوای هندستاندا ، لەبارتر و لەپێشتر بوو . لێ بەندەرەکانی فەرەنسا هەمیشە بەدەست تالانیی و برۆی تاج و تەختەوە دەیانناڵاند ، کە وەك دەریالووش وابوو ، بەهیچ تێری نەدەخوارد و چاوی تێرنەدەبوو و بەردەوام بەدووی سەرچاوەی داهاتی زێتر و چەورتردا وێڵ بوو . ژمارەیەکی هێجگار زۆر و بەئەندازەیەکی زۆر ، باجی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆی ناڕەوا و نایاساییانە ، پەکی بازرگانییان خست و بەریان بە گەشە ئابوورییەکە گرت و پشتیانشکاند . کرینی پۆست و وەزیفە ، سەرمایەی ناوچەکانی لەبازرگانیی دابڕی . کاربەدەستە بەرتیلخۆرەکان ، باجی خۆیان بەزیادەوە دەسەند . دەزگە ئامال مۆنۆپۆلەکان ، بەریان بە بازرگانیی ئازاد دەگرت . جگەلەوە ، تاج و تەخت ، هەرچەندە سالانی 1760 ، دانیشتووانی لاڕۆچێی

ناچارکرد ، جبەخانەیەکی مەزن و گرانبەها دروستکەن ، بەهەڕەشەی ئەوەی دەنا دەست بەسەر تەواوی داهاتی شارەکەدا دەگرێت ، لێ لە کاتی شەڕدا هیچ چاکەی نەدانەوە و بەرگریی لێنەکردن . چونکە حوکومەتی فەرەنسی ، ئامانجە سوپاییەکانی زێتر رووەو ووشکانی بوو ، نەك رووەو دەریا ، بۆیە زۆربەی ئەو شەڕ و پێکدادانانەی دەگەڵ هێزی دەریایی زاڵی ئینگلیزدا روویاندا ، بۆ لاڕۆچێ پشتشکێن بوون و مەرگەساتیان لێکەوتەوە . دەیاندیت چۆن گەمێ بازرگانییەکانیان دەستیان بەسەردادەگیرێت و تالاندەکرێن ، بازرگانیی بەبرەو و پرسوودی کۆیلەفرۆشیی نەما و چکڕبوو ، پێیان لەبازاڕەکانی ئەوبەردەریای وەك کەنەدا و لێویزیان بڕرا و داهاتیان ووشکیکرد . ئەمانە لەکاتێکدا روویاندا ، کە نرخی بیمەی کەشتی و گەمێ و باجی ناچاریی ، سەیر هەڵکشان . سەرئەنجام حوکومەتی فەرەنسا ناچاربوو ، رێگەی دانیشتووانی کۆلۆنییەکانی ئەوبەر دەریای بدات ، لەکاتی جەنگدا ، کەشتیی بێگانەی وولاتانی بێلایەن بەکرێبگرن و سوودیان لێوەرگرن و بەوهۆیەوە پاش جەنگ ، دەستگرتنەوە بەسەر ئەو بازاڕانەدا هێجگار سەخت و ئەستەم بوو . بەڵام پشکە ئەتلانتیکەکەی ئابووریی ئینگلتەرە ، لەچاو ئەودا ، سەرتاسەری سەدەی هەژدەهەم لەگەشە و شکۆفەدا بوو ، هەتا لە سەردەمی جەنگیشدا ، (سەرەڕای هێرشی جەردە فەرەنسییەکان) سوودی لەسیاسەتی حوکومەتێك چنییەوە ، کە پوولْ و دەستەڵات ، بازرگانیی و ژێرچەپۆکخستنی بە شتێکی لێکدانەبڕاو دادەنا . (18)

بەدترین ئاکامی بێ سەروبەریی سیاسەتی دارایی فەرەنسا ئەوەبوو ، کە لەکاتی جەنگدا ، گشت هەوڵ و هێرشەکانی لەدەریا و ووشکانیدا شکستیان هێنا . (19)

بەهۆی ئەو کەم دەرامەتی و بێ متمانەییەی سیستێمەکەوە ، زەبرێکی زۆری پێکەوت ، بۆ نموونە دابینکردن و پەیداکردنی کەلوپەل و کاڵا پێویستەکانی کەشتیوانیی ، زۆری دەخایاند ، چونکە نێرەرانی دەبایە حسێبی زێتر بکەن و زۆرتر لێکیدەنەوە ، لەچاو ئەو حسێبەدا کە بۆ ئینگلتەرە و هۆڵەندە دەیانکرد . قەیران و پەیداکردنی پوولێکی زۆر و مۆڵ لەکاتی جەنگدا ، کێشەیەکی هەمیشەیی پادشایەتی فەرەنسا بوو ، هەتا ئەوکاتانەش کە لە 1770 کان و 1780 کاندا هانایان بۆ سەرمایەی هۆڵەندیی دەبرد و پشتیان بەو دەبەست . ئەو زنجیرە هەڵبەز و دابەزەی لە نرخی دراودا روویاندا ، بانقەوانانیان ناچارکرد داوای سوویەکی ئەوتۆ بکەن ، زۆر لەوەی ئینگلتەرە و وولاتانی دی ئەوروپایی زێتر ، (حوکومەتی بێچارەی فەرەنساش پێرازیبوو) . سەرەڕای ئەوەش ، رازیبوون بەوەی سوو لەگشت لایەك زێتر بدات ، نەیتوانی پوولێکی ئەوتۆی بۆ دابینبکات ، کە بتوانێت ئەرك و مەسرەفی گشت جەنگ و ئامانجە سوپاییەکانی بۆ ماوەیەکی درێژخایان پێ مسۆگەر بکات .

ئەو کەنەفتی و لاوازییەی فەرەنسا ، ساڵانی دواتر ، لە شەڕوشۆڕی شۆڕش و راپەڕینەکەی ئەمریکادا بەدەرکەوت . سەرەڕای ئەوەی بەریتانیا ، گەورەترین کۆلۆنیی خۆی لەدەست دا و ئاماری قەرزی گەیشتە 220 ملوێن پاوەند و کێشەیەك بوو هیچ شانازییەکی بۆ مسۆگەر نەکرد ، بەڵام سووی ئەو پارەیە تەنها 3٪ بوو و ساڵانە دەبا 7,33 ملوێن پاوەند قەرز بداتەوە . هەرچەندە ئەرك و مەسرەفی فەرەنسا لەچاو خۆیدا کەم بوو ، چونکە لە نیوەی شەڕدا ، لە کێشەکەوە ئاڵا و ئەمجارە پێویستی نەکرد لەشکرێکی زۆر بنێرێت ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا ،

شەڕەکە ، لایەنی کەم ، یەك ملوێن لیڤەی لەسەر کەوت . هەمووشی لەڕێگەی قەرزەوە دابینکرابوو ، بە سوویەکی هێجگار زۆریش ، دووقاتی ئەو سوووەی ئینگلتەرە قەرزی پێوەرگرتبوو . لە هەردوك وولات ، قەرزدانەوە ، نیوەی راستی مەسرەفی ساڵانەی دادەقەپاندن . لێ پاش 1783 ، ئینگلتەرە دەستبەجێ کۆمەڵێك بڕیار و رێنمایی دەرکرد ، وەك دامەزراندنی (دەزگەی سڕینەوەی قەرزەکان ، دەزگەی قەرزی دەوڵەتیی ، دەزگەی ژمێریاریی دەوڵەت) ، تاوەکو نەهێڵن باری قەرزیان قورستربێت و متمانەی قەرزیشیان لەدەست نەدەن . رەنگە ئەمە باشترین و گەورەترین کارێك بووبێت کە Pitt پێیهەڵستابێت . بەپێچەوانەی ئەوەوە ، فەرەنسا ساڵانە پوولێکی قەرزکراوی زۆری خەرجدەکرد ، چونکە داهاتە ئاساییەکەی بەرگەی نەدەگرت و هەتا لەکاتی ئاشتییشدا بەشی مەسرەفی نەدەکرد . بەهۆی ئەو کەموکورتییەوە کە ساڵانە تووشی بووجە دەهات ، تا دەهات متمانەی قەرزی حوکومەت لەکزیی دەدا .

ئاکام ، باری قەرزی فەرەنسا ، کۆتایی 1780 ، هێندەی قەرزی ئینگلیز دەبوو ، کە نێزیکەی 215ملوێن پاوەندێك بوو ، وەلێ ئەو سوووەی دەیدا ، دووهێندە بوو ، نێزیکەی 14 ملوێن پاوەند بوو . لەوەش خراپتر ، خەڵکەکە لەو وەزیری داراییە یەك لەدووی یەکانە راپەڕین ، کە بەردەوام باجیان بێ حسێب زیاد دەکرد . سەرئەنجام ، پێشنیازەکەی کالۆن بۆ بیرازکردن و چاککردنی یاسای باج ، (کە کۆبوونەوەی وەجاخزادەکانی لێکەوتەوە) ، چالاکیی دژە پارلەمان و راگرتنی قەرزەکانی خەزێنە (بۆ یەکەمینجار لە 1614 ەوە) و راگەیاندنی باری نائاسایی لە 1789 دا ، بوونەهۆی هەرەسهێنانی رژێمەکەی ئەنسین و داڕمانی هێجگارەکیی

. (20) پەیوەندیی و پەیوەستیی نابووتی و بانکڕۆتی حوکومەتەکە و هەڵایسانی کڵپەی شۆڕشەکە ، زۆر روون و ئاشکرابوو . ئالەو بارە پڕ ئاڵۆز و باڵۆز و دڕدۆنگەدا ، حوکومەت ناچار بوو پووڵێکی زۆر چاپبکات، (لە 1789 دا نێزیکەی 100 ملوێن لیڤە و لە 1790 دا 200 ملوێن) . پارلەمان ، ئەو حاڵوبارەی بە دەستگرتن بەسەر زەوی و زاری کڵێسەدا و گۆڕینەوەی پووڵی چاپکراوی ، بەنرخی ئەسڵیی چارەدەکرد . ئەمەش قەیرانێکی ئابووریی دیکەی لێکەوتەوە ، کە بە دەستپێکردنی جەنگ لە 1792 دا ، زێتر شێوا . راستە ، چاکسازییە کارگێڕییەکانی دەزگەی خەزێنە و لێبڕان و سووربوونی رژێمە شۆڕشگێڕەکە لەسەر تێگەیشتنی راستیی مەسەلەکان ، هێدی هێدی ئامرازێکی باجگیریی یەکتوخمی بیرۆکراتییانەی سازاند ، کە کوتومت لەوەکەی ئینگلتەرا و شوێنەکانی دی دەچوو ، بەلاّم ئەو ئاژاوەگێڕییانەی تا 1815 بەردەوامبوون و پڕیشک گەیشتنە دەرەوەی ، بوونە هۆی داوەشانی ئابووریی فەرەنسا و ماکی ئەوەی لەچاو مێمڵە گەورەترەکانیدا پاشکەوتوو بمێنێتەوە .

کێشەی گەورە لەوەدابوو ، رژێم و پیاوانی دەوڵەت هەبوون ، بە بیانووی شەڕەوە، خەزێنەیان تالاّندەکرد . هەتا لەکاتی ئاشتییشدا ، مۆڵدانی لەشکرەکە 40–50 ٪ ی داهاتی هەڵدەلووشی ، لەکاتی جەنگدا لەوەشی تێدەپەڕاند و دەگەیشتە 80 ٪ و هەتا لە 90 ٪ یش . هەڵبەت ئەوە ئەرکێکی هێجگار گرانبوو بەسەر کۆڵەی داهاتەوە ، ئیدی رژێمەکە هەر جۆر با ، ئیمپراتۆرێتێکی ئۆتۆکراتییانە با ، یا پادشایەتییەکی بەردەوام ، یاخود کۆمارێکی بۆرژوایانە ، گشت ئەوروپا ڕووبەڕووی هەمان کێشە بووبووەوە . پاش گەڕی هەموو شەڕێك ، (تایبەت پاش

www.pertwk.com

1714 و 1763) ، زۆربەی ئەو وولاّتانە ، پێویستیان بە ووچانێك بوو ، تا ئابوورییە داڕماوەکەیان ، ئاهێکی بەبەردا بێتەوە و ناڕەزایی نێوخۆش سەرکپکەن، کە جەنگی بەردەوام و باجی زۆر دنەدەری بوون . وەلێ سیستێمە خۆپەرستە ، شەڕانییەکانی وولاّتانی ئەوروپا ، بە ئاشتیی و هێوریی ڕانەهاتبوون، بۆیە پاش چەند ساڵێکی کەم ، گوڕیان دەبەستەوە و بۆ شەڕ خۆیان ئامادەدەکردەوە و سەرلەنوێ تێهەڵدەچوونەوە . ئەوجا گەر سێ نەتەوە دەوڵەمەندەکەی ئەوروپا ، هۆڵەندییەکان و فەرەنسییەکان و ئینگلیزەکان ، ئاوها بەدەست باری گرانی ئەرك و مەسرەفی جەنگەوە نالاّندبێتیان ، ئەی دەبێت حاڵوباری میللەتانی هەژارتر چۆن بووبێت و چۆن ئەو ئەرکەیان پێهەڵسووڕابێت ؟ ئاسانترین وەرام ئەوەیە ، پێیانهەڵنەسووڕاوە و لەعۆدەی نەهاتوون . هەتا پادشایەکی پرۆیسیی وەك فریدریکی مەزنیش ، کە سەرچاوەی سەرەکیی داهاتی، موڵك و ماڵە قەدەغە و قۆرخکراوە زۆر و فراوان و چاك بەڕێوەبراوەکانی خۆی بووە ، ئەرك و مەسرەفی جەنگی بەمیراتماوەی ئوتریش و شەڕی حەوتساڵەی پێهەڵنەدەسووڕا ، ئەگەر پشتی بە سێ سەرچاوەی داهاتی نائاسایی نەبەستبا ، ئەوانیش : دراوی چاپ و تالاّنکردنی وولاّتانی هاوسێی وەك ساکسن و مێکڵنبورگ و کۆمەکی ئینگلتەرەی هاوبەرە دەوڵەمەندەکەی بوون . بۆ ئیمپراتۆرێتی کەم توانا و کوتکوتبووی هابسبورگ ، ئەرك و مەسرەفی جەنگ ، گەورەترین کێشە بوو . لە رووسیا و ئیسپانیاش حاڵوبارەکە باشتر نەبوو ، چونکە لەوێ تەنها سەرچاوەی داهات ، داڕووتاندنی جوتیاران و چینی ناوەڕاستی کەمێك گەشەکردوو بوو، کە شتێکی ئەوتۆیان لێهەڵنەدەوەری . ئەو هەموو

هەڵوێستە جۆرجۆرانە ، وێکنەدەهاتنەوە ، (بۆنموونە وەجاخزادەکانی هەنگاریا و کلێسەی ئیسپانی) ، داوای گەردن ئازادییان لە باج دەکرد . هەتا دانانی باجی ناڕاستەوخۆ و چاپکردنی پووڵی قەڵبیش ، لەکاتی ئاشتییدا ، ئەرک و مەسرەفی گرانبەهای لەشکر و دەریاریان پێهەڵنەدەسووڕا . (21)

لێ ئیدی ئەمە مانای ئەوەنەبوو باری دارایی لەو جەنگانەی سەدەی هەژدەهەمدا هەموو شت بوو و تەنها ئەو لەدەستنیشانکردنی چارەنووسی میللەتاندا بڕیاردەر بوو . هەرچەندە ماوەیەکی زۆری ئەو قۆناغە ، ئەمستەردام نێوەندێکی مەزنی دارایی جیهان بوو ، بەلاّم ئەمە ڕێگەی لەوە نەبەستەوە کە هۆڵەندا داکەوێت و ئەو پلەو پایە و دەستەلاّتە لەدەست بدات . ڕووسیاش بەپێچەوانەی ئەوەوە ، لەڕووی ئابوورییەوە پاشکەوتە و داتەپیو ، ڕژێمەکەی چاولەدوو و برسیی سەرمایە بوو، کەچی لەسەرئاستی سیاسەتی ئەوروپا ، بەردەوام هێز و دەستەلاّتی لەبرەو و هەڵگراندا بوو . بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو دژی و دژوارییانە ، دەبێت پەنا بۆ هۆکارێکی دیکە بەرین ، ئەویش کاریگەریی و گرنگیی جوگرافیایە لەبواری ستراتیژیی نەتەوەییدا ، کە سەرنج و تێرامانێکی ووردی پێویستە .

www.pertwk.com

جیۆپۆلیتیک

بەهۆی خەسڵەتی خۆڕسکی فێرە ململانێ و کێبەرکێی هێز و دەستەلاّتە سیاسییەکانی ئەورووپاوە و لەئاکامی کورتخایەنیی بەرە و هاوپەیمانێتییەکاندا ، سەرتاسەری سەدەی هەژدەهەم ، وولاّتانی گوردێر و مێملّی یەکدی ، گەلەکجار لەم کێشە و جەنگەوە بۆ یەکێکی دی ، ڕووبەڕووی حاڵوباری هێجگار سەخت و دژوار دەبوونەوە . بە ڕێککەوتنی نهێنی و لەڕێگەی شۆڕشی دیبلۆماسییانەوە ، هێزی هاوبەرەی جۆرا و جۆر و فرەچەشن دروست دەبوون و بەوە گەلەکجار لەنگەری هاوکێشە و هاوسەنگیی سیاسی ئەورووپا لەزەریا و زەویدا ، دەشێوا . بۆیە ناچاردەبوون زێتر پشت بە شارەزایی و زانیاریی دیپلۆماتەکانی خۆیان و کارامەیی لەشکرەکانیان ببەستن ، وەلێ نابێت گرنگیی هۆکارە جوگرافییەکانیش لەیادبکەین . کە دەڵێین جوگرافیا ، مەبەست تەنها کەش وهەوا و ماددە خاوەکانی

ووڵاتێـك و بەفـەر و پیتیـی و فرەبەرهـەمیی خاکەکـەیی و شـوێنی لەسـەرەڕێی شادەمارەکانی بازرگانیی جیهاندا نییە ، (هەرچەندە ئەمانە هێجگار گرنگن) ، بەڵکە مەبەست لایەنێکی دیکەشە ، ئەویش شوێن و جێگە و پێگەی ئەو ووڵاتەیە لە گێژاوی ئەو شەڕ و پێکداهەڵقژانە فرەلایەن و لابەلایانەدا . ئایا فلاَنە ووڵات دەبێت گشت هێز و توانا و ووزەی خۆی بۆ بەرەیەك تەرخان بكات ، یاخود ناچارانە پەرت پەرتی كات و لەچەند بەرەیەکەوە بجەنگێت ؟ ئایا لەگەڵ کێدا هاوسنوورە ، دەگەڵ ووڵاتانی کەم هێز و لاوازدا ، یاخود پڕهێز و بەگوڕ و تیندا ؟ داخۆ لە زەریادا بەهێزترە ، یاخود لە ووشکانییدا ، یا لەهەردووکیاندا ؟ ئایا سوود و زیانی ئەو لایەنانە چین ؟ داخۆ ئەگەر ویستی ، دەتوانێت هەروا ئاسان خۆ لە جەنگی ئەوروپا بکێشێتەوە ؟ ئایا تا چەند دەتوانێت تفاق و ئازوخە لەوبەر دەریاوە بۆخۆی مسۆگەر بكات ؟

چارەنووسی هۆڵەندای یەکگرتوو ، چاکترین نموونەیە بۆ کاریگەریی جوگرافیا لەسەر سیاسەت . سەرەتای سەدەی حەڤدەهەم ، هەرچی بۆ گەشەی میللەتێك پێویست بوو ، هەیبوو . ئابوورییەکی شکۆفەکردوو ، زەمینەی کۆمەڵایەتییەکی پتەو ، لەشکرێکی کوك و تەییار ، هێزێکی دەریایی کارامە و بەتوانا ، لەڕووی جوگرافیاشەوە ، خاکەکەی خەوشی نەبوو ، بەپێچەوانەوە ، ئەو هەموو چۆم و رووبارانە ، چاکترین کۆسپ بوون لەبەردەم شاڵاوی هێزەکانی ئیسپانیا دا . بەو هۆیەشەوە کەووڵاتەکە کەوتۆتە سەر زەریای سەروو ، بواری ماسیگەرییەکی چاکی هەبوو . وەلێ سەدەیەك دواتر ، هۆڵەندییەکان ناچاربوون بەرامبەر چەندین مێمل بوەستنەوە . ئەو سیاسەتە ئابوورییەی کرۆموێلی ئینگلتەرا و کۆلبێرتی

www.pertwk.com

فەرەنسا گرتیانەبەر ، زیانێکی گەورەیان بە بازرگانیی و کەشتیوانیی هۆڵەندا گەیاند . سەرەڕای هەموو ئەو تاکتیك و فرت و فێڵانەی قوماندانەکانی وەك ترۆمپ و رۆیتەر گرتیانەبەر ، لەجەنگی دەریایی دژە ئینگلتەرادا ، کەشتییە بازرگانییە هۆڵەندییەکان ناچاردەبوون ، یا رێگەکانی نێو کەنالەکە وەبەربگرن ، یاخود رێگە دووروودرێژ و پڕ زریانەکەی سکۆتلەندا هەڵبژێرن ، ئەمەش هەمووکات مەترسی ئەوەی هەبوو ، لە زەریای باکوورەوە پەلاماردرێن ، چونکە لەوشەڕانەدا ، ووزەی زاڵی شنەبای خۆرئاوا ، یارمەتیدەرێکی چاك بوو بۆ ئەدمیراڵە ئینگلیزەکان و ئاوە تەنکەکانی کەنارەکانی هۆڵەندا خۆی ، بواری ئەوەیان نەدەدا کەشتیی گەورە پێیاندا تێپەڕێت و ئەوە تەگەرەیەك بوو لەبەردەم کەشتییە جەنگییەکانیاندا و توانای شەڕی هێزی دەریاییان لاواز دەکرد . (22) بەوجۆرە ، چۆن بازرگانیی دەگەڵ ئەمریکا و خوارووی خۆرهەڵاتی ئاسیادا ، کەوتبووە ژێر رەحمەتی هێزی دەریایی ئینگلیزەوە ، ئابەوجۆرە بازرگانیی زەریای خۆرهەڵاتیش ، کە پێشتر بنەمایەکی گەشە و شکۆفە و بووژاندنەوە بوو ، لەلایەن سوێد و مێملە ناوچەییەکانی دییەوە قوڕی پێدادرا . هەرچەندە هۆڵەندا توانی ئوستۆلێکی گەورە بنێرێتە شوێنە ستراتیژییەکان و تارادەیەك زاڵبێت ، وەلێ بۆماوەیەکی زۆر بۆی نەچووەسەر و نەیتوانی بەرژەوەندییە دەریاییەکانی خۆی لەزەریای دووردا بپارێزێت .

ئەو مەرگەساتەی هۆڵەندا ، لەکۆتایی 1660 ەوە دەستیپێکرد و هەڕەشەکانی فەرەنسا هەر رووڵەزیادی بوون . لەبەر ئەوەی ئەو مەترسییە لەوەکەی سەدەیەك لەوەبەری ئیسپانیا گەورەتر بوو ، بۆیە هۆڵەندا ناچاربوو لەشکرەکەی خۆی

بەهێزتر بکات و سەربازێکی کاتیی زۆر بگرێت بۆ پارێزگاریی و بەرگریی لە سنوورەکانی باشووری ، (ساڵی 1693 تێکڕا 93 هەزار سەربازی هەبوو) . ئاشکرایە ئەم بارە هێز و توانای هۆڵەندای لە دوولاوە دادەچکاند ، یەکێکیان ئەرك و مەسرەفی هێجگار زۆری سوپا بوو ، کە وولاتەکەی خستە ژێر باری قەرزێکی زۆرەوە و سوویەکی زۆری ئەو قەرزانەی دەدا و ئەوەش زیادکردنی باج و مووچەی بەدەمەوەبوو و پاش ماوەیەك بڕشتی لە ئابووریی وولاتەکە بڕی و توانای کێبەرکێی نەهێشت و بنکەلی کرد . لەلاکەی دییەوە ، ئەو جەنگە زیانێکی هێجگار زۆری بە ژیانی خەڵکەکە گەیاند ، کە سەرجەم ژمارەی دانیشتووانی خۆی لە 2 ملوێن کەس دەدا و سەیر ئەوەبوو لەو قۆناغەدا زۆر کەمی نەکرد . بۆیە نەهامەتییەکەی هۆڵەندا لەشەڕی دەستەوئێخەی 1702 – 1713 ی ئیسپانیادا چاك هەستی پێدەکرا و زۆری لەسەرکەوت . ئەوەش لەو هەڵەشەییەوە هات ، کە مارلبۆرۆ ، لەشکرە ئینگلیزی – هۆڵەندییەکەی بێ پەروا بە دۆزەخی شەڕی خوێناویی فەرەنسادا کرد. (23)

هاوپەیمانێتی لەگەڵ ئینگلتەرەدا ، کە ڤیلهێلمی سێهەم ساڵی 1689 سازیکرد ، هەمانکات قوتارکردنی هۆڵەندا و هۆکارێکی بەهێزیش بوو بۆداڕمان و داڕووخانی وەکی هێزێکی گەورەی سەربەخۆ . بەهەمانجۆر ، دووسەدساڵ دواتر، هاوپەیمانێتی دەگەڵ وولاتە یەکگرتووەکاندا ، لەیەك کاتدا ، ئیمپراتۆریتی ئینگلیزی قوتارکرد و کردیشی بەژێر هەرەسەوە ، کاتێك کابینەکەی یەکێك لەخزمە دوورەکانی مارلبۆرۆ ، کە ئەویش وینستۆن چەرچڵ بوو ، پەلەقاژەی مەرگی دەکرد . کورتخایانیی بەرگەگرتنی سەروەت و سامانی هۆڵەندا ، لەو چەند

جەنگەی دژە فەرەنسایدا ، لە نێوان ساڵانی 1688 و 1748 دا ، بووە ماکی ئەوەی هۆڵەندییەکان ناچاربن نێزیکەی سێ چارەکی خەرجییان بۆ لەشکر تەرخانکەن و بەناچاریی ئوستۆلەکەیان فەرامۆشکەن و پشتگوێیخەن ، لەکاتێکدا ئینگلتەرا بەشێکی زۆری داهاتی ، لەجەنگی دەریایی و شەڕی کۆلۆنییەکانی دەچنییەوە ، کە لەڕووی ئابوورییەوە دەستکەوتێکی هێجگار فرە و پڕ سوودبوو . روونتر بڵێین ، تا حاڵوباری بازرگانانی لەندەن و بریستۆل باشتر با ، بازرگانانی ئەمستەردام ماڵوێرانتر دەبوون . ئەمە زێتر شێوا ، کاتێك ئینگلیزەکان هەوڵیاندەدا ، لە جەنگدا ، گشت سەودا و مامەڵەیەکی بازرگانیی لەگەڵ فەرەنسادا راگرن ، کەچی هۆڵەندا بەپێچەوانەوە ، هەوڵیدەدا ئەو هەلودەرفەتە بقۆزێتەوە و سوودی لێبچنێتەوە . ئەمە نیشانیدەدات ، ئەو دەمە هۆڵەندا تاچ ڕادەیەك پابەند و وابەستەی بازرگانیی دەرەوە و دارایی دەرەوە بووە و ئینگلتەرەش تا چ ئەندازەیەك لەڕووی ئابوورییەوە سەربەخۆ و پشتبەخۆبەستوو بووە . هەتا ئەوکاتەش کە هۆڵەندای یەککەوتوو ، لە شەڕی حەوتساڵەدا ، چووە قۆزاخەی بێلایەنییەوە ، هیچ دادێکی ئەوتۆی نەدا ، ئینگلتەرە بیرۆکەی (گەمێی ئازاد و کالای ئازاد) ی دایەدواوە و سووربوو لەسەر ئەوەی رێگە نەدات فەرەنسا بازرگانیی ئەوبەردەریای بە کەشتی و گەمێی وولاتانی بێلایەن درێژەپێبدات . (24)

ئەو شەڕە دیبلۆماسییەی نێوان ئینگلتەرا و هۆڵەندای یەککەوتە کە ساڵانی 1758- 1759 لەسەر ئەو مەسەلەیە بەرپابوو ، لەیەکەم ساڵی شەڕ و شۆڕی شۆڕشی ئەمریکادا سەریهەڵدایەوە و ساڵی 1780 دوژمنایەتییەکی ئاشکرای

لێکەوتەوە ، کە بەسوودی بازرگانیی دەریایی هیچ لایەکیان نەشکایەوە . لەسەروەختی شۆڕشی فەرەنسا و شەڕوشۆڕەکانی ناپلیۆندا ، تا دەهات هۆڵەندا زێتر لەنێوان بەرداشی ئینگلتەرا و فەرەنسادا خولی دەخوارد . بەدەست ئەودەردەوە دەیناڵاند ، کە وڵاتانی متمانەداری ، هێدی هێدی توانا و مەیل و ئارەزووی پارەدانیان لە کزی و کەمیی دەدا ، خۆشی ، بەهۆی پەرتپەرتبوونی ناوەکی و لەدەستدانی کۆلۆنییەکانی و دۆڕاندنی بازرگانیی ئەوبەردەریاوە ، کەنەفت و لاوازبوو و لەسەر ئاستی جیهان ناچاری کێبەرکێ و ململانێیەك بوو ، کە نە دەیتوانی خۆی لێببوێرێت و نە دەشیتوانی سوودی لێبچنێتەوە . ئالەو حاڵوبارەدا ، نە شارەزاییان لەبواری داراییدا و نە توانای دەستخستنی سەرمایەیان بەشیان نەدەکرد . (25)

بەهەمان شێوە ، بەڵام بە ئەندازەیەکی قەبەتر ، فەرەنساش سەرتاسەری سەدەی هەژدەهەم وەك وڵاتێکی شاناز بەخۆ و لەخۆڕازیی ، بەدەست ئەو دەردەوە دەیناڵاند ، کە ووزە و توانای لەنێوان ئامانجە کیشوەرییەکان و دەریا و کۆلۆنییەکانیدا پەرتپەرت بوو بوو . لەقۆناغی سەرەتای دەستەڵاتی لودڤیگی چواردەهەمدا ، هێشتا ئەو ستراتیژییە دوولانەیە ، هێند کاریگەر نەبوو . هێز و ووزە و توانای فەرەنسا لەسەر زەمینەی وڵاتەکە خۆی هەڵچووبوو : خاکە پان و بەرین و فرچەشنەکەی ، کشتوکاڵە پشتبەخۆبەستووەکەی و ژمارەی دانیشتووانەکەی کەدەگەیشتە 20 ملوێنێك ، ڕێگەی ئەوەیان بۆ لودڤیگ خۆشکرد بتوانێت سوپاکەی لە 30 هەزار سەربازی ساڵی 1659 وە بگەیەنێتە 97 هەزار لە 1666 دا و هەتا 1710 بگاتە 350 هەزاریش . (26) سیاسەتی دەرەکیی ئەو

پادشایەش نەریتیی و رووە و داگیرکاریی بوو . دەیەویست جێپێی هابسبورگەکان لەقکات و لەقوڵی خوارووەوە شالاٌوبەرێتە سەر ئیسپانییەکان و لە خۆرهەڵات و باکوورەوە هێرش بکاتە سەر بەرەی لاوازی هابسبورگە ئیسپانییەکان و خاکە ژێردەستەکانی ئاڵەمانیای وەك کۆمتێی فەرەنسی و لۆترینگ و ئێلزاس و لوکسمبورگ و خوارووی هۆڵەندایان لەدەست دەربهێنێت . بەوهۆیەوە کە ئیسپانیا شەکەت بووبوو و ئوتریش سەرقاڵی بەرپەرچدانەوەی هەڕەشەکانی تورك بوو ، ئینگلتەرا سەرەتا بێلایەن و پاشان رووی دۆستایەتی پێشاندا ، لودڤیگ بیست ساڵێك چێژی سەرکەوتنی دیبلۆماسی چەشت . هەتا ئاکام مێملی دی بۆ فەرەنسا پەیدابوون .

لە لایەنی ستراتیژییەوە ، کێشەی سەرەکیی فەرەنسا لەوەدابوو ، کە هێندەی لەڕووی بەرگریی و خۆپارێزییەوە پتەو و بەهێزبوو ، لەڕووی هێرش و توانای داگیرکارییەوە هێند کۆك و تەییار نەبوو . لەگشت لاوە گەمارۆدراو بوو ، ئیدی بە کۆسپ و تەگەرەی جوگرافی بووبێت ، یاخود بە چاوتێبڕین و تەمای زلهێزەکان . بۆنموونە شالاٌوبردنەسەر هابسبورگە هۆڵەندییەکانی قوڵی باشوور ، پێویستی بە لەشکرکێشییەکی گەورە و تێپەڕبوون بەخاکێکدا هەبوو ، کە قوللە و قەڵاتی زۆری لێقوتکرابووەوە و چۆم و رووباری فرە دەیانبڕی و ئەوە تەنها پەلاماردان و راستبوونەوە نەبوو بەڕووی هێزە هابسبورگییەکاندا ، بەڵکە بەرلووتگرتنی هۆڵەندای یەککەوتە و ئینگلیزیش بوو . هەروەها هێرشکردنە سەر ئاڵەمانیاش هێجگار سەخت و دژوار بوو ، هەرچەندە بەزاندنی سنووری ئاسانتر بوو ، بەلاٌم پەیوەندیی و پێڕاگەیشتنی ، زۆری دەخایاند و دەگەڵ کۆمەڵێك هاوبەرەی وەك

ئۆتریش و هۆڵەندا و ئینگلیز و پرۆیسییەکاندا ڕووبەڕوو دەبووەوە ، (تایبەت دوای دەستەڵاتکەوتنەدەستی خانەوادەی هانۆڤەر لە ساڵی 1714 دا) . هەتا ئەودەمەش ، لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەهەمدا ، کاتێك فەرەنسا ئامادەبوو یەکێك لە هاوبەرە ئاڵمانە بەهێزەکان هەڵبژێرێت ، یانی ئۆتریش یاخود پرۆیسییەکان ، ئاکامی سروشتیی ئەوبەرەیە ئەوەبوو ، لایەنێك لە لایەنە ئاڵمانەکە دژ وەستایەوە ، لەوەش گرنگتر ئەوەبوو ئەو لایەنە هەوڵیدا کۆمەکی ئینگلتەرا و ڕووسیا مسۆگەر بکات ، تا بتوانێت کۆششەکانی فەرەنسا پووچەڵکاتەوە .

جگەلەوە ، هەرشەڕێك دژی هەر هێزێکی دەریایی کرابا ، بەشێك لە هێزی فەرەنسا و کیشوەرەکەی خەریك دەکرد و بەوپێیەش شێوای سەرکەوتنی هێرشی ووشکانیی کەمدەکردەوە . ئەو پەتپەتێنەی فەرەنسا و مەیل و ئارەزووی جارێك جەنگین لە فلاندەر و ئاڵمانیا و سەرووی ئیتالیادا و جارێکیش لە کەناڵی ئینگلیزیی و دۆرگەکانی هندی خۆرئاوا و باشووری کەنەدا و ئۆقیانووسی هندییدا ، زەمینەی ستراتیژی فەرەنسای لەقکرد و لەسەر دوو پەتك ڕایگرت . هیچ کات فەرەنسا بەکوڵ و دڵ هەوڵی ئەوەی نەدا باری دارایی خۆی بەڕادەیەك چاکبکات ، کە بتوانێت بۆڕی ئینگلتەرا بدات . (بۆ نموونە لەکاتی کێشەی ساڵانی 1689 -1697 و 1702 -1714 دا فەرەنسا 10٪ ی خەرجیی خۆیی بۆ هێزی دەریایی و لەنێوان 57٪ و 65٪ ی بۆ لەشکرەکەی تەرخانکردبوو . وەڵێ ئینگلتەرا 35٪ بۆ هێزی دەریایی و 40٪ بۆ لەشکرەکەی بوو . ساڵی 1760 ، هێزی دەریایی فەرەنسا ، تەنها چارەکێکی ئەو پووڵەی بۆ خەرجەدکرا کە بۆ ئۆردووەکەی تەرخانکرابوو . هەتا ئەگەر هێزی دەریایی پووڵی تەواویشی بۆ

دابینکرابا ، بەهۆی بارە جوگرافیەکەی فەرەنسا خۆیەوە ، هێجگار سەخت و ئەستەم بوو لەکاتی جەنگدا بتوانرێت لە زەریای خۆرهەڵاتەوە پێویستییەکانی کەشتیوانیی بگەیەندرێتێ ، تا ئوستۆلەکەی پێ کوك و تەییار بکات) . ئەو پووڵەی حوکومەتە یەك لەدووی یەکەکانی فەرەنسا بۆ هێزی دەریاییان خەرجدەکرد ، گەر فەرەنسا تەنها لەشکرێکی هەبا و بۆ ئەو سەرفکرابا ، چاکتربوو . لەشەڕەکانی 1778 -1783 دا ، فەرەنسا تەنها هێندەی لەدەستهات پشتگیریی یاخیبووە ئەمریکاییەکان بکات ، وەڵێ لەئاڵمانیادا هیچی پێنەکرا بۆ بۆژۆکردنی ئینگلیزی دوژمنی . لە هیچکام لە شەڕەکانی دیکەیاندا ، فەرەنساییەکان تامی ستراتیژییەتێکی خەملیو و ماقوولیان نەچەشت و هەر بەو حەسرەتەوە مانەوە .

بەکورتییەکەی ، فەرەنسا هەر بەمەزنی مایەوە ، چ بە ژمارە و چ بە سەروەت و سامان ، گەورەترین دەوڵەتی ئەورووپابوو ، بەڵام لەڕووی ڕێکخستنەوە هێند قشت و چاك نەبوو ببێتە زلهێزێك . لەووشکانیدا بەرپێگیراو و لەدەریادا خلافێندراو و نەیتوانی پێش بەو هاوبەرانە بگرێت کە بەریان بە ئامانجەکانی دەگرت و نەیاندەهێشت بیانهێنێتە دی . چالاکییەکانی فەرەنسا پشتیوانێك بوو بۆ فرەلایەنی هێزە ئەورووپاییەکان ، نەك تێکدەرێك . بەڵام ئەوکاتەی هەست و سۆز و ووزەی ناسیۆنالیزم لەڕێگەی شۆڕشەوە چڕبووەوە و ناپلیۆن ژیرانە قۆستییەوە، فەرنسا توانی بیر و ویستی خۆی بۆ ماوەیەکی دووروودرێژ بەسەر کیشوەرەکەدا بسەپێنێت . دیارە ئەو سەرکەوتنانەشی کاتیی بوون و هیچ کات سەرکردەیەکی

سەربازیی بلیمەت و عەگید و مێرخاسی ئەوتۆ هەڵنەکەوت کە بتوانێت ئاڵەمانیا و ئیتالیا و ئیسپانیا ، بخاتە ژێر رکێفی خۆوە ، ئەوە لەڕووسیا و ئینگلتەرە گەڕێ. کێشەی جیۆستراتیژی فەرەنسا ، تەنها لەوەدا نەبوو کە ناچاربوو لەچەند بەرەیەکی جوداجوداوە ، بەڕووی چەند دوژمنێکی بەتوانادا بوەستێتەوە و بجەنگێت ، بەڵکە لەوەشدا بوو کە بەردەوام لەچەندین قوڵەوە شالأوی شەڕانیی دەبرایەسەر و خۆشی تووشی سەرگێژەبووبوو و ڕێچکە و ڕێبازی خۆی نەدەدۆزییەوە . هەتا هەردوك زلهێزە ئاڵەمانەکەی ئەو دەمەش ، ئوتریشییە هابسبورگەکان و پرۆیسییە براندنبورگییەکان ، بە پێی هەڵکەوتی جوگرافی خاکەکەیان ، تووشی هەمان گێچەڵ و کێشە هاتن . بۆ ئوتریشییە هابسبورگەکان، ئەوە شتێکی نوێ نەبوو . کۆکردنەوە و تێکهەڵشێلانی ئەو هەموو خاکە بەرفراوان و بەرین و میللەتە جودایانە پێکەوە ، (ئوتریش و بوێمن و شلێزییەن و مێرن و هەنگاریا و میلانۆ و ناپۆلی و سیسیلیا و پاش 1714 یش بەشی خوارووی هۆڵەندا ، " بڕوانە نەخشەی ژ. 5 ") و هەڵوێستی هێزەکانی دی بەرامبەر ئەو وولأتانە ، پێویستی بە کەسێکی هێجگار کارامە و بلیمەت هەبوو ، تا بتوانێت ئەو هەموو گندۆرەیە بەجارێك هەڵگرێت و ئەو میراتییە بپارێزێت و پەرەی پێبدات ، ئەو کەسە دەبا یا زۆر لێزان ، یاخود زۆر بەختەوەر ، یا هەردووکیان پێکەوە با . ئەو شەڕە زۆرانەی دژە تورك سالأنی (1663 –1664 ، 1683 –1699 ، 1716 –1718 ، 1737 –1739 ، 1788 –1791) کران ، سەلماندیان کە ئۆردووی هابسبورگ لەهەموو بەرەکانی باڵکاندا ، پێویستی بە خۆ گورجکردنەوە و جێپێی خۆ قایمکردن هەیە ، بەلأم جەنگان دژی ئیمپراتۆرێتی لەرزیوی عوسمانیی لەو

www.pertwk.com

دەمساتەدا ، گشت هێز و ووزەی ڤیەننای داچۆڕاند . (27) کاتێك ساڵی 1683 تورك گەیشتە بەر دەروازەکانی ڤیەننای پایتەخت ، لیۆپۆڵدی یەکەم ناچاربوو ، هەڵوێستێکی بێلایەنانە لە ئاست فەرەنسادا بگرێتەبەر ، گەرچی لودڤیگی چواردەهەم ، هەمانساڵ پێی لێکردبووە کەوش و داوای یەکگرتنەوەی ئەلزاس و لوکسومبورگ و گێڕانەوەیانی بۆسەر فەرەنسای دەکرد . ئەو هەڵوێستە دوولانەیەی ئوتریش لەکاتی جەنگی نۆساڵەی 1689–1697 و جەنگی بەمیراتماوەی ئیسپانیای 1702– 1713 دا ، بەو ڕوونییە دیارنەبوو ، چونکە ئەودەم ڤیەننا سەر بە بەرەیەکی بەهێز و مەزنی دژە فەرەنسا بوو ، لێ ئەو هەڵوێستە تاك و لۆیە ، قەت تەواو لەنێونەچوو و ئاسەواری هەرمایەوە . لە جەنگەکانی دواتری سەدەی هەژدەهەمدا ، بۆ ڤیەننا ، پاراستنی بەرژەوەندیی هابسبورگەکان لەئەوروپادا و پارێزگاریی بەرژەوەندییەکانی خۆی لەئاڵەمانیادا ، بەهۆی سەرهەڵدان و هێز و گوڕ پەیداکردنی پرۆیسییەکانەوە ، تا دەهات سەختتر دەبوو . لایەنی کەم ، پاش داگیرکردنی شلێزییەن لە 1740 دا لەلایەن پرۆیسییەکانەوە ، ئیدی ڤیەننا دەبا لەگشت بڕیارێکی سیاسی و سوپاییدا ، هۆشێکی هەر لای بەرلین با . ئەوەش ئەرکی دیبلۆماسییانەی هابسبورگەکانی گەلەك لەجاران سەختتر و ئاڵۆزتر کردبوو . بۆ بەرگرتن بە سەرهەڵدان و گەشە و شکۆفەی پرۆیسییەکان و ڕاگرتنیان لەقەپیلکی ئاڵەمانیادا ، ئوتریش ، ناچاری هانابردن بۆ فەرەنسا لەخۆرئاواوە و زێتریش لەجاران بۆ رووسیا لە خۆرهەلأتەوە، بوو . وەلێ فەرەنسا جێی متمانە نەبوو و پشتی پێنەدەبەسترا ، بۆیە جارجارە ئوتریش ناچاردەبوو پەنا بۆ هاوپەیمانێتیی ئینگلیز بەرێت ، وەك سالأنی

1744–1748 . جگەلەوە ، گەشە و نەشونمای رووسیاش ماکی خەمێکی دیکەبوو بۆ ئوتریشییەکان ، تایبەت ئەو دەمانەی تەزارەکان هەڕەشەی داگیرکردنی وولاتانی باڵکانیان لە دەوڵەتی عوسمانی دەکرد ، کە ئوتریش بەخاکی خۆی دەزانین . کاتێکیش ئیمپریالیزمی ناپلیۆنی بەگژگشت هێزەکانی ئەوروپادا چوو ، ئیمپراتۆرێتی هابسبورگی هیچ چارێکی نەما لەوەزێتر کە ببێتە بەشێك لەبەرە و هاوپەیمانێتییە مەزنەکە ، تا بتوانن پێکڕا بەر بەچاوچنۆکیی و تەماعی فەرەنسا بگرن .

جەنگی هاوبەرەکان دژی لودڤیگی چواردەهەم لەسەرەتای سەدەی هەژدەهەمدا و دژی ناپلیۆن لەکۆتایی هەمان سەدەدا ، رەنگە هێندەی تێکەولێکە و کێشەو گێچەڵەکانی دی ، وێنایەکی روونی لاوازیی ئوتریشمان پێشان نەدەن . ئەو جەنگە فراوانەی 1740 دژی پرۆیسییەکان بەرپاکرا ، ئاکامەکەی روون روون دەچریسکێتەوە : نیشانماندەدات ، سەرەڕای هەموو ئەو چاکسازییانەی هابسبورگەکان لە بواری سەربازیی و دارایی و کارگێڕییدا کردیان ، کەچی هەر نەیانتوانی بەسەر ئاڵەمانیایەکی بچووکدا زاڵبن ، کە لەشکر و سیستێمی باج و بیرۆکراتێتییەکەی ، تاڕادەیەك کاراتر بوون . جگەلەوە ، تادەهات روونتر دەبوو ، کە هێزە نائاڵەمانەکانی وەك فەرەنسا و ئینگلتەرا و رووسیا ، نە بەلەنێوبردنی پرۆیسییەکان لە لایەن ئوتریشییەکانەوە رازیی دەبوون و نە بە پێچەوانەکەشی . گەر سەرنجی سەراپای وولاتانی ئەورووپات دابا ، دەتدیت ئیمپراتۆرێتی هابسبورگ خەریك بوو دەبووە هێزێکی داوەشاو و بەرەو داڕمان ملیدەنا و ئەوەبوو تا 1918 بڕیکرد . هەڵبەت بەڕادەی ئیسپانیا و سوێد دانەخزا ، بەڵکە

www.pertwk.com

چارەنووسی وەك چارەنووسی پۆڵەندای بەسەرهات و ئەو هەمووخاکە پەرتپەرتە و ئەو هەموو نەژادە جوداجودایە و ئەو ئابوورییە پاشکەوتەیەی لەگشت ئەو هەولآنە بەگوڕتر و بەتینتربوون ، کە حوکومەتە یەك لەدووی یەکەکانی ڤیەننا بۆ قوتارکردنی و کردنییە زلهێزێکی ئەورووپایی دایان . دیارە چیدی نەدەکرا بەر بەو هەرەسە بگیرێت . وەك Olwen Hufton دەڵێت : ئەو کەللەڕەقیی و جیڕییە نائاساییەی ئیمپراتۆرێتی ئوتریش بۆ بەرگرتن بە داڕمانی نواندی ، نیشانەی هێز و ووزەیەکی شاردراوە بوو . پاش هەموو مەرگەسات و کارەساتێك ، ئەوجا چاکسازیی دەستیپێدەکرد و پەردەی لەسەر نهێنیی سەروەت و سامانی وولاتەکە هەڵدەدایەوە وئاشکرای دەکرد ، ڤیەننا چەند بەدەست ئەودەردەوە دەیناڵاند کە بتوانێت خۆی ببێتە خاوەنی سەروەت و سامانەکەی خۆی . گشت ئەو مێژووناسانەی خۆیان دەگەڵ سەربوردەی داڕمانی هابسبورگەکان خەریککردووە ، هەریەك بەجۆرێك و بەسەرسامییەوە لەو کەللەشەقی و منجڕی و بەرەنگاربوونەوە سوپاییەیان ڕووانیوە ، کە بەرامبەر هێزی کۆك و تەییاری ئیمپریالیزمی فەرەنسا لە چواردەساڵەی نێوان 1792– 1815 دا نواندیان .(28)

حاڵوباری پرۆیسییەکانیش ، لەڕووی جیۆسنراتیژەوە ، زۆر بەوەکەی ئوتریش دەچوو . وەلێ لەبواری باری ناوخۆدا زۆر لەیەکدی جوداوازبوون . هۆکارەکانی سەرهەڵدان و هەڵگرانی پرۆیسییەکان و بوونە پاشانشینێکی بەهێزی باکووری ئاڵەمانیا ، زانراوە و ئێمە لێرەدا تەنها پەنجەژمێریان دەکەین : بلیمەتیی و کارامەیی سێ دەستەڵاتداری وەك کورفیورستن (1640– 1688) ، فریدریك ڤیلهێلمی یەکەم (1713– 1740) و فریدریکی مەزن (1740– 1786)

لەبواری سوپاییدا و تۆکمەیی و دیسپلین و چاکرێکخراویی ئەوسوپایە و سەرکردایەتی کردنیان لەلایەن ئەفسەرە وەجاخزادەکانەوە ، کە چوار لەسەر پێنجی ئەو پووڵەی بەباج کۆدەکراوە بۆیان خەرجدەکرا و ئەو بارە تاڕادەیەك ئارام و هێور و پتەوەی کە لەپاشانشینەکەدا بەرقەرار بوو ، بووژاندنەوە و هاندانی بازرگانیی و پیشەدەستییەکان و ئامادەیی راگرتنی سەربازی بێگانە و ئەو کەشە لیبرالی و ئازادانەیەی بۆ سەرمایەدارە بێگانەکان رەخسێندرا و ئەو کارمەندە پرۆیسییە نێودارانەی لەژێر فەرماندەیی قۆمیسەرایەتی جەنگدا کاریاندەکرد ، بڕێکن لەو هۆکارانە . (29) سەرباری ئەوانەش ، سەرهەڵدان و هەڵگرانی پرۆیسییەکان ، هاوکات بوو دەگەڵ داڕووخان و داخزانی سوێد و هەڵوەشاندنەوە و لەبەرئێکرەواندنەوەی پاشانشینی پۆڵەندا و سەرقاڵبوونی ڤیەننا بە جەنگی زۆرەوە و دوودڵیی و نادڵنیایی لە دانانی بەرۆگرێکدا بۆ پادشایەتییەکەی لەسەرەتای سەدەی هەژدەهەمدا ، کۆمەڵێك هۆکاری دی بوون . هەلقۆستنەوەی پادشا پرۆیسییەکان ، ئەوە دەگەیەنێت کە بوار ودەرفەت هەبووە بۆ قۆستنەوە . جگەلەوە ، پرۆیسییەکان سوودیان لەو شلۆقبوون وهێز دالەنگینەی ساڵی 1770 لەباکووری ئاڵەمانیادا ڕوویدا ، وەرگرت . هەڵتۆقان و قووتبوونەوەی رووسیا و سەرقاڵکردن و خەریککردنی سوێد و پۆڵەندا و ئیمپراتۆرێتی عوسمانییش ، یاریدەدەر بوون . فەرەنساش لەوە دوورەدەستتر بوو کە بتوانێت تەگەرە و قۆرت دروستکات ، هەتا هەندەکجار سوودبەخشیش بوو ، چونکە دەبووە هاوپەیمان لەدژی ئوتریش . وەڵێ گەر فەرەنسا شالاوی شەڕەنگێزانەی بردبا سەر ئاڵەمانیا ، دوورنەبوو لەلایەن هابسبورگەکان و هانۆڤەرییەکان و (ئینگلیزیشیان لەگەڵ) ،

www.pertwk.com

هۆڵەندییەکان و پرۆیسییەکان خۆشیانەوە ، بەرەنگاریی نەکرێت . ئەگەر ئەو هاوپەیمانێتییەش سەری نەگرتبا ، پرۆیسییەکان دەیانتوانی لەگەڵ فەرەنسادا ، ئاسانتر لەهێزەکانی دی ، پێکبێن . کەواتە بوونی بەرەیەکی دژە فەرەنسا ، برەجارێك بۆ بەرلین سوودبەخش بوو ، وەڵێ هەمیشە پێویستییەکی هەنووکەیی نەبوو .

لەچێوەی ئەو هەلوبارە دیپلۆماسی و جوگرافییە رەخساوەدا ، پادشا پرۆیسییەکان ، بازییەکی چاکیان وازییدەکرد . تایبەت پاش دەستخستنەوەی شلیزییەن ، کە مێژووناسان بە کوانوو و چاوگەی پیشەسازیی خۆرهەڵاتی ئەورووپایان دادەنا ، باری ئابووریی و سوپایی وولاتەکەی بەشێوەیەکی عەنتیکە هەڵکشان . لێ مەودای هێز و دەستەڵاتی پرۆیسییەکان لە سەر ئاستی سیاسی ئەورووپا ، سنووری میللەتانی بەزاند و لە شەڕی حەوتساڵەی (1756 –1763) دا چەپەڵیی دەرکەوت و ئاشکرابوو ، کاتێك هەلومەرجی دیپلۆماسیی لەبەرژەوەندیی فریدریکی مەزندا نەما و هێزە هاوسێکانی بڕیاریاندا تۆڵەی ئەو سەرەڕۆیی و دەستوەشاندنانەی لێبستێنن و سزای بدەن . تەنها بەهەوڵ و کۆششی لەڕادەبەدەری ئەو پادشا پرۆیسییە خۆی و بە هیممەتی سوپا چاکمەشقپێکراو و راهێنراوەکەی و پشتبەستوو بە کەموکووڕیی و شل و پەیتیی دوژمنانی ، توانی گەوەی ئەو گەمارۆیەی درابوو ، بشکێنێت و خۆ لەنەهامەتیی بخەلەسێنێت . دیارە ئەرك و مەسرەف و زیانی ماددی و گیانیی ئەو شەڕانە لەڕادەبەدەربوون و سوپاکەشی لەڕێگەی چەند رێککەوتننامەیەکەوە بەشێوەیەك کۆتکرابوو ، کە توانای بەرگریی لێبڕا بوو . بۆیە لەساڵی 1770 بەدوا ، توانای

بەرپەرچدانەوەی فشاری دیپلۆماسییانەی رووسیای نەمابوو ، ئەوە لە شاڵاوە گلاراوەکەی ناپلیۆنی 1806 ، هەر گەڕێ . هەتا ئەوکاتانەش ، کە ئۆردووەکەی لەسەردەستی سەرلەشکرەکانی وەك شارنهۆرست و گنایسناو و چاکسازەکانی دیدا ، ئاهێکی بەبەردا هاتەوە و کەمەکێك هاتەوە سەرخۆ و حەوایەوە ، ئەو راستییەیان پێ پەردەپۆش نەکرا و ساڵانی 1813 -1815 دەرکەوت کە پێگە و بنەمای هێز و دەسەڵاتی پرۆیسییەکان لەق و لەویرە و بەزەحمەت راگیرکراوە.(30)

ئەو ئان و ساتانەی لەڕووی سوپاییەوە روسیا زاڵتر دەینواند و هەڕەشەی لێدەکرد ، چاولەدەستی کۆمەکی ئینگلتەرەی خەزنەداری بەرە و هاوپەیمانەکان بوو ، دیارە بەتەنهاش نەیدەتوانی رووبەڕووی فەرەنسا بێتەوە . پاشانشینەکەی فریدریك ڤیلهێلمی سێهەمیش (1797 -1840) ، هەروەك ئوتریش ، یەکێك بوو لە گچکەترین زلهێزەکانی ئەو سەردەمە و توانی تا کاتی گۆڕانکارییە پیشەسازیی و سوپاییەکانی ساڵی 1860 بەرگەبگرێت .

بەپێچەوانەی ئەوانەوە ، دوو هێزە تەریککەوتەکەی روسیا و ویلایەتە یەککەوتەکانی ئەمریکا ، تاڕادەیەك لە وەی و بەڵا و ئەو ستراتیژییە دوولۆنەیە بەدووربوون کە وڵاتانی نێوەندی ئەورووپای سەدەی هەژدەهەم ، بەدەستیانەوە گیرمابوون .

هەردوك زلهێزەکەی دواتر ، ماڵ بەماڵەوە و سنوورێکی دوور و درێژ لەنێواندا ، کە دەبا بەردەوام چاودێریی کرابا . وەڵێ نە ئەمریکاییەکان لە پەلوپۆهاویشتن و دەستگرتن بەسەر Alleghenie لە Great Plains دا و نە ڕووسەکانیش لە

www.pertwk.com

داگیرکردنی پێدەشتەکاندا ، سوپا پێشکەوتووەکانیان بەرامبەر ئێکدی رانەگرت و هەڕەشە و مەترسییان بۆ وڵاتەکانیان نەسازاند . (31) لە پەیوەندییان دەگەڵ وڵاتانی ئەورووپای خۆرئاوا دا بەنێزیکە چوونیەك بوون . هەردوك دەیانتوانی بەرامبەر برێك زلهێزی پێگەیشتوو بوەستنەوە ، یاخود سەرقاڵیانکەن و خۆشیان لە وەی و بەڵا بپارێزن ، لەوەشدا منەتباری دوورییان بوون لە چاوگەی شەڕە قورسەکانی ئەورووپاوە .

که لە قۆناغێکی دووروردرێژی وەك ساڵانی 1660 -1815 دەڕوانین ، پێویستە دادان بەو راستییەدا بنێین ، کە تین و تاوی ئەمریکا و رووسیا لەسەرەتادا ، زۆر کەمتر دیاربوو وەك لەکۆتایی سەردەمەکەدا . راستییەکەی ، ئەوە ئەمریکای ئەورووپاییەکان بوو ، کە ساڵانی 1660 و 1670 لە چەند دەڤەرێکی نیشتەنیی ، کوتکوتی ، لێکدابڕاوی کەنار دەریا پێکهاتبوو . مۆسکۆش لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتی پەترۆسی مەزندا (1689 -1725) هەر شتێك بوو لەو بابەتە و پاشکەوتەتریش . لەڕووی ئابوورییەوە هەردوك گەشەنەکردوو ، تەختەو دار و گوش و گوێنی و ماددەخاوەکانی دییان بەرهەمدەهێنا و کاڵا ئامادەکراوە وڵاکانیان ، لە ئینگلتەرا و هۆڵەنداوە بەکێشدەکرد . زۆربەی ئەو سەردەمە ، کیشوەری ئەمریکا ، زێتر خاکێکی چاوتێبڕاوی شەڕلەسەرکراو بوو ، نەك هێزێك کە بتوانێت خۆی بەرگریی لەخۆ بکات . ئەو حاڵوبارە ، ساڵی 1763 گۆڕرا ، ئەویش پاش سەرکەوتنە مەزنەکەی ئینگلتەرا لەجەنگی حەوتساڵە دا ، ئەودەمەی فەرەنسییەکانی لە کەنەدا و سکۆتلەندای نوێ دەرپەڕاند و ئیسپانییەکانیش لە فلۆریدای خۆرئاوا .

دوور لەو مەترسیی و هەڕەشە دەرەکییانەی ، کە تا ئەودەمە بە وابەستەی ئینگلتەرا هێشتبوونییەوە ، کۆلۆنیستە ئەمریکاییەکان ئیدی تەنها بەناو سەر بە ئینگلتەرا مابوون و ئەو حوکومەتە دەسندەخۆرەی بۆیان دانرابوو و نیازی شتێکی دی هەبوو ، یاخیبوونەکە بێ بڕشتی کرد و بڕستی لێبڕی . جگەلەوە ، تا ساڵی 1776 ، کۆلۆنییە ئەمریکاییەکان بەشێوەیەکی سەیر گەورە دەبوون و دانیشتووانە دووملوێنییەکەی هەر 30 ساڵ جارێك ، دەبووە دووهێندە و تادەهات بەرەو خۆرئاوا هەڵدەکشا و فراوانتر دەبوو و خەڵکەکەشی خۆشگوزەرانتر و تێروتەسەلتر . ئینگلیزەکان لەحەوتساڵی دواتردا بۆیاندەرکەوت، کە تەنها لەڕێگەی شالاوی دەریاییەوە ناتوانن بەسەر یاخیبوونەکەدا زاڵبن و خاکەکەشی گەلەك لەوە پان و بەرینترە کە سوپایەکی 3000 میل لەووڵاتی خۆوە دوور ، بتوانێت بەیدەستیکات .

سەرخۆبوونی ئەمریکا ، لەمەودایەکی دووردا ، دوو ئاکامی ئەوتۆی لێکەوتەوە ، کە بەردەوام وەك هێزێکی جیهانیی حسێبی بۆبکرێت : یەکێکیان ئەوەبوو لە 1783 بەدوا ، بووە یەکێك لە ناوەندە بەرهەمهێنەرە گرنگەکانی دەرەوەی ئەوروپا، کە لە پاشەڕۆژدا لەلایەکەوە خۆشگوزەرانیی بۆ خەڵکەکەی مسۆگەرکات و لەلایەکی دییەوە بتوانێت ببێتە هێزێکی سوپایی ئەوتۆ ، پێچەوانەی کۆمەڵگە نائەوروپاییەکانی دی وەك چین و هند ، کە لەڕووی ئابوورییەوە دالەنگیو ، وەلێ کاریگەریی و تین و تاو و جێپەنجەیان لەسەر نەخشەی دابەشبوونی هێزە مەڵبەندییەکان ماوەیەکی دوور و درێژ بەردەوام و دیاربێت . ئەوەبوو هەر لەناوەڕاستی سەدەی هەژدەهەمدا ، کۆلۆنییە ئەمریکاییەکان جێگەیەکی دیار و

www.pertwk.com

گرنگیان لەبواری بازرگانییدەریادا پێبڕا و هەر لەقۆناغی یەکەمی شۆڕشی پیشەسازییەوە تێهەڵچوون . بەپێی هەندەك هەواڵ ، ئەو میللەتە تازە ڕابووە ، ساڵی 1776 ، لە گشت ئینگلتەرا زێتر ، ئاسنی خاوی بەرهەمدەهێنا و پاشتر زێتریشی کرد ، بەڕادەیەك ساڵی 1830 توانی ببێتە شەشەمین هێزی پیشەسازیی جیهان . (32) ئا ئەو ڕەوتە گەشەکردنە خێرایە بوو هەندەك سەرنجدەری هاندا ، ساڵی 1790 بوێرن پێشبینی ئەوەبکەن و بڵێن ووڵاتە یەککەوتەکان لەسەدەی داهاتوودا پاشەڕۆژێکی ڕۆشن چاوەڕوانێتی . ئاکامی دووهەمی سەرخۆبوون ، زۆر زووتر هەستیپێکرا ، تایبەت لە ئینگلتەراوە ، ئەویش سەرهەڵدانی ئەمریکابوو لە بەرەی ئەتلانتیکەوە ، وەك هێزێکی سیاسی زیت ڕاوەستاو لەبەرامبەر ئەوروپادا و هەڕەشەیەکی مەلاسدراو بۆ سەر کەنەدا و هندیخۆرئاوای ژێردەستەیان . وەلێ دیارە ئەوە کێشەیەك نەبوو هەمیشەیی و دووریەکەی و سیاسەتی لاتەریکیی ئەمریکا خۆی ، وایانکرد کە لەندەن ، ئەمریکا بەهەڕەشە و مەترسییەکی وەك ئەوەی تورك بۆ سەر ڤیەننا و پاشان رووس بۆسەری ، نەزانێت . بەڵام تەجرەبەی شەڕەکانی 1779– 1783 و 1812–1814 روون روون سەلماندیان ، بۆ ئینگلتەرا چەندە سەخت و دژوارە کەخۆی تەنها بە جەنگی ئەوروپاوە خەریککات و دوژمنێکی وەك ئەمریکاش لەپشتییەوە بۆی لە بۆسەدا بێت .

ڕووسیا

سەرهەڵدان و هەڵگڕانی ڕووسیای تەزاری ، کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆی لەسەر هاوکێشە و هاوسەنگیی هێزەکانی جیهان هەبوو . سەرکەوتنە مەزنەکەی ساڵی 1709 ی ڕووسیا بەسەر سوید دا لە پۆلتاڤا ، پێشانی هێزەکانی دی دا ، کە ئەو دەوڵەتە لاتەریك و تا ئەودەمە فەرامۆشکراوەی مۆسکۆ، بەنیازە لە ئۆلکەی سیاسەتی ئەورووپادا ، کایەیەکی پێببڕێت . ئەو کاتەی یەکەم تەزار ، پەترۆسی مەزن ، بەپەلە هێزێکی دەریایی بۆ پاراستن و بەرگریی بنکەکانی زەریای خۆرهەڵاتی وەك (کارێلین و ئێستلاند و لیڤلاند) ، پێکەوە نا ، سوید هانای بۆ

ئینگلتەرا برد ، تا کۆمەکی بکات و پێکڕا نەهێڵن گەڤەرەکانی خۆرهەڵات ببەزێنێت . وەلێ پۆڵەندا و تورك ، لەسەرهەڵدان و هەڵگڕانی ڕووس ، زۆرترین زەبریان پێکەوت . کاتێك کاتەرینی مەزن مرد ، دەرکەوت تێکڕا 320 هەزار کیلۆمەتر دووجای دی خستبووە سەر ئەو ئیمپراتۆرێتە یان و بەرینەی خۆی . شاڵاوی جارجارەی هێزەکانی ڕووس بۆسەر قۆڵی خۆرئاوا ، زراوی بردبوون . منجڕیی و دڕندایەتییە تۆقێنەرانەکەی ئۆردووی ڕووس لە شەڕی حەوتساڵەدا و داگیرکردنی بەرلین لە1760 دا ، وێنای فریدریکی مەزنی لەپێشچاوی هاوسێکانی گۆڕی . چل ساڵێك دواتر ، لەشکری ڕووس بە فەرماندەیی ژەنەراڵ سوڤۆرۆڤ ، لەشەڕی هاوبەرەکانی 1798 –1802 دا بەشداریکرد و گەیشتە ئیتالیا و ناوچەکانی ئالپ و ئەوەبووە سەرەتا و سەرباشقەیەك بۆ شاڵاوی سەربازیی بەرپێنەگیراوی دوورینەی ئۆردووی ڕووسی ساڵانی 1812 –1814 ، لەمۆسکۆوە تا پاریس. (33)

هەڵبەت دەستنیشانکردنی پلە و پایەی تەواوی ڕووس لەسەدەی هەژدەهەمدا ، کارێکی هێجگار سەخت و دژوارە . لەشکرەکەی لەوەکەی فەرەنسا گەورەتربوو ، لەزۆر بواری بەرهەمهێنانی کالا گرنگەکانی وەك قوماش و کووتاڵ و ئاسنجاو دا، هەنگاوی چاکی هەڵنا . وولاتێك بوو بۆ دوژمنانی هێجگار سەخت و ئەستەم بوو بتوانن دەرۆستی بێن و داگیریکەن ، لانی کەم لەقۆڵی خۆرئاواوە . بەوهۆیەشەوە کە بە ئیمپراتۆرێتی باروت ناسرابوو ، لە حاڵوبارێکدا بوو بتوانێت بەئاسانی تیرە و خێڵەکانی خۆرهەڵات بەیدەست بکات و بەوەش خەڵکی زێتر و ماددەی خاوی فرەتر و خاکی بەپیتی بەرینتری چنگکەوێت و پلەوپایەشی لەنێو زلهێزەکاندا

باڵاتر و باشتر بێت . پێدەچوو وولاتەکە لێبڕابێت بەزۆر شێوە و شێواز ، گەشە بەخۆ بدات و خۆ نوێکاتەوە ، هەرچەندە لەخێرایی و سەرخستنی ئەو سیاسەتەدا زێدەڕەوی دەکرا . کەموکووڕییەکان و نیشانەوماکەکانی دواکەوتوویی ، زرپ و زۆپ مابوونەوە : هەژاریی و نەداریی و دڵڕەقیی و کەمدەستیی و کەمدەستکەوتیی و خراپیی ڕێگەوبان ، کەش و هەوایەکی هێجگار تەزێنەر و سەخت و زبرۆکە ، لەبواری تەکنۆلۆژیا و فێرکردن و پەروەردەشدا ، پاشکەوتە و گەشەنەکردوو . ئەو هەموو ڕۆمانۆڤە بێ بڕشت و دواکەوتووانەش ، سەرباری هەموو . هەتا سەردەمی دەستەلاتی پڕ چالاکیی و جموجۆڵی کاتەریناش ، لەڕووی ئابووریی و داراییەوە پێشکەوتنێکی ئەوتۆی بەخۆوە نەدیت .

ئەو دۆخی خاوبوونەوە و پرکگرتنەی لەسەدەی هەژدەهەمدا دەزگە سەربازییەکان و تەکنیکی ئەورووپای تێکەوت ، دەرفەتی ئەوەی بۆ روسیا ڕەخساند ، لەڕێگەی سوودوەرگرتن لەشارەزایانی بێگانە و سەرمایەیەکی کەمەوە ، ببووژێتەوە ئاهێکی بەبەردابێتەوە . ئەو دەستکەوتە کەمەی بەهۆی زۆریی ژمارەی دانیشتوانییەوە هاتەدی ، شۆڕشی پیشەسازیی سەدەی دواتر ، گێچەکەی شێواند و پەکی خێرایی شەڕی خست و گۆڕیی . لەقۆناغی پێش 1840 دا ، ئۆردووی رووس سەرەڕای هەموو کەموکووڕییەکانیشی هێزوگوڕ و نووزەیەکی جارجارە شالاوبردنی هەر تێدا مابوو . پشکێکی زۆری داهاتی ، (نێزیکەی چارەکێکی) بۆ سوپا تەرخان دەکرا و بوێریی و عەگیدیی سەربازانی گەیشتە ئاستێك کە بتوانێت لەهەموو لەشکرەکانی دی دلێرانەتر بجەنگێت . ڕاستە ، بنەما لۆژیستییەکانی ئەوە نەبوون ، ئەویش بەهۆی خراپیی ئەسپەکانی و

www.pertwk.com

کەموکورتیی مشوورخواردن و دابیننەکردنی ئالیف و ئازووخە و تفاق و لێنەهاتوویی کارمەندانییەوە ، نەیدەتوانی بەتەنیا خۆڕاگرێت و شەڕی گەورە بەرێتەوە . هێرشەکەی سەر فەرەنسای ساڵانی 1813– 1814 ، بە وولاتانی دۆستدا تێپەڕی و کۆمەکی زۆری ئینگلتەرای لەپشتەوە بوو . وەلێ ئەو هەڵوێستە دەگمەنانە هەر لەسەردەمی جەنگی حەوتساڵەوە ، نێو و نێوبانگێکی چاکیان بۆ رووسیا پەیداکرد . گەر لەڕووی ستراتیژییەوە تێبڕوانین ، هێزێکی دیکە قوتبووەوە و بووە پارسەنگێك بۆ بەرگرتن بەتەماع و چاوچنۆکییەکانی فەرەنسا . پێدەچێت گوتەکەی Tocqueville de ی نووسەری سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم ، لەپاشەڕۆژێکی دووردا بەڕاست گەڕابێت ، کە گوتوویە : " رووسیا و وولاتە یەکگرتووەکان ، ئێزدان هەڵیبژاردوون تا چارەنووسی نیوەی دنیا بگرنەدەست " . (34)

لەسەردەمەکانی نێوان 1660 و 1815 دا بەریتانیای مەزن بوو ، نەك ئەو زەبەلاحە کیشوەرییە ، کەبووە هێزێکی دەریایی و هەنگاوی پەلەی هەڵدەنا ، پاشانیش فەرەنسا بوو کە تەنگی بەگشت هێزەکان هەڵچنیبوو . لەوێشدا جوگرافیا کایەیەکی گرنگی گێڕا ، هەرچەندە گردەبڕنەبوو . سوودی شوێن و جێگەی بەریتانیا ، نێزیکەی سەدەیەك پێشتر لە نووسینە کلاسییەکەی ماهان دا بەنێونیشانی " کاریگەریی هێزی دەریایی لەسەر مێژوو " ، 1890 ، دەرکەوت کە دەڵێت : " ئەو وولاتانەی سنووری ووشکانییان نییە و جێگەکەیان نە ناچاری ئەوەیان دەکات لە ووشکانیدا بەرگری لەخۆ بکەن و نە ئەوەی لە ووشکانییەوە

هێرش بەرن و خاکی دیکەی بدەنە دەم ، بەڵکە تەنها دەریایان هەیە بەرگریی تێدابکەن ، لەو وولاّتانە سوودمەندترن کە سنووریان ووشکانییە " . (35)

دیارە دەکرێت هەندەك شیمانەی دی لە گوتەکەی ماهان هەڵگۆزرێت ، یەکەمیان ئەوەیە : حوکومەتی ئینگلتەرە لەهیچ قۆڵێکی خاکی خۆیەوە شالاّوی نەبرایەسەر و نەخلاّفێندرا . ئەوەش پاش داگیرکردنی ئیرلەندا و یەکگرتن دەگەڵ سکۆتلەندا لە 1707 دا ، بەتەواوی هاتەدی . هەوڵەکانی پاشتری فەرەنسا ، بۆ خافڵگیرکردنی ئینگلتەرا لەکەنارەکانی کێلتەوە ، سەیر و سەرنجڕاکێش بوون و لەندەنیش زۆر بە بایەخەوە تێیدەڕوانین . راپەڕینی ئیرلەندییەکان لە وولاّتەکە خۆیەوە نێزیکتر بوو و مەترسیی زێتری هەبوو ، وەك لەو ریسوابوونە ستراتیژییەی بەهۆی راپەڕینی ئەمریکاوە تووشیهات . ئینگلیز بەختەوەر بوو بەوەی دوژمنانی هەستیان بەو لاوازییەی نەکرد و نەیانقۆستەوە .

دووهەم ئاکامی گوتەکەی ماهان ئەوەیە ، کە توانای جەنگین لەدەریادا و بوونی هێزێکی دەریایی ، گەلەك گرنگتر و بەکارترە لەهێزی ووشکانیی . ئەمە بۆچوون و باوەڕی ئەو قوتابخانەیەبوو کە بە (ناڤالیستییەکان) ناسراوە ، (36) ئەمەش سەرئەنجامێکی ئەو گەشە ئابووریی و سیاسییەی پاش سالاّنی 1500 بوو . بەگواستنەوەی شادەماریی رێگەی بازرگانیی لە دەریای ناوەڕاستەوە بۆ ئۆقیانووسی ئەتڵەسی و ئەو داهاتە مشە و زۆر و زەوەندەی لەڕێگەی کۆلۆنییەکان و بازرگانیی و ئاڵ و وێڵەوە دەگەڵ دۆرگەکانی هندی خۆرئاوا ئەمریکای باکوور و کیشوەرۆکەی هندستان و خۆرهەلاّتی دووردا دەستکەوت ، سوودی زۆری بەو وولاّتە گەیاند ، کە کەوتۆتە شانی ڕاستی کیشوەری ئەورووپاوە. دیارە بۆ رژێمێك

www.pertwk.com

گرنگە کە نرخی بازرگانیی دەریایی بزانێت و ئامادەش بێت بۆ دابینکردنی ئوستۆلێکی جەنگیی گەورە ، هەرچی پێهەڵدەسووڕێت ، بیدات . لە ئاکامی ئەو هەلومەرجەدا پێدەچوو دەستەی بژاردەی ئینگلیز لە سەدەی هەژدەهەمدا ، رەچەتەی گەشە و فراژیبوونی بەردەوامی باری ژیان و خۆشگوزەرانیی میللەتەکەیان دیتبێتەوە . شکۆفەی بازرگانیی ئەوبەر دەریا ، باری ئابووریی ئینگلتەرەی بووژاندەوە و گەشەی بە هاتوچۆی دەریا و پیشەسازیی کەشتیوانیی دا ، پووڵ و داهاتێکی چاکی بۆ خەزێنەی دەوڵەت پەیداکرد و بووە شادەماری ژیانی کۆلۆنییەکان . کۆلۆنییەکان تەنها نەبوونە بازاڕی ساخکردنەوەی بەرهەمی ئینگلیزیی ، بەڵکە بوونە چاوگە و کوانووی دابینکردنی ماددەخاوە گرنگەکانی وەك شەکر و تووتن و داروتەختەی ئەمریکی و پێداویستییەکانی گەمێوانیی . وولاّتەکە لە هەوڵی ئەوەدابوو ، کاتی ئاشتیی و ئارامیی ، نازی بازرگانە ئینگلیزەکان بکێشرێت و رێزیان لێبگیرێت و بازرگانیی پارێزراو بێت ، کاتی شەڕیش بۆ چنینەوە و مسۆگەرکردنی دەستکەوتی سیاسی و ئابووریی ، کۆلۆنی زێتر داگیرکرێن . جموجۆڵی بازرگانیی و کۆلۆنیی و هێزی دەریایی ، بوونە ئەو سێ کوچکەیەی ، ماوەیەکی زۆر ، سوود و دەستکەوت و داهاتی چاکیان بۆ بەریتانیای مەزن دابینکرد .

هەرچەندە ئەو روونکردنەوانە سەبارەت بەهەڵگڕانی ئینگلتەرا ، تاڕادەیەك راستن، بەلاّم هەموو شت نیین . ماهانیش وەك زۆری دی ، تای بایەخی بازرگانیی دەرەوەی ئینگلیز ، تایبەت دەگەڵ کۆلۆنییەکانیدا ، لەبەرامبەر بەروبووی خۆوولاّتیدا ، قورستر رادەگرێت . سەرتاسەری سەدەی هەژدەهەم ، کشتوکاڵ ،

وەك بنەما و بناغەیەكی ئابووریی پتەو و ماكێكی خۆشگوزەرانیی ئینگلیز مایەوە، لێ هەناردە ، (كە رەنگە تا 1780 ش لە 10 ٪ ی داهاتی میللی تێنەپەڕاندبێت ، گەلەكجار مێملێ و گوردێری بەهێزتری بێگانە و گومرگ ، پشتیان دەشكاند و بەهێزێكی دەریایی گەورەش راستنەدەبووەوە . (37) جگەلەوە ، زۆرجار " ناڤالیستەكان " یش ئەو راستییە لەیاد دەكەن كە بازرگانیی ئینگلیز دەگەڵ وولاٚتانی كەناری دەریای خۆرهەلاٚت و ئاڵەمانیا و وولاٚتانی كەناری دەریای ناوەڕاستدا ، تادەهات لەڕووی ئابوورییەوە نرخ و بایەخی زیادی دەكرد ، هەرچەندە لە بازرگانیی شەكر و بەهارات و كۆیلە لەسەرخۆتر پەرەیسەند. كەواتە گەر فەرەنسا ئەورووپای بەیدەست كردبا و توانیبای ، زەبری گورچووبڕی لە پیشەسازیی ئینگلیز دەوەشاند . ئالەو حاڵوبارەدا ، لەڕووی ئابوورییەوە ، خۆكێشانەوە لە ململانێ و كێشمەكێشی سیاسی ئەورووپا ، دەبووە گێلێتیی و گەمژەیی و دەبەنگیی .

بەریتانیا ستراتیژێكی كیشوەریی تایبەت بەخۆی هەبوو ، بەلاٚم ئەوانەی كە تەنها چاویان لە دۆرگەكانی هندی خۆرئاوا و كەنەدا و هندستان بڕیبوو ، نەیاندەدیت . لەململانێكانی سالاٚنی 1652–1654 و 1665 –1667 و 1672 –1674 ی ئینگلیز و هۆڵەندەدا ، بەهانەی شەڕێكی دەریایی هەبوو ، چونكە كێبەركێ و ململانێ ئابوورییەكە ، ماك و هەوێنی دوژمنایەتی ئەو دوو هێزەدەریاییە بوو . حاڵوبارە ستراتیژییەكە ، پاش شۆڕشە پڕ شكۆكەی 1688 ، ئەودەمەی ڤیلهێلمی ئۆرانیان ، تاجی پادشایی لەسەر نا ، تەواو گۆڕرا . رووبەڕووبوونەوە و راستبوونەوە لەبەرامبەر ئینگلیزدا ، لەو حەوت جەنگانەی نێوان 1689 و 1815

www.pertwk.com

دا ، كەوتە ئەستۆی وولاٚتێك كە سنووری ووشكانیی زۆر بوو ، ئەویش فەرەنسا بوو . فەرەنساش ئۆلكەی ئەو شەڕانەی گواستەوە بۆ بەرەكانی خۆرئاوا ، بۆ ئۆقیانووسی هندیی ، بۆ میسر و بۆ گەلەك جێگەی دی . هەرچەندە ئەو شالاٚو و هێرش و پڕوپالاٚنتانە ، بۆ بازرگانانی لۆندەرە و لیڤەرپولێ گرنگ بوون ، لێ هیچ كات نەبوونە هەڕەشە و مەترسییەكی راستەوخۆ بۆ سەر ئاسایشی نەتەوەیی ئینگلیز . ئەو مەترسییە تەنها كاتێك دروست دەبوو ، گەر فەرەنسا بەسەر هۆڵەندا و خانەدانانی هانۆڤەر و پرۆیسییەكاندا سەركەوتبا و بەوە ببا هێزی زاڵی نێوەندی ئەورووپای خۆرئاوا و لەبواری كەشتیوانیدا سامانێكی هێند زۆری كۆوەكردبا ، كە توانیبای پشتی هێزی دەریایی دەستڕۆیشتووی ئینگلیزی پێ شكاندبا . كەواتە تەنها پەیوەندیی تایبەتیی ڤیلهێلمی سێهەم دەگەڵ هۆڵەندای یەككەوتە دا ، یاخود خزمایەتی پاشتری دەگەڵ خانەدانانی هانۆڤەردا نەبوو ، كە حوكومەتە یەك لەدووی یەكەكانی ئینگلیزیان هاندا ، لەو دەیانساڵەدا چەندین جار شەڕ و هەرا بخەنە ئەو كیشوەرەوە . سەرباقیی ئەوەش ، ئەو بەهانە و بیانووە رازیكەرانەی دێتە سەر ، كە ترس و دڵەڕاوكەی ئێلیزابێتی یەكەمی ئیسپانیایان رەنگپێدەدایەوە ، كە پێویستە پشتگیریی دوژمنەكانی فەرەنسا بكرێت ، تا بەر بە تەماح و چاوچنۆكییەكانی بۆربۆن و ناپلیۆن بگرن و بەوەش بەرژەوەندییەكانی ئینگلتەرا تا ماوەیەكی دوور و درێژ پارێزراو بێت . كەواتە ستراتیژییەتی دەریایی و ووشكانیی ، لەو ڕوانگەیەوە هاوتەریب و هاوشانی یەكبوون و دژ نەوەستانەوە .

کرۆك و گەوهەری ئەو ستراتیژییە زاڵە ، ساڵی 1742 لەلایەن میری نیوکاستڵەوە بەجوانی ئاوها پوختەکرابوو :

" گەر فەرەنسا لە ووشکانییەوە هەڕەشە و مەترسی لەسەرنەبێت ، ئەوا لەدەریاوە پەلامارمان دەدات . من هەمیشە لەو باوەڕەدام ، کە هێزی دەریاییمان ، بەرە و هاوپەیمانییەکەمان دەپارێزێت و شەڕ و بەڵای فەرەنسامان لێدووردەخاتەوە و دەمانخاتە حاڵوبارێکەوە کە توانای زاڵی دەریایی خۆمان بپارێزین ." (38)

ئەو پشتگیرییەی ئینگلیز لەو وولاتانەی دەیانەویست بەر بە تەماح و چاوچنۆکییەکانی فەرەنسا بگرن ، لە دوو شێوازدا خۆی دەبینییەوە : یەکێکیان لەڕێگەی کردەی سەربازیی راستەوخۆوە ، ئەویش بە پەلامار و شاڵاوی لەپڕ و لە ناکاو ، یاخود بەناردنی تیپێکی دیدەوانیی چاك ، تا شانبەشانی هێزە هاوپەیمانەکانی ئینگلیز بجەنگن . ستراتیژێتی شاڵاوبردنی خافڵگیرانە ، هەرزانتر دەکەوت و لەکن هەندەك لە وەزیرەکان پەسەندتر و لەپێشتر بوو ، لێ گەلەکجار کاریگەرێتییەکی ئەوتۆی نەبوو ، برەجارێکیش بە کارەسات و مەرگەسات کۆتایی دەهات ، (وەك پەلامارەکەی ویلچەرنی ساڵی 1809) . هەرچەندە راگرتن و ئامادەکاریی لەشکرێکی کیشوەریی ، قوربانیی و پووڵێکی زۆری دەخواست ، لێ پێدەچێت کایەیەکی گرنگی لە راگرتنی سەنگی هێزەکانی ئەورووپادا گێڕابێت ، وەك شەڕەکانی مارلبۆرۆ و ویلینگتۆن سەلماندیان .

شێوازی دووهەمی پشتگیریی ئینگلیز ، کۆمەکی ماددی بوو ، ئەویش لەڕێگەی راگرتنی جاش و جلخوار و بەکرێگیراوانەوە بۆ بەرەنگاریی فەرەنسا ، یاخود لەڕێگەی پووڵدانەوە بەهێزە هاوپەیمانەکان . هەر بۆ نموونە لە 1757 ەوە تا

www.pertwk.com

1760 ، ساڵانە پووڵێکی نەختینەی چاك دەدرایە فریدریکی مەزن ، کە نێزیکەی 675 هەزار پاوەند بوو . تا لە قۆناغی کۆتایی شەڕەکانی ناپلیۆن دا ، هێجگار زیادی کرد ، (بۆ نموونە تەنها ساڵی 1813 یازدە ملوێن پاوەندی بە هاوپەیمانان دا . بەوە سەرجەم کۆمەکەکانی کاتی جەنگی ، گەیشتە 65 ملوێن پاوەند) . هەڵبەت ئەوە تەنها بەهۆی ئەو بازرگانییە پڕسوودەی بازاڕەکانی ئەوبەردەریایەوە لەتوانایدا بوو ، کە قەرزێکی زۆر و بێ وێنەی بۆدابینکرد و باجی زیادکرد ، بێ ئەوەی ترسی لە نابووتبوون و بانکرۆتی وولاتەکە هەبێت . هەرچەندە بەرگرتن بە تەماح و چاوچنۆکییەکانی فەرەنسا ، زۆر گران کەوت ، وەلێ رێگەی ئەوەی لە فەرەنسا بەستەوە کە بتوانێت شاڵاوی بەردەوام بەرێتە سەر بازرگانیی دەریایی و نەشتوانێت بەهیچ شێوە و شێوازێك دەست بەسەر کیشوەرەکەدا بگرێت . هەڕەشەی داگیرکردنی ئینگلتەراشی رێگەی ئەوەی بۆ لەندەن هەموارکرد ، ئەرك و مەسرەفی جەنگەکانی بکێشێت و کۆمەکیش بە هاوپەیمانانی بکات . چاکیی باری جوگرافی و باشی بارە ئابوورییەکەی ، شانبەشانی یەك ، ئینگلتەرەیان خستە حاڵوبارێکەوە کە لە دوو ڕووەوە ستراتیژیی خۆی جێبەجێ بکات : لە لایەکەوە لەسەر ئاستی کیشوەرەکە پارێزگاریی هاوسەنگیی هێزەکان بکات ، لەلاکەی دیشەوە لە دەریادا بتوانێت هێزی دەریایی خۆی بە زاڵیی بهێڵێتەوە.(39)

تەنها بەسەرنجدان لە نرخ و بەهای ئەو هۆکارە ئابووریی و جوگرافیاییانەی پێشتر باسکران ، دەتوانرێت لە کۆی ئامار و ئەژماری دانیشتووان و پەرەسەندنی

ژمارەیان و مەزنی لەشکر و سوپا و هێزی دەریایی یەکەیەکەی هێزەکانی ئەو قۆناغە بگەین . (بڕوانە خشتەی ژمارە 3 – 5)
ئەوانەی شارەزای بواری ئامارن ، دەزانن چەند بە وورياييەوە دەبێت مامەڵە دەگەڵ ئەو ژمارانەدا بکرێت . ژمارەی دانیشتووان ، تايبەت لە قۆناغەکانی سەرەتادا ، تەنها بە خەملاندن و قەبڵاندن بووە ، (سەبارەت بە رووسیا ، رەنگە ئەو قسراندنە چەندين ملوێن زیاد و کەمی هەبووبێت) . قەوارەی لەشکرەکان ، مرۆ تووشی سەرەگێژە دەکەن ، چونکە راستييەکەی بەوەوە بەندە ، داخۆ ئەو سەرژمێرييە کەی کراوە ، لەسەرەتا ، یاخود لەگەرمەی ، یاخود لەکۆتایی شەڕێکدا بووە و زۆرجار ئامارەکان ، سەرجەم ژمارەی جاش و جلخوار و بەکرێگیراوان و هەتا ژمارەی بەیدەستکراوان و بەزۆر راپێچکراوانی هاوپەیمانانیش دەگرێتە خۆ ، (وەك لەسەردەمی ناپلیۆن دا) . ژمارەی کەشتیی و گەمێکان پێماننالێن داخۆ چەندیان لەکارکەوتەبوون ، یاخود چەندە تیپی مەشقپێکراو و راهێنراویان هەبووە . جگەلەوە ئامارەکان هیچ بایەخ بەوەنادەن ئەو هێزانە چەندە کارامە و لێهاتووبوون ، یاخود چەندە کەشتیوانی باش بوون ، یاخود چەندە دەبەنگ و بێ بڕشت بوون و هەستی نیشتمانییان لە چ ئاستێکدا بووە .
سەرەڕای ئەوانەش ، ژمارەکان هیچ نەبێت گرنگترین هۆکار و هاندەر و قەوارەی ململانێ و کێشمەکێشە سیاسییەکانی ئەو سەردەمە کۆنینەمان بەنێزیکە بۆ وێنا دەکەن : فەرەنسا و بەڕادەیەکی زۆر رووسیاش ، لە رووی ژمارەی دانیشتووان و سەربازەوە لەپێشی پێشەوە بوون . ئینگلتەرا لەدەریادا کەس لەعۆدەی نەهاتووە. پرۆیسییەکان پێش ئیسپانیا و سوێد و هۆڵەندای یەککەوتە کەوتوون . فەرەنسا،

www.pertwk.com

بەلەشکرە لەبنەهاتووەکەی لودڤیگی چواردەهەم و پاشانیش ناپلیۆنەوە ، لەگشت کاتێکی سەدەی هەژدەهەم زێتر لەئامانج نێزیك کەوتبووەوە و خەریك بوو هەموو ئەورووپا بخاتە ژێر رکێفی خۆیەوە .

سالانی	1700	1750	1800
دۆرگەکانی بەریتانیا	9	10,5	16
فەرەنسا	19	21,5	28
ئیمپراتۆریەتی هابسبورگ	8	18	28
پرۆیسیا	2	6	9,5
رووسیا	17,5	20	37
ئیسپانیا	6	9	11
سوێد	–	1,7	2,3
هۆڵەندای یەککەوتە	1,8	1,9	2
وولاتە یەکگرتووەکان	–	2	4

خشتەی ژمارە 3

ژمارەی دانیشتووان بەملوێن ، لە 1700 –1800 دا (40)

کە مرۆ لە باری دارایی و جوگرافی ئەو سەد و پەنجاساڵەی مێژووی تێکبەربوونی زلهێزەکان دەڕوانێت ، بۆی ڕووندەبێتەوە ، کە ئەو ژمارانەی لەو 3 خشتەیەدا پێشچاوخراون ، دەبێت ووردترکرێنەوە . بۆ نموونە بەبەراوردکردن دەگەڵ میللەتانی دیدا ، ئەو داوەشانە خێرایەی لەشکری هۆڵەندای یەککەوتوو ، کەماوەیەکی زۆر کایەیەکی گرنگی گێڕا ، بەهۆی کەم دراوی و کەم داراییەوە نەبوو . بێ کایە و ڕۆڵیی ووڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لەو ڕاستییەوە هاتووە ، کە ستراتیژێتی خلافاندنی پەیرەو دەکرد . ژمارەکان ڕووی ڕاستیی ئەرک و مەسرەفی جەنگی ئینگلتەرا دەرناخەن و کەمی دەکەنەوە ، چونکە ئەودەم ڕاتووی 100 هەزار سەربازی هاوپەیمانانی

ساڵانی	1690	1710	1756/60	1778	1789	1812/14
ئینگلتەرا	70000	75000	200000	–	40000	250000
فەرەنسا	400000	350000	330000	170000	180000	600000
ئیمپراتۆریەتی هابسبورگ	50000	100000	200000	200000	300000	250000

www.pertwk.com

پرۆیسیا	30000	39000	195000	160000	190000	270000
ڕووسیا	170000	220000	330000	–	300000	500000
ئیسپانیا	–	30000	–	–	50000	–
سوێد	–	110000	–	–	–	–
هۆڵەندا	73000	130000	40000	–	–	–
ئەمریکا	–	–	–	35000	–	–

خشتەی ژمارە 4

قەوارەی لەشکرەکان ، 1690 – 1814 (41)

کیشوەرەکەی دەدا ، (هەتا ساڵی 1813 گەیشتە 450 هەزار) ، ئەمە جگە لە سوپاکەی خۆی ، کە ساڵانی 1813 –1814 هێزی دەریاییشی هاتە سەر و ژمارەیان تێکرا دەگەیشتە نێزیکەی 140 هەزار سەرباز . (42)

بەپێچەوانەی ئەوەوە ، قەوارەی ڕاستەقینەی پرۆیسییەکان و ئیمپراتۆریەتی هابسبورگ ، کە لەزۆربەی شەڕەکاندا بەکۆمەك بەڕێوەدەچوون ، قەبەکراوە و زێدەڕەویی تێداکراوە . وەك پێشان باسکرا ، ئەو هێزە زەبەلاحەی فەرەنسا ،

بەهۆی کەم دراویی و بێ پووڵیی و تەگەرەی جیۆستراتیژییەوە هێدی هێدی کەنەفت و لاواز بوو و کایە و رۆڵی لەکزیی دا . لەشکرەکەی رووسیش بەهۆی باری ئابووری داتەپیوی و دوورییەوە ، تین و تاوێکی ئەوتۆی نەبوو . ئەگەر بمانەوێت ئێستا قووڵتر بە مێژووی ئەو شەڕانەدا رۆچین ، چاک وایە بەهێزیی و لاوازیی هەر هێزێك لەوانەمان لەبیربێت و لەیادیان نەکەین .

ساڵانی	1689	1739	1756	1779	1790	1815
بەریتانیا	100	124	105	90	195	214
دانیمارك	29	–	–	–	38	–
فەرەنسا	120	50	70	63	81	80
رووسیا	–	30	–	40	67	40
ئیسپانیا	–	34	–	48	72	25
سوێد	40	–	–	–	27	–
هۆڵەندا	66	49	–	20	44	–

خشتەی ژمارە 5 ،

قەوارەی هێزی دەریایی و کەشتی و ئوستۆلیان ، 1689 –1815 (43)

www.pertwk.com

ئاکامی شەڕەکانی ساڵانی 1660 -1763

کاتێك لودڤیگی چواردەهەم لەمارتی 1661 دا ، جڵەوی حوکمڕانیی فەرەنسای گرتەدەست ، کەش و هەوای ئەودەمی ئەوروپا ، بۆ پادشایەك کە لێڕابوو بەئارەزووی خۆی تێیکەوێت ، هێجگار لەباربوو . (44)

لە باشوورەوە ، ئیسپانیا بێهوودە سەرقاڵی ئەوەبوو پورتوگال بخاتەوە ژێر رکێفی خۆیەوە . لەوبەر کەناڵەکەشەوە ، کارلی دووهەم ، پادشای گەڕاوە بۆ سەر خوانی دەستەڵات ، لەهەڵپە و هەوڵی ئەوەدابوو جێپێی خۆ بکاتەوە . دارودەستەی بازرگانانی ئینگلیز ، ئێرەیی زۆریان بە هۆڵەندییەکان دەبرد . لەباکوورەوە ، شەڕ ، دانیمارك و سوێدی شەکەت و لاوازکردبوو . لەئاڵەمانیا میرە پرۆتستانتەکان بە بەدگومانییەوە لەگشت هەوڵێکی هابسبورگانی ئوتریشیان دەڕوانی ، کە گوایە بۆ باشکردنی حاڵوباریان دەیاندا . لێ ئیمپراتۆرێتەکە خۆی لە هەنگاریا و زیبنبورگ دا ، بەدەست گەلەك کێشەوە دامابوو ، پاشان هەستانەوە و گوڕ وتین

پەیداکردنەوەی تورکیشی هاتەسەر . پۆڵەندا هەرخەریکی بەرەنگاربوونەوەی شالاو و هێرشی سوێد و رووس بوو . بەوجۆرە دیبلۆماسیی فەرەنسی لەسەردەمی رێچیلۆ دا ، توانی زۆر لێوەشاوانە ئەو هەلودەرفەتانە بقۆزێتەوە و بەچاکترین شێوە سوودیان لێوەرگرێت . ئەوەبوو پورتوگالییەکانیان دژی ئیسپانیا هاندەدا ، مەجەڕ و تورك و میرەکانی ئاڵەمانیا ، دژی ئوتریش ، ئینگلیز دژی هۆڵەندا و ئیدی ئابەو جۆرە . هەمانکات ، سنووری خۆی دەگەڵ کانتۆنە سویسرییەکاندا بەپێی رێککەوتننامەکەی 1633 رێکخست و خۆی لە وەی و بەلا دوورخستەوە . ئەمانە هەرهەمووی ، رێگەی ئەوەیان بۆ لودڤیگی چواردەهەم خۆشکرد ، کە ببێتە تاکە ئیمپراتۆری دەستڕۆیشتووی ئەوروپا و خۆی لەو کێشە و گرفتە نێوخۆییانە قوتارکات کە سەدەی پێشوو گشت حوکومەتەکانی فەرەنسا بەدەستییەوە دەیاننالاند . لەوانە گرنگتر ، کۆلبێر و لی تێللیر و وەزیرە گرنگەکانی دی ، هەلیان بۆ رەخسا چاوەدێریی دەزگەی کارگێڕیی بکەن و سوپا و هێزی دەریاییش شاباش و پووڵباران بکەن . (45)

کەواتە بۆ لودڤیگی چواردەهەم ئاسان بوو ، لەسەرەتای دەستەلاتگرتنە دەستیدا، سنوورەکانی راستکاتەوە ، کاتێکیش لە 1665 دا ، پەیوەندیی نێوان ئینگلیز و هۆڵەندا تێکچووەوە و کلپەی دوژمنایەتی نێوانیان هەلایسایەوە ، بارەکە بەهێجگاری بۆ لودڤیگ ئاسان بوو . هەرچەندە ئەرکی فەرەنسا ئەوەبوو پشتی هۆڵەندا بگرێت ، لێ بەئاستەم لە جەنگە دەریاییەکاندا بەشدارییکرد و لەبریتی وی خۆی بۆ هێرشبردنە سەر باشووری ئامادە دەکرد ، کە ئەو دەمە بەدەست ئیسپانیای هێزلێبڕاوەوە بوو . کاتێك فەرەنسا لە مایسی 1667 دا هێرشی برد ،

www.pertwk.com

زۆر خێرا شار لەدووی شاری گرت . ئەوەی روویدا چاکترین نموونە بوو بۆ بڕیاری دیبلۆماسییانەی پەلە و یەکالانەکردنەوەی کێشەکان و دواخستنیان . کاتێکیش ئینگلتەرا و هۆڵەندا لەو شەڕە دوڕاوە دا تەواو شەکەت بوون ، تەماح و چاوچنۆکییەکانی فەرەنسا تۆقاندنی . ئەوەبوو لە ژونی هەمانساڵدا بە پشتگیریی سوێد پێکهاتن و لەگفتوگۆکەی نێوان ئیسپانیا و فەرەنسادا بەشدارییان کرد ، تا بەربەستێك بۆ دەستکەوتەکانی لودڤیگ دابنێن . ئەو ئاواتە لەرێککەوتننامەکەی ئاخنی 1668 دا تەواو هاتەدی ، دیارە لەسەر حسێبی پادشای تووڕە و زیزی فەرەنسا ، کە بڕیاری دا تۆڵە لە هۆڵەندا بستێنێتەوە ، چونکە ئەوی بەتەگەرەی سەر رێگەی هاتنەدی ئاواتەکانی دەزانی . لەسالانی دواتردا ، کاتێك کۆلبێر جەنگی باجی لەدژی هۆڵەندا بەرپاکرد ، لەشکر و هێزی دەریایی فەرەنساش خەریکی ئامادەکاریی بوون و خۆیان بەهێزتر و فراوانتر دەکرد . فەرەنسا لەڕێگەی دیبلۆماسییانەی نهێنییەوە ئینگلتەرا و سوێدی رازییکرد ، دەست لە هاوپەیمانێتی هۆڵەندا هەڵگرن و ترسی ئاڵەمانیا و ئوتریشیشی رەواندەوە ، تا لە 1672 دا هێز و ئامێری جەنگیی فەرەنسا ، بەکۆمەکی دەریایی ئینگلیز ، ئامادەی دەستوەشاندن بوو .

هەرچەندە ئینگلتەرا بوو کە یەکەمجار جاڕی شەڕی دژە هۆڵەندای هەڵدا ، لێ ناکرێت لێرەدا باسی تەپۆیی و پەڕپووتیی هەوڵەکانی ئینگلیز لە سێهەمین گەڕی شەڕی ئینگلیز و هۆڵەندەدا نەکەین ، کە لە 1672 ەوە تا 1674 درێژەی کێشا :

ئەوەبوو کارلی دووهەم لەدەریادا ، لەلایەن دێڕۆیتەوە زۆر بەجوانی بەری پێگیرا ، نەشیتوانی لە زەوییەوە هیچ بکات و ئەمە لە وولاتی خۆیدا ، کردییە جێنیشانەی

تانە و تەشەر . سیاسەتی دووڕوویانە و داتەپین و وێرانیی باری ئابووریی و بێ مەیلی و دژە هاوپەیمانێتیی دەگەڵ هێزێکی کاتۆلیکی ئۆتۆکراتییانەی وەك فەرەنسا دا ، جەنگیان دزێو و بێزراو کرد و حوکومەتیان ناچارکرد ، خۆ لەو گێژەن و گێژاوە بکێشێتەوە . کە ئاوڕێکی پاشەوە دەدەینەوە ، ئەمە سەردەمی ستیوارتمان دێنێتەوە یاد ، بەخۆی و باری پەشێو و شێواو و دڵەڕاوکە و پێنەگەیشتوویی سیاسی و ئابووریی و کارگێڕییەوە ، کە بووبووە بنەمای هێز و دەستەڵاتی ئینگلیز. (46)

بۆیە ئەو گۆڕانکارییە بنجییانەی بەسەر سیاسەتی ئینگلیزدا هاتن ، لەسەر ئاستێکی نێودەوڵەتی ، نرخ و بەها و کاریگەریی خۆیان هەبوو ، چونکە رەنگدانەوە و کاردانەوەیەکی ئەو ترس و بێ ئۆقرەییە بوو ، کە پلان و پیلانەکانی لودڤیگ بەسەر گشت ئەوروپایدا بەخشییەوە . لەماوەی ساڵێکدا هۆڵەندا لەڕێگەی هەوڵ و کۆششی دیپلۆماسییانەوە ، هاوپەیمانی زۆری پەیداکرد ، کە ئامادەبوون هەرچییان شکدەبرد ، لەدژی فەرەنسای بخەنە گەڕ . میرە ئاڵمانەکان ، براندنبورگ (کە لە1675 دا لە فێربەلین ، دەستێکی باشی لە سوێدی تاکە هاوپەیمانی فەرەنسا وەشاند) ، دانیمارك و ئیسپانیا و ئیمپراتۆرێتی هابسبورگ ، هەر هەموو لەشەڕەکەوە گلان . لەڕاستییدا ئەو هاوپەیمانانە هێند بەهێز نەبوون کە لەعۆدەی فەرەنسا بێن ، چونکە زۆربەیان تەنها ئۆردوویەکی گچکەیان هەبوو و شەڕ و هەڕەشە ، بەردەرگەی پێگرتبوون . لێ بەهۆی سنووری دەریاییەوە لەباکووردا و زەبر و دەستوەشاندنی زۆر لەهێزە فریاخەرەکانی فەرەنسا لەلایەن دوژمنێکی زۆرەوە لە ڕاینلاند ، لودڤیگ نەیتوانی سەرکەوتنێکی ئەوتۆ

بەدەستبهێنێت . نەهامەتیی لەو بابەتە لەدەریاشدا بەرۆکی گرت ، هێزی دەریایی فەرەنسا لەدەریای ناوەڕاستدا باڵادەست بوو ، ئوستۆڵی هۆڵەندی و دانیمارکی ، دەریای خۆرهەڵاتیان بەدەستەوە بوو ، هیچ لایەکیش نەیتوانی لەدۆرگەکانی هندی خۆرئاوا دا زاڵبێت . چ بازرگانیی فەرەنسا خۆیی و چ بازرگانیی هۆڵەنداش ، بەدەست ئەو جەنگەوە دەیاننالاند ، لێ وولاتی بێلایەنی وەك ئینگلتەرا دەستکەوت و سوودی لێدەچنییەوە . ساڵی 1678 ، بازرگانەکانی ئەمستەردام زۆریان بۆ حوکومەتەکەیان هێنا بەتەنیا لەگەڵ فەرەنسادا رێککەوێت ، ئەو هەڵوێستە ئاڵمانەکانی خستە حاڵ و بارێکەوە کە بەتەنیابالیی نەتوانن شەڕی فەرەنسا بکەن ، چونکە چاولەدەستی کۆمەك و یارمەتیی هۆڵەندا بوون . هەرچەندە پەیمانی ئاشتیی نیمڤێگنی ساڵی 1678- 1679 شەڕە ئاشکراکەی کۆتایی پێهێنا ، لێ ئاوات و خواستەکانی لودڤیگی چواردەهەم ، کە بەنیاز بوو سنوورەکانی باکووری رێکخاتەوە و ببێتە ڕدێنسپی ئەوروپا ، ئاڵەمانیا و هۆڵەندا و ئیسپانیا و ئینگلتەرای تووشی سەرەگێژە و دڵەڕاوکە کرد و ناچاری کردن لەکاتی ئاشتییشدا لەشکرێکی 200 هەزار سەربازیی بهێڵنەوە و دایبەستن . (47) بەڵام ئەمە مانای ئەوەنەبوو ئیدی دەستبەجێ پەنا بۆشەڕ بەرنەوە . بازرگانانی هۆڵەندا بەحەسرەتەوەبوون بتوانن لەسایەی ئاشتییدا کارو کاسبی خۆیان بکەن ، میرە ئاڵمانەکانیش هەروەك کارلی دووهەمی ئینگلیز وابەستەی پاریس بوون ، ئیمپراتۆرێتی هابسبورگیش لە گێچەڵی شەڕی تورکەوە ئالابوو . کە ئیسپانیا لە 1683 دا هەوڵیدا خاکی لوکسومبورگی ژێردەستەی ، لە تەماع و پەلاماری فەرەنسا بپارێزێت ، بەتەنهابالیی تووشی شەڕهات و زۆر خراپ تێشکا .

لە 1685 بەدوا ، بارەکە بەدژی بەرژەوەندییەکانی فەرەنسا قڵپبووەوە . ڕاوەدوونانی هوگەنۆتەکان ، پرۆتستانتەکانی ئەورووپای حەپەساند . لە دووساڵی دواتردا ، تورك تێکشکێندرا و لە دەوروبەری ڤیەننا دەرپەڕێندرا ، قەیسەر لیۆپۆلد توانی و پەرژای بە گوڕوتینێکی نوێوە ، بەشێك لەهێز و هۆشی خۆی بۆ خۆرئاوا تەرخانکات . لە سێپتەمبەری 1688 دا ، پادشای کەللەشەق و تووڕەی فەرەنسا ، بڕیاری هێرشبردنەسەر ئاڵەمانیای دا و بەوە شەڕی ساردی ئەورووپای گەرمکردەوە . ئەمە تەنها مێمل و نەتڵەکانی کیشوەرەکەی نەهەژاند و تێکیبەرنەدان ، بەڵکە دەرفەتی بۆ ڤیلهێلمی ئۆرانیانیش ڕەخساند ، لەکەناڵەکە بپەڕێتەوە و تاجی پادشای نێوزراو ، یاکۆبی دووهەم داگرێت .

کۆتایی 1689 ، فەرەنسا بەتاقی تەنیا لەبەرامبەر هۆڵەندا و ئینگلتەرا و ئیمپراتۆریتی هابسبورگ و ئیسپانیا و ساڤۆین و دەوڵەتۆچکە گرنگەکانی ئاڵەماندا وەستابووەوە . (48) هەرچەندە ئەمە پەیوەندییەکی هێند توند و تۆڵ و پتەو نەبوو ، چونکە کرۆکی هاوپەیمانییەکە تەنها لە هێزەکانی ئۆردووی ئینگلتەرا و هۆڵەندا و وولاتانی ئاڵەمان پێکهاتبوو . سەرەڕای ئەوەی ئەو هاوپەیمانانە ، لەگەڵەك ڕووەوە ، بەرژەوەندییان لێکجودا بوو ، وەلێ هەموو لەوەدا یەکبوون ، کە سامان و سوپا و ئوستوڵ و گشت هێزێکیان لەدژی فەرەنسا یەکخەن . ڕەنگە گەر دەساڵ لەوەبەر با ، لودڤیگ توانیبای زاڵبا ، وەلێ بارە ئابوورییەکەی فەرەنسا لە پاش مردنی کۆلبێرەوە ، بەو ڕادەیە دڵخۆشکەر نەبوو و نە لەشکر و نە هێزی دەریایی (هەرچەندە بەژمارە زۆربوون) ، بۆ شەڕێکی درێژخایانی دوورەووڵات ئامادە نەکرابوون . ڕەنگە بە تێکشکاندن و

سەرکەوتنێکی خێرا بەسەر یەکێك لەوولاتانی هاوپەیماندا ، لاسەنگییەکە ڕاستکراباوە ، بەڵام داخۆ دەبا ئەو مستە لەکامە وولات بوەشێندرێت ؟ ئایا لودڤیگ هێند لێهاتوو و لێوەشاوە بوو کە بتوانێت بڕیارێکی گردەبڕی لەوبابەتە بدات ؟ سێ ساڵی ڕەبەق ئەو بڕیارەی پێنەدرا ، کاتێك لە 1692 دا هێزێکی هێرشبەری 24 هەزار سەربازیی کۆکردەوە ، تا لە کەناڵەکە بپەڕنەوە ، ئیدی وولاتانی مێملی هێند بەهێز بووبوون ، کە زۆر ئاسان فەرەنسایان تێکشکاند و کەشتی و گەمێیان لەشەڕەکانی بارفلوێ و لاهۆگ دا ، تێکوپێك دا . (49)

لە 1692 بەدوا ، جەنگی دەریایی بۆ هەردوکلا ، بووە شەڕێکی جیری درێژخایانی ماڵوێرانکەری زیانبەخش . حوکومەتی فەرەنسا هانی جەردە و تەڕیدە دەریاییەکانی دەدا ، بۆ کەشتییە بازرگانییەکانی ئینگلیز و هۆڵەندا بچنە بۆسەوە . هاوپەیمانانیش هەوڵیاندەدا لەڕێگەی گەمارۆی بازرگانییەوە زۆر بۆ فەرەنسا بهێنن و چۆکی پێدادەن و ئەو دابە هۆڵەندییە کۆنە کۆتایی پێبهێنن کە دەیگوت : " سەودا و مامەڵە لەگەڵ دوژمندا بکە ". لێ هیچکام لەو هەولانە سەریاننەگرت و کۆڵیان بەفەرەنسا نەدا . هەردوکلا ئەرك و مەسرەفی جەنگیان زیادکرد و بەوە ئابووریی خۆیان زێتر داتەکاند و داوەشاند و چارەی خۆیان لەکن بازرگان و جوتکارانی وولاتەکانیان ، کە بەدەست کەم داهاتی و کەمیی بەروبوومەوە دەیاننالاند ، هێندەی دی تاڵکرد .

شالاو و شەڕەکانیشیان لە ووشکانییدا ، گران کەوتن و لەگرتنی قەلا و قەلاتەکاندا ، تووشی دەردەسەریی زۆرهاتن ، چونکە ئەو قوللە و قەلایانە ، گرتنی فەرەنسایان زۆر سەخت کرد . هەمان کۆسپ و تەگەرەی دروستکراو

لەکەناری ئەوبەریش ، ڕێگەی لە هێرش و پەلاماری فەرەنسا بۆسەر هۆڵەندا بەستەوە . بەوپێیەی هەریەکە نێزیکەی 250 هەزار سەربازیان ناردبووە بەرەی جەنگەوە ، ئەرک و مەسرەفیان هەتا بۆ ئەو وولآتە دەوڵەمەندانەش هێجگار زۆر بوو . (50) لەدەرەوەی ئەورووپاش چەند شالآوێك برایە سەر دۆرگەکانی هندی خۆرئاوا و نۆیفوندلاند و ئەرکادین و پۆندیچێری ، هەرچەندە کاریگەریی و بایەخێکی ئەوتۆیان نەبوو ، کە بتوانن هاوکێشیی هێزی ووشکانیی و دەریایی کیشوەرەکە لاسەنگ بکەن . ئەو کاتەی فەرەنسا بەدەست برسێتیی و قات وقڕییەوە دەینالآند ، لەئینگلتەرا وەجاخزادەکان و لە ئەمستەردام ڕەشەخەڵکەکە ، دادوهاواریان بوو لەدەست زۆریی باج و خەراج ، بۆیە لودڤیگی چواردەهەم و ڤیلهێلمی ئۆرانیان ، هیچ چاریان نەما لەوەزێتر کە لە 1696 دا هەوڵی دۆزینەوەی ڕێگەچارەیەك بدەن .

هەرچەندە بەپێی پەیمانی ئاشتیی ریسڤیکی 1697 ، لودڤیگ بڕێك لەوخاکانەی سەرسنووری وەرگرت ، کە پێشتر داگیریکردبوون ، دەنا وەکی دی سەربەسەر دەرچوو . سەرەڕای ئەوانە هەمووی ، ئاکامی جەنگی نۆساڵەی 1689- 1697 ، هێند بێبایەخ نەبوو ، وەك هەندەك ڕەخنەگری مێژوویی ئەم سەردەمە بۆیچوون . تەماع و چاوتێبڕینەکانی فەرەنسا لەخاکی ئەم و ئەو ، بەرپێگیرا و بۆی نەچووەسەر ، هێزە دەریاییەکەی تەواو تەواو شەکەت و ماندووکرا . ئاکامەکانی شۆڕشی پڕ شکۆی 1688 پارێزگاری لێکرا ، ئینگلتەرا باڵی ئیرلەندای خۆیی مسۆگەرکرد ، دەزگە دراوی و داراییەکانی بەتینتر و پتەوترکرد ، لەشکر و هێزی دەریایی نوێکردەوە و ئەو ڕێککەوتنە نەریتییەی ئینگلتەرا و هۆڵەندا و ئاڵەمانیا

www.pertwk.com

لەسەری پێکهاتبوون ، کە نەهێڵن فەرەنسییەکان پێبنێنە فلاندەرن و ڕاینلاندەوە و لەوێ دووریانخەنەوە ، سەریگرت و هاتەدی . هەرچەندە هێجگار زۆریش کەوت، لێ سیاسەتی فرەلایەنیی ئەورووپا ، هەر بەپایەداری و بەرقەرار مایەوە .

بەپێی ئەو شەکەتی و ماندوێتییەی گشتلا لەجەنگ ، چاوەڕوانی هەڵگیرساندنەوەی شەڕ نەدەکرا . بەڵام کاتێك لە 1700 دا تاجی پادشایی ئیسپانیا پێشکەش بەنەوەکەی لودڤیك کرا ، پادشای خۆر ، ئەمەی بەهەلێکی هێجگار لەبار زانی ، بۆ پتەوکردنی جێپێی فەرەنسا . لەبریتی ئەوەی دەگەڵ دوژمنە دێرینەکانیدا ڕێککەوێت ، لەپڕ بەنێوی نەوەکەیەوە ، باشووری هۆڵەندای گرت . بەوە لە ئیمپراتۆرێتی بەرینی ئیسپانیا دا ، دەرووی بازاڕێکی بەبرەوی بۆ بازرگانانی فەرەنسا کردەوە . بەو ڕەفتارانەی و بەگەلەك هەڵسوکەوتی شەڕەنگێزانەی دی ، ئینگلتەرا و هۆڵەندای لەخۆ ووروژاند و ناچاری کردن یەککەون ، تا بتوانن بەر بەچاوچنۆکییەکانی لودڤیگ بگرن . ئەوەبوو ساڵی 1701 ئوتریشیش دایەپاڵیان و شەڕەمیراتیی ئیسپانیا دەستییێکرد . هەمدیسان هاوکێشیی و هاوسەنگیی هێز و سەروەت و سامانیان دەریانخست ، گشتیان دەتوانن زەبری کوشندە لەیەکدی بوەشێنن ، بێئەوەی هیچ لایەك بتوانێت بەسەر لاکەی دیدا زاڵبێت . (51)

لەبڕێك رووەوە ، لودڤیگ ئەوکات بەهێزتر و جێپێی لە سەردەمی جەنگی 1689- 1697 قایمتر بوو. ئیسپانییەکان فیلیپی پێنجهەمی نەوەیان خۆشدەویست و ئیدی ئەو و دەستەلآتدارە بۆربۆنییەکان دەیانتوانی پێکرا وەخۆکەون و خۆ لەزۆر بوار بدەن . زیوی ئیسپانیاش ئابووریی فەرەنسای

بووژاندەوە . لەشکری فەرەنسا پرچەك کرا ، سەروەختێك ژمارەی چەکدارانی خۆی لە نیوملوێن دەدا . ئوتریشیش کە خەم و ترسی باڵی باڵکانی کەمەکێك رەویبووەوە ، لەم شەڕەیاندا چالاکانەتر بەشداربوو ، وەك لەوی دی . لەهەمووی گرنگتر ئەوەبوو ، کە حکومەتی بەریتانیا پشکێکی چاکی سامانی میللیی خۆی بۆ باربووی جەنگی لەشکری ئاڵەمانی هاوپەیمانی و بۆ بەهێزکردنی ئوستۆلی خۆی و لەوەش سەیرتر ، بۆ پێکهێنانی لەشکرێکی کیشوەریی مەزن ، بە فەرماندەیی مارلبۆرۆی سەرکردەی درەوشاوە ، تەرخانکرد . ئەو لەشکرە کە نێزیکەی 40 هەتا 70 هەزار سەرباز و بەکرێڕاگیراوانی ئینگلیزی دەگرتەخۆ ، دەگەڵ لەشکرە ناوازە 100 هەزار سەربازییەکەی هۆڵەندا و ئەوەکەی هابسبورگ دا ، کە ئەویش هەر هێندە دەبوو ، یەکیانگرت ، تا دەستپێشکەریی بکەن و نەهێڵن لودڤیگ خواست و ئارەزووی خۆی بەسەر ئەورووپادا بسەپێنێت .

ئەمە ئیدی مانای ئەوە نەبوو کە ئەو بەرە مەزنە یەکگرتووە توانیبێتی خواست و ئاواتی خۆی بەسەر فەرەنسا ، یاخود ئیسپانیا دا داسەپێنێت . وەڵێ لەدەرەوەی ئەو دوو پاشانشینە ، پێشهاتەکان بەسوودی هاوپەیمانان شکایەوە . سەرکەوتنە مەزنەکەی مارلبۆرۆی 1704 لە بلیندهایم ، مستێکی گورچووبڕ بوو لە لەشکری باڤاری و فەرەنسایی سرەوێندرا و ئوتریشیشی لەهەڕەشەی فەرەنسا و مەترسیی داگیرکردنی رزگارکرد . سەرئەنجام ، ئینگلیز و هۆڵەندییەکان ، لە شەڕەکەی رامیلی 1706 دا ، پشکی زۆری باشووری هۆڵەندەیان کەوتە ژێر دەست و لەشەڕەکەی کودناردەی 1708 یشدا ، هەوڵەکانی فەرەنسایان بۆ داگیرکاریی ، پووچکردەوە . (52)

لەشەڕەدەریاییە بێ سەرئەنجامەکەی 1704 ی مالاگاشدا ، دوژمن ، هیچ گەورەکەشتییەکی نەما تا بتوانێت بەر بە بزووتن و دەستوەشاندنی هێزی دەریایی ئینگلیز و هۆڵەندای پێبگرێت . پورتوگال ، هاوبەرە نوێکە ، لەدەریاوە پشتیوانیی لێدەکرا و لیسابۆنیش لەبەرامبەر ئەوەدا ، بنکەی دەریایی نێزیکەدەستی بۆ تەرخاندەکردن و زێڕی بەرازیلیی بۆ دەناردن . لەشکر بۆ بەشی خۆرئاوای نیوەگۆی زەوی نێردرا بۆ ئەوەی پەلاماری خاکە ژێردەستخراوەکانی فەرەنسای وەك دوورگەکانی هندی خۆرئاوا و سەرووی ئەمریکا بدەن ، جەردە و تەڕیدەکانیش ڕاوی کەشتییە زێڕ و زیو هەڵگرەکانی ئیسپانیایان دەکرد . داگیرکردنی کێوی تاریق لەلایەن ئینگلیزەوە ، نەك هەر پێگە و بنکەیەکی دەستخست ، تا لەوێوە بتوانێت کۆنترۆڵی دەروازەی دەریای ناوەڕاست بکات ، بەڵکە ئوستۆل و بنکە دەریاییەکانی ئیسپانیا و فەرەنساشی لێك دابڕی . کەشتییە ئینگلیزییەکان داگیرکردنی مانۆرکا و ساردینیایان ئاسان و مسۆگەرکرد، ساڤۆیان و کەنارەکانی ئیتالیاشیان لە دەستدرێژیی فەرەنسا پاراست . کە هاوپەیمانان هێرشیان دەستپێکرد ، پێشڕەویی و کۆمەکی لەشکری قەیسەریان کرد بۆ گرتنەوەی ئیسپانیا و لەهێرشەکەی سەر تۆلۆنیشدا یارمەتییان دان . (53)

سەرەڕای ئەو زاڵی و باڵادەستییەی هاوپەیمانان لەدەریادا ، نەتوانرا بەر بە شەڕی جەردەدەریاییەکانی فەرەنسا بگیرێت و نەهێڵرێت پەلاماری کەشتییە بازرگانییەکان بدەن . بۆیە هێزی دەریایی ئینگلیز لە 1708 دا ناچاربوو سیستێمی قافڵە و قەتاری کەشتی بەگەڕبخات ، تا زیانی لەدەستدانی ئوستۆلە بازرگانیەکانی کەمکاتەوە . بەڵام کەشتییە ئینگلیزییەکان نەتوانییان رێگە لە جەردە فەرەنسەییەکان

ببەستنەوە کە خۆ بە دوینکیرخن و گیرۆندە دا بکەن و لێبیبێنەدەرەوە و نە توانیشیان گەمارۆ بازرگانییەکە بسەپێنن ، چونکە بۆ ئەوە ، دەبا پاسەوانیی و چاوەدێریی سەراسەری کەنارەکانی فەرەنسا و ئیسپانیایان کردبا . هەتا دەستگرتن بەسەر ئەو کەشتییانەی لەزستانە تووش و سەختەکەی 1709 شدا ، دانەوێڵەیان بۆ بەندەرەکانی فەرەنسا دەگواستەوە ، ئیمپراتۆرێتە تەنیابالّەکەی لودڤیگی نەهێنایە سەرچۆك .

توانای هاوپەیمانان تەنها بۆ زامدارکردنی دوژمن ، نەك کوشتنی ، لەشەڕەکانی دژە فەرەنسا و ئیسپانیادا روونتر دەرکەوت . لە 1709 دا هێزە هاوپەیمانەکان ، پاش داگیرکردنێکی کورتخایانی مەدرید ، کشانەوە . دیاربوو بەرگەی ئەو فشار و زۆربۆهێنانە بەهێزەی ئیسپانیایان نەگرت و نەیانتوانی هەڵکەن . لەباکووری فەرەنساش ، لەشکری ئینگلیزی – هۆڵەندی ، هیچ سەرکەوتنێکی دیکەی وەك ئەوەی بلیندهایمی پێبەدەستنەهێنرا ، هەرچەندە شەڕێکی سەخت و خوێناوی و گرانکەوتەبوو . جگەلەوە لە 1710 بەدوا ، کابینەکەی تۆری دەستەڵاتی گرتەدەست ، کەزۆر پەرۆشی ئاشتی بوو ، تابتوانێت بەرژەوەندییەکانی ئینگلیز لەدەریا و لە کۆلۆنییەکانیدا بپارێزێت و خەرجی و مەسرفی ئەو شەڕە کیشوەرییەش کەمکاتەوە . پاشان لەناکاو میر کارلی دەستنیشانکراوی هاوپەیمانان ، تاجی قەیسەری ئیسپانیای لەسەر نرا و هەموولایەك بەخۆشییەوە ڕازیبوون ببێتە حوکمڕانی ئیسپانیا . لەپڕێکدا ئینگلتەرا بەتەنها خۆی لەشەڕەکەی 1712 کێشایەوە و پاشتریش هۆڵەندا چاوی لێکرد . قەیسەر کارل ، کە بەنیاز بوو ببێتە

کارلۆسی سێهەمی ئیسپانیا ، پاش ساڵێك لەشەڕی بێ سەرئەنجام ، ناچاری رێککەوتن بوو .

مەرجەکانی رێککەوتنەکە ، کە کۆتایی بەشەڕی میراتماوەی ئیسپانیا هێنا ، لە پەیمانی ئاشتی ئوترێختی 1713 و راشتاتی 1714 دا ، سەپان . دیارە براوەی یەکەم لەسەرجەم ئەو گێرمەو کێشانەدا ، ئینگلتەرا بوو . (54) هەرچەندە کێوی تاریق و مێنۆرکا و نۆیشۆتلاند ، ئیسپانیای نوێیان بۆ بازاڕ و بازرگانیی بەکێشکرد ، وەلێ ئەو ڕێککەوتننامانەیان فەرامۆش نەکرد ، کە هاوکێشیی و هاوسەنگیی هێزەکانی ئەوروپایان دەپاراست . لەڕاستیدا پوختەی سەرجەم ئەو یازدە رێککەوتننامانەی ساڵی 1713– 1714 هاوکێشیی هێزەکانی ئەوروپای دەستەبەردەکرد و پارسەنگیانی راگرتبوو . پاشانشینی فەرەنسا و ئیسپانیا ، بۆ هەمیشە لە یەکدی دابڕڕان ، میرە بەرۆگرە پرۆتستانتەکەی ئینگلتەرا ددانی پێدانرا و بەڕەسمیی ناسرا . ئیمپراتۆرێتی هابسبورگ ، ئیسپانیای لەدەستچوو ، بەلاّم خوارووی هۆڵەندا و میلانۆ و ناپۆلی و ساردینیای پێبڕا . سەربەخۆیی هۆڵەندا پارێزرا ، لێ هۆڵەندای یەککەوتە چیدی بەو هێزەمەزنە دەریایی و بازرگانییە نەمایەوە و ناچاربوو بەشێك لە ووزە و توانای خۆی بۆ پتەوترکردن و بەهێزترکردنی سنووری باشووری خۆی تەرخانکات . لەهەمووی گرنگتر ، ئیدی بەر بە تەماع و چاوچنۆکییەکانی لودڤیگی چواردەهەم گیرا و میللەتی فەرەنسا بەو ئەرك و مەسرەفە گەورە و گرانەی جەنگەوە گیرۆدەکرا ، کە لەتەك گەلەك شتی دیدا، قەرزی سەرشانی دەوڵەتی گەیاندە حەوت قات . لە ووشکانیدا هاوکێشی و هاوسەنگیی هێزەکان دەستەبەرکرابوو ، وەلێ لەدەریادا ئینگلتەرا ، هاوتای نەبوو و

هەربەو زاڵییە مایەوە . بۆیە هیچ سەیر نەبوو کە ڤایگەکان ، پاش تاج لەسەرنانی جۆرجی یەکەم لە 1714 دا ، لەحوکومەتدا بەشدارییان کردەوە و گشت توانای خۆیان بۆ ئەوە خستەگەڕ ، کە بڕیارەکانی ڕێککەوتننامەی ئوترێخت جێبەجێکرێن و پاش مردنی لودڤیگی دوژمنی باوەکوشتەیان لەساڵانی دواتردا، ئامادەیی خۆیان بۆ ڕێککەوتن لەگەڵ فەرەنسادا پێشاندا .

دیارە ئەو دابەشبوون و دەقگرتنەی قەوارەی هێزەکانی وولاّتانی ئەوروپای خۆرئاوا ، کە شەڕوشۆڕەکانی ئەو نیوسەدەیە سەپاندیان ، لە گۆڕانکارییەکانی خۆرهەلاّت کەم مەرگەساتاویتر بوون . لەوێ سنوورەکان زووزوو دەگۆڕران و خاکێکی زۆر و بەرین لەلایەن میرە وەجاخزادەکان و جەنگاوەرە چەکدارە کرواتی و قەوقازییەکانەوە کۆنتڕۆڵ دەکران ، نەك لەلایەن ئۆردوو و لەشکری پادشا ناسراوەکانەوە . ئەو میللەت و وولاّتانە کە تێکبەردەبوون ، سنووریان دەبەزاند و زۆر خاکی فراوان و دووریان دەکردە پێخوستی شەڕی خۆیان و دەستەوتاقمی چەکداری بەکرێڕاگیراوی زۆریان بۆ گەیشتنە ئامانج و وەشاندنی زەبری ستراتیژییانە ، هەڵدەسووڕاند . لێرە ، بەپێچەوانەی شەڕەکانی هۆڵەنداوە ، سەرکەوتن یا ژێرکەوتنی هێزەکان ، زەوی و خاکێکی زۆری دەستدەخستن ، یاخود لەدەست دەدان و ئەوەش پارسەنگی هێزەکانی تێکدەدایەوە و چارەنووسیانی دەگۆڕی . هەربۆنموونە لەو دەیانساڵەدا ، تورك ، دواهەمین شالاّوی بەهێزی خۆی بردە سەر ڤیەننا و شکستی هێنا و تێکشکا . گرنگترین کاردانەوەی ئوتریش و ئاڵەمان و پۆڵەندا ئەوەبوو کە لە 1683 دا ، نەك هەر ڤیەننای پێتەختی قەیسەریان لە گەمارۆی تورك قوتارکرد ، بەڵکە بووە ماکی

www.pertwk.com

ئەوەی بۆ وەخۆکەوتن و ڕابوون و دروستکردنی بەرەیەکی پیرۆز بیقۆزنەوە . (55) ئەوەبوو پاش شەڕە سەختەکەی مۆهاچسی 1687 ، دەستەلاّتی تورك لە تەختانییەکانی هەنگاریادا بۆ هەمیشە هەڵتەکێندرا . ئیدی بەرەکانی جەنگ هەربەو سەقامگیرییە مانەوە ، هەرچەندە چەندین جار لەشکری ئاڵەمان و هابسبورگ لە شەڕەکانی 1689– 1697 دا بۆ بەرەکانی دژە فەرەنسا کێشرانەوە ، سەرەڕای ئەوەش توانییان ئۆردووی تورك لەشەڕەکانی سلانکامانی 1691 و زێنتای 1697 دا خراپ تێکشکێنن و زەبری کوشندەیان لێبوەشێنن . ئا لەو حاڵوبارەدا کە ئیمپراتۆرێتی هابسبورگ زۆربەی سامان و نەختینەی خۆی بۆ بەرەی باڵکان تەرخانکردبوو و ژەنەراڵی کارامەی وەك میر ئۆیگنی هەبوو ، توانای زۆر لەوەی تێپەڕاندبوو کەتەنها بتوانێت بەرەنگاری تورك بێتەوە . هەرچەندە هابسبورگەکان نەیانتوانی ئەو سەروەت و سامان و داراییە جۆربەجۆرانەی خۆیان وەکی پێویست و وەك ئیمپراتۆرێتە خۆرئاواییەکان ڕێکبخەن ، لێ وەك وولاّتێکی ئەوروپایی خاوەنهێز ، چارەنووس و پاشەڕۆژێکی گەش و ڕۆشنی هەبوو .

بەپێی ئەو پێوەرانە بێت ، سوێد حاڵوباری بەو باشییە نەبوو . هەر لەگەڵ کارلی دوازدەهەم لە 1697 دا تاجی پادشایی لەسەرنا ، هەستی زگماکی تالاّنکردنی وولاّتانی دراوسێی بووژایەوە . ئەوەبوو دانیمارك و پۆڵەندا و رووسیا ویستیان بەشیان لەسەروەت و سامانی دەریای خۆرهەلاّتدا هەبێت ، کەبەدەست سوێدەوە بوو ، بۆیە لەپایزی 1699 دا گشتیان دژی سوێد یەکیانگرت . هەرلەگەڵ شەڕ هەڵگیرسا ، سوێد بەخۆی و لەشکرە بوێر و کارامەکەی و پادشا لێوەشاوەکەیەوە و بەکۆمەك و پشتیوانیی ئینگلیز و هۆڵەندا لەدەریادا ، گشت لایەکی سەرسام کرد

. بەیەکانگیریی ئەو سێ هۆکارە ، کارل توانی کۆپنهاگن بخاتە بەرهەڕەشە و مەترسییەوە و ئەوەبوو لە ئۆگوستی 1700 دا دانیمارکی ناچارکرد خۆ لە شەڕ بکێشێتەوە و پاشەکشە بکات . پاشان کارل لەشکرەکەیی بە کەشتی و گەمیێ لە دەریای خۆرهەڵات پەڕاندەوە و سێ مانگ دواتر لە نارڤا دەستێکی چاکی لەڕووسیا وەشاند و لەشکرەکەی تارومار کرد و سوپاکەی هەڵبڕی . پاش ئەوەی کارل تامی سەرکەوتنی چەشت و سەرمەستی جەنگ بوو ، ئیدی خۆی پێڕانەگیرا و ساڵی دواتر پەلاماری پۆڵەندای دا و هێرشی بردە سەر ساکسۆنیاش .

مێژووناسان کە ئاوڕی پاشەوە دەدەنەوە ، دەگەنە ئەو باوەڕەی کە خۆخەریککردنی بێ پەروای کارل بە پۆڵەندا و ساکسۆنیاوە ، گەوجێتییەکی زەق و ئاشکرا بوو ، چونکە بەری چاوی گرت و رووی لەو چارەسازییانە وەرچەرخاند کە پێتەری مەزنی رووسیا پاش شکستەکەی نارڤا ناچاری دەستپێکردنی بوو . (56) پێتەر بەکۆمەکی راوێژکارانی بێگانە و بە ویست و ئامادەیی خۆی ، کە دەیویست سوود لەشارەزایانی سوپای خۆرئاوایی وەرگرێت و لێیانەوە فێربێت ، هەربەو ووزە و خواستەوە زەلکاوەکانی سانت پێتەرسبورگی تێکنا و کردنییە بارگە و بنەی لەشکر و هێزی دەریایی و ئۆردوویەکی بەهێزی دامەزراند . ئەودەمەی ، لەساڵی 1708 دا کارل بە لەشکرێکی 40 هەزار سەربازییەوە پەلاماری پێتەری دا ، پێدەچوو ئیدی کەمەکێك دێری کردبێت . هەرچەندە لەشکری سوێد توانا و هێزی جەنگینی لە لەشکری رووس زێتر بوو و زیانی زۆری پێگەیاند ، لێ بەهۆی نەبوونی لۆجیستیکی تەواوەوە ، نەیتوانی و بۆی نەلوا کرۆکی سەرەکیی هێزەکەی تێکبشکێنێت و لەناوی بەرێت . کاتێك کارل لەشکری

www.pertwk.com

خۆیی بەرەو باشوور ، بۆ ئۆکرانیا نارد ، کێشە و گرفتی زێتری بۆخۆی سازاند و لەشکرەکەی ناچاربوو زستانە سەخت و تووشەکەی 1708- 1709 لە چاوەڕوانییدا بەسەربەرێت . کە لە یولی 1709 دا شەڕە چارەنووسسازەکەی نێزیکی پۆلتاڤا دەستپێکرد ، دیاربوو کە سوپای رووس بە ژمارە زۆر لە لەشکری سوێد زێتر بوو و رێگەی پاشەکشەشی زۆر لەبارتربوو . لەو پێکدادانەدا ئۆردووی سوێد تەنها هەر داماڵەخاس نەکرا ، بەڵکە کارلیش هەڵبڕا و بۆ خاکی تورکیا هەڵهات و ئەو ماوە زۆرەی وەك پەنابەرێك لەوێ مایەوە، دەرفەت بۆ هاوسێ ناحەزەکانی سوێد رەخسا ، ئەو هەلە بقۆزنەوە و دەستی خۆیان بوەشێنن . کاتێك کارل لە دێسەمبەری 1715 دا بۆ سوێد گەڕایەوە ، هەرچی لەدەورووبەری دەریای خۆرهەڵاتدا هەیبوو ، لەدەستی چووبوو و بەشێك لە فینلەنداش کەوتبووە ژێردەستی رووسەوە .

پاش ساڵێکی دی جەنگ ، (کە ساڵی 1718 لە شەڕێکی دژە دانیمارك دا ، کارلی دوازدەهەمی تێدا گوژرا) ، سوێدی کەنارکەوتەی هێزلەبەر بڕاو ناچاربوو ، بەپێی پەیمانی ئاشتیی نیستاد ، بەلەدەستدانی گشت ویلایەتەکانی کەناری دەریای خۆرهەڵات رازیی بێت . بەوە سوێد دالەنگی بۆ ئاستی هێزێکی پلەدوو ، رووسیاش هەڵکشا بۆ ئاستی هێزێکی پلەیەك . ئەوەبوو پێتەر وەك ئاکام و نیشانەیەکی ئەو سەرکەوتنەی بەسەر سوێد دا بەدەستیهێنا ، ساڵی 1721 نێوی قەیسەری هەموو رووسیای پێبڕا . سەرەڕای داوەشانی پاشانی ئوستۆڵ و هێزی دەریایی تەزارەکان و سەرەڕای ئەو دواکەوتوویيە زۆرەی وولاتەکەش ، رووسیا سەلماندی ، کە هێشتا وەکی فەرەنسا و ئینگلتەرا ، هێز و گوڕی ئەوەی تێداماوە

بەتەنهابالّیی و بیّ هیچ کۆمەك و پشتگیرییەکی دەرەکی ، دەتوانیّت وەك زلهیّزیّك هەلّسووڕیّت و مامەلّە بکات . (57) کەواتە وەك دیوّس دەلّیّت : " چ لە خۆرهەلاّت و چ لەخۆرئاوای ئەوروپا ، پارسەنگ بۆ ئەو هیّزە پەیدابوو کە لە نیّوەند دا چەقی بەستبوو " . (58)

ئەو هاوکیّشی و هاوسەنگییە سیاسی و سوپایی و ئابوورییە گشتییەی لەئەوروپادا سەپابوو ، بە ریّککەوتنەکەی ئینگلیز و فەرەنسای 1715 ، کە بیست سالّیّك بڕیکرد ، باشتر پاریّزرا و سەقامگیرتر بوو . (59) تایبەت فەرەنسا دەبا لە شەکەتیی و ماندویّتی جەنگیّك بحەویّتەوە ، کە هیّزی لەبەربڕیبوو و زیانیّکی هیّجگار زۆری بە بازرگانیی دەرەوەی گەیاند بوو و قەرزی سەرشانی دەولّەت هیّند بالاّ رۆیشتبوو ، کە گشت لەگشتی داهاتی وولاّتەکە ، بەشی سووەکەی نەدەکرد . جگەلەوە هەردوك پادشاکەی لەندەن و پاریس ، لەوە تۆقیبوون کە بەگۆڕرانی هاوکیّشەکان ، سیستیّمی پاشانشینەکانیان قلّپبیّتەوە و جلّەو لەدەستیان دەرچیّت ، بۆیە ئالیکاریی و هاوکاریی دووقۆلّییان بەسوود و قازانجی هەردوکلا دەزانی . (60) بۆنموونە ، سالّی 1719 ، هەردوکلا دژی ئیسپانیا جەنگان ، کاتیّك ویستی بەزۆر سیاسەتی خۆی بەسەر ئیتالیادا بسەپیّنیّت . لیّ سالاّنی 1730 ، هەمدیس قالّبی پیّوەندییە نیّودەولّەتیّکە شیّوایەوە . لەو قۆناغەدا فەرەنسا چیدی ئەو مەیل و ئارەزووی وابەستەیی و پەیوەندییەی دەگەلّ ئینگلتەرای هەبوو ، نەیما ، زیّتر لەهەلّپەی ئەوەدا بوو بگەڕیّتەوە بۆ پیّگەی جارانی ، یانی ببیّتەوە بە یەکیّك لە پیّشڕەو و پیّشقەرەولّەکانی میللەتانی ئەوروپا . تاجی فەرەنسا ، پاریّزراو مایەوە و ئەو سالاّنەی ئاشتیی و ئارامیی بالّیکیّشا ،

www.pertwk.com

باری ژیانی خەلّکەکەی بەرەو باشتر برد و برەوی بەبازرگانیی ئەوبەردەریا دا و فراوانتری کرد و وەك میّملّیّك لەبەردەم هیّزەدەریاییەکانی دیدا راستبووەوە . کاتیّك فەرەنسا لەسەردەستی فلۆری وەزیریدا ، خیّرا پەیوەندییەکانی خۆی دەگەلّ ئیسپانیادا چاککردەوە و چالاکییە دیبلۆماسییەکانی دەگەلّ وولاّتانی ئەوروپای خۆرهەلاّتدا چڕتر کرد ، ئەو کاتە ئینگلتەرا لەسایەی سیاسەتی کەنارکەوتەی ڤیّلپۆل دا ، خەریکی خۆکشانەوە و خۆدزینەوە بوو لەگیّرمە و کیّشەکانی کیشوەرەکە . هەتا شالاّو و پەلاماربردنی فەرەنسا بۆ سەر خاکە ژیّردەستەکانی ئوتریشی وەك لۆترینگ و میلانۆ لە 1733 دا و سەرەڕۆییەکانی لە ڕاینلاندیشدا ، ئینگلتەرای نەهەژاند و تووڕەی نەکرد و هیچ کاردانەوەیەکی نەبوو . بەوهۆیەوە کە ڤیەننا لەحالّوباریّکدا نەبوو چیدی چاوەڕیّی کۆمەك و پشتیوانیی لە ڤیّلپۆل ، یاخود لە هۆلّەندای تۆقیو بکات ، ناچار بەڕیّککەوتننامەی ئاشتیی 1738 رازیبوو . ئیدی فەرەنسا سەرەڕای ئەو سەرکەوتنە سوپایی و دیبلۆماسییانەی لە ئەوروپای خۆرئاوادا بەدەستیهیّنا ، پشتئەستوور بە هاوکاریی ئیسپانیا و ملدانی بەردەوامی سویّد و ئوتریش بۆ خواستەکانی ، گەیشتە پلەوپایەیەك ، کە لەسەرەتای دەستەلاّتی لودڤیگی چواردەهەمەوە ، هیّشتا بەخۆوەی نەدیتبوو . سالّی دواتر ، ئەوە ئاشکراتربوو ، ئەودەمەی دیبلۆماسیّتی فەرەنسا کۆتایی بە جەنگی ئوتریش و رووسی (1735 – 1739) ، لەدژی ئیمپراتۆریّتی عوسمانی هیّنا و بەوە تورك گەلەك لەو خاکانەی چنگکەوتەوە کە دوو ئیمپراتۆریّتەکە داگیریان کردبوون .

کاتێك ئینگلتەرا بەفەرماندەیی ڤێلپۆل ، لەحاند ڕووداو و پێشهاتەکانی ئەورووپادا خۆی لەگێلێتی و بێئاگایی دەدا ، خەڵکی خاوەن بەرژەوەند و سیاسەتبازە بەرهەڵستکارەکان ، بە خەم و پەژارەوە لە زۆربوونی ژمارەی پێکدادان و ووردەشەڕی قوڵی خۆرئاوایان ، دەگەڵ ئیسپانیای هاوپەیمانی فەرەنسا دا دەڕوانی . لەوێ ئەو مشە و سامانە زۆرەی کۆلۆنییەکان و ئەو تەماع و چاوچنۆکییەی کۆچبەران و هەڵپەی پەلوپۆهاویشتن و جێپێی خۆفراوانکردنیان ، دنەدەرێکی باش بوون بۆ شەڕ و ئاژاوە . (61) ئەو شەڕە ئینگلیز– ئیسپانییەی لەو حاڵوبارە کەوتەوە و ڤێلپۆل لە ئۆکتۆبەری 1739 دا ، نابەدڵانە پێیڕازیبوو ، ڕەنگە هەر بەو بچووکی و لەو قەپیلکە تەسکەدا و وەك تاکە کێشەی سەدەی هەژدەهەمی ئەو دوو وولاتە ماباوە ، گەر فەرەنسا پشتگیریی تەواوی ئیسپانیای نەکردبا و ئەو هەموو کۆمەکە دەریاییەی لە کاریبیکەوە بۆ بەڕێنەخستبا . بەبەراورد دەگەڵ شەڕە بەمیراتماوەکەی 1702 – 1713 ی ئیسپانیا دا ، بۆربۆنییەکان لەحاڵوبارێکی هێجگار باشتردا بوون و توانای بەربەرەکانێ و ململانێیەکی چاکتریان هەبوو لەوبەر دەریادا ، بەپێچەوانەی ئینگلتەراوە ، کە ئەو دەم نە ئۆردووەکەی و نە هێزە دەریاییەکەی ، سەرەڕای ویست و ئارەزووی سیاسەتمەدارانی ، توانای دەستوەشاندن و داگیرکردنی کۆلۆنییەکانی ئیسپانیایان نەبوو .

بەمردنی کارلی شەشەم و تاجلەسەرنانی ماریا تێرێزیا و هەلقۆستنەوەی فریدریکی مەزن و داگیرکردنی لەناکاوی شلێزییەن لە زستانی 1740– 1741 دا ، حاڵوبارەکە تەواو قڵپبووەوە و کەشوهەواکە گۆڕرا و سەرنجی گشت لایەکی بەلای

www.pertwk.com

کیشوەرەکەدا ڕاکێشا . دارودەستە دژە ئوتریشییەکانی فەرەنسا ، نەیانتوانی ددان بەخۆدابگرن و کەوتنە کۆمەکی پرۆیسی و باڤارییەکان و لە شاڵاو و هێرشی سەر میراتیی هابسبورگەکاندا یارمەتییان دان . بەڵام ئەمە بووە هاندەرێك بۆ بووژاندنەوەی هاوپەیمانێتی ئینگلیز و ئوتریش و پوولێکی چاکی بۆ ماریا تێرێزیای هەڕەشەلێکراو مسۆگەرکرد . لەڕێگەی کۆمەکی ماددی و زۆربۆهێنانی پرۆیسی و ساکسۆنییەکانەوە و لەڕێگەی شاڵاوەکەی سەر دێتینگنی 1743 وە ، لەندەن باری سەرشانی ئوتریشی سووکتر کرد و هانۆڤەری پاراست و گوڕ و تین و تاوی فەرەنسای لە ئاڵەمانیادا کزکرد . بەربەرەکانێ و ململانێکانی ئینگلیز و فەرەنسا لە 1744 دا ، پێینایە قۆناغێکی دیکەوە و گەیشتە ئەوپەڕی گرژی و ئاڵۆزیی و بووە دوژمنایەتییەکی ئاشکرا . ئۆردووی فەرەنسی لەقوڵی باکوورەوە هێرشی کرد و سنووری ئوتریش و هۆڵەندای بەزاند و بەوە هۆڵەندییەکانی هورووژاند . هێزی دەریایی ئینگلیز ، کە ئوستوڵی بۆربۆنییەکان بەهیچ جۆر لە عۆدەی

نەدەهات ، تادەهات گەوەی ئەو گەمارۆیەی لەدەریادا خستبوویە سەر بازرگانیی فەرەنسا ، بەرتەسکتری دەکردەوە . لەوبەردەریاشەوە لەدۆرگەکانی هندی خۆرئاوا و لەکەنارەکانی چۆمی سانت لۆرێنس و لەدەوروبەری مادرەس و بەدرێژایی رێگە بازرگانییەکان لە لیڤانتیٚ ، شاڵاو و دژەشاڵاو دەستپێکرا . پرۆیسییەکان ، کە 1743 هەمدیسان لەجەنگی دژە ئوتریشدا بەشدارییانکردەوە، دووساڵ پاشتر رازییکران خۆ لەو کێشەیە بکێشنەوە . ئینگلتەرا کۆمەك و یارمەتییەکی چاکی بۆ ئوتریش دابینکرد ، تا خۆڕاگرێت و بتوانێت سەرباز بەکریٚ بۆ پارێزگارییکردنی هانۆڤەر ڕاگرێت و هەوڵبدات رووس بۆ بەرگریی لە هۆڵەندا رازییبکات . ئەمە بۆ ئەو سەردەمەی سەدەی هەژدەهەم ، ئەرکێکی هێجگار گرانکەوتە بوو و گەلەك ئینگلیز دادوهاواریان بوو لەدەست زیادبوونی باج و بەرزبوونەوەی قەرزی سەرشانی دەوڵەت بۆ سیٚ قات . بەڵام بەوە فەرەنسای شەکەت و هێزلەبەربڕاو ناچاری ملدان و رێککەوتن کرا .

هەردوو هۆکارە سەرەکییەکەی باسکران ، هەم جوگرافیا و هەم دارایی ، سەرئەنجام ، جووتە حوکومەتی ئینگلیز و فەرەنسایان ناچارکرد ، لە پەیمانی ئاشتیی ئاخنی 1748 دا واز لە ناکۆکییەکانیان بهێنن و رێککەون . ئا ئەوە لەو کاتەدا ، یانی هۆڵەندا کرایە قوربانیی و دەستی ئۆردووی فەرەنسی بەرهەڵداکرا بۆ جەزرەبەدانی . بەڵام داخۆ ئەوە تۆڵەی ئەو فشارە بەردەوامەی بۆ دەسەندنەوە، کە لە بواری بازرگانیی دەریایی و لەدەستدانی گرنگترین کۆلۆنییەکانیدا ، دەخرایە سەر فەرەنسا ؟ پێچەوانەکەشی ، داخۆ داگیرکردنی لویسبورگی کەنار

چۆمی سانت لۆرێنس وسەرکەوتنەکانی ئەنسۆن و هاوکە لەدەریادا ، هیچ سوودێکی ئەوتۆیان بە بەریتانیا دەگەیاند ، گەر فەرەنسا هۆڵەندای داگیرکردبا ؟
سەرئەنجام ، بە ووتووێژی دیبلۆماسییانە لەسەر گەڕانەوە بۆ دۆخی جاران ، ڕێککەوتن ، جگە لە تاقە ئاوارتەیەکی گرنگ ، ئەویش داگیرکردنی شلێزییەن بوو لەلایەن فریدریکی مەزنەوە . هەر ئەوکاتانە و ئێستاکەش کە لە پەیمانی ئاشتیی ئاخن دەڕوانین ، زێتر لە ئاگربەستێکی کاتیی دەچێت ، نەک ڕێککەوتنێکی چەسپاو و هەتاهەتایی . ماریا تێرێزیا ، سوور بوو لەسەر تۆڵەسەندنەوە لە پرۆیسییەکان . فەرەنسا بیری لەوە دەکردەوە چۆن چۆنی لەوبەردەریادا و لەسەر ئاستی کیشوەرەکە سەرکەوتن بەدەستبهێنێت . ئینگلتەرەش پەرۆشی ئەوە بوو ، چۆن لەگەڕی شەڕی داهاتوودا ، دوژمنە سەرسەختەکەی ، لە دەریا و لە کۆلۆنییەکانی و لەبەرەکانی شەڕی کیشوەرەکەدا ببەزێنێت .
بۆ حاڵوباری کۆلۆنییەکان لە باکووری ئەمریکادا ، کە کۆچبەرە ئینگلیز و فەرەنسییەکان ، (بەکۆمەکی هیندییە سوورەکان و هەندێك تیپی چەکداری مەلبەندەکە خۆی) ، لە سەرەتای ساڵی 1750 وە ، بەردەوام خەریکی شەڕ و پێکدادان بوون ، ووشەی ئاگربەستیش زیادە و هەڵەیە و نەشیاوە . پێدەچوو حوکومەتەکانیان نەتوانن جڵەوگیریی لەو هێزانەی ئەوێیان بکەن و ژێر ڕکێفیان خەن ، چونکە دەستە و تاقمی نیشتمانپەروەری هەردوکلا پشتگیرییان لە کۆلۆنیالیستەکانی خۆیان دەکرد و لەوباوەڕەدابوون ، کە ململانێ و کێبەرکێیەکی توند و تیژ بەڕێوەیە ، نەك تەنها لەسەر دۆڵەکانی ئۆهایۆ و میسیسیپی ، بەڵکە لەسەر کەنەدا و کارییبیك و هندستان و گشت جیهانی بەدەر لە ئەورووپاش . (62)

www.pertwk.com

هەردوك ووڵات ، دەورووبەری ساڵی 1755 لەشکرێکی زۆری دیکەیان نارد و هێزی دەریایی خۆیان بۆشەڕ ئامادەکرد و ووڵاتانی دیکەش خۆیان بۆ قۆناغێکی دی شەڕ و تێکبەربوونی ئینگلیز و فەرەنسا کۆدەکردەوە . بۆ ئیسپانیا و هۆڵەندای یەککەوتە ، کە وەك هێزێکی پلەدوو دەیاننواند و ترسی ئەوەیان هەبوو بکەونە نێو بەرداشی ئەو دوو زلهێزەوە ، هیچ چارە نەما لەوە زێتر ، کە بێلایەنیی هەڵبژێرن ، هەرچەندە ئەوە بۆ ووڵاتێکی سەرقاڵی بازرگانیی و ئالوویڵی وەك هۆڵەندا ، ئاکامێکی سەخت و کوشندەی لێدەکەوتەوە . (63)
بۆ ئیمپراتۆرێتە خۆرهەڵاتییەکانی وەکی ئوتریش و پرۆیسیا و رووسیا ، زۆر ئەستەم بوو بتوانن خۆ لەشەڕی ئینگلیز و فەرەنسا بەدوور بگرن . یەکەم هۆکاریش ئەوە بوو ، کە پاریس مەیل و ئارەزووی ئەوەی هەبوو ، لەقوڵە ستراتیژییەکانی وەك گەڤەرەکانی ئەچیل و هانۆڤەرەوە پەلاماری ئینگلتەرا بدات ، (هەرچەندە برێك فەرەنسەیی لەو باوەڕەدابوون کە چاکتر وایە شەڕەکە بگوێزرێتەوە نێو دەریا و بۆ نێوچەرگەی کۆلۆنییەکان) . ئەمە تەنها ووڵاتەکانی ئاڵەمانیای بەهۆش نەهێنایەوە ، بەڵکە ئینگلتەرەشی ناچارکرد ، بەدووی هاوپەیماندا بگەڕێت ، تا پێکرا بتوانن بەر بە تەماع و چاوچنۆکییەکانی فەرەنسا لەکیشوەرەکەدا بگرن . دووهەم هۆکار گرنگتر بوو ، ئوتریش سووربوو لەسەر ئەوەی شلێزییەن لە پرۆیسییەکان بستێنێتەوە و رووسیاش بە فەرماندەیی تەزار ئێلیزابێت ، بەدووی هەل و دەرفەتێکدا دەگەڕا ، تا بتوانێت جەزرەبەیەکی فریدریکی بێ شەرم و قیرسیچمە بدات . هەریەك لەو هێزانە ، سوپایەکی مەزنی ئامادەکردبوو : (پرۆیسیا ، زێتر لە 150 هەزار سەرباز ، ئوتریش نێزیکەی 200

هەزارێك ، رووسیاش 330 هەزار) هەریەکەش لەبیر و خەیاڵی ئەوەدا بوو ، کەی دەست بوەشێنێت . هەمووش چاوەڕوانی کۆمەکی خۆرئاوا بوون ، تا بتوانن پارێزگاریی لەو ئاستەی سوپاکانیان بکەن . شتێکی ئاشکرایە ، هەرکات یەکێك لەو مێملە خۆرهەلاّتییانە ببایە هاوبەرەی یەکێك لەو دوو زلهێزە ، پاریس ، یاخود لەندەن ، ئەوا دەبا بەناچاریی ئەمیان بداتەپاڵ لاکەی دی .

بەوپێیە شۆڕشە دیبلۆماسییە نێودارەکەی 1756 ، لەڕووی ستراتیژییەوە ، تەنها بریتی بوو لە تێکەڵکردنەوە و سەرلەنوێ دابەشکردنەوەی کارتەکان . ئەوەبوو فەرەنسا دژایەتی و دوژمنایەتییە کۆنەکەی خۆی دەگەڵ هابسبورگدا لە گۆڕ نا و بۆ بەرەنگاربوونەوەی پرۆیسییەکان دایە پاڵ رووسیا و ئوتریش و بەوەش پەیوەندیی و هاوپەیمانێتی بەرلین – ڤیەننا دەگەڵ لەندەن دا ، هەڵتەکی . لەیەکەم سەرنجدا ، بەرەی فەرەنسی – ئوتریشی – رووسی سفت و کۆك دەینواند . لەڕووی سەربازییشەوە ، هێجگار پتەو و بەهێز بوو . هەتا 1757 ، فریدریك ناچارکرا ، هەموو ئەو خاکانەی لەوەبەر داگیری کردبوون ، بیانگێڕێتەوە و ئۆردووی ئینگلیز– ئاڵەمانیش بەفەرماندەیی هێرتزۆك کومبەرلاند ، خۆی دا بەدەستەوە . بەوە چارەنووسی هانۆڤەر و هەتا پرۆیسییەکان خۆشیان ، کەوتە بەر ڕێژنەی گومانەوە . مەنۆرکا کەوتە ژێردەستی فەرەنسییەکانەوە و هەتا ئەو شوێنە دوورەدەستانەش خێریان بۆ فەرەنسییەکان و هاوپەیمانانی دایەوە .

پێدەچوو پەیمانی ئاشتیی ئوترێخت و ئاخن، چیدی بەرگەنەگرن و هەڵوەشێنەوە.

بەلاّم داخۆ بۆچ ئەوە ڕوینەدا ؟ هۆکەی ئەوەبوو کە هاوپەیمانێتیی ئینگلیز و

www.pertwk.com

پرۆیسییەکان لە سێ ڕووەوە تۆکمەتر و پتەوتر بوو : لەڕووی سەرکردایەتی و لەڕووی دارایی و لەڕووی توانا و کارامەییانەوە لەدەریادا . (64)

دیارە هیچ گومان لە لێوەشاوەیی فریدریك و شێوازی ڕێبەرایەتیی و ووزە و توانای پرۆیسییەکان و هەڵپە و هەوڵی سەرکەوتنیان نەبوو . رەنگە بەشێکی زۆری ئەو چاکییەش بگەڕێتەوە بۆ PITT کە وەکی پادشایەکی دەستەلاّت رەها، رەفتاری نەدەکرد ، بەڵکە وەك زۆر سیاسەتمەدار ، هەڵوێستێکی نەگۆڕی نەبوو و بەووریاییەکی تەواوەوە شوێنپێی ڕووداوەکانی هەڵدەگرت و بەوپێیە رەفتاری دەکرد . پێوانەی کاریگەریی ئەو سیاسەتە بەوەوە بەند نەبوو کە چەندە دۆرگەی پڕ خێرو بێری داگیرکردووە ، چونکە گەر هانۆڤەری دوژمنی داگیرکردباو پرۆیسییەکانی بەزاندبا ، ئەو کۆلۆنییانە چەندە داهاتیشیان زۆر با ، هەر نەتم دەمانەوە و تاسەر نەدەبوون . وەك PITT بۆیچووبوو ، تەنها ڕێگەی سەرکەوتن ، داڕشتنی ستراتیژێکی دەریایی وابوو کە گشت کیشوەرەکە بگرێتەوە و بەوپێیە بتوانرێت کۆمەکێکی دارایی چاك بۆ لەشکرەکەی فریدریك دەستەبەر بکرێت و سوپایەکی ڕێکوپێك پێکەوەبنێت تا بتوانێت هانۆڤەر بپارێزێت و بەر بە شالاّو و هێرشەکانی فەرەنسا بگرێت .

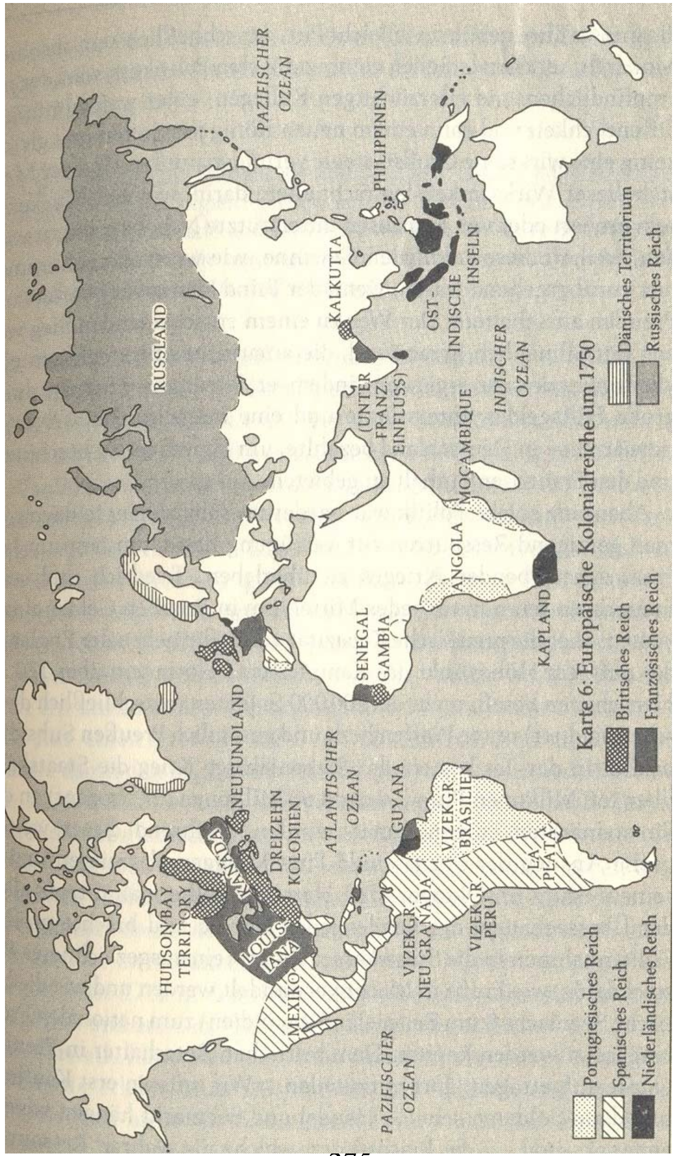

Karte 6: Europäische Kolonialreiche um 1750

بەڵام سیاسەتێکی لەو بابەتە ، بەوەوە بەندبوو ، داخۆ ئەو لایەنە هێندە سەروەت و سامان و تفاقی هەبوو کە بتوانێت سالانی سەختی جەنگی پێبباتەسەر و پێیهەڵبکات . فریدریك و باجگرەکانی ، هەموو ڕێگەیەکیان دەگرتەبەر بۆ زۆرترکردنی داهاتی پرۆیسییەکان ، وەڵێ توانای پرۆیسییەکان لەچاو ئینگلتەرا دا ئەوە نەبوو . ئینگلتەرا لەگەرمەی شەڕدا ، ئوستوڵێکی 120 گەمێیی هەبوو ، کە زێتر لە 200 هەزار سەربازی جەنگاوەریان تێدا بوو ، بە پاتەخۆرانی ئاڵەمانیشەوە ، سەرباری ئەوەش ، کۆمەکی بە پرۆیسییەکانیش دەکرد . راستییەکەی ، ئەو حەوتساڵەی جەنگ ، 160 ملوێن پاوەند لەسەر خەزێنەی دەوڵەت کەوت ، کە 60 ملوێنی ، واتە 37٪ ی لەبازاڕەکانی دراو کۆکرایەوە . هەڵکشانی زێتری قەرزی سەرشانی دەوڵەت ، زەنگی خەتەر بوو بۆ هاوکارەکانی PITT و هۆیەك بوو بۆ هەڵدێرانی لە ئۆکتۆبەری 1761 دا . سەرەڕای ئەوانەش هەمووی ، بازرگانیی ئەوبەردەریا ساڵ بەساڵ لەگەشەو نەشونماکردندا بوو ، داهاتی چاکی بۆ خەزێنەی وولاتەکە دابین دەکرد . ئەمە نموونەیەکی چاکە بۆ ئەوەی چۆن داهات و دەستکەوت ، دەخرێتە خزمەت دەستەلاتەوە و چۆن هێزی دەریایی بەریتانیا بووە سەرچاوەی داهاتی میللی . باڵوێزی ئینگلیز لە پرۆیسیا راسپێردرا پێیانبڵێت : " ئێمە دەبێت لەپێشدا بازرگان بین ، ئەوجا سەرباز .... بازرگانیی و هێزی دەریایی وابەستەی یەکدین .... سەروەتی ئەم وولاتە ، سامانە راستەقینەکەی ، بە بازرگانییەوە بەندە . " (65) بەپێچەوانەی ئەوەوە ، ئابووریی هەموو وولاتانی شەڕکەری دی ، لەژێر باری سەختی جەنگدا دەیانناڵاند ، بە فەرەنساشەوە ، ئەوەبوو چۆیسێلی وەزیری ، ئازایانە ددانی پێدانا و گوتی :

" لـەم سـەردەمەی ئـەورووپادا ، کۆلۆنییـەکان و بازرگـانیی و بەوپێیـە هێـزی دەریـاییش ، هـەموو پێکـڕا بالانسـی هێزەکـانی کیشـوەرەکەیان ڕاگرتـووە . چ خانەدانانی ئۆتریش و چ خانەدانانی ڕووسیا و چ پادشای پرۆیسیا ، وەك هەموو هێزە شەڕنەکەرەکانی دی ، گەر لەلایەن هێزە بازرگانییەکانەوە پشتیوانیی نەکرێن ، هێزێکی پلەدوو دەبن. " (66)

لەشەڕی ووشکانی و دەریاییدا ، هێزە هاوپەیمانەکەی ئینگلیزی – پرۆیسی ، پاش ئەو زەبرانەی پێشان پێیانکەوت ، بەمجۆرە کەوتنەشەڕەوە : لە دەریادا هێزەکانی ئینگلیز بە فەرماندەیی ئەنسۆن ، گەمارۆی بەندەرەکانی ئەتلانتیکی فەرەنسایان دا و هێشتا گەمیٚ و کەشتیی زۆریشیان مابوو بتوانن تۆلۆنی بخەنەسەر و لە دەریای ناوەڕاستیشدا بالادەست بن . کەشەڕ دەستیپێکرد ، لە قەرتاجینەوە ، بۆ کەنارەکانی لاگۆ و هاوکە ، تادەگاتە گەرووی کویبرۆن ، زاڵی و سەرکەوتوویی هێزەکانی ئینگلیز زەق زەق دیار بوو . جگەلەوە ، ئەو سیاسەتی گەمارۆدانەی سەرەڕای هەموو ناسازییەکی کەش و هەواکەش ، هەر لانەبرا و تەنها بەشێکی چاکی بازرگانیی دەریایی فەرەنسای نەتاساندبوو ، بەڵکە بازرگانیی ئینگلیز و خاکەکەشی دەپاراست و ڕێی ئەوەی لە هێزەکانی فەرەنسا بەستبووەوە کە سەرباز وکۆمەك بۆ دۆرگەکانی هندی خۆرئاوا و کەنەدا و هندستان بنێرێت . لە 1759 دا ، ئەوەبوو لە چوارقوڕنەی دنیادا ، هەر کۆلۆنی فەرەنسی بوون و دەکەوتنە دەستی ئینگلیز ، لە نێزیکی میندیش هێزەکانی ئینگلیز – ئاڵەمان ، دووتیپی فەرەنسەییان خراپ بەزاند . کە ئیسپانیاش 1762 گەوجانە خۆی

www.pertwk.com

بەداوی شەڕەکەوە کرد ، کۆلۆنییەکانی ئەویش لە کاریبیك و فیلیپین ، بەهەمان دەرد چوون .

لەو سەرو بەندەدا ، خانەدانانی براندنبورگیش پشکی خۆیان لەو دەستکەوتانە پێبڕا . لە شەڕەکانی ڕۆسباخ و لۆیتن دا ، فریدریك هێزەکانی فەرەنسا و ئۆتریشی یەك لەدووی یەك هەر داماڵەخاس نەکرد ، بەڵکە تەما و چاوبڕینە باکووری ئاڵەمانیاشیانی کردە بڵقی سەرئاو . پاش ئەوەی فریدریك ساڵی 1760 لە لیگنیتس و تۆرگاو ، گورزێکی کوشندەی دی لە ئۆتریش سرەواند ، ئیدی ڤیەننا داوەشا . ئەرك و مەسرەف و زیانی ئەو شەڕانە ، هێدی هێدی هێز وتوانای پرۆیسییەکانیشی چۆڕبڕ و چکبڕ کرد ، (تەنها ساڵی 1759 ، 60 هەزار سەربازی پرۆیسی تێداچوون) ، خۆ ڕووسە دوژمنەکانیش ، زۆر لەوە ترسناکتر بوون کە چاوەڕوان دەکرا ، ڕەنگە بەوهۆیەوە بووبێت کە تەزار ئەلیزابێت قینێکی زۆری لە فریدریك بوو ، سەرەڕای ئەوەی ئاکامی هەموو پێکدا هەڵقڕانێکی لەشکری ڕووسی و پرۆیسی ، خوێنڕژانێکی لەو بابەتە بووە . کاتێك سەرئەنجامی شەڕەکان ڕوونبووەوە و فەرەنساش کەوتە سەرکەڵکەڵەی ڕێککەوتن دەگەڵ ئینگلتەرا دا ، هێشتا پرۆیسیا ئەو هێز و گوڕەی مابوو گەر بەتەنهاباڵییش بێت ، بتوانێت بەڕووی ڕووسیا و ئۆتریشدا بوەستێتەوە و بەریان پێبگرێت ، تا ساڵی 1762 کە بەمردنی ئیلیزابێت ئیدی لەو بەڵایە خەلەسی . پاش ئەوەی پێتەر ، تەزاری نوێی ڕووس ، لەناکاو خۆی لەجەنگ کێشایەوە ، فەرەنسا و ئۆتریش هیچیان بەدەستەوە نەما لەوە زیتر ، کە بە ئاشتییەك ڕازیبین ، ئەورووپا بگێڕێتەوە بۆ

دۆخی سەردەمی پێش جەنگ . ئەمەش خۆی لە خۆیدا مانای شکستی ئەوانەبوو ، کە دەیانەویست سەر بە پرۆیسیا نەویی بکەن .

یـەکێك لەسوودمەندە هـەرە لەپێشـەکانی ڕێککەوتنـەکانی سـاڵانی 1762– 1763 هەمدیسان بەریتانیا بوو . هەتا پاش کشانەوە و گێڕانەوەی زۆربەی ئـەو خاکانـەی پێشان ژێردەستەی فەرەنسا و ئیسپانیا بوون ، خاکێکی زۆری دۆرگـەکانی هنـدی خۆرئـاوا و خۆرئـاوای ئـەفریقیای بەدەسـتەوە مایـەوە و دەسـتەلآتی فەرەنسـای لـە هندستان بنبڕ کرد و لەوانەش هـەمووی گـرنگتر ، لەسـەرووی کیشـوەری ئـەمریکادا دەستەلآتێکی زۆری پێبڕا . بەوجۆرە بەریتانیا خاکێکی هێجگار زۆر و پان و بـەرین و دەوڵەمەنـد و پـڕ پیـت و فـەڕی دەسـتکەوت ، وەك لـۆترینگ و شـلێزییەن و بڕێـك ناوچـەی دی ، کـە لەوەبـەر هێـزە کیشـوەرییەکان لەپێناویانـدا بـەو سـەختییە دەجەنگان . سەرەڕای ئەوانەش ، ئینگلتەرا یارمەتی دا بەر بە هەوڵە دیبلۆماسی و سـوپاییەکان و تـەماع و چاوچنۆکییەکانی فەرەنسـا لـە ئـەوروپادا بگیرێـت و لـەو ڕێگەیەشـەوە هاوکێشـیی و هاوسـەنگیی هێزەکـان ڕاگـیرا . وەلێ فەرەنسـا ، تـەنها لەوبەردەریادا تووشـی کارەسـات و نەهامـەتی نـەهات و زۆر خـاکی لەدەسـت نـەدا ، بەڵکـە بەپێچـەوانەی سـاڵی 1748 ەوە ، لەئەوروپاشـدا شکسـتی هێنـا . ئـەو تێکشـکانە سـوپاییەی سـەلماندی ، کـە ئیـدی چـەقی هێـز و دەسـتەلآتی ئـەوروپا لـەخۆرئاواوە کەوتـە خۆرهەلآتییـەوە . ئـەوەش ڕاسـتییەکە لـەو سـەرئەنجامە دەچریسکێتەوە کە فەرەنسای تێکەوت . ئەوەبوو لە یەکـەمجاری دابەشـکردنەکەی 1772 ی پۆڵەندە دا ، هەر گوێشیان بە خواست و ئاواتەکانی فەرەنسا نەدا و هـیچ حسـێبێکیان بـۆ نـەکرد . ئەمانـە هـەمووی ، خواسـتە سیاسـییە هەرەلەپێشـەکانی

www.pertwk.com

ئینگلیـز بـوون لـەدەرەوەی ئـەوروپادا هاتنـەدی و سـووریش نـەبوو لەسـەر ئـەوەی ناچـارکرێت لەئـەرك و فەرمانـەکانی کیشـوەرەکەدا بەشـداریی بکـات و خـۆی تووشکات .

ئاکامی جەنگەکانی 1763- 1815

ئـەو حەواندنـەوە و هێـوری و ئارامییـەی بـەر لـە پێنانـە قۆنـاغێکی نـوێی شـەڕ و کێشمەکێشی ئینگلیزی – فەرەنسییەوە باڵیکێشا ، کە زێتر لە دەساڵێکی خایاند، زۆرکـەم نیشـانەی ئـەو گۆڕانانـەی لێدەدرەوشـایەوە کـە چارەنووسـی ئینگلیـز تووشیهات . شەڕی حەوتساڵە ، بەڕادەیەك سیستێمی باج و شیرازەی کۆمەلآیـەتی

زلهێزەکانی شپرێو کرد ، کە زۆر لە دەستەڵاتداران ناچاربوون واز لە سەرکێشی و سەرەڕۆیی لە سیاسەتی دەرەوەدا بهێنن و رووبکەنە سیاسەتی ناوەوە و دەستبدەنە چارەسەرسازیی . ئەو زەرەر و زیانانەی پرۆیسییەکان پێیانکەوت (کوژرانی نیوملوێن کەس ، کە تەنها 180 هەزاریان سەرباز بوون) ، فریدریکی ڕاچڵەکاند ، کە هەر لە هەڵپەی ژیانێکی ئاسوودەدا بوو . هابسبورگەکان ، سەرەڕای لەدەستدانی300 هەزار کەسێك ، کەچی بەوەشەوە حاڵوباریان هەر خراپ نەبوو ، هەرچەندە سەرلەبەری سیستێمەکە پێویستی بە بیراز و چاکسازیی هەبوو ، دیارە ئەوەش پەشێوی و ئاڵۆزیی لەهەندەك هەرێمدا سازاند ، (تایبەت لە هەنگاریا) ، کە سەرنجی وەزیرەکانی ماریا تێرێزیای بەلای خۆدا راکێشا .

لە رووسیاش ، کاتەرینای دووهەم دەبا چاکسازیی لەدەزگەکانی یاسادانان و جێبەجێکردنی یاسا دا کردبا و راپەڕینەکەی 1773- 1775 ی پوگاتشۆفی سەرکوت کردبا . ئەوانە نەبوونە رێگری پەلوپۆ هاویشتن و خۆفراوانکردنی رووسیا لە باشووردا و لەزەخمی هەوڵەکانی دالەنگاندنی سەربەخۆیی پۆلۆنیایان کەمنەکردەوە . دیارە ئەو پێشهاتانە لەقەپیلکی تەسکی حاڵوبارێکی ناوچەیی دەخزێندران و چەشنێکی دیکەی جوداوازبوون لەو جموجۆڵانەی کە سەردەمی جەنگی حەوتساڵە ، هێزە هاوپەیمانە ئەوروپاییەکانیان بەخۆوە خەریککردبوو . هاوپەیمانێتی دەگەڵ پاشانشینەکانی ئەوروپای خۆرئاوادا ، چیدی ئەو گرنگی و بایەخەی نەمابوو .

هەتا لە ئینگلتەرا و فەرەنساش حاڵوباری ناوخۆ بووبووە مەسەلەی رۆژ و بایەخێکی زۆری پێدەدرا . بالأڕۆیشتنی قەرزی سەرشانی هەردوك وولأت ،

www.pertwk.com

ناچاریکردن بەدووی سەرچاوەی داهاتی نوێدا بگەڕێن و دەستبدەنە چارەسەرسازیی لەبواری دەزگەی کارگێڕییدا و بەرەنگاری هێزە بەرهەڵستکارەکان ببنەوە ، کە لە ئینگلتەرە پەیوەندییان دەگەڵ جۆرجی سێهەمدا ، زۆر چاك نەبوو و لە فەرەنساش ململانێکە لەنێوان دەربار و پارلەماندا خراپتر بوو . ئینگلیز نەك هەر نەیتوانی دەستبەرداری سیاسەتی دەرەوەی خۆی ببێت ، بەڵکە لەئەوروپادا لەچاو سەردەمی PITT دا ، مکوومتر و سەرەڕۆتر بوو . دیاردەیەك بوو کە بەهۆی شەڕی بەردەوامەوە دەگەڵ کۆلۆنیستە ئەمریکاییەکاندا لەسەر سیستێمی باج و خەراج ، تادەهات بەتینتر دەبوو . لەکن فەرەنسییەکان جۆرێکی دی بوو ، کێشە نێوخۆییەکان ، بەوشێوەیە شەبەنگیان بەسەر کاروباری سیاسەتی دەرەوەدا هەڵنەدابوو و بەریان پێنەگرتبوو . چۆیسۆیل و بەرۆگرەکەی ، کە نسکۆی 1763 یان قەت لەبیرنەکرد ، پەنایان بۆ بڕێك کار برد ، تا بتوانن لەو ڕێگەیەوە جێپێ و پاشەڕۆژی فەرەنسا پتەوتر و مسۆگەرتر بکەن . ئوستۆلی فەرەنسی ، سەرەڕای پێویستی و ناچارییەکی زۆر بۆ کەمکردنەوەی خەرجی و مەسرەفی ، تادەهات گەورەتر و فراوانتر دەکرا و پەیوەندیی خانەدانانی بۆربۆنی لەگەڵ ئیسپانیا دا بەتینتر دەبوو . راستە ، لودڤیگی پازدەهەم و چۆیسۆیل بوون ئیسپانیایان هاندا ، لە کێشمەکێشەکەی 1770 دا لەسەر دۆرگەی فۆلکلاند دەگەڵ ئینگلیزدا بەشەڕ نەیەت ، چونکە ئەو کاتە جەنگی زلهێزەکان بۆ دارایی و ئابوورییان داوەشێنەر و ماڵوێرانکەر دەبوو. بەلأم فەرەنسا خۆی لەسیاسەتیدا هەر بە دژەئینگلیز مایەوە و هەمیشە لەهەوڵی ئەوەدا بوو سوود لەگشت کێشەیەکی ئینگلیز لەوبەردەریادا ، وەربگرێت و دەستکەوت بچنێتەوە . (67)

ئەمە مانای وایە ، ئینگلیز لە شەڕ و ڕووبەڕووبوونەوەیدا دەگەڵ کۆلۆنییە ئەمریکاییەکان، لەزۆر ڕووەوە گەلەك لاوازتر و کەمهێزتر بوو ، وەك لە ساڵانی 1739 ، یاخود 1756 . (68) هەڵبەت ئەمە زێتر بە بەشداریی کەسایەتییەکانەوە بەند بوو . نە نۆرت و نە شێلبورن و نەهیچ سیاسەتمەدارێکی دی ، هیچ پرۆژەیەکی ڕێبەرایەتی نەتەوەییانەی ئاشکرا و ڕوون و نایابیان نەبوو . ئەو شەڕ و ململانێیەی لە دەستتێکەڵکردنەکانی جۆرجی سێهەم و ئەو دەمەتەقێ و چەلەحانێ توندوتیژانەی سەبارەت بە مەسەلەی کۆلۆنییە ئەمریکاییەکان کرا ، میللەتەکەیان کردە دوو کوتەوە . لەتەك ئەوەشدا ، هەردوك دینگەکەی دەستەڵاتی ئینگلیز ، یانی ئابووریی و هێزی دەریایی ، ئەو ساڵانە داڕزان و بوون بەژێرەوە . هەناردە ، کە پاش قۆناغی BOOM و لە گەرمەی شەڕی حەوتساڵە دا ، چەقی و قەتیس مابوو ، بەهۆی بۆیکۆتی کۆلۆنیستەکان و گرژبوون و ئاڵۆزبوونی گێرمە و کێشەکانەوە دەگەڵ فەرەنسا و ئیسپانیا و هۆڵەندەدا ، هێجگاری لە کزی و لاوازیی دا و بێ پیت بوو . هێزی دەریایی لەو پازدەساڵەی ئاشتییدا ، تەواو کزوکەنەفت بوو و بڕێك لە ئەفسەرانی ئەو توندوتۆڵی و دیسپلینە پێویستەیان نەمابوو . بڕیاری دەستهەڵگرتن لە ستراتیژێتی گەمارۆدان ، پاش ئەوەی فەرەنسا لە 1778 دا جاڕی شەڕی دا ، ڕەنگە کەشتییە بەریتانییەکانی لە داڕزان پاراستبێت ، وەلێ بەوە هێززاڵیی لەدەریادا لەدەست چوو . ناردنی کەشتیی دیدەوانیی بۆ کێوی تاریق و هندی خۆرئاوا و کەنارەکانی ئەمریکای باکوور ، جێگرەوەی ڕاستەقینەی کۆنترۆلکردنی ڕێگە دەریاییەکانی کەنارەکانی خۆرئاوای فەرەنسا نەبوو ، کە ڕێگەی ئەوەی لەدوژمن دەبەستەوە کەشتییەکانی بۆ ئەو

www.pertwk.com

شەڕگە دوورانە بنێرێت . ئەوکاتەی هێزە دەریاییەکەی سەرلەنوێ دامەزرایەوە و بەسەرکەوتنەکەی ڕۆدنی لە شەڕەکەی نێزیکی سانت و هاو دا ، زاڵ و باڵادەست بووەوە، ئیدی شەڕی ئەمریکا بەسەرچوو و کۆتاییهات .

با هێزی دەرياییشی چاکتر ڕێکخرابا و میللەتەکەش باشتر ڕێبەرایەتی کرابا ، کێشەکەی 1776– 1783 دوو چەرمەسەریی ستراتیژییانەی لێکەوتەوە ، کە ڕەنگە لەهیچ کام لە شەڕەکانی دیکەی سەدەی هەژدەهەمی ئینگلتەرادا ، سەریانهەڵنەدابا : یەکەم چەرمەسەریی ئەوەبوو ، هەر لەگەڵ شۆڕشەکە تەنییەوە، بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەڕیوە ئەمریکاییەکان ، دەبا سوپای ئینگلیز لەو کیشوەرەدا بڵاوکراباوە و لەشکرەکە پێنج هەزار کیلۆمەتر دوور لەنیشتمانی خۆی جەنگابا .

بەپێچەوانەی خواست و ئاواتەکانی ئینگلتەراوە ، سەرەڕای زاڵیی هێزی دەرياییشی ، نەیتوانی سەر بە بەشێکی زۆری کۆلۆنییە سەربەستەکان نەوییبکات ، (هەرچەندە دەشیتوانی لێشاوی چەك و سەربازی لە ئەوروپا نێردراوەوە کەمبکاتەوە) . داگیرکردنی سەرلەبەری کەنارەکانی خۆرهەڵاتی ئەمریکا ، هەتا بۆ لەشکرە مەزنەکەی ناپلیۆنیش ئەرکێکی سەخت و ئەستەم بوو، چ جای بۆ ئۆردووی ئینگلیزی ساڵی 1770 . دووریی لەشکرەکە و سەختیی شێوازی پەیوەندییەکانی لێیکەوتەوە ، تەنها ستراتیژێتی سەرکردایەتیکردن و سەرپەرشتیکردنی شەڕەکانی لە لەندەن و نیویۆرکەوە سەخت نەکردبوو ، بەڵکە یەکەیەکەی کێشە لۆجیستییەکانیشی ئاڵۆزتر و پڕگێژاوتر کردبوو ، " هەتا کولێرە و سەرباز و فیشەکی پێویستیش دەبا لەدووری پێنج هەزار کیلۆمەترەوە پەیداکرابا و نێردرابا " . (69) سەرەڕای ئەو چاکسازییە دیار و بەرچاوانەش کە

وەزارەتی جەنگی ئینگلیز کردنی ، کەچی کێشەی مشوورخواردن و دابینکردن و ناردنی ئازووخە و تفاق ، هەر بێ چارەسەر و بە زرپ و زۆپی مایەوە . جگەلەوە ، بەهۆی نەبوونی نێوەندێك و چەقێکەوە لە کۆمەڵگەی کۆلۆنیکراوی ئەمریکای باکووردا ، داگیرکردنی شارێك یا شارۆچکەیەکی گەورە ، هیچ گرنگی و نرخ و بایەخێکی ئەوتۆی نەبوو . تەنها ئەو کاتانەی لەشکری نیزامی شوێنێکیان دەگرت ، دەستەڵاتی ئینگلیز تێیدا بەرقەرار دەبوو ، هەر لەگەڵ ئەوان خۆیان دەکێشایەوە ، ئیدی یاخییەکان هەمدیسان دژی وابەستەکان دەوەستانەوە . باشە گەر بیست ساڵێك لەوەبەر ، لەگەڵ گشت کۆمەك و پشتیوانییەکی دیار و بەرچاوی کۆلۆنییەکاندا ، بۆ گرتنی کەنەدای ژێردەستەی فەرەنسا ، 50 هەزار سەربازی ئینگلیزی پێویستبا ، داخۆ ئەوجا چەندە سەرباز بۆ ئەو مەبەستە پێویست دەبوو ، بۆ سەپاندنەوەی دەستەڵاتی ئیمپریالیستانە ؟ 150 هەزار ، یاخود 250 هەزار ؟ وەك مێژووناسێك گوتوویە : " ڕەنگە پەیداکردنەوەی ڕێز و شکۆیەك بۆ ئینگلتەرا لەئەمریکادا ، کارێکی ئاسان نەبووبێت ، چونکە ئەوە بە زۆر و فشاری سەربازیی نەدەهاتەدی و نەدەسەپا ، با شێوازەکەشی هێور و ئارام بووبێت . " (70)

دووهەمین کێشە و چەرمەسەریی کەم نموونەی بواری ستراتیژیی ، ئەوەبوو کە بەریتانیا بە تەنیابالیی دەجەنگا ، بێئەوەی هاوپەیمانە ئەورووپاییەکانی هیچ کۆمەکێکی پێبکەن ، بۆنموونە هەر هیچ نەبا ، دەیانتوانی فەرەنسای بۆ بۆژۆ و سەرقاڵکەن . دیارە ئەمەش تا ئەندازەیەکی زۆر ، کەموکووڕی و کێشەیەکی دیبلۆماسی بوو ، نەك سەربازیی . ئەوە باجی کەللەشەقی و سەرکێشییەکانی ئینگلیز خۆی بوو دەیدا ، باجی تێکچوونەکەی 1762 بەدوای بوو لەگەڵ

www.pertwk.com

پرۆیسییەکاندا ، باجی لووتبەرزییەکانی بوو لە حاند ئیسپانیا دا ، باجی هەڵوێستی کەللەشەقانەی بوو لەمەسەلەی هەناردنی کەلوپەل و تفاقدا لەبەندەری وولاتانی بێلایەنی وەکی دانیمارك و هۆڵەندای یەککەوتەوە ، باجی ئەوەبوو کە نەیتوانی پشتگیریی و پشتیوانیی رووسیا مسۆگەر بکات . ئا بەو جۆرە لەندەن لەئەورووپادا نەك هەر بێ هاوڕێ و هاوکار مایەوە ، بەڵکە خۆی لەبەرامبەر بەرەیەکی چەکداری بێلایەنی وەك (رووسیا و دانیمارك و پورتوگال) و دوژمنێکی سەرسەختی وەك هۆڵەندای یەککەوتەشدا دیتەوە ، ئەمە لەکاتێکدا کە خۆی لەگەڵ یاخییە ئەمریکاییەکان و ئوستوڵی فەرەنسی – ئیسپانیدا تووش بووبوو و لە گۆتەڵی شەڕەوە ئالابوو . وەلێ ئەو پێشهاتانە ، هۆکار و روونکردنەوەی زێتریان دەوێت و نابێت تەنها بە کەمتوانایی و ناکارامەیی دیبلۆماسێتی ئینگلیز قنیات بکەین .

وەك لەوەبەر باسکرا ، سالانی 1760 و 1770 کان ، بەرژەوەندیی پاشانشینەکانی خۆرهەلات وایخواست ، کە خۆیان لە خۆرئاواییەکان داپچڕن و زێتر سەرقاڵی چارەنووسی پۆڵەندا و میراتگەریی تاجی باڤاریا و پەیوەندیی دەگەڵ تورکاندا بن .

فەرەنسا ، هەروەك سەردەمەکەی لودڤیگی چواردەهەم ، سووربوو لەسەر ئەوەی ببێتە دادیار و ردێنسپی ئەورووپا ، رەنگە گەر توانیبای بەو ئاسانییە رێگەی ئەو لێکدابڕانەی نەدابا ، وەلێ ئەو داوەشینەی پاش شەڕی حەوتساڵە لەشکرەکەی بەخۆوەی دیت و نەبوونی هیچ بەرنامە و پلانێکی سیاسی بۆ خۆرهەلات ، کارێکی وایانکرد ، کە هاوپەیمانە کۆنەکانی ، بە نەخشە و پلانەکانی 1779 ی لەمەڕ

لەندەن و کێشەکانی رازیینەبن . رەنگە رووسیا لەسەردەمی کاتەریناى دووهەمدا ، لە گشت کات زێتر سۆز و مەیلی خۆی پێشانی ئینگلتەرا دابێت ، وەڵێ رەنگە ئەویش تا مەودای مەترسیی لەنێوبردنی بەریتانیا نەهاتبا پێش ، دەستی تێکەڵنەکردبا و خۆی لە ئاشووب و بەڵای شەڕەوە نەئاڵاندبا .

راستییەکەی فەرەنسا جارێکی دیکەش بە ئامۆژگارییە کۆنەکەی چۆیسۆیلی کردەوە و پەلاماری هانۆڤەری دا و هەوڵیدا هۆڵەنداش تووشکات . دەیویست ئۆلکەی شەڕی دژە ئینگلیز تەنها لەوبەردەریادا بهێڵێتەوە و قەتیسیکات و بەوە ستراتیژی دێرینی بەریتانیا دووکوتکات و سیاسەتی دەریایی لەسیاسەتی کیشوەریی دابڕێت . بۆ یەکەمینجار بوو خەزێنەی فەرەنسا ، پشت بە شەڕی کۆلۆنیالیانەی دەریایی ببەستێت .

ئاکامەکانی سەرنجڕاکێش بوون و سەلماندیان کە بڕوبیانووی ئینگلیزەکانی لایەنگری سیاسەتی پەڕکردن و کەنارخستن ، ئەویش بە پەیداکردنی هاوبەرەی ئەوتۆ کە کێشە و گێچەڵیان بۆ نەنێتەوە ، چاکترین کارە . لەگەرمەی جەنگی حەوتساڵە دا ، ساڵانە تەنها 30 ملوێن لیڤە بۆ هێزی دەریایی فەرەنسا خەرجدەکرا ، ئەمە چارەکێکی ئەو پارەیەبوو، کەبۆ سوپا تەرخاندەکرا و پێنج یەکی ئەو پارەیە بوو کە بۆ هێزی دەریایی ئینگلیز سەرفدەکرا . لە نێوەڕاستی ساڵانی 1770 کان بەدوا ، ئیدی بووجەی هێزی دەریایی فەرەنسا ، بەردەوام لەزیادبووندا بوو . ئەوەبوو دەوروبەری 1780 گەیشتە 150 ملوێن لیڤە و 1782 ش گەیشتە 200 ملوێن . (71) کاتێك فەرەنسا کەوتە شەڕەوە ، تێکڕا 52 گەمێی هەبوو ، کە زۆربەیان لەوانی ئینگلتەرا گەورەتر بوون ، پاش ماوەیەکی کورت

www.pertwk.com

ژمارەیان گەیشتە 66 دانە. لەتەك ئەوانەدا، ئوستۆلی ئیسپانیاش 58 گەمێی هەبوو و ساڵی 1780 ش 20 گەمێی كۆك و تەییاری هۆڵەندای هاتەسەر. هەرچەندە ئوستۆلی ئینگلیز بەژمارە ، گەمیٚو کەشتیی لە هێزی یەکەیەکەی وولاٌتانی نەیاری زێتر بوو ، (1778 تێکڕا 66 گەمێی هەبوو ، 1779 گەیشتە 90 دانە) ، لیٚ لەسەرجەم ژمارەی هەموویان پێکڕا ، کەمتربوو . ساڵی 1779 کۆنترۆلی کەناڵی ئینگلیزییشی لەدەست دا و چاوەڕێی هێرشێکی بەربلاٌوی فەرەنسی – ئیسپانییش دەکرا و ساڵی 1781 ، کاتێك گەمێکانی گرێڤ و دێگراس لە چێسپیێك بێی رووبەڕووی یەکبوونەوە ، فەرەنسا بەو ژمارە زۆرەیەوە، بەری بەهێزی ئینگلیز گرت و لەشکرەکەی کرۆنوێلی لە یۆرکتاون ناچاری پاشەکشە کرد و کۆتایی هێجگاریی بە شەڕی ئەمریکا هێنا . هەتا ئەو کاتەش کە ئوستۆلی بەریتانی گەورەتر و ژمارەی گەمێی وولاٌتانی دوژمنی کەمتر بوون ، (1782 گەیشتە 94 گەمیٚ ، بەرامبەر 73 ی فەرەنسی و 54 ی ئیسپانی و 19 ی هۆڵەندی) ، هێشتا ئەو توانایەی نەبوو بەگشت ئەرکە گرنگەکانی خۆی هەڵستێت : قافڵەکانی باکووری ئەتلانتیك بپارێزێت و کێوی تاریق بگرێت و پاسداریی دەروازەی دەریای خۆرهەڵاٌت بکات و ئۆردوو بۆ ئۆقیانووسی هندی بنێرێت و پشتگیریی چالاکیی و کردە سەربازییەکانی کاریبیك بکات . هێزی دەریایی ئینگلیز ، تەنها جارجارە و لێرە و لەویٚ چالاکیی دەنواند و وەك شەڕەکانی پێشتر زاڵ نەبوو . ڕاستە ، ئۆردووی فەرەنسی لە ئەورووپادا نەجەنگا، بەلاٌم ئەوە ئاکامێکی بارە خراپ و شێواو و شپرزەکەی ئینگلتەرا بوو .

ئەوەبوو ساڵی 1782 ، ئەرك و مەسرەفی ئەو هێزە دەریاییە مەزنە ، ئابووری فەرەنسای تەواو داچکاند ، بۆیە ئیدی پێویست بەوەبوو مەودایەکی بۆ دابنرێت . ئەستەم بوو بتوانرێت گشت پێداویستییەکانی وەکی گەمیٚ و کەشتیوانی بۆ دابینکرێت ، کە زۆرکەمی هەبوو . سەرباری ئەوەش زۆر لە وەزیرەکان ترسی ئەوەیان بوو ، کە شەڕەکە سەرنج و سامانی وولاتەکە بەشێوەیەکی ناچاوەڕوانکراو بگوێزێتەوە بۆ دەرەوەی ئەوروپا و ڕێگەی ئەوە نەدات چیدی لە کیشوەرەکەدا کایەی خۆی بگێڕێت . ئەو شیمانە سیاسییە و ترس و دڵەڕاوکەی ئەوەی کە رەنگە بەزوویی ئینگلتەرا و ئەمریکا پێکبێن و کۆتایی بە دژایەتییەکانیان بهێنن ، کارێکی وایکرد کە فەرەنسا دەستوبرد و دەستپێشخەری لە وازهێنان لەشەڕ و دوژمنایەتیدا بکات . لەڕووی ئابوورییەوە ، هۆڵەندا و ئیسپانیای هاوپەیمانی ، باریان شپڕێوتر و شپرزەتر بوو . سەرەڕای ئەوە ، هەتا بەریتانیاش ، بەو توانا ئابوورییە زۆرەی خۆیەوە ، بەهۆی زۆربوونی هەناردەیەوە لە 1782 بەدوا و بەهۆی باشتربوونی بەردەوامی حاڵوباری هێزی دەریاییەوە ، نە دەیتوانی سەرکەوتن بەدەستبهێنێت و نە دەشیتوانی پارتە سیاسییەکانی وولاتەکەی رازییبکات بەوەی کە درێژە بەشەڕبدرێت ، تایبەت پاش ئەوەی روونبووەوە کە ئیدی ئەمریکا لەدەستچوو . هەرچەندە رازییبوونی ئینگلیز بە پەیمانی ئاشتیی ڤێرسای 1783 ، کە (مێنۆرکا و فلۆریدا و تۆباگۆ) ی پێبڕا و پشکێکی زۆرکەمی لەدەستکەوتە ئیمپریالیستییەکانی 1763 لەکیسچوو ، لێ فەرەنسا بە دامەزراندنی ئەمریکایەکی سەربەخۆ و لەدەستدانی بڕێك پێگەی ئینگلیز لە جیهاندا ، زۆر خۆشنوود بوو . بە بڕوای پاریس ، ئەو

www.pertwk.com

هاوکێشییە ستراتیژییەی بە جەنگی حەوتساڵە لەق و لەوێر بوو ، هاتەوە ئارا ، با نرخەکەی هێجگار گرانیش کەوتبێت .

لە خۆرهەلاّتی ئەوروپادا ، بەپێچەوانەوە ، حاڵوبارە ستراتیژییەکە ، لە 1763 بەدوا ، بەهۆی هەڵپە و هەوڵ و تەڵەکە و دەهۆبازیی چەندین ساڵەی سێ ئیمپراتۆرێتەکەوە ، هیچ گۆڕانێکی ئەوتۆی بەسەردا نەهات . (72) دیارە بۆ ئەوەش منەتباری هەرسێ کوچکەکەی دەستەلاّتە سیاسییەکان بوون . نە بەرلین و نە ڤیەننا و نە سانت پێتەرسبورگ ، هیچ لایەکیان نەیدەویست دوولایەنەکەی دیکە لەقولینچك بخزێنێت و ناچاری ئەوەیان بکات دژی خۆی یەککەون ، یاخود لە گەڕی شەڕێکی وەك جەنگی حەوتساڵەوە گلێن . ئەو شەڕە کورتخایەنە بەمیراتماوەی باڤاریا زۆر وورییایانە 1778 – 1779 رێبەرایەتی کرد و پرۆیسییەکان بەریان بە خۆفراوانکردن و پەلوپۆهاویشتنی ئوتریش گرت ، ئەو راستییەی سەلماندەوە کە نەیاندەویست ، ئەرك و مەسرەفی شەڕێکی زلهێزانەیان ببێت بە کوڵکەوە . گەلەك شوێنی دیکەیان لەڕێگەی سەودا و مامەڵەی دیبلۆماسییانەوە ، لەسەرحسێبی هێزە چکۆلەترەکان ، چنگکەوت . باشترین نموونە پۆڵەندا بوو ، کە ساڵەکانی 1772– 1773 ، 1793 و 1795 چەندین جار کوتکوت کرا . لەقۆناغەکانی دواییدا ، چارەنووسی پۆڵەندا ، تاڕادەیەکی زۆر کەوتەژێر کاریگەرێتی شۆڕشەکەی فەرەنساوە ، یانی وەك ئاکامێکی ئەوبڕیارەی کاتەرینای دووهەم دای ، کە یاکووبییەکانی وارشۆ داماڵەخاسکات و لەولاشەوە پرۆیسیا و ئوتریشیش ویستیان لە خۆرهەلاّتدا تۆڵەی شکستی خۆیان لەفەرەنسا بستێننەوە . سەرەڕای ئەو کێشە و سەرئێشانەی کە شۆڕشی فەرەنسا بۆی

خوڵقاندن ، هەرسێك ئیمپراتۆرێتەکە ، لەسەر سیاسەتی خۆیان بەردەوام بوون و چەندین جار تووشی دژایەتی و گرژی و ئاڵۆزی هاتن و چەندین جاریش نابەدڵانە ڕێککەوتنەوە .

بە تێڕوانین و تێخوێندنەوەی سنوور و مەودای دیبلۆماسی و جیۆگرافیی ئەو پەیوەندییە سێکوچکەییە ، گەر پێگەی رووسیا بە ئوتریش و پرۆیسیا بەراوردبکەین ، دەبینین جێپێی ئەو پتەوتر بووە و حاڵی بەرەو باشتر چووە . سەرەڕای دواکەوتوویەکەشی ، رووسیا لە هاوسێ خۆرئاواییەکانی زەحمەتتر دەستی دەگەیشتێ و کەمتر دەستی لێدەوەشێندرا. ئوتریش و پرۆیسیا هەر خەریکی ئەوەبوون ، کاتەرینای ترسناك ، هێورکەنەوە و دڵی بدەنەوە . ئەو راستییانە و داواکاریی دێرینە و هەمیشەی رووسیا بۆ مافی کۆنینەی لەپۆڵەندا دا ، کارێکی وایانکرد ، کە بەشی زۆری ئەو وولاتە بەدبەختە بدرێتە دەم رووسیا. جگەلەوە سنووری باشووری رووسیا ، سنوورێکی کراوەی نەچەسپاوی هەمیشە گۆڕراو بوو . ئەوەبوو شاڵاوە گەورەکانی سەرەتای 1770 ، بەزیانی تورك تەواو بوون , دۆرگەی قرم 1783 داگیرکرا و 1792 ش خاکێکی زۆر و بەرفراوان لە کەنارەکانی سەرووی دەریای رەشدا درایە دەمی .

ئەمانە هەموو ، نیشانەبوون بۆ داڕمان و داوەشانی ئیمپراتۆرێتی عوسمانی و لاوازبوونی هێز و توانای و ئەوە هێندەی وولاتەکانی دی وەك سوێد لە 1788 دا و بەریتانیای مەزن لە 1791 دا ، پەژارە و ترسیان بۆ ئوتریش و پرۆیسیا سازاند ، بۆیە بەپەنهانی هەر کنەیان دەکرد ، بەر بە بەرفراوانبوونی رووسیا بگرن . بەڵام لەبەرئەوەی نە ڤیەننا و نە بەرلین نەیاندەویست دۆستایەتی سانت

www.pertwk.com

پێتەرسبورگ بدۆڕێنن و هێزە خۆرئاواییەکانیش هێند سەرقاڵی شتی دیکەبوون، کە نەتوانن و نەیانپەرژێت کایەیەکی گرنگ و هەمیشەیی لە خۆرهەڵاتی ئەوروپادا بگێڕن ، ئیمپراتۆرێتی تەزاری زۆربەخێرایی گەشەی سەند و هێزوگوڕی پەیداکرد. پێکهاتە و شێرازەی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان ، دەساڵێك پێش 1792 ، هیچ هێما و نیشانەیەکی ئەو گۆڕانکارییانەی لێنەدەچریسکایەوە ، کە سەرلەبەری ناوچەکەی تێکهەڵشێلا . بەشێوەیەکی گشتی ، تەنها ئەو کێشانە لەئارادا بوون ، کە جارجارە لەنێوان زلهێزەکاندا لەسەر هەندەك گرفتی ناوچەیی سەریانهەڵدەدا و ئەوانەش پێنەدەچوو هەڕەشە لە شایەنی هاوکێشیی هێزەکان بکەن و لەقیکەن . چۆن چارەنووسی ئیمپراتۆرێتی عوسمانی و پۆڵەندا ، بەشی زۆری میللەتانی خۆرهەڵاتی ئەوروپای بەخۆوە خەریککرد ، هەر ئاوهاش چارەنووسی هۆڵەندای سەربە ئوتریش و گێرمە و کێشە لەسەر سەرمایە و بازاڕ و بازرگانیی ، سەرنجی هێزەکانی ئەوروپای خۆرئاوای بەلای خۆدا راکێشا . کێشەی نێوان ئینگلتەرا و ئیسپانیا لەسەر سوند و نۆتکا لە 1790 دا ، هەردوك وولاتی گەیاندە سەر زێواری جەنگێك ، تا ئیسپانیا نابەدڵانە و ناچارانە کوڵی دا . هەرچەندە پەیوەندییە سیاسییەکانی نێوان ئینگلتەرا و فەرەنسا ، بەهۆی شەکەتیی و ماندوێتیی هەردوکلاوە ، پاش 1783 بەو گرژییە نەما و خاو و ئارام و هێور بووەوە ، لێ کێشە و ململانێیان لەسەر سەروەت و سامان و بازاڕ و بازرگانیی هەر بەردەوام بوو . ژیلەمۆی بێ متمانەیی و باوەڕنەبوون بەیەکدی ، لەکێشەیەکی هۆڵەندای 1787– 1788، کڵپەی شەڕێکی هەڵستانەوە ، ئەویش پاش ئەوەی

پارتی (نیشتمانپەروەرانی) سەر بەفەرەنسا ، لەلایەن هێزە پرۆیسییەکانەوە ، بەفیتی PITT ی لاو لە حوکومەت بەدەرنران .

چالاکییە دیبلۆماسییەکانی PITT ، تەنها کەسێتی خۆیی دەرنەدەخست ، بەڵکە ئەوەشی پێشاندەدا کە بەریتانیای مەزن ، پاش تێشکانەکەی 1783 ، چەند بەزوویی لەڕیزی زلهێزاندا ، جێگەی شیاوی خۆی پێبڕایەوە . لەدەستدانی ئەمریکا ، هیچ زیانێکی بە بازرگانیی ئەوبەردەریای نەگەیاند ، بەپێچەوانەوە ، هەناردە بۆ ئەمریکا بەخێرایی زیادیکرد . ئەو بازاڕە و بازاڕی هندستان ، گەلەك لەوبازاڕانە گرنگتر بوون کە فەرەنسا تێیاندا باڵادەست بوو . ، لە 1782 ەوە تا 1788 ، واتە بە شەش ساڵ ، بازرگانیی دەریایی بەریتانیا ، دووقات زیادیکرد . شۆڕشی پیشەسازیی زۆر خێرا گەشەی کرد ، کڕیاری خۆووڵاتی و وڵاتانی دەرەوە ، برەویان پێدا و شەپۆلێك داهێنانی نوێ هاتەکایەوە . جگەلەوە ، زۆربوونی بەروبووی کشتوکاڵیی ئینگلتەرا خۆی، توانی خۆراك بۆ دانیشتووان دابینبکات و لەگەڵ زۆربوونی ژمارەیاندا هەنگاو هەڵنێت . چارەسازییەکانی PITT لەبواری باجسەندندا ، باری دارایی وڵاتەکەی باشتر کرد و قەرزی بۆ حوکومەت دابینکرد ، هەرچەندە ئەرك و مەسرەفی هێزی دەریایی ، بڕێکی هێجگار زۆری حولدەدا . ئەو پێگە پتەو و دڵنیاییە ، هەستێکی وای لەکن حوکومەتی بەریتانیا رسکاند ، کە ئەگەر خواست و بەرژەوەندییە نێودەوڵەتییەکان لێگەڕێن ، دەتوانێت کایەیەکی گرنگ لە دەرەوەدا بگێڕێت . بەشێوەیەکی گشتیی ، ڕێبەرانی سیاسی وڵاتەکە لە وایتهال و وێستمنستەر ، مەترسی هیچ شەڕێکی زلهێزەکانی ئەوروپایان لەداهاتوویەکی نێزیکدا بەدینەدەکرد . (73)

تاقە هۆکاری دیار و راستەقینەی ئەوەی چۆن گێرمە و کێشە و گرفت ، سەراپای ئەوروپای سەرگێژ و سەرقاڵ نەکرد ، پێدەچێت حاڵوبارە شەق و شڕ و خراپەکەی فەرەنسا بووبێت . چەند ساڵێك پاش سەرکەوتنەکەی 1783 ، پێگەی دیبلۆماسییانەی، وەك هەمیشە پتەو و بەکار دەینواند . ئابووریی وڵاتەکە خۆی و بازرگانیی دەگەڵ هندی خۆرئاوا و لاڤانتیێ دا ، گەشە و نەشونمایەکی چاکی کرد . دیارە ئەرك و مەسرەفی جەنگی 1778- 1783 یش هێجگار زیادیکرد و هێندەی هەرسێ جەنگەکانی پێشتری پێکرأ ، تێچوو . لێ چیدی نەتوانرا چاکسازیی لە سیستێمی دارایی وڵاتەکەدا بکرێت و تادەهات نارەزایی لەسیاسەتی دەوڵەت زیادیدەکرد و باری ئابووریی و کۆمەڵایەتی خراپتر دادەتەپین . ئەمانە هەموو پێکڕا کەشێکی گرژ و ئاڵۆزیان خولقاند و رژێمەکەی ئانسینیان نێوزڕاو و دزێو کرد . لە 1787 بەدوا ، ئەو دەمەی کێشە نێوخۆییەکانی فەرەنسا گەیشتنە چڵەپۆپە ، ئیدی روونبووەوە کە چیدی ناتوانێت لە سەر ئاستی سیاسەتی دەرەوە ، کایەیەکی گرنگی ئەوتۆ بگێڕێت . بەشێکی زۆری هۆکاری شکستە دیبلۆماسییەکەی هۆڵەندا ، دەگەڕایەوە بۆ ئەو راستییەی کە حوکومەتی فەرەنسا هەستیکرد و زانی کە چیدی ناتوانێت و پێیهەڵناسووڕێت بەرامبەر ئینگلتەرا و پرۆیسیا بجەنگێت . خۆکشانەوەش لە پشتگیری ئیسپانیا لە گێرمەو کێشەکەی سوند فۆن نۆتکا دا ، دەگەڕایەوە بۆ ئەو بڕیارەی پارلەمان ، کە مافی جاڕدانی شەڕی لەلایەن لودڤیگی شازدەهەمەوە خستە بەر رێژنەی گومانەوە .

www.pertwk.com

هەموو ئەوانە نیشانەبوون بۆ ئەوەی کە فەرەنسا بەزوویی هەوڵی قلْپکردنەوەی سەرلەبەری بارە سیاسییە کۆنەکەی ئەوروپا دەدات.

ئەو کێشەیەی نێزیکەی بیست ساڵێك بەشێکی زۆری کیشوەرەکەی بەخۆوە خەریککرد و هێز و ووزەی یەکەیەکەیانی داچکاند ، بواری گەشە و پێشکەوتنی خێرای بەستەوە و گۆڕانکارییەکان هێدی و لەسەرخۆ هاتنەدی . لەقۆناغی پاش هێرشبردنە سەر باستیلدا، فەرەنسا سەرومڕ سەرقاڵ و خەریکی کێشە نێوخۆییەکانی خۆی بوو . هەرچەندە بەرادیکالبوونی سیاسەتی فەرەنسا ، پەژارە و خەم و دڵەڕاوکەی بۆ زۆر ووڵات دروستکرد ، لێ ئاژاوە و پەشێوییەکانی پاریس و شارەکانی دی ، فەرەنسایان خستە تالووکە و گێژاوێکەوە ، کە پێدەچوو چیدی نەتوانێت لەسەر ئاستی سیاسەتی ئەوروپا هیچ کایە و ڕۆڵێکی ئەوتۆ ببینێت . بەوهۆیەوە بوو تا فێبریوەری 1792 ش ، تا ئەوکاتەی کە سێ ئیمپراتۆرێتەکەی ئەوروپا هێشتا سەرگەرمی پەلپەلکردنی پۆڵەندا بوون ، PITT سیاسەتی خۆی لەسەر بنەمای کەمکردنەوەی مەسرەف و خەرجیی سوپا هەڵچنی . کاتێك دەنگۆی ئەوە داکەوت کە گوایە ڕەوکردووەکان دەیانەوێت ئیمپراتۆرێتەکە دامەزرێننەوە و بەهۆی ئەو شەپۆلە توندوتیژیەی لە شۆڕشی فەرەنسا کەوتەوە و ئەو سیاسەتە شەڕانیانەیەی بەرەو سنوورەکانی دەبزوا و چڕبوونەوەی کێشە نێوخۆیی و دەرەکییەکان ، هەموو بۆنی شەڕیان لێدەهات . ئەو هەوڵ و خۆتاقیکردنەوە خاو و نادڵنیایەی لەشکری هاوپەیمانان دایان و بەرەو سنوورەکانی فەرەنسا جمان ، سەلماندی چەندە پەڕپووت و خراپ خۆیان بۆ جەنگێکی لەو بابەتە ئامادەکردووە و هەلی بۆ شۆڕشگێڕان رەخساند ، پاش تۆپبارانکردنێکی کەمی ڤالمی لە

www.pertwk.com

سێپتەمبەری 1792 دا ، سەرکەوتن بەدەستبهێنن . ساڵێك دواتر ، پاش ئەوەی سەرکەوتنەکانی لەشکری فەرەنسا ، هەڕەشەی لە ڕاینلاند و ئوتریش و هۆڵەندا و ئیتالیا دەکرد و پاش کوشتنی لودڤیگی شازدەهەم و ئەو شەپۆلە کۆمارییە رادیکالانەیەی رژێمی نوێ لەپاریسەوە برەوی پێدا ، کێشە و گرفت و ململانێکان گەیشتنە ئەوپەڕی مەودای ئیدیۆلۆژیی و ستراتیژیی خۆیان . جگە لە دوژمنە دێرینەکانی وەك پرۆیسی و هابسبورگەکان ، کۆمەڵێك ووڵاتی دی بە پێشڕەوایەتی ئینگلتەرا و رووسیا هاتەسەر ، کە هەر هەموو هاوسێی فەرەنسا خۆی بوون .

ئێستا کە ئاوڕێکی پاشەوە دەدەینەوە و رادەمێنین ، ڕوون ڕوون دیارە بۆچی یەکەمین بەرەی دژە فەرەنسا 1793- 1795 ، سەرنەکەوت و شکستی هێنا ، هەرچەندە ئەو دەمە ئاکامەکەی چاوەڕوان نەکراو و ئەژنۆشکێن بوو ، چونکە هەلودەرفەتەکان هێند نایەکسان بوون ، کە لەوەبەر لەهیچ جەنگێکی دیدا وێنەی نەدیترابوو . وەلێ ئەو گوڕە بەهێزەی شۆڕشی فەرەنسا ، ترس و دڵەڕاوکەی راماڵی و هەموو هێز و توانای نەتەوەکەی یەکخست و بۆ تێکشکاندنی دوژمنانی ئامادەی کردن . جگەلەوە ، وەك گەلەك مێژووناس جەختیان لەسەرکردووە ، لەشکری فەرەنسا لەو بیست سی ساڵەی پێش 1789 دا ، بە قۆناغێکی چاکسازییدا تێپەڕی ، ئەویش لەبوارەکانی ڕێکخستن و پلاندانان و تۆپەوانی و تاکتیکی شەڕدا . شۆڕشی فەرەنسا کارێکی کرد ، کە ئەو تەگەرە ئەریستۆکراتیانانەی سەپابوون ، نەهێڵرێن و ڕێگە بۆ چارەسەرسازیی هەموارکرێت تا بیروبۆچوونی بەکردەوە لەجەنگدا تاقیبکاتەوە . شێوازی " شەڕی سەرومڕ " ، کە لەبەرەکانی نێوخۆدا

پەیڕەو دەکرا و ئەو تاکتیکە نوێیەی لەشەڕدا گیرایەبەر ، ووزە دیماگۆگییەکەی فەرەنسایان رەنگپێدەدایەوە ، بەهەمان کێشانە و بەهەمان پێوانە و ووریایی ، ئەو هەوڵ و کۆششە لامسەرلاییانانەیەی هاوپەیمانان دەیاندا و بووبووە سەرباشقەی گێرانەوەی بارە دێرین و بەسەرچووەکە . (74) لەشکری فەرەنسا ، کە لە یولی 1793 دا ژمارەی دەگەیشتە 650 هەزار سەرباز و بەوپەڕی دڵگەرمییەوە ئامادەبوون گوێ بەهیچ مەترسی و ڕێگەی دووربڕین و تاکتیکێکی شەڕانییانە نەدەن ، لەناکاو سنووری وولاتانی هاوسێیان بەزاند . ئەمە یانی ئیدی بەشێکی زۆری ئەرك و مەسرەف و ئازووخەی ئەو لەشکرە مەزنە کەوتە سەرشانی دانیشتووانی ئەو دەڤەرانەی ئەودیوی سنوورەکانی فەرەنسا و بەوجۆرە ئابووری فەرەنسا ئاهێکی بەبەردا هاتەوە .

هەرهێزێك هەوڵی بەرگرتن بەو پەلوپۆهاویشتن و خۆفراوانکردنەی دابا ، دەبا ئامرازی پێویستی بۆ ئامادە کردبا ، تا بتوانێت ڕێگە لە شێواز و جۆری ئەو شەڕە ماڵوێرانکەرە ببەستێتەوە . ئەو ئەرکە هێجگار وا سەخت و ئەستەمیش نەبوو . شالاوەکانی لەشکری فەرەنسا بە فەرماندەیی کۆنە قوماندان دومۆریز و هەتا هێرشە زۆر گەورەتر و بەهێزترەکانی ناپلیۆنیش ، سەلماندیان کە کەموکوڕییەکی زۆر لە بواری ڕێکخستن و مەشق و مشوورخواردن و پەیوەندییدا هەبوو ، کە رەنگە دوژمنێکی چاکراهێنراو توانیبای بەجوانی بیقۆزێتەوە . بەلام کوا ئەو دوژمنە چاکراهێنراوە ، لەکوێ بوو ؟ مەسەلە تەنها ئەوە نەبوو کە ئۆردووی هاوپەیمانان لەلایەن پیرە ژەنەراڵەکانەوە فەرماندەیی دەکران و هێزی مشوورخواردن و فریاکەوتنیان خاو و خلیچك بوون و بەرگەی ئەو دەستوەشاندن

www.pertwk.com

و دەستنەپارێزییە توند وتۆڵ و گورجوگۆڵ و تاکتیکە کاریگەرەی فەرەنسایان نەدەگرت . ڕاستییەکەی ، دوژمنەکانی فەرەنسا بەرلەهەرشت ، پێویستیان بە چالاکی و هاندەرێکی سیاسی و ستراتیژێکی روون و ئاشکرا هەبوو . پێدەچوو هیچ ئیدیۆلۆژییەکی سیاسی هەستهەژێنیان نەبووبێت ، تا بتوانن سەرباز و هاوولاتیانی رژێمەکەی ئانسیانی پێ ییخبدەن . لەڕاستییدا زۆریان بەشەوارەی بیری بریسکەداری شۆڕشی فەرەنسا کەوتن ، زۆر دواتر ، ئەودەمەی ناپلیۆن ئازادکردنی بەداگیرکاریی و تالانکاریی گۆڕی ، ئەوجا هێدی هێدی هەستی نیشتمانپەروەری بووژایەوە و بۆ بەرەنگاریی و لاوازکردنی فەرەنسا خرایەگەڕ .

جگەلەوە ، ژمارەیەکی هێجگار کەم لە وولاتانی هاوپەیمانی دژە فەرەنسا ، لەو قۆناغە زووەدا ، هەڕەشەکانی فەرەنسایان بەهێند گرتبوو. هەموو ئەندامەکانی ئەو هاوپەیمانێتییە ، یەکریزییە لەق و لۆقەکەیان ، تەنها لە چاولەدەستیی کۆمەکی بەریتانیا دا دەدرەوشایەوە ، دەنا لە ئامانج و ستراتیژدا بەهیچ شێوەیەك یەکیاننەدەگرتەوە . بەر لەهەرشت ، کوتکوتکردنی پۆلۆنیا ، شەبەنگی بەسەر یەکەم ساڵی شۆڕشەکەدا هەڵدا . سەرەڕای ئەو تۆمەتبارکردنە توندوتیژە و دانەجیرەیەی کاترینی دووهەم لە شۆڕشی فەرەنسا ، کەچی لەبریتی ئەوەی لەشکر بۆ ڕاینلاند بنێرێت ، زێتر سەرقاڵ و خەریکی سەرکوتکردنی هەوڵەکانی سەربەخۆیی پۆلۆنیا بوو . ئەمە بووە هۆی ئەوەی رژێمی تۆقیوی پرۆیسی ، کە لە ناردنی لەشکرەکەی بۆ بەرەی خۆرئاوا هێجگار نائومێد و ناڕازی بوو ، هێدی هێدی هێزەکانی خۆی لە ڕایینەوە بگوێزێتەوە بۆ ڤایخسل و ئەوەش ئوتریشی ناچارکرد ، لەحاڵەتێکدا گەر رووسیا و پرۆیسیا پێکڕا لە پاشماوەی خاکی

پۆڵۆنیا وەربن ، 60 هەزار سەرباز لە سنوورەکانی باکووریخۆیدا بهێڵێتەوە . ساڵی 1795 ، ئەو کاتەی پۆڵۆنیا بۆ سێهەم جار لەت وپەتکرا ، دەرکەوت کە پۆلۆنیا لەوکاتی پەلەقاژەی مەرگەشیدا ، بۆ فەرەنسا هاوپەیمانێك بوو ، کاریگەرتر لە وولاتێکی راستەقینە و کارپێشتوو . هەر ئەو کاتانە پرۆیسیا داوای ئاگربەست و ئاشتیی کرد و بۆ ئەو مەبەستەش کەناری چەپی راینی بەخشی بە فەرەنسا . بەوپێیە ئاڵەمانیا بووە وولاتێکی بێلایەنی نادڵنیا و رێگەی بۆ فەرەنسا هەموارکرد خەریکی داگیرکردنی خاکی دوژمنەکانی دیکەی بێت . زۆربەی وولاتە ئاڵەمانەکانی دی چاویان لەپرۆیسیا کرد و شوێنپێیان هەڵگرت . هۆڵەندا داگیرکرا و کرایە کۆمارێکی دەسندەخۆر . ئیسپانیا وازی لە بەرەی هاوپەیمانان هێنا و گەڕایەوە بۆ بەرەی دژە ئینگلیز و دایەپاڵ فەرەنسا .

بەوجۆرە تەنها ساردینیا مایەوە ، ئەویش سەرەتای 1796 لەلایەن ناپلیۆنەوە سەری پێنەوییکرا . ئیمپراتۆرێتە بەدبەختەکەی هابسبورگیش لەبەشێکی زۆری خاکی ئیتالیا دەرپەڕێندرا و ناچارکرا بە پەیمانی ئاشتیی کامپۆفۆرمی 1797 رازیبێت . ئەدی ئینگلتەرا ؟ هەرچەندە PITT ی کوڕ ، بەتاسەوە ویستی لەبەرگرتن بە پەلوپۆهاویشتنی فەرەنسادا ، لاسایی بابی بکاتەوە ، وەڵێ نەیتوانی حوکومەتی ئینگلیز رازیبیکات بەوپەڕی تواناوە و بەستراتیژێتێکی ئاشکرا و روونەوە ، بەرووی فەرەنسادا بوەستنەوە.(75)

ئەو تیپە دیدەوانەی ساڵی 1793- 1795 ، بە فەرماندەیی هێرتزۆگی یۆرك بۆ فلاندەر و هۆڵەندا نێردرا ، نەهێزێکی ئەوتۆی هەبوو و نە شارەزایی و ئەزموونێك ، تا بتوانێت بەرووی ئۆردووی فەرەنسادا بوەستێتەوە وهەڕەشەیان لێبکات . ئەو

www.pertwk.com

پاشماوە کەمەیشی کە مابوونەوە ، کەمکەم خۆیان دزییەوە بە برێمندا فڕکەیانکرد بۆ وولاتی خۆیان . جگەلەوە ، وەزیرەکانی وەك داند و پیت ، وەك هەمیشە و لەوەپێش و لەوەپاشیش ، بەریتانیایان بۆ " شێوازی شەڕی ئینگلیزی " پەلکێشکرد ، یانی کردەوەی کۆلۆنیالانە و گەمارۆی دەریایی و پەلاماردانی کەنارەکانی خاکی دوژمن و هەموو جۆرە دەستوەشاندنێکی گەورەی کیشوەرییانەی دی . پێدەچوو بەهۆی ئەو هێز و توانا زاڵ و لەئەندازەبەدەرەی هێزی دەریایی ئینگلیز و هەرەس و داوەشانی هێزی دەریایی فەرەنساوە ، ئەوە ئاواتێکی دوورەدەست نەبووبێت و هێنانەدی ئاسان بووبێت . وەڵێ لەنێوان ساڵانی 1793 و 1796 دا ، درم و پەتایەکی کوشندە لەنێو ئەو لەشکرەی لە هندی خۆرئاوابوو بڵاوبووەوە و ئەو بەڵا ناگەهانە لەسەر لەندەن هێجگار گران کەوت . ئەوەبوو 40 هەزار سەرباز مردن و چل هەزاری دیکەش پەککەوتە بوون . ئەو سەرەڕۆییە نێزیکەی 16 ملوێن پاوەندێکی تێچوو . گومان لەوە دەکرا داخۆ ئینگلتەرا بتوانێت تا سەر لە مەیدانی نەبەردەکانی دەرەوەی ئەورووپا و کەنارەکانی وەك دوینکیرخن و تۆلۆن دا بەرگەبگرێت و بەرابەری و بەربەرەکانێی هێزی ووزە تێزاوەی فەرەنسای پێبکرێت و بتوانێت جێگەی بگرێتەوە . ئاکام ، ئەو کۆمەك و یارمەتییەی بۆ بژێو و تفاقی لەشکر ، بە پرۆیسی و ئوتریشییەکان دەدرا ، بەشێوەیەك زیادی کرد ، کە چیدی بە لەندەن هەڵنەدەسوورا . باشترە بڵێین ، دەرکەوت ستراتیژێتی بەریتانیا قەبە و گرانکەوتە و لەتوانای خۆی بەدەربوو . ئەوەبوو ساڵی 1797 ، سەراپای سیستێمەکە لە بناوانەوە لەرزی و لەقی ، ئەویش بە راگرتنی پارە لەلایەن بانقی ئینگلتەراوە و ئەو یاخیبوونەی

هێزی دەریایی کە سپیتهێد و نۆریان شڵەقاند . ئالەو کاتە ترسناکەدا ، ئوتریشی هێز لەبەر بڕاو ، داوای ڕێککەوتن و ئاشتیی کرد و دایەپاڵ ئەو وولاّتانەی ددانیان بە پلە لەپێشیی فەرەنسا لە ئەوروپای خۆرئاوادا نا .

هەروەك چۆن ئینگلیز بۆی نەلوا فەرەنسا ببەزێنێت ، هەر ئاوها ڕژێمی شۆڕشگێڕی پاریسیش نەیتوانی هێزی زاڵی ئینگلیز لەدەریادا بلەرزێنێت . هەوڵەکانی زووتری فەرەنسا بۆداگیرکردنی ئیرلەندا ، تا لەو ڕێگەیەوە پەلاماری کەنارەکانی ئینگلنەرا بدات و تالاّنیانکات ، زۆر سەرکەوتوو نەبوون . هەرچەندە لەوەدا زێتر کەش و هەواکە ڕێگر بوو ، نەك قوللە و قەلاّ و سەنگەرگەریی ئینگلیز خۆی . سەرەڕای خورپەی لەناکاوی قەرزنەدانەوەی ئینگلیز لە ساڵی 1797 دا ، کەچی سیستەمی قەرز و قۆڵەی هەر پایەدار و بەرقەرار مایەوە . کاتێکیش ئیسپانیا و هۆڵەندا هەڵگەڕانەوە و دایانەپاڵ فەرەنسا ، ئیدی ئەوەبوو ئوستۆلی ئیسپانی لە کاپ ساو ڤایسێنتدا ، فێبریوەری 1797 ، تەفروتوونا کرا و هۆڵەندییەکانیش ئۆکتۆبەری هەمانساڵ لە کامبەرداون دا ، گورزی قورسیان پێکەوت . هاوبەرە نوێکانی فەرەنسا ، هێدی هێدی کۆلۆنییەکانی خۆیان لەوبەر دەریادا لەدەست دەدا ، لە باشووری خۆرهەلاّتی ئاسیا و لە هندی خۆرئاوا و لە کۆلۆمبۆ و لە مالاکا و لە (قوتەی پڕهیوایی) دا و CAPE OF GOOD HOPE) گشتیان بوونە بازاڕی نوێ بۆ بازرگانیی ئینگلیز و پێگەی نوێ بۆ ئوستۆلەکەی . لەبەر ئەوەی پیت و وەزیرەکانی رازیی نەبوون بۆ ڕێککەوتن و ئاشتی ئەو نرخە گرانە بدەن کە حوکومەتەکەی فەرەنسا داوای دەکرد ، ناچاربوون درێژە بەشەڕ بدەن و سیستەمێکی نوێی باجگیریی داڕێژن و قەرزی

دیکە بکەن تا بتوانن ئەرك و مەسرەفی جەنگی پێبکێشن ، ئەویش پاش ئەوەی ئۆردووی فەرەنسی بەدرێژایی کەنالەکەدا بلاّوبووەوە و شەڕەکە هەم بووە ئەرکێکی نیشتمانیی و هەم هەوڵێك بوو بۆ مانەوەی ئیمپراتۆرێتەکە و پاراستنی. ئەمە ماکی ئەو پادشاگەردانییە ستراتیژییە بوو ، کە دەیانساڵ دواتر درێژەی کێشا و فەرەنسا و ئینگلتەرەی لە جەنگێکدا ڕووبەڕووی یەکدی کردەوە . وەکی فیل و نەهەنگەکە وابوون ، هەریەك گەورەی مەیدانی خۆی . چۆن دەستەلاّت و زاڵیی ئینگلتەرا لەدەریادا نەیتوانی جێپێی فەرەنسا لە ئەوروپادا بەتەواوی بنکەل و لەقکات ، هێز زاڵیی لەشکری ناپلیۆنیش نەیتوانی لە ووشکانیدا پاشەکشە بە ئینگلیز بکات .

تەماح و چاوچنۆکییەکانی فەرەنسا و هەڕەشەی بەردەوامی لەهاوسێکانی ، هەستی بەرگریی هورووژاندن و کارێکی کرد کە حوکومەتی فەرەنسا قەت هەست بەدڵنیایی نەکات و هێزەکانی دیکەی کیشوەرەکەی وەك ئینگلتەرای هاندا ، خەریکی ئامادەکاریی و لەشکرگەریی و پڕچەککردنی خۆبن و فەرەنسا وەك ئیمپراتۆرێتێك بەگەن نەکەن . پێدەچوو ئەوە تێڕوانین و بۆچوون و هەستی ناپلیۆن بووبێت . بیانووی ساڵی 1797 ی ئەوەبوو : " لێگەڕێن هەموو ووزە و توانای خۆمان بۆ دامەزراندنی ئوستۆلێکی مەزن تەرخانکەین و ئینگلیز تێکشکێنین . کە ئەوەمان کرد ، ئیدی ئەوروپا دەکەوێتە ژێرپێمانەوە . تەنها ئەو کاتە دەگەین بەو ئامانجە ، کە هێزێکی دەریایی چاکمان پێکهێنا و ستراتیژییەکی دارایی تۆکمەمان دژی ئینگلتەرا داڕشت ". (76) بۆیە تەنها سەرکەوتنە سەربازییەکان و داگیرکارییەکان هەمووشت نەبوون ، ئینگلیز کنەی

ئەوەی دەکرد جێپێ و دەستەڵاتی ناپلیۆن لە کیشوەرەکەدا لەقکات ، ئەوەش بەبەربەرەکانێی راستەوخۆ و پێکەوەنانی بەرە و هاوپەیمانێتی دەگەڵ هێزەکانی دیکەدا دەکرا ، چونکە هێزی زاڵی دەریایی بەتەنیا بەس نەبوو . هەتا لایەك لە زەوییدا و ئەوی دی لەدەریادا باڵادەست با ، لاکەی دی خۆی بەهەڕەشەلێکراو و نادڵنیا دەزانی ، بۆیە هەردوکلا وێڵی دووی ئامرازی دیکە و هاوبەرەی دیکەبوون، تا بەکۆمەکی ئەوان بتوانن هاوکێشییەکە لارکەنەوە .

هەوڵەکانی ناپلیۆن بۆ قلّپکردنەوە و گۆڕینی ئەو هاوکێشییە ، بەڵگە و نیشانەبوون بۆ بێباکیی و سەرکێشیی و سەرەڕۆییەکانی . قۆستنەوەی لاسەنگیی و لاوازیی هێزی ئینگلیز لەدەریای ناوەڕاستدا ، هانیدا ، هاوینی 1798 بە 31 هەزار سەربازەوە هەڵکوتێتە سەر میسر و پێگەیەك بۆخۆی دابین بکات ، تا بتوانێت لەوێوە لاڤانتێ و ئیمپراتۆرێتی عوسمانی و رێگەی دەریایی هندستان کۆنترۆل بکات . هەر لەو دەوروبەرەدا بوو ، بە ناردنی تیپێکی دیدەوانی بۆ ئیرلەندا ، ئینگلتەرەی سەرقاڵ و خەریککرد . هەرکام لەو هەوڵانە سەرکەوتبان ، زەبرێك بوو بۆ بنکۆڵکردنی جێپێی لەقی ئینگلیز دەوەشێندرا .

وەلێ هێرشەکەی سەر ئیرلەندا ، مستێکی سووکەڵە و درەنگوەخت بوو ، سەرەتای سێپتەمبەر راگیرا . هەر ئەوکات ، هەموو ئەوروپا ، بەسەرکەوتنەکەی نێلسۆن و تێکشکانەکەی ئوستۆلی فەرەنسایان لە ئەبوقیر دا ، زانی و ئاکامەکەی بەندکردنی ناپلیۆن بوو لە میسر دا . رێك وەك لە پاریس چاوەڕوان دەکرا ، بەو زەبرە ، دژەکانی باڵادەستیی فەرەنسا هاندران ، دەستبەرداری بێلایەنییان بن و 1798–1800 بچنە هاوپەیمانیی و هاوبەرەییەکی دیکەی جەنگەوە . لەتەك هەندەك

وولاتی گچکەتری وەك پۆرتوگال و ناپۆلی دا ، رووسیا و ئوتریش و تورکیاش دایانەپاڵ ئینگلتەرا و کەوتنە لەشکرکێشیی و سەودا و مامەڵە سەبارەت بە بڕی کۆمەك و باربوویان . پاش ئەوەی مانۆرکا و ماڵتایان لەدەست دا و لە ئیتالیا و سویسراش لەشکری رووس و ئوتریش دەستێکی چاکیان لێوەشاندن ، ناپلیۆن خۆشی نەیتوانی لە لاڤانتێ دا هیچ سەرکەوتنێك بەدەستبهێنێت ، دەرکەوت کە فەرەنسا گێرمە و کێشە و قەیرانی هێجگار زۆرە .

لێ ئەوەبوو هاوپەیمانێتیی دووهەمیش بەدەردی یەکەم چوو و دەرکەوت لەڕووی سیاسی و ستراتیژییەوە ، لەسەر بنەمایەکی فشەڵ و لەق هەڵچووبوو . (77) پرۆیسییەکان بەشدارییان نەکرد ، بۆیە نەتوانرا لە باکووری ئاڵەمانیاوە بەرەیەکی دیکە بکرێتەوە . ئەو هێرش و شاڵاوە پەلە و هەڵەشە و لەناکاوەی پادشای ناپۆلیش ، مەرگەساتی لێکەوتەوە و ئەو تیپە دیدەوانییە خراپ رێکخراوەی ئینگلیز و رووسیش بۆ هۆڵەندەیان بەرێخست ، نەیتوانی خەڵکەکە بهەژێنێت و بیانهوروژێنێت ، ناچار پاشەکشەی پێکرا .

ئینگلیز هێشتا تێنەگەیشتبوو کە جموجۆڵ و چالاکیی سەربازیی کیشوەرەکە ، دەبێت باشتر خۆی بۆ ئامادەبکرێت و پەیی بەوە نەبردبوو کە رێکخستنی سوپایەکی مەزن چ کێشە و گرفتێکی دارایی و سیاسی بەدواوەیە ، بۆیە هێشتا هەر سەرگەرمی سیاسەتی دێرینەی خۆی بوو ، خەریکی دەرزی ئاژنکردنی جارجارەی جەستەی دوژمن بوو لە کەنارەکانی دا . شاڵاوە پەرتپەرتەکانی سەر بێلائایل و فیرۆل و چادیز و گەلەك جێی دی، ناکامیی بوون و هیچ ئاکامێکی ستراتیژییانەی ماقوولیان نەبوو . لەوەش بەدتر ئەوەبوو ، کە ئوتریش و رووسیا،

بۆ بەرگری لە سویسرا ، ئالیکاریی یەکدییان نەدەکرد و رووسەکان لە کێوەکانەوە بەدیوی خۆرهەڵاتدا ئاوابوون . بەوهۆیەوە ، نارەزایی تەزاری رووس لەهاوپەیمانانی ، گەیشتە چڵەپۆپە و ئەوپەڕی بەدگومانیی لەسیاسەتی ئینگلیز . ئەوەش کارێکی وای کرد ، کە ئامادەبێت دەگەڵ ناپلیۆن دا پێکبێت ، کەتازە لەمیسر هەڵهاتبوو و گەڕابووەوە بۆ فەرەنسا . پاشەکشەی رووس کارێکی کرد کە ئوتریش لە ژونی 1800 دا لە مارینگۆ و هۆخشتێت و شەش مانگێکیش 1812 دواتر لە هۆهنلیندن ، هەست بەڕادەی بوغز و کینە و تووڕەیی فەرەنسا بکات . ئەوەش هەمدیسان ڤیەننای ناچار کردەوە داوای ئاشتبوونەوە و رێککەوتن بکات . کاتێکیش پرۆیسیا و دانیمارك ویستیان ئەو قڵپبوونەوەیەی بارودۆخەکە بۆ لەوتاندنی هانۆڤەر و فەوتاندنی ئیسپانیا و پۆرتوگال بقۆزنەوە ، ئیدی بەریتانیا لە 1801 دا ، وەك سێ ساڵ لەوەبەر ، بەتەنیابالْیی مایەوە . لە باکووری ئەوروپادا ، رووسیا و دانیمارك و سوێد و پرۆیسیا یەکیانگرت و بەرەیەکی چەکدارانەی بێلایەنانەی نوێیان پێکەوەنا .

لەولاشەوە ئینگلیز لە جەنگە دەریاییەکانی و لەشەڕەکانی دەرەوەی کیشوەری ئەوروپایدا ، تاڕادەیەك سەرکەوتووبوو . ئەوەبووماڵتای لەژێر چنگۆڵەی فەرەنسا دەرکێشا و بەوە پێگەیەکی دەریایی ستراتیژیی چاکی دەستکەوت . کاتێك ئوستۆلی دانیمارك ، کە چاکترین هێزی " بەرەی چەکدارانەی بێلایەن " بوو ، ویستی جێ بە بازرگانیی ئینگلیز لە زەریای خۆرهەڵاتدا لێژکات ، ئینگلیز گورزێکی توندی تێسرەواند و لە نێزیکی کۆپنهاگن دا تێکیشکاند و ئەوە بوو چەند رۆژێك دواتر ، بەکوشتنی پاولی تەزاری رووس ، کۆتایی بە "بەرەی

www.pertwk.com

چەکدارانەی بێلایەن " هات . لەهەمان مانگدا ، واتە لەمارتی 1801 دا ، تیپێکی دیدەوانیی ئینگلیز ، ئۆردووی فەرەنسایی لەنێزیکی ئەسکەندەرییە تارومار کرد و ناچاری پاشەکشەی هێجگاری کردن لەمیسر . لەمەودایەکی دوورتردا ، لەشکری ئینگلیز لەهندستان ، پەلاماری ئەوهێزانەی دا کە فەرەنساییەکان پشتیوانییان لێدەکردن و لەباکووریشدا برێك سەرکەوتنی دییان بەدەستهێنا . خاکە ژێردەستەکانی فەرەنسا و هۆڵەندا و دانیمارك و سوێد لە هندی خۆرئاوادا ، گشتی بەئینگلیز بڕا .

وەلێ ، نەبوونی هاوپەیمانێکی کیشوەریی جێمتمانە تا 1801 و باوەڕنەبوونی تەواوی ئینگلیز بە ئامانج و ئاکامی شەڕەکانی دژە فەرەنسای ، گەلەك لە سیاسەتمەدارانی وولاتەکەی هاندا ، بیر لە ئاشتی و رێککەوتن بکەنەوە . ئەو ئارەزووە بەهۆی ئەو قەیرانە ئابوورییەوە ، کە لە ئاکامی شەڕەکانی دەریای ناوەڕاست و زەریای خۆرهەلاتدا ، زیانێکی زۆری بەبازرگانیی گەیاند ، زێتر سەپا و بەرجەستەبوو . دەستکێشانەوەی PITT بەهۆی مەسەلەی بالادەستیی کاتۆلیزمەوە ، خواست و ئارەزووی رێککەوتن و ئاشتیی پشتئەستوورتر کرد . رەنگە ئاشتییەکی کاتیی ، زیانێکی ئەوتۆی بۆ ناپلیۆن نەبا ، پاش ئەو سەرەڕۆییانەی کردی . دوورنەبوو بەوە ، پێگەی هێز و دەستەلاتی فەرەنسا لە وولاتانی ژێردەستە و وابەستەیدا پتەو ترنەبا ، گەر ددان بە مافی دەستەبەرکراوی دێرینەی بازرگانیی و دیبلۆماسییانەی ئینگلیز لەو وولاتانەدا نرابا و چیدی بەربەرەکانی نەکرابا . جگەلەوە ، دەتوانرا ئوستۆلی پەرش و بلاوی فەرەنسا کۆکرێتەوە و سەرلەنوێ رێکخرێتەوە و ئابوورییەکەشی دەشیا تا گەڕی شەڕێکی

دی ئاهێکی بەبەردا هاتباوە و کەمەکێك کەوتباوە سەرخۆ. ئاکام رای گشتیی ئینگلیز ، کە هیچ رەخنەیەکی ئەوتۆی لە رێکەوتنەکەی ئەمینسی 1802 نەبوو ، هێدی هێدی لە سیاسەتی ئاشتیخوازانەی حوکومەت کەوتە مقۆمقۆ ، کاتێك بۆیاندەرکەوت کە فەرەنسا بەشێوازێکی دی درێژە بە دژایەتی و بەربەرەکانێی خۆی دەدات . ئەوەبوو لە زۆربەی وولاتانی ئەوروپا دا ، دەرگە بەڕووی بازرگانیی ئینگلیزدا داخرا . ئەمە هێمای ئەوەبوو کە ئینگلیز چیدی نەدەبا دەست لەسیاسەتی نێوخۆی هۆڵەندا و سویسرا و ئیتالیا وەردات . ئیدی لە مەسقەتەوە تا هندی خۆرئاوا ، لە تورکیاوە تا پیمۆنت ، باس هەرباسی پەلامار و هێرش و شالاوی فەرەنسا بوو . ئەو باسوخواسانە و ئاگادارییی سەبارەت بە پلان و پیلانی فەرەنسا و سەرقاڵیی بەدروستکردنی گەمیّ و کەشتیی گەورەوە ، حوکومەتی بەریتانیای بە فەرمانەدیی ئەدینگتۆنی سەرەکوەزیرانی هاندا ، سەرپێچی لە پێدانەوەی ماڵتادا بکات ، تا لە مایسی 1803 دا شەڕی سارد گەرمکرایەوە . (78)

ئەم شەڕەی دوایی ، کە دوازدە ساڵی رەبەقی خایاند ، حەوتەمین گەڕی شەڕی نێوان ئینگلیز و فەرەنسا بوو ، کە تێکرا ، لە 1689 وە تا 1815 درێژەیان کێشا و ئەمەیان لەگشت شەڕەکانی دی سەختتر بوو . هەروەك شەڕەکانی پێشووتر ، هەرلایە و لاوازیی و بەهێزیی خۆی هەبوو . سەرەڕای هەندەك قۆرتیش ، هێزی دەریایی ئینگلیز ، لەسەرەتای دەستپێکردنی شەڕەکەدا ، جێپێیەکی پتەوی هەبوو . ئەو دەمەی هێزە دەستوەشێنەکانی ئینگلیز ، گەماڕۆی کەنارەکانی فەرەنسایان دا ، یەکەیەکەی وولاتانی ژێردەستەی فەرەنسا لەوبەردەریا دا ،

www.pertwk.com

داگیرکران . ئەوەبوو سانت پیرێ و میکۆل و سانتالۆسیا و تۆباگۆ و گۆیانای هۆڵەندی ، پێش شەڕەکەی تەرەفلئەغەر داگیرکران و جارجارە سەرەتەقێیەکیش لەگەڵ هندستاندا دەکرا ، 1806قوتەی پرهیوایی و 1807 کوراجا و هندی خۆرئاوای سەربە دانیمارکیش گیران و 1808یش زۆر لە دۆرگەکانی مۆلوك و گایانا و گویانای فەرەنسی و سانتۆ دۆمینگۆ و 1809 سەنەگال و مارتینێ و 1810یش گودێ لوپ و ماوریتیوس و ئامبۆینا و باندا و 1811یش یاڤا داگیرکران . ئەمجارەش ئەو رووداوانە هیچ کاریگەرییەکی راستەوخۆیان نەکردە سەر هاوکێشیی هێزەکانی ئەوروپا ، لێ دەستەلاتی بەریتانیایان لەوبەردەریادا برەوپێدا و جێپێیان پتەوترکرد و دەروازەیەکی نوێیان لەبەردەم هەناردەی ئینگلیزدا کردەوە ، کە لەوەبەر هەتا رێگە هەمیشەییەکەی گەیشتنە ئەنتڤێرپن و لیڤەرنۆشیان لێبەسترابوو . هەر یەکەم هەڵپچڕوقاندنی ئەو خاکە ژێردەستانەی ، ناپلیۆنی خستەسەر کەڵکەڵەی ئەوەی لەجاران زێتر و چرتر، بیر لەهێرشبردنە سەر باشووری ئینگلتەرا بکاتەوە . کاتێك ئەو لەشکرە مەزنە ، لە نێزیك بۆلۆنە گردبووەوە ، PITT گەڕاوە شوێنی دەستەلاتی خۆی و ئیدی هەردوکلا چاوەڕوانی ئاکامی شەڕێکی چارەنووسسازیان دەکرد . هەرچەندە هەندەك لەشەڕەکانی نێو دەریا و ووشکانیی نێوان 1805 و 1808 هێجگار سەخت و خوێناوی بوون ، لێ هەمدیسان مەودا ستراتیژییەکانی ئەو شەڕانەیان سەلماندەوە . ئۆردووی فەرەنسایی لانی کەم ، سێهێندەی لەشکری ئینگلیز دەبوو ، لەویش خاوەن تەجرەبەتربوو ، لێ لەدەریاوە دەستگەیشتنە ئینگلتەرا ، هێجگار ئەستەم و دژوار بوو . گەر لە ژمارەی گەمێکانیان بڕوانین ، فەرەنسا ئەو دەم نێزیکەی 70

دانەی زیادەی هەبوو و ئەوە پێشانی دەدا ناپلیۆن چی مەلاس داوە . جگەلەوە ، کاتێك ئیسپانیا لەکۆتایی 1804 دا بەشداریی شەڕەکەی کرد ، ئەوجا 20 گەمێی ئیسپانیشی هاتەسەر و بوونە پاڵپشتێك بۆ ناپلیۆن . وەلێ بەدییەکەی لەوەدابوو ، کە ئوستۆلی فەرەنسی –ئیسپانی بەسەر چەندین بەندەردا پەرش و بلاوبووبوونەوە و نەدەتوانرا هەروا بە ئاسانی خڕکرێنەوە ، بێئەوەی ڕووبەڕووی هێزی دەریایی خاوەن ئەزموونی ئینگلیز ببنەوە . ئەو مەرگەساتەی ئۆکتۆبەری 1805 لە تەرەفلئەغەر دا بەسەر ئەو ئوستۆلانە هات ، جوداوازیی هێز و توانای هەردوکلایانی بەڕوونی پێشاندا . هەرچەندە ئەو سەرکەوتنانە جێپێی ئینگلیزی لەدەریادا پتەوتر کرد ، لێ پێگەی ناپلیۆنی لە ووشکانیدا هەڵنەتەکاند. ئەوە هۆی ئەوەبوو کە PITT بە هەموو تواناوە هەوڵیدەدا رووسیا و ئوتریش رازیبیکات بەرەیەکی سێقۆڵی پێکبهێنن و بۆ هەر 100 هەزار سەربازێك کە لە هێرشی دژە فەرەنسادا بەشدار بوون ، 1,75 ملوێن پاوەندی سەرفکرد . بەلام ئەوەبوو ناپلیۆن بەر لەشەڕەکەی تەرەفلئەغەر ، هێزەکانی خۆی لە بۆلۆنەوە رەوانەی سەرووی دانووب کرد و لە نێزیکی ئولم لەشکری ئوتریشیان تارومار کرد و ئەوجا بەرەو خۆرهەلات ملیاننا ، تا لە دێسەمبەردا لەشکرە 85 هەزار کەسییەکەی رووس و ئوتریشیان لە نێزیکی ئاوسترلیتز تێکوپێکشکاند . کاتێك لەشکرە لووتشکاوەکەی ڤیەننا بۆ سێهەمینجار داوای ڕێککەوتنی کردەوە ، فەرەنساییەکان هەمدیسان دەستیان بەسەر نیوەدۆرگەی ئیتالیادا گرتەوە و لەشکری ئینگلیز و رووسیان ناچارکرد بەپەلەپرووزێ هەڵبێن . (79)

www.pertwk.com

گەر هەواڵی ئەو دەستلێوەشاندن و تێکشکاندنانە لە 1806 دا ماکی مردنی PITT بووبن یان نا ، دووبارە سەلماندیانەوە چەندە سەخت و دژوارە فەرماندەیەکی بلیمەتی وەك ناپلیۆن بهێنرێتە سەرچۆك . لەڕاستییدا سالانی دواتر ، سالانی سەرکەوتن و ئەوپەڕی دەسترۆیشتنی فەرەنسا بوون لە ئەورووپادا، (بڕوانە نەخشەی ژمارە 7) .

پرۆیسییەکان ، کە خۆپاریزی و دوورەپەرێزییان ، هۆیەکی لاوازیی بەرەو هاوپەیمانییەکە بوو ، لە ئۆکتۆبەری 1806 دا ، بانگی شەڕی دژە فەرەنسایان هەڵدا و هەر لەهەمان مانگدا تێکشکێندران . ئۆردووی مەزن و خۆڕاگری رووس ، جۆرێکی دی بوو . وەلێ ئەوانیش پاش چەند رووبەڕووبوونەوەیەك ، لەشەڕی فریدلاندی 1807 دا ، گورزێکی قورسیان پێکەوت . لە پەیمانی ئاشتیی تیلسیت دا ، پرۆیسییەکان بوونە وولاتێکی پابەندکراو و رووسیاش کە بە زیانێکی کەمترەوە خەلەسی ، ئامادەیی خۆی بۆ بڕینی پەیوەندیی بازرگانیی دەگەڵ ئینگلیز دا دەربڕی و بەلێنیشی دا ببێتە هاوبەرەی فەرەنسا . باشووری ئالەمانیا و پشکی هەرەزۆری خۆرئاوای ئالەمانیا ، بەرەی راینیان پێکهێنا . خۆرئاوای پۆلەندا ، بەمیرنشینی گەورەی وارشۆ گۆڕرا . چۆك بە ئیسپانیا و ئیتالیا و هۆلەندا دادرا و ئیمپراتۆرێتی پیرۆزی رۆمیش کەوتە گیانەلا . ئیدی وولاتی سەربەخۆ لەنێوان پورتوگال و سوێد دا نەما و هاوبەرە بۆ ئینگلیز نەمایەوە . ئەوە دەرفەتی بۆ ناپلیۆن رەخساند ، زەبری گورچووبڕ لە " میللەتی ووردە

بازرگانان " بوەشێنێت و ڕێگەی هەناردەی بۆ ئەوروپا لێبەستنەوە و باری ئابووریی دالەنگاندن . بۆ مەرام و پێویستیی خۆی خەریکی دابینکردنی دار و تەختە و کەرەسەکانی دیکەی کەشتیسازیی بوو و ڕێگەی گەیشتنە دەستی هێزی دەریایی ئینگلیزی بەستەوە و بەو شێوازە ناڕاستەوخۆیە هێزی دەریایی ئینگلیزی لاوازکرد ، بەرلەوەی مستێکی دی ڕاستەوخۆی تێسرەوێنێت . ئەڵبەت بۆ وابەستەیی ئینگلیز بەبازاڕی بازرگانیی ئەوروپاوە و پێویستیی زۆری بە دەستەکی بالتیکی و دارگوێزی دالماتینی بۆ ئوستۆلەکەی ، ئەو هەڕەشانە شتێکی کەم نەبوون . بەهۆی کەم داهاتییشەوە ، لەندەن هێند سەرمایەی نەبوو کە بتوانێت باربووی جەنگ بە هاوپەیمانانی بدات و مشووری تفاق و ئازووخەی لەشکرە دیدەوانییەکەی بخوات .

لەم شەڕەدا ، زۆر زێتر لەجاران ، هۆکارە ئابووریی و ستراتیژییەکان ئاوێتە و پێکەڵپێکی یەکدی بوون . هەوێن و دنەدەری ئەو بەرابەرێنەی ئینگلیز و فەرەنسا لەو قۆناغەدا ، کە دەگەڕایەوە بۆ باڵادەستیی و سەپاندنی گەمارۆ کیشوەرییەکەی فەرەنسا لە پەیمانی بەرلین میلانۆی 1806– 1807 دا تا پاشەکشەی فەرەنسای 1812 لەرووسیا ، شایانی وردبوونەوە و بەدوواداچوونی زێترە . هیچ گومان لەوەدا نییە کە ئینگلتەرا ، بەهۆی ئەو وابەستەییەیەوە بەبازاڕی هەناردە و بازرگانیی ئەوروپاوە و ئەو گەمارۆ کیشوەرییەی ناپلیۆن بەسەریدا سەپاند ، زەبری گورچوبڕی پێکەوت و کەلەلا کرا . (80) ساڵی 1808 و ساڵانی 1811– 1812 ، ئەو جەنگە ئابوورییەی فەرەنسا و وولاتانی وابەستەی وەکی دانیمارك لەدژی ئینگلتەرا بەرپایانکرد ، بازرگانیی و هەناردەی ئینگلتەرایان تووشی

www.pertwk.com

قەیرانێکی گەورە کرد . لە بوغازە و کۆگاکاندا کەرەسە و کەلوپەلێکی هێجگار زۆر هەڵدرابوونەوە و عەمبارەکانی لەندەن تا بنمیچ سیخناخ بوون لە کاڵا و شمەکی لەکۆلۆنییەوە بەکێشکراو . بێکاریی لە شارەکاندا و ئاژاوە لەمیرنشینەکاندا ، ترسی زێتریان بۆ بازرگانان سازاند و گەلەك ئابووریناسیان هاندا ، داوای ڕێککەوتن و ئاشتی بکەن . قەرزی لەڕادەبەدەری سەرشانی دەوڵەتیش سەرباری بوو . کاتێك پەیوەندییەکان دەگەڵ ئەمریکادا شێوا و تێکچوو ، ئاستی هەناردە بۆ ئەو بازاڕە گرنگە لە 1811 بەدوا، خراپ دالەنگی . ئیدی بەرگەگرتنی بارستایی فشارە ئابوورییەکە ، لەتوانادا نەما . لێ توانرا خۆڕاگیرێت ، چونکە زۆر درێژەی نەکێشا و بەو شێلگیرییەش نەسەپا ، کە تەواو کاریگەر بێت . شۆڕشی ئیسپانیاش کە لە دژی دەستەڵاتی فەرەنسا ڕاستبووبووەوە ، قەیرانە ئابوورییەکەی ساڵی 1808 ی ئینگلتەرای خاوکردەوە و تێکچوونی رووسیاش لەگەڵ ناپلیۆن دا ، زامی قەیرانەکەی ساڵانی 1811– 1812 ی ساڕێژ کرد ، چونکە ئیدی دەروازەی هەناردەیان بۆ دەوروبەری زەریای خۆرهەڵات و باکووری ئەوروپا بۆ ئاوەڵە بوو . جگەلەوە ، لەسەرتاسەری ئەوقۆناغەدا ، بڕێکی هێجگار

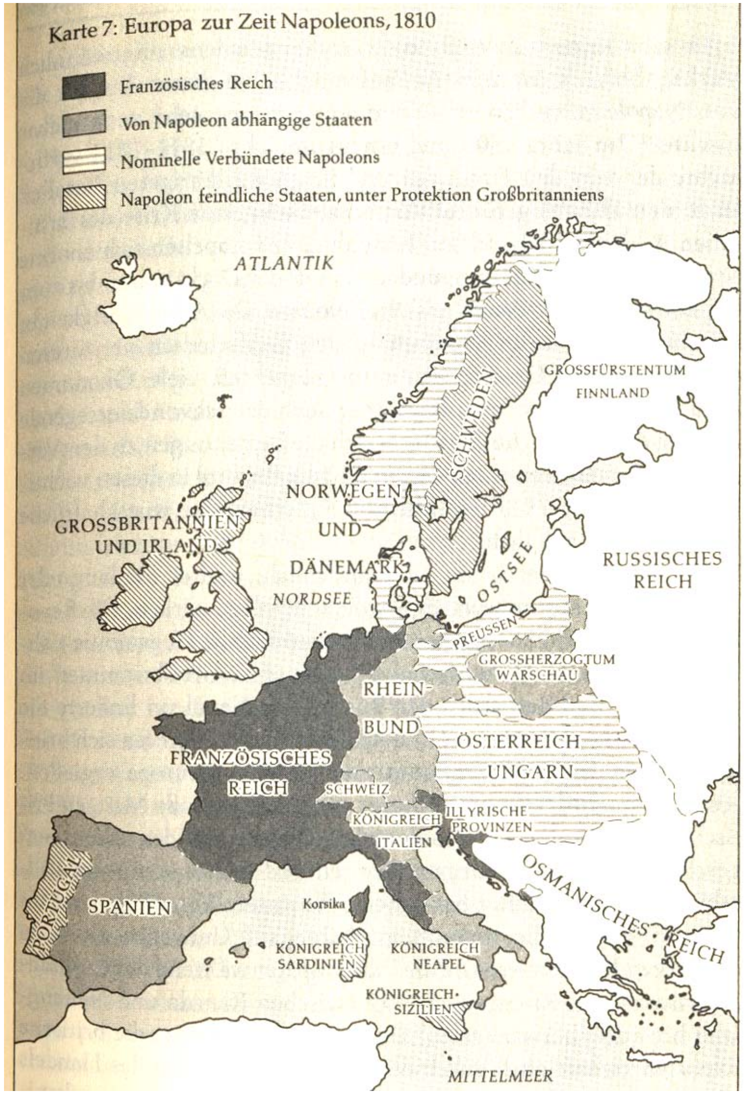

www.pertwk.com

زۆر کەلوپەل و کاڵای لە کۆلۆنییەوە هێنراویان بەقاچاخ دەگەیاندە ووڵاتانی کیشوەرەکە و سوودێکی زۆریان لێچنییەوە ، ئەویش لەڕێگەی بەرتیل و دەمچەورکردن و چاوپۆشیی کارمەندانەوە . کەلوپەلی یاساخ بە قاچاخ ، تا هێلگۆلاند و سالۆنیکی دەڕۆیشتن و بە پێچ و دەورە دەگەیشتنە دەست کڕیارە بەپەرۆشەکانیان ، هەروەك چۆن پاشتر ، کاتی شەڕەکەی 1812 ی ئینگلیز و ئەمریکا ، کاڵا لەنێوان کەنەدا و ئینگلتەرەی نوێدا ، ئەمسەر و ئەوسەر و ئەمبەر و ئەوبەری دەکرد . سەرئەنجام ، ئابووریی و هەناردەی ئینگلیز بەهۆی برەوپەیداکردنی بازرگانییەوە دەگەڵ شوێنانی دی ئەوتۆدا کە گەمارۆ کیشوەرییەکە ، یاخود سیاسەتی ئەمریکا نەیدەگرتنەوە ، وەکی ووڵاتانی ئاسیا و ئەفریقیا و هندی خۆرئاوا و ئەمریکای لاتین و خۆرهەڵاتی نێوەند ، بووژایەوە و تینی تێزایەوە . بەوهۆیانەوە و سەرەڕای ئەو دابڕانەی بازرگانیی ئینگلیز لەبڕێك بازاڕ و هەندەك کاتدا ، نیشانەی گەشە و شکۆفەیەکی چاکی لێدەردەوشایەوە . بڕی هەناردەی ئینگلیز لە 1,7 ملوێن پاوەندی 1794 – 1796 وە ، ساڵی 1804 – 1806 گەیشتە 37,5 ملوێن ، هەتا 1814 – 1816 بۆ 44,4 ملوێن سەریکرد . یەکێك لە هۆکارەکانی دی ، کە سەرەڕای هەموو فشارێکی دەرەکییش، نەیهێشت ئابووریی ئینگلیز داڕمێت ، لە کەچبەختیی ناپلیۆن ئەوەبوو کە ئینگلتەرا لە گەرمەی قۆناغی شۆڕشی پیشەسازییدا بوو .

کاریگەری ئەو دوو پێشهاتە مێژووییە گرنگە لەسەر ئێکدی ، روون و ئاشکرایە : بەدروستکردنانی ئامێرەکانی جەنگ لەلایەن دەوڵەتەوە ، بازاڕ و بازرگانیی ئاسن و پۆڵا و خەڵووز و دار و تەختەیان برەوپێدا و مەسرەف و خەرجیی بێئەندازەی

دەوڵەت ، کە بە نێزیکەی 27٪ ی سەرجەم داهاتی میللی دەخەملێندرا ، تەکنیکێکی دارایی نوێیان داهێنا و پەیدابوونی بازاڕی هەناردەی نوێ ، زیانی گەمارۆ فەرەنسییەکەیان قەرەبوو کرد .

کاریگەریی تەواوی شەڕە شۆڕشگێڕییەکان و جەنگەکانی ناپلیۆن لەسەر گەشەی ئابووریی ، تا چ مەودایەك بوو ، بابەتێکی هێجگار ئاڵۆز و دژوارە و تا ئێستاش مێژووناسانی بەخۆوە خەریککردووە . زۆر کەس پێیوایە لەمەسەلەی هەڵسەنگاندن و خەملاندن و خێرایی بە پیشەسازییبوونی ئینگلتەرای ئەو سەردەمەدا ، زێدەڕەویی کراوە . ئەوەی ئاشکرا و زانراوە ، لەودەمەدا ئابوورییەکەی ، لە گەشە و خەملێندا بووە . دەرهێنانی ئاسنی خاو لە 68 هەزار تەنی ساڵی 1778 ەوە ، 1806 گەیشتە 224 هەزار تەن و 1811 ش گەیشتە 325 هەزار تەن . پیشەسازیی پەموو ، کە پێش جەنگ بوارێکی نوێ بوو ، لە بیست ساڵەکەی لەوەدوادا ، سەیر گەشەی کرد و تادەهات مەکینە و ئامێری هەڵم و خەڵووز و هێزی کاری زێتری بەخۆوە خەریکدەکرد . دەوروبەری 1815 ، کاڵای لە لۆکەڕێسراو ، بووە گەورەترین بەرهەمی هەناردەی ئینگلتەرا . دروستکردنی ژمارەیەکی زۆر لەبەندەر و بەندەرگەریی و جۆگە و ئاوەڕۆ و رێگەوبان و خەتی شەمەندەفەر ، ئەرکی هاتوچۆیان ئاسانترکرد و بەرهەم و بەروبوومیان زیادکرد و برەویان پێدا . بێ گوێدانە ئەوەی کە ئەو گەشە و فراژیبوونە ، بێ شەڕوشۆڕی ووشکانی و دەریایی دەگەڵ فەرەنسادا ، رەنگە زۆر هەراوتربا . ئەو راستییەش لەبیر ناکرێت کە بەرهەم و باری ژیانی خەڵکەکەی لە ئینگلتەرا زۆر خێرا زیاد و باشتر کرد و هەر ئەوەش کارێکی کرد کە PITT و بەرۆگرەکانی بوێرن داوای

www.pertwk.com

باربووی زێتر بۆ جەنگ بکەن . هەربۆنموونە ، داهاتی باجی پێداویستییەکان لە 13,5 ملوێنی 1793 وە ، 1895 گەیشتە 44,8 ملوێن پاوەند ، سەرەڕای ئەوەی سەرجەم باجی داهات و دەستکەوت لە 1,67 ملوێنی 1799 وە ، لەکۆتایی جەنگدا گەیشتە 14,6 ملوێن پاوەند . راستییەکەی ، حوکومەتی بەریتانیا توانی لەنێوان 1793 و 1815 دا ، بڕی 1,217 ملیارد پاوەند بەباجی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بستێنێت . جگەلەوە 440 ملوێن پاوەندی دیکەی لەبازاڕەکانی دراو کۆکردەوە ، بێئەوەی چاوگەی قەرزی چۆڕبڕبێت . لەدواهەمین و گردەبڕترین ساڵەکانی جەنگدا ، حوکومەت ساڵانە 25 ملوێن پاوەندی قەرزدەکرد و بەوە چەند شەقاوێك کەوتەپێشەوە . (81) بەدڵنیاییەوە ئینگلیز باجی زۆر لەوە زێتریان لێدەسەندرا ، کە بیرۆکراتەکانی سەدەی هەژدەهەم بەخەیاڵیاندا دەهات و کەچی هێشتا قەرزی سەرشانی دەوڵەت نێزیکەی سێقات زیادیکرد . لێ چاکبوونی باری ژیان و گوزەرانی خەڵکەکە یارمەتی دان ، بەرگەی ئەو هەموو ئەرکە قورسانە بگرن . بۆیە ئینگلتەرا ، سەرەڕای کەمیی ژمارەی دانیشتووان و گچکەیی خاکەکەشی ، توانی لە ئیمپراتۆرێتە شەپڵەلێدراوەکەی ناپلیۆن چاکتر ئەرك و مەسرەفی جەنگ بکێشێت و خۆڕاگرێت .

مێژووی ئابووریی فەرەنسای نێوان ساڵانی 1789 و 1815 و توانای بەرگەگرتنی جەنگی گەورەگەورەی ، هەتا بۆ مێژووناسانیش مەتەڵۆکەیەکی سەیرە و پەیپێبردنی سەخت و دژوارە . (82) هەڵبەت داتەپین و داڕمانی رژێمەکەی ئانسین و ئەو ئاژاوەیەی لێیکەوتەوە ، ئابووریی فەرەنسای بۆماوەیەك داتەپاند و پەکیخست . لەلایەکی دییەوە ، دڵگەرمی و سەرسامیی خەڵك بەرامبەر

شۆڕشەکە و خستنەگەڕی هەرچی توانا و سامانی میللیە بۆ بەرەنگاربوونەوەی دوژمنی دەرەکیی ، بەرهەمی کارخانەکانی تۆپ و چەک و جبەخانەی زیادکرد و ئەوانەش پیشەسازیی کووتاڵ و ئاسنجاویان برەوپێدا . لەتەك ئەوانەدا ، برێك یاسا و رێسای کۆنینەشیان ڕاماڵی و ئەو تەوقەیان داماڵی ، وەك ئەو باجەی لەسەر پوورەهەنگ و هەنگوین دانرابوو . چارەسەرسازییەکانی ناپلیۆنیش لەبواری یاسا و کارگێڕیدا ، پەلەیان لەنوێبوونەوەی دەوڵەتەکەدا کرد . لەسەروبەندی ئیمپراتۆرێتە مەزنەکەشدا ، گەلەك خەسڵەتی رژێمی پادشایەتی گەڕانەوە و نەشبوونە تەگەرە لەسەرەڕێی گەشە ئابوورییەکەدا ، کەبەشێوەیەکی سروشتیی و پێبەپێی زۆربوونی ژمارەی دانیشتووان پەرەیدەسەند وبەکۆمەکی حوکومەتیش برێك تەکنۆلۆژیای نوێ هێنرایە ئاراوە .

سەرەڕای ئەوانەش هەمووی ، رادەی گەشەی ئابووریی فەرەنسا ، هەر نەدەگەیشتە ئاستی بەریتانیا و لەو کەمتر بوو . کاریگەرترین هۆکار لەو بوارەدا لایەنە کشتوکاڵییەکە بوو ، کە لەگشت لایەنەکانی دی سستتربوو و کەمتر گۆڕانکاریی بەخۆوە دیت ، چونکە هەرچەندە زەوی لە ئاغا و دەرەبەگ سەندرایەوە و درایە جوتیاران ، لێ ئەوە هیچ شۆڕشێکی لەبواری کشتوکاڵدا نەسازاند و تەنیا جاڕدانی پرۆگرامی چاندنی چەوەندەری شەکر ، وەك جێگرەوەیەکی شەکری خاوی کۆلۆنییەکانی بەریتانیا ، کاریگەرییەکی هێجگار کەمی هەبوو . خراپیی رێگەوبان ، مانای ئەوەی جوتیاران هەر وابەستەی بازاڕە ناوچەییەکان بوون و هیچ هاندەرێکی ئەوتۆ بۆ گۆڕانکارییەکی بنەڕەتیی و نوێبوونەوە لەئارادا نەبوو . ئەو تێڕوانینە کۆنەخوازانەیە ، لەبواری

www.pertwk.com

پیشەسازییشدا هەستی پێدەکرا ، هەرچەندە لەبواری ئامێرسازیی نوێدا ، بۆنموونە پیشەسازیی ئاسنجاو ، ئاوارتە و لەو نەریتە بەدەر بوو .

لەڕاستییدا ، زۆر هەنگاوی چاك هەڵنرا ، لێ زۆربەیان بوونە قوربانیی جەنگ و گەمارۆی دەریایی ئینگلیز . پیشەسازیی لۆکەش ، لە سیستەمی کیشوەرەکە بەهرەمەند بوو ، کەلە توانای زاڵی ئینگلتەرای مێمل دەیپاراستن ، (سەرەڕای بەرهەمی وولاتانی بێلایەن و وابەستەی ، کە بەو باجە زۆرەی دەخرایە سەریان ، زۆر گرانتر دەکەوتن) . ئەمە رێگەی ئەوەشی بۆخۆشکردن کە سوود لەبازاڕە بازرگانییە گەورە یەککەوتووەکان وەرگرن ، چونکە بە جەنگەکانی ناپلیۆن و داگیرکردنی وولاتانی هاوسێ ، ژمارەی دانیشتووانی فەرەنسا لە 25 ملوێنی 1789 وە ساڵی 1810 گەیشتە 44 ملوێن . لێ ئەو دەستکەوتانە هەمووی ، بەهۆی کەمی و گرانبوونی پەمووەوە و شل و پەیتی و سستی نواندن لە هێنانی تەکنیکی تازەی ئینگلیزیدا ، بوونە بلقی سەرئاو . بەهەرحاڵ ، دەتوانین بڵێین ، پیشەسازیی فەرەنسای پاش جەنگ ، کەمتر توانای پێشبڕکێ و ململانێی هەبوو ، چونکە چاولەدەست و لاوەملی مێملە دەرەکییەکانی بوو . گەمارۆی دەریایی کارێکی کرد ، کە ئابووریی فەرەنسا ناچار بێت ، زێتر پشت بە بەبەروبووی خۆوولاتی ببەستێت . (83) بواری بازرگانیی ئەتڵەسیی ، کە لە سەدەی هەژدەهەمدا هێجگار بەخێرایی بەرفراوان بوو (هەر وەکی لە ئینگلتەرەدا) و رەنگە هەرئەویش گرنگترین هاندەری بە پیشەسازیبوون بوو بێت ، بەڕادەیەکی زۆر لەلایەن هێزی دەریایی ئینگلیزەوە بەری پێدەگیرا . تایبەت بە لەدەستدانی سانتۆ دۆمینگۆ ، ئەو بازرگانییەی فەرەنسا ، زەبری هێجگار توندی پێکەوت ،

کۆلۆنییەکانی دیکەی ئەوبەر دەریاشی لەدەستچوو . هەتا پاش 1806 ، کۆتایی بەو بازرگانییەش هات ، کەلەڕێگەی گەمیٚ بیٚلایەنەکانەوە دەکرا . بۆردۆ لەگشت شارەکانی دی زێتر بەدەست ئەو دەردانەوە دەینالاٚند . نانتێ بازرگانیی پڕسوود و بەبرەوی کۆیلەی لەدەستچوو . هەتا مارسێلیش ، کە بەشی خۆی بازاڕی لە قووڵایی وولاٚتەکە و لەسەرووی ئیتالیادا دۆزیبووەوە ، دیتی چۆن بازرگانییەکەی، سالاٚنی 1789 –1813 لەکزیی و کەمیی دا و چارەکێکی جارانی مایەوە . بەلاٚم دەڤەرەکانی باکوور و خۆرهەلاٚتی وەکی ئەلزاس ، بەپێچەوانەوە ، بەبرەوترین و دڵنیاترین بازرگانییان بەخۆوەدیت . هەرچەندە خەڵکی ئەو دەڤەرانە ، لە ڕەزەوانیانەوە تا لۆکەڕێسیان ، سوودی چاکیان لە ناوچە چاك پارێزراوەکانیان وەرگرت، لیٚ بەشێوەیەکی گشتیی سوود و دەستکەوتێکی ئەوتۆیان بۆ ئابووریی فەرەنسا نەبوو . بە پیشەسازیی نەبوون و کەوتنە سەر کەناری ئەتلانتیك و دابڕران لەبەشێکی زۆری دنیا، فەرەنسای ناچارکرد پەنا بۆ جوتیارانی و بازرگانیی شارە گچکەکانی و پیشەوەرە ناوچەییەکانی بەرێت ، کە هیچیان توانای کێبەرکیٚ و ململانێیان نەبوو .

لەسۆنگەی ئەو ئابوورییە کۆنەخوازانەیەوە و بڕەجارێك لە گەلەك ڕووەوە پاشکەوتەش ، سەیرە کە فەرەنسییەکان توانییان بەرگەبگرن و مەسرەفی ئەو شەڕەگەورانەی دژە ئینگلیز بکێشن . (84) ڕاستە ، چۆنیەتی سەپاندنی ئەو سەربازگیرییەی سەرەتا تا نیوەی 1790 ەکان ، ڕەنگە ڕوونکرێتەوە ، وەلیٚ سەردەمی ناپلیۆن و ئەو هەموو سەربازە ڕاگیراوەی خۆی لە 500 هەزار دەدا و سالاٚنە 150 هەزار ئیجبارییشی دەهاتەسەر ، ڕوونکردنەوەی ئاسان نییە . ئەرك و

مەسرەفی سوپا لە 462 ملوێن فرانکی 1807 ەوە ، ساڵی 1813 گەیشتە 817 ملوێن فرانك . دیارە داهاتی ئاسایی وولاٚتەکە ، هەرگیز بەرگەی ئەو مەسرەفە زۆرەی نەدەگرت و پێیهەڵنەدەسووڕا . باجی ڕاستەوخۆ ، باجێکی بێزراو و قێزەون بوو ، بۆیە زیادکردنی سەخت و دژوار بوو ، ناپلیۆن ناچار پەنایبردەوە بەر باجی ناڕاستەوخۆ و وەك سەردەمی ڕژێمی ئانسیان باجی خستەسەر تووتن و خویٚ و هەندەك کەلوپەلی دی . لیٚ نە ئەوە و نە ئەو باجە زۆرانەی لە چەندین جۆر مۆر دەسەندران و نە ئەو گومرگە زۆرانە ، نەیانتوانی کەمیی و کەچیی بووجە پڕکەنەوە ، کە سالاٚنە دەگەیشتە چەند سەد ملوێن فرانك .

دامەزراندنی بانقی فەرەنسا و ئەو داو و دەزگە داراییانەی دی ، بواری ئەوەیان بۆ دەوڵەت ڕەخساند سیاسەتێکی پەنهانیی دراوی چاپکراو بگرێتەبەر و دەرفەتی قەرزکردنی هەربمێنێت ، هەرچەندە قەیسەر قینی لەقەرز بوو . ئەوەش بەشی نەکرد و ناچار ئەو کون و کەلەبەرانە لەڕێگەی دییەوە دەگیران .

ڕاستییەکەی ئیمپریالیزمی ناپلیۆنی هەر بەرقەرار مایەوە ، هەرچەندە مووچە و ڕاتووی خەڵکیی لەرێگەی تالاٚنییەوە دابین دەکرا . ئەو پرۆسێسە لە ناوخۆوە دەستپێکرا : مڵك و ماڵی ئەوانەی گوایە " دوژمنی شۆڕشن " دەستیان بەسەردا گیرا و فرۆشران . (85) کاتێکیش هێرش و شالاٚو بەنێوی بەرگریی لە شۆڕشەوە کرایە سەر وولاٚتانی هاوسیٚ ، دیارە دەبا ئەوانیش پشکی خۆیان خاوە بدەن . بەکورتییەکەی جەنگ دەبا ، جەنگی ژیاندبا . لەڕێگەی دەستگرتن بەسەر مڵك و ماڵی پادشا و فیۆدالی وولاٚتانی داگیرکراوەوە، تالاٚنی و بڕۆی ڕاستەوخۆی مۆزەخانە و عەنتیکەخانە و خەزێنەی ئەو وولاٚتانە لەلایەن سوپا و لەشکرەوە ، بە

بیانووی قەرەبووکردنی زیانەکانی جەنگەوە بە پووڵ و کاڵا ، بە بەهانەی داکردنی ئۆردووی فەرەنسییەوە لەو وولاتانەدا و داوای ئامادەکردنی سەرباز و لەشکر لێیان ، ناپلیۆن تەنها ئەرك ومەسرەفی قورسی جەنگی دابین نەکرد ، بەڵکە بەوە داهات و دەستکەوتێکی هێجگار زۆریشی بۆ خۆیی و فەرەنسا مسۆگەرکرد . بڕی ئەو داهات و مفتەخۆرییانە لە کاتی گەرمەی دەستەڵاتی ناپلیۆن دا ، لەڕەدەبەدەر و بێئەندازە بوون . لەگەڵەك ڕووەوە لەو تاڵانییانە دەچوو کەپاشان ئاڵمانیای نازیی ، کاتی دووهەم جەنگی جیهانیی لە وولاتانی داگیرکراوی دوژمنیدا دەستیدایە و دایڕووتاندن . بۆنموونە ، پاش شەڕکەی یەنا ، دەبا پرۆیسییەکان 311 ملوێن فرانك خاوەی جەنگ بدەنە فەرەنسا ، کە ئەودەم دەیکردە نێزیکەی نیوەی تەواوی داهاتی ئاسایی فەرەنسا خۆی . پاش هەر لووتشکانێك ، ئیمپراتۆرێتی هابسبورگ دەبا دەستبەرداری بەشێك لە خاکی خۆی بێت و قەرەبوویەکی باشیش بدات . لەنێوان 1805 و 1812 دا نێزیکەی نیوەی داهاتی باجی ئیتالیا بۆ فەرەنسا بوو . ئەوانە هەموو ، لە دوولاوە سوودبەخش بوون ، لەلایەکەوە بەشێکی زۆری ئۆردووی فەرەنسی لەدەرەوەی وولاتەکەدا مۆڵدرابوو ، لەلایەکی دییشەوە ئەرك و مەسرەفی لەشکرەکە تەنها نەدەکەوتە سەرشانی باجدەری فەرەنسی .

هەر لەشکرەکە بەفەرمانـدەیی قوماندانە لێوەشاوەکانی سەرکەوتووبا ، ئێدی سیستێمەکە لە شکاندن نەهاتوو دەینواند ، بۆیە قەیسەر زۆرجار دەیگوتەوە : " دەستەڵاتم لە شکۆمەوەیە ، شکۆشم لەسەرکەوتنەکانمەوە . گەر دەستەڵاتەکەم بەشکۆ و سەرکەوتنی نوێ نەڕازێنمەوە ، جڵەویم لەدەست دەترازێت . داگیرکاریی

www.pertwk.com

کردوومی بەمەی کەهەم ، تەنها داگیرکارییشە ڕێگەی مانەوەم بۆخۆشدەکات " . (86)

ئێدی چۆن دەتوانرا چۆك بە ناپلیۆن دادرێت ؟ ئینگلتەرا کە لەشکرەکەی ئەوە نەبوو ، بەتەنها نەیدەتوانی ناپلیۆن تێکشکێنێت . هەمووهەوڵێکی تەنیابالانەی دیکەی کیشوەرەکە ، بێئاکام دەبوو . تێهەڵچوونی پرۆیسییەکان لە کاتی نەگونجاوی ساڵی 1806 دا ، ئەو ڕاستییەی سەلماند ، هەرچەندە ڕێگەی ئەوەی لە ئوتریش نەبەستەوە ساڵی 1809 لەدژی فەرەنسا تێهەڵچێتەوە . ئەوەبوو ئوتریش بەوپەڕی وورەوە کەوتە شەڕی ئێکمویل و ئاسپەرنەوە ، لێ پاش تێکشکانیان لە نێزیکی ڤاگرام ، ناچاربوون داوای ڕێککەوتن بکەن و دەست لە خاکێکی زۆر بۆ فەرەنسا و هاوپەیمانانی هەڵگرن . سەرکەوتنەکانی فەرەنسا بەسەر ئوتریش دا ، ماوەیەکی کورت پاش سەرکەوتنەکەی ناپلیۆن بوو بەسەر ئیسپانیادا ، ئەویش دوای ئەوەی ڕاپەڕینەکەی ئەوێی سەرکوتکرد . مەسەلەکە وایدەنواند ، کە هەموو بەربەرەکانییەکی قەیسەر ، ئاکامەکەی ناکامییە .

هەرچەندە ئینگلیزیش بەهەمان شێوە لەدەریاوە تێهەڵچوون و بێپەروا و جەسوورانە بەرامبەر دوژمنەکەیان و هاوکارانی وەستانەوە . ئەوەبوو لە ئۆگوستی 1807 دا پەلاماری کۆپنهاگنیان دا و ووزە و توانای هێزی یەدەکی خۆیان ، بەشاڵاوی سەر شارەکانی کەناری خوارووی ئیتالیا و هێرشێکی خراپ ڕێکخراوی سەر بۆینس ئایرس و ناردنی تیپە دیدەوانییە پەرپووتەکە بۆ ڤالخەرن لەهاوینی 1809 دا ، بەهەدەر دا . (87)

وەڵێ لەو دەمەدا کە سیستێمەکەی ناپلیۆن هێشتا هەر نەبەزیو دەینواند ، یەکەمین درز و قڵشت لە کەلاشی ئەو ئیمپریالیزمەدا بەدەرکەوت . سەرەڕای ئەو زنجیرە سەرکەوتنە سوپاییانە ، زیانی فەرەنسا لەو شەڕانەدا هێجگار زۆر بوو . لەشەڕی پرۆیسییەکاندا لە ئۆیلاو 15 هەزار کوژراو و لە فریدلاند 12 هەزار و لە بایلێ 23 هەزار کوژراو و هەڵهاتوویان هەبوو . لە ئاسپەرن 44 هەزار و لە ڤاگرامیش 30 هەزاری دیکە . تادەهات ژمارەی سەربازی خاوەن ئەزموون کەمدەبووەوە ، تایبەت لەنێو تیپە دەستبژێرەکاندا . ئەوە بوو ساڵی 1809 ، لەکۆی 148 هەزار سەربازی " لەشکری ئاڵەمانەکان " ، 47 هەزاری هەرزەکاری بەزۆر ڕاگیراو بوون . (88) ئۆردووی ناپلیۆنیش هەروەك ئۆردووکەی هیتلەر ، تادەهات ژمارەی سەربازانی خەڵکی وولاتانی داگیرکراوی ، زیادی دەکرد و ژمارەی سەربازانی فەرەنسی لەکزیی و کەمیی دەدا . بەڵام تەزاری نەبەزیو ، بەپێچەوانەوە ، سەربازی زیادەی زۆری هەبوو . سوپای خۆڕاگرتوو و عەگیدی ئوتریش ، هەتا پاش شەڕەکەی ڤاگرامیش ، هەر بە پایەداریی و نەلەقیوی مایەوە.

بەهەرحاڵ شاڵاوەکەی ناپلیۆن لە کۆتایی 1808 دا بۆسەر ئیسپانیا ، وەك خۆی بە ئاواتی دەخواست ، یەکلاییکەرەوە نەبوو . ڕاستە ، لەشکری ئیسپانیای تارومار کرد ، بەڵام بێئەوەی بەخۆ بزانێت ، خەڵکەکەی هاندا لەدژی ڕاپەڕن و شەڕی چەتەگەریی لەگەڵ بکەن ، شەڕێك کە سەرکوتکردن و خامۆشکردنی ئاسان نەبوو و مەسەلەی پێداڕاگەیشتن و مشوورخواردنی هێزەکانی هێجگار سەختتر کرد ، چونکە خەڵکەکە ئامادە نەبوون بژێو بۆ لەشکرەکەی دابین بکەن ، بۆیە ناچاربوون پشت بەخۆ و بەبەرێخستنی ئازووخە و تفاق لە وولاتەوە ببەستن ،

www.pertwk.com

ئەوەش هەمیشە مسۆگەر نەبوو . جگەلەوە ، بەوهۆیەوە کە ئیسپانیا و پورتوگالی کردە ئۆلکەی شەڕی خۆی ، بێئەوەی بەخۆ بزانێت ، یەکێك لەو ناوچە کەمانەی هەڵبژارد ، کە ئینگلیزی خۆمەڵاسدەر ، بتوانێت پرکێشی ئەوە بکات ، ڕاستەوخۆ پەلاماری بدات . سەرەتا بەخۆپارێزییەوە ، وەلێ پاش ئەوەی دیتیان چۆن ویلنگتۆن سۆزی خەڵکی ناوچەکە و باری جوگرافی نیوەدوورگەکە و هێزی زاڵی دەریایی و بەتوانایی و لێوەشاوەیی لەشکرەکەیی بۆ بەزاندن و لووتشکاندنی ئۆردووی فەرەنسی قۆستەوە ، وورەیان هاتەبەر و هێزیان تێزا . لەدەستدانی 25 هەزار سەرباز لەو لەشکرە نەبەز و چاونەترسەی ماسێنا ، کە ساڵی 1810-1811 بەرەو لیسابۆن جما ، نیشانەیەکی دیاربوو بۆئەوەی کە دوومەڵی ئیسپانیا، وا بەئاسانی دەرك نابێت ، گەر 300 هەزار سەربازی فەرەنسییش بە پیرانادا ڕەوانەکرێن . (89)

مەسەلەی ئیسپانیا ، تەنها فەرەنسای لاواز نەکرد ، بەڵکە لەڕووی ئابووریی و ستراتیژییەوە ، فشارێکی گەورەش بوو بۆسەر بەریتانیا . ئاشکرایە ئیسپانیا لەزۆربەی شەڕەکانی ئینگلتەرا و فەرەنسا دا ، لایەنی فەرەنسای دەگرت ، ئەوەش تەنها هەڕەشەیەك نەبوو لەووشکانییەوە بۆسەر کێوی تاریق و مانای هەڕەشە نەبوو لەهێزی زاڵی دەریایی ئینگلیز لەلایەن ئوستۆلی یەککەوتەی فەرەنسی ئیسپانییەوە ، بەڵکە مەترسییەکیش بوو بۆسەر بازاڕی هەناردەی ئینگلیز لە نیوەدوورگەی ئیسپانیا و ئەمریکای لاتین و هەموو ناوچەکانی دەریای ناوەڕاستدا . ئیسپانیا هەڵوێستی خۆی گۆڕی و دۆستانە مامەڵەی کرد و کۆتایی بەو فشار و هەڕەشانە هێنا . ئەو زیانەی بەهۆی ئەو سیستێمە کیشوەرییەوە تووشی

بازرگانیی ئینگلتەرە هات ، کەمبووەوە . بەرهەم و کاڵای لانکشیر و مایدلاند ، گەیشتنەوە بازاڕە کۆنەکانی خۆیان . دەوروبەری ساڵی 1810 ، هەناردەی ئینگلیز ، بەبەراورد دەگەڵ ساڵی 1808 دا ، کە بایی 37 ملوێن پاوەند بوو ، گەیشتە ئاستێکی باڵا و تێکڕا بایی 48 ملوێن پاوەند بوو . هەرچەندە ئەو بارسووکییە تەنها بۆ ماوەیەك بوو .

لەڕاستییدا سیستێمی ناپلیۆنیی لە ئەورووپادا ، کەوتبووە گێژەن و گێژاوێکەوە ، بێکۆتایی . سوود و زیانی شۆڕشەکە بۆ فەرەنسا خۆی هەرچییەك بووبێت و ئەو میللەتەی بانگی ئازادیی و یەکسانیی و برایەتی هەڵدەدا ، هەر بەو نیوەوە و بەفەرمانی قەیسەرەکەی ، دەستیکردە داگیرکردنی خاکی وولاتانی دی و لەشکرەکەی تێدا مۆڵدەدان و سەروەت وسامانیانی بەتاڵان دەبرد و بازرگانییانی دەشێواند و خەرامان و باجی لێدەسەندن و لاوانیانی بەسەرباز دەگرت . (90)

ئیدی وورده وورده هەست بەبێزاری بەرامبەر کۆنترۆڵی سیستێمە کیشوەرییەکە دەکرا ، چونکە نەك تەنها نانتێ و بۆردۆ ، بەڵکە ئەمستەردام و هامبورگ و تریەستیش ، بەدەست جەنگی ئابووریی ناپلیۆنەوە لەدژی ئینگلتەرا ، دەیانناڵاند . کەمیشیان راپەڕین و دەستیاندایە چەك ، وەکی ئیسپانیا ، یاخود بڕیاری خۆکشاندنەوە لەو سیستێمە کیشوەرییە شپڕێوەیان دا ، وەکی رووسیا لەدێسەمبەری 1810 دا . (91) بەڵام ئەو کاتەی لەشکرە مەزنەکەی ناپلیۆن لە مۆسکۆ شپرزەکرا و ئۆردووی ئیسپانیا هەڵبڕا و کرایەوە بە پیرانا دا ، ئەو هەلەی بۆ لەقکردنی دەستەلات و بەرژەوەندییەکانی فەرەنسا قۆستەوە . ئەوەی پرۆیسییەکان و رووس و سوێدی و ئوتریشییەکان و ئەوانی دی پێویستیان

پێیبوو ، سەرباری پارە و پووڵ ، تفەنگ و چەکمە و جلوبەرگ بوو، بەو شێوازەی ئینگلتەرا بۆ پۆرتوگال و ئیسپانیای هاوپەیمانی بەڕێیدەخست . بەوجۆرە ئارامیی دوورگەی بەریتانیا و بارە تاڕادەیەك چاکەکەی ژیانی خەڵکەکەی لەلایەك و بەربڵاوبوون و زیادبوونی گیانی تاڵانکەرانەی حوکومەتەکەی فەرەنسا ، لەلایەکی دییەوە، ئاوێتەی یەکدی بوون و پێکڕا رێگەی ئەوەیان خۆشکرد ، دیاردەی ئیمپراتۆرێتی ناپلیۆنیی بێتە ئاراوە .

لێکدانەوەیەکی سادەی باری ئابووریی و هۆکارە جیۆپۆلیتیکەکان ، پەلکێشی ئەوەت دەکات ، دووی تاڵی داوی خەسڵەتی مێژووی ژیانی کەسێتییەکان بکەویت ، وەك ناپلیۆن و چۆنییەتی تێکشکان وکەنارگیریی و بەکەمگرتنی ئەو نائومێدییانەی تووشیهات ئەوەش فەرامۆشکراوە ، کە تا چ ئەندازەیەك هاوکێشە سەربازییەکە ، لەدوا ساڵەکانی جەنگدا ، لەق و لەوێر بووبوو ، چونکە فەرەنسییەکان تا ئەوکاتەش ، سامانێکی چاکی ئەوتۆیان هەبوو کە بتوانن ئوستۆلێکی بەهێزی پێدابمەزرێنن ، گەر ویستبایان . ئەوەبوو بازرگانیی دەرەوەی ئینگلتەرا ساڵی 1812 بە سەختترین ئەزموونەدا تێپەڕی ، تاکاتی " کوشتارگەکەی میللەتان " لە نێزدیکی لایپزیك لە ئۆکتۆبەری 1813 دا ، پێشهاتەکان وایاندەنواند کە دەرفەتەکە بۆ ناپلیۆن لەباربێت ، یەکێك لەدوژمنە خۆرهەڵاتییەکانی داماڵەخاس بکات و بەوە بتوانێت بەرەی دوژمنانی هەڵتەکێنێت. ئەو پەلهاویشتن و فراوانبوونەی فەرەنسا ، کە تەماع و تەمای ناپلیۆنی رەنگپێدەدایەوە ، تا هەر ئەندازەیەك بووبێت ، بۆ ئەوسەردەمە ، توندڕەوانە دەینواند و هەر زەبرێك بەر هەر پارچەیەکی کەوتبا ، گشت بەشەکانی

دی سیستێمەکە لەگەڵیدا تووشی ئازار دەبوون و دەیانناڵاند ، چونکە دەبا بەهێزی ئەوبەشانەی دی ، بەرە داڕماوەکە دروست و توندوتۆڵکرێتەوە . ساڵی 1811 نێزیکەی 350 هەزار سەربازی فەرەنسی لە ئیسپانیا دا بوون ، سەرەڕای ئەوەش ، وەک ویلینگتۆن گوتی ، تەنها لەو شوێنانە حسێبیان بۆ دەکرا کە لێی دامەزرا بوون . پاراستن وبەرگریکردن لە رێگەی هاتوچۆ و مشوورخواردن و پێڕاگەیشتنیان ، زۆرترین هێز و ووزەی دەخواست و کردبوونیە نێچیرێکی ئاسان بۆ هێزە دەستوەشێنەکانی ئینگلیز و پورتوگال و ئیسپانیا. ساڵی دواتر ، کاتێک ناپلیۆن بڕیاریدا کۆتایی بەسەربەخۆیی رووسیا بهێنێت ، بۆ شاڵاوی سەر مۆسکۆ توانی تەنها 27 هەزار سەرباز لە ئیسپانیا بکێشێتەوە . لە 600 هەزار سەربازەکەی ئەو هێزە مەزنە ، تەنها 270 هەزاری سەربازی فەرەنسی بوون و زۆربەیان لە ئیسپانیا مانەوە . گەر ئەو ڕاستییە بزانین ، کە گەلەک بەلژیکی و هۆڵەندی و ئیتالی خاکداگیرکراو بە لەدایکبووی فەرەنسا دادەنران ، ئەوا ژمارەی سەربازی بەشدار لەهێرشەکەی سەر رووسیادا ، ئەوانەی بەڕاستی خەڵکی ئەو ناوچانەبوون کە دەکەوتنە نێو ئەو سنوورانەوە کەبەر لە 1789 بەرقەراربوو ، کەمینە بوون .

ئەمە لەقۆناغی سەرەتا و سەرکەوتندا زۆر گرنگ نەبوو ، لێ لەکاتی پاشەکشە و خۆدزینەوەدا، هێجگار گرنگ بوو ، ئەو کاتەی سەربازان لەترسدا و لەبرسدا و لەدەست کەشوهەوا دڕەکە و لەتاو فڕکان فرکانی قۆزاقەکان هەڵدەهاتن و پەلەیان بوو زوو بگەنەوە ووڵاتی خۆیان . (92)

www.pertwk.com

زیانەکانی ئەو لەشکرە مەزنەی هێرشی کردە سەر رووسیا ، هێجگار گەورەبوو : نێزیکەی 270 هەزار سەرباز کوژران ، 200 هەزاریش بەدیلگیران . نێزیکەی هەزار تۆپ و 200 هەزار ئەسپ فەوتان و سەریانتێداچوو. بەرەی خۆرهەڵات لە شکاندن و تەفروتووناکردنی لەشکری فەرەنسیدا ، لەگشت هۆکارەکانی دی کاریگەرتر بوو . لەگەڵ ئەوەشدا گرنگە بزانین شەڕەکانی ئەورووپای خۆرهەڵات و ئیسپانیا لە 1813 بەدوا ، پێکرا کاریگەرانە بوونە هۆی تێشکان وداڕمانی فەرەنسا ، دەنا لەشکری رووس بەتەنها خۆی ئەو توانایەی نەبوو ئۆردووی فەرەنسی بە ئاڵەمانیادا راونێت و زۆری ژەنەراڵەکانیشی حەزیان بەوە نەبوو دوویانکەون . ئینگلیز سەرقاڵی شەڕی ئەمریکا بوو، ناپلیۆن سەرەتای هاوینی 1813 لەشکرێکی نوێی 145 هەزار کەسیی کۆکردەوە و بەوە توانی بەرەی شەڕ لە ساکسۆن دا ڕاگرێت و گوتوبێژ لەسەر رێککەوتن بکات .

هەرچەندە پرۆیسییەکان ژێرانە دایانەپاڵ رووس و مێتەرنیخیش هەڕەشەی دەکرد بە لەشکرێکی چارەکە ملوێنیی ئوتریشەوە پەلاماردەدات ، هێزەکانی خۆرهەڵات هەر بە لێکترازاویی و نادڵنیا مانەوە . بۆیە ئەو هەواڵەی کە گوایە لەشکرەکەی ولنگتۆن لە ڤیتۆریا (ژونی 1813) ئۆردووی یۆزێف پۆناپارتی تێکشکاندووە و لە پیرانا دەرپەڕاندوون ، هێجگار گرنگ بوو ، چونکە ئەوە ئوتریشی هاندا چاری شەڕ لەدژی فەرەنسا بدات و لەگەڵ لەشکرەکانی رووس و سوێد و پرۆیسیادا یەککەون و فەرەنسییەکان لە ئاڵەمانیا دەرپەڕێنن . شەڕی داهاتوو کە لە ئۆکتۆبەر دا لە نێزدکی لایپزیک ڕوویدا ، لە بەختانی ئینگلیز بوو، 195 هەزار سەربازی فەرەنسی ، لەچوار رۆژی شەڕدا و لەلایەن 365 هەزار سەربازی یەککەوتووەوە

شکێندران ، بەریتانیاش ئەوپەڕی پشتگیریی ماددی کردن و 125 هەزار تفەنگ و 218 تۆپ و بڕێکی دی تفاقی بۆ ناردن . (93) شکاندنی فەرەنسییەکان لە نێزدیکی لایپزیك ، وورەی نایە بەر وێلنگتۆن پەلاماری باکووری پیرانا لە قوڵی بایۆن و تولۆزەوە بدات . کە لەشکری پرۆیسی ئوتریشی لە ڕاین پەڕینەوە و قۆزاقەکان بەسەر هۆڵەندەدا دابارین ، ناپلیۆن بەهاری 1814 بەرگرییەکی تاکتیکیی نایابی لە باکووری فەرەنسا کرد . لێ ئۆردووەکەی شەکەت و شلکوت بووبوو ، ژمارەیەکی زۆریش سەربازی ئیجباریی خراپ مەشقپێکراوی تێدابوو. جگەلەوە ، کاتێك شەڕکەوتە ماڵ و مەفتەنی خۆیانەوە ، خەڵکەکەی ، وەك وێلنگتۆن پێشبینی دەکرد ، تاقەتی هەمووشتێکیان هەبوو ، شەڕنەبێت . بە دنەی بەریتانیا هەوڵدەدرا فەرەنسا بخرێتەوە قاوغەکەی جارانی و ئەوەبوو پێنج ملوێن پاوەند باربووی دیکەی بۆ ناردن و هاوپەیمانان تاکۆتایی، فشاری خۆیان لەسەر فەرەنسا هەڵنەگرت . لە 30 مارتی 1814 دا ، ئیدی مارشاڵەکانی ناپلیۆن خۆشیان بێزاربوون و تاقەتیان چوو، ئەوەبوو قەیسەر چەند حەوتوویەك دواتر دەستی لەکار کێشایەوە و وازی هێنا.

بەبەراورد دەگەڵ ئەو ڕووداو و پێشهاتە خوێناوییانە ، شەڕی ئینگلیز ئەمریکای 1812 -1814 ، شەڕێکی لاوەکیی ستراتیژییانە بوو . (94) ڕەنگە لەڕووی ئابوورییەوە هەڕەشەیەکی گەورەبووبێت بۆسەر بەرژەوەندییەکانی ئینگلیز ، ئەگەر نەڵێین ڕەنگە داڕمانی سیستێمە کیشوەرییەکەی بەدوودا هاتبا ، گەر وولاتانی ئینگلتەرەی نوێ ، کە تا ڕادەیەکی زۆر وابەستەی بازرگانیی ئینگلیز و ئەمریکا بوون ، هێند سەنگەرگۆڕکێ و زۆرجار بێلایەن نەبان . جاڕی " جمان بەرەو کەنەدا

www.pertwk.com

" ، کە لەلایەن لەشکری ئەمریکییەوە هەڵدرا ، هەرزوو پووچ دەرچوو و چ لەدەریا و چ لەووشکانیدا ، شکستی هێنا ، سەرەڕای شاڵاوبردنە سەر یۆرك (تۆرۆنتۆ) و واشینگتۆن و هەندەك شەڕەکەشتیی توندی دی ، هەردوکلا سەلماندییان کە دەتوانن یەکدی زامدار بکەن ، لێ ناتوانن یەکدی ببەزێنن . جەنگەکە ئەوەشی بۆ بەریتانیا دەرخست ، بازرگانیی ئەمریکا چەندە گرنگ و هەمانکاتیش چەندە سەخت بوو ، ئۆردوو و ئوستۆلێکی گەورە لەوبەر دەریاوە مۆڵدرێت و تفاق و بژێویان بۆدابینکرێت ، لەکاتێکدا لەمەیدانەکانی جەنگی ئەوروپادا زێتر پێویستن . هەروەك نموونەکەی هندستان سەلماندی ، داگیرکاریی و بازرگانیی ئەوبەر دەریا مانای بەهێزبوون و پتەوبوونی دەستەڵاتی بەریتانیا بوو ، لەڕووی ستراتیژییشەوە سەرقاڵکردن و خەریکبوونی . (95)

دواهەمین شەڕی ناپلیۆن لەمارتەوە تا ژونی 1815 ، هەرچەندە شەڕێکی لاوەکی گچکە نەبوو ، بەڵام لەچاو شەڕە گەورەکانی ئەوروپادا ، پەراوێزێکی ستراتیژی بوو . (96) گەڕانەوەی لەناکاوی ناپلیۆن لەتاراوگەوە بۆ فەرەنسا ، شەڕی هاوپەیمانە سەرکەوتووەکانی لەسەر پۆڵەندا و ساکسۆن و وولاتانی دی راگرت ، لێ بەرەکەی هەڵنەتەکاندن . هەتا ئەگەر ئەو لەشکرە شپرزە و بەپەلەپڕوزێ کۆکراوەی فەرەنسا ، لەلایەن وێلینگتۆن و بلویخەرەوە لە واتەرلۆ تێکنەشکێندرابا ، ناتوانرێت مەزەندە بکرێت داخۆ چۆن ڕووبەڕووی ئەو لەشکرە مەزنە دەبوونەوە کەبەرەو بەلژیك بەڕێخرا . لەوەش لێڵاویتر ئەوەیە ، داخۆ فەرەنسا پاشان چۆن خەرجی و مەسرەفی ئەو شەڕە درێژخایانەی دەکێشا . سەرەڕای ئەوانەش هەمووی ، دواهەمین پەلەقاژەی ناپلیۆن لەڕووی سیاسییەوە گرنگیی خۆی هەیە .

دیارە بەرلەهەرشت ، ڕۆڵ و کایەی گرنگی بەریتانیای لە ئەوروپادا سەلماند و ئەو بیانووەی پشتئەستوور کرد کە فەرەنسا دەبێت لەوەدوا بەچەند دەوڵەتێکی بەهێز دەورە بدرێت . پێشانیدا کە پرۆیسیا لەڕووی سەربازییەوە پاش شەڕەکەی یەنا ، هاتۆتەوە سەرخۆ و ئاهێکی تێگەڕاوەتەوە و بەو پێیە هاوکێشیی هێزەکانی ئەورووپای خۆرهەڵاتی ڕاگیرکردووە و هەموو ئەو هێزانەی لە ڤیەننا کۆبووبوونەوە ناچارکران جوداوازیی و ناکۆکییە کۆنەکانیان گۆڕکەن ، بۆ ئەوەی ئاشتیی بەرقەرارکەن ، تا بۆ ڕاگرتنی لەنگەری هاوکێشیی هێزەکان ببێتە بنەمایەکی پتەو و هەمیشەیی . (97)

پاش دەیانساڵی شەڕی بەردەوام و زێتر لە سەدساڵ کێشە و هەڵای نێوان زلهێزەکان ، بناغەی سیستێمێکی ئەوتۆی وولاتانی ئەورووپایی داڕێژرا ، کە پاراستنی لەنگەری هاوکێشیی هێزەکان دەستەبەر بکات . ئاکام کۆنگرەی ڤیەننای 1815 لە بڕیارەکانی کۆتاییدا ، کوتکوتکردنی فەرەنسای بەپێویست نەزانی ، وەك پرۆیسییەکان سەروەختێك پێیانداەدگرت و سووربوون لەسەری . لێ زۆر خاکی ژێردەستەی لودڤیگی هەژدەهەمیان دایە دەم پاشانشینەکانی دیکەی وەك هۆڵەندا لەباکوورەوە و فراوانکردنی پاشانشینی ساردینیا (پیمۆن) لە باشووری خۆرهەڵاتدا و پرۆیسیا لە ڕاینلاند دا و ئیسپانیاش بەشی خۆی پچڕی، ئەوەشی بەر بۆربۆندییەکان کەوتەوە ، گرەنتی پاراستنی یەکپارچەیی خاکەکەی پێدرا . لە خۆرهەڵاتیش بیروبۆچوونی ڕاگرتنی هاوکێشیی هێزەکان پاش شەڕ و هەڵڵایەکی زۆر لەنێوان سەرکەوتوواندا ، سەپا و چەسپا . ناڕەزایی ئوتریش بووە هۆی ئەوەی ساکسن نەخرێتە سەر پرۆیسیا و لەبریتی وی داش بە داشێك کرا و

www.pertwk.com

هەندەك خاکی دی لە پۆسن و ڕاینلاندی درایەدەم . هەمانکات ئوتریش لەبریتی بڕێك پارچەی ئیتالیا و هەندەك خاکی باشووری خۆرهەڵاتی ئاڵەمانیا ، قەرەبوو کرا و ناوچەی گالیتزی پۆڵەندای درایە . هەتا رووسیاش کە داوای پشکی شێری دەکرد لە پۆلۆنیادا ، ملی دا و سەرەتای 1815 هەڕەشەکەی بەرەی ئینگلیز و فەرەنسا و ئوتریش کاری خۆی کرد و بەوە ڕازیینەبوون چارەنووسی ساکسن بە رووسیا بسپێردرێت ، ئەویش خۆی لەو بەرابەرێن و گێچەڵە پاراست .

پێدەچوو جارێکی دی ڕێگەی هیچ هێزێك نەدرێت ویست و خواستی خۆی بەسەر ئەورووپادا بسەپێنێت و بەو دەردەی بەرێت کە ناپلیۆن بەسەریهێنا . دیارە هیچکام لەهێزە گەورەکانی ئەورووپا پەندیان لە ڕووداوەکانی 1793 –1815 وەرنەگرت و تۆزقاڵێك دەستبەرداری خۆپەرستیی نەبوون ، بەڵام پرینسیپی دوولانەی " بەرپێگرتن و بەرابەریی " (98) مانای ئەوەبوو ئیدی وادەی ئەوە بەسەرچوو کە ڕێگەی تاکە هێزێك بدرێت ئەورووپا بخاتە ژێر ڕکێفی خۆوە ، بۆیە هەتا بچووکترین گۆڕانکاریی لە خاك دابەشکردندا ، دەبا ڕەزامەندیی و هاودەنگیی گشت ئەندامانی ئەو کۆمەڵە وولاتەی ئەورووپای لەسەر با .

دیارە بێ دوودڵیی دەتوانرێت ئەو سەروەختە ، بە سەردەمی هاوئاهەنگیی ئەورووپا نێوبرێت . لێ نابێت ئەوە لەیادبکرێت کە پەیوەندیی نێوان پێنج هێزە گەورەکەی ئەوروپا ، بەهەمان شێوازی وەك ساڵی 1750 ، یاخود 1789 نەمابوو. سەرەڕای گوڕ و تین پەیداکردنی رووسیاش ، دەتوانین بڵێین پاش تێشکانی ناپلیۆنیش ، هێشتا هەر هاوکێشییەکی سەرزارەکی هێزەکان مابوو . لێ هاوکێشیی لەهێزی دەریاییدا شێوابوو ، چونکە ئینگلیز لەو بوارەدا بووبووە

بالأدەست و بۆخۆیی قۆرخکردبوو ، ئەوەش پێشڕەوایەتی بواری ئابووریی بۆ مسۆگەرکردبوو و بناغەیەکی پتەوی بۆ داڕشتبوو . لە هەندەك حاڵەتی وەك ئەوەی هندستاندا ، ئەوە ئاکامێکی پەلوپۆهاویشتنی سەربازیی و تالأن و بڕۆ بوو ، شەڕ و دەستکەوتچنینەوە ، کۆتایی سەدەی هەژدەهەم ئەو کیشوەرۆکەی کردە بەشێك لە جێپێ و شوێن دەستەڵاتی ئینگلیز . (99) دەستگرتن بەسەر سانتۆ دۆمینگۆشدا بەهەمان شێوە بوو . بەر لە شۆڕش ، سێ چارەکی سەرجەم بازرگانیی کۆلۆنییەکانی فەرەنسای زامن دەکرد ، لە کۆتایی 1790 ەکاندا بووە یەکێك لەبازاڕە هەرە گرنگەکانی ساخکردنەوەی کەلوپەلی ئینگلیزی و یەکێك لە سەرچاوە گەورەکانی هاوردەی بەریتانی . جگەلەوانە ، تادەهات بازاڕەکانی ئەوبەردەریا ، لە ئەمریکای باکوور و هندی خۆرئاوا و ئەمریکای لاتین و هندستان و خۆرهەڵاتدا ، نەك تەنها خێراتر لەبازاڕە ئەوروپاییەکان پەرەیاندەسەند ، بەڵکە پڕسوودتریش دەبوون و دەبوونە دنەدەرێکی چاك بۆ کەشتیوانیی و بازرگانیی و بیمەی گەمێ و کەشتیی و ئاڵوێڵ و چالاکییە بانقەوانییەکانی دی و ئەوانە لەندەنیان کردە چەقی دارایی جیهان . (100)

هەرچەندە لەم دواییانەدا رادەی پەرەئەستاندنی ئابووریی بەریتانیای سەدەی هەژدەهەم و گرنگیی و بایەخی بازرگانیی دەرەوە بۆ ئەو پەرەئەستاندنە جێگەی گومان بوو ، (101) لێ ئەو ڕاستییە هەر بەرقەرار مایەوە کە پەلوپۆهاویشتنی ئەوبەر دەریا ، دەروازەی سەروەت و سامانێکی نوێی بێئەندازەی بۆ بەریتانیا ئاواڵە کرد ، کە بۆ مێملەکانی نەڕەخسا . ئینگلتەرا لە 1815 دا زێترین کۆلۆنییەکانی ئەوروپای لەژێردەستدا بوو ، ڕێگەدەریاییەکان لەژێر ڕکێفی خۆیدا

www.pertwk.com

بوون و بازرگانیی پڕسوودی هاوردە ، بەریتانیای لە پرۆسەی پیشەسازییدا شەقاوێك خستەپێش میللەتان و وولأتانی دییەوە . گەر داهات و دەستکەوتی تاکەتاکەی خەڵکەکەی حسێب بکەین ، ئەوا ئینگلیز بووە دەوڵەمەندترین میللەتانی جیهان .

لەو نیوسەدەیەی دواییدا وەك پاشان باسیدەکەین ، دەشێت دەوڵەمەندتریش بووبێت ، چونکە ئینگلتەرا بووە گەورەترین هێزی ئابووریی و پێشقەرەوڵی هێزی بازرگانیی جیهان . (102)

ئەو پرینسیپی هاوکێشییەی PITT و CASTLERAGH هێند بایەخ و گرنگییان پێدەدا ، تەنها بۆ خاکی ئەوروپا بەکار بوو ، خاکی کۆلۆنییەکان و بنکە ئابوورییەکانی نەدەگرتەوە . رەنگە کەمۆکەیەك لەو پێشهاتانە ، چاودێرە زیت و وورياکانی سەدەی نۆزدەهەمی ڕاچڵەکاندبێت . پێدەچێت ناپلیۆن لەگەڵ ئەو سەروەری و شکۆیەی خۆشیدا، بڕەجارێك ئێرەیی بە بەریتانیا بردبێت ، ئێرەیی بە زامدارنەبوونی ، بەدەستەڵاتی دەریایی ، بە بانق و سیستێمی قەرزکاریی و پێدەچێت بەئاوات بووبێت بتوانێت ئەوانە هەمووی لە خۆڵ و خوێن وەردات و بیانکاتە بڵقی سەرئاو . ئەو پەتای ئێرەیی و چاوپێداهەڵنەهاتنە ، بێگومان لەکن ئیسپانیا و هۆڵەندا و ئەوانی دیکەش هەر هەبووە ، با بەو ئەندازەیەی فەرەنساش نەبووبێت ، چونکە دەیاندیت چۆن بەریتانیا بەتاقی تەنیا ، جیهانی دەرەوەی ئەوروپای حوکمڕانیی دەکرد و سەروبەری بۆخۆی بوو. بۆیە ژەنەراڵی رووس ، کوتۆسۆڤ ، ساڵی 1812 نەیدەویست لەشکرەکەی چیدی بەرەو خۆرئاوا ملبنێت، هەرکات هێزی لەبننەهاتووی دوژمن لە وولأتەکەی کرایە دەرەوە . پێدەچێت ئەوە

ئاواتی گەلەك كەسی دیكەش بوو بێت ، كە لەو بۆچوونە لووتەلا بوون كە گوتراوە: " چاك وایە ناپلیۆن تەفروتوونا كرێت " ، پێشبینی ئەوەشی كردبوو كە نە ڕووسیا و نە هیچ هێزێكی دی كیشوەرەكە جێگەی ناگرێتەوە ، بەڵكە جڵەو دەكەوێتە دەستی ئەوەی لەدەریادا باڵادەست و زاڵە ، كەسیش بەرگەی ئەوە ناگرێت . (103)

سەرئەنجام ، ناپلیۆن بە كەللەشەقیی و سەرەڕۆییەكانی خۆی كارێكی كرد كەنەك هەرخۆی داڕمێت ، بەڵكە جڵەوی دەستەڵاتیش بترازێتە دەستی گەورەترین و سەرسەختترین دوژمنی . ژەنەراڵ گناسیناو جوانی فەرمووە ، كە گوتوویە : " بەریتانیای مەزن قەرزاری كەس نییە ، ناپلیۆن نەبێت ، چونكە ئەو ڕووداو و پێشهاتانەی ئەو خوڵقاندنی ، پەرەیان بە گەورەیی و دەوڵەمەندیی و باشتربوونی باری ژیانی ئینگلیزدا . بەریتانیا وەك باڵادەستێك لەدەریادا چیدی پێویست نەبوو نەلەو بوارەدا و نە لە بواری بازرگانیی جیهاندا ، سڵ لەهیچ مێمڵ و ەیارێك بكاتەوە . (104)

www.pertwk.com

سەرچاوەكان

Anmerkungen

Der Aufstieg der westlichen Welt

1 W. H. McNeill: *A World History*, London 1979, S. 295; ders.: *The Rise of the West*, Chicago 1967, S. 565; J. M. Roberts: *The Pelican History of the World*, Harmondsworth 1980, S. 519; G. Barraclough (Hg.): *The Times Atlas of World History*, London 1978, S. 153.

2 Zu einem Überblick über die internationalen Beziehungen in Europa um 1500 s. *The New Cambridge Modern History* (hiernach immer *NCMH*), Bd. 1, *The Renaissance 1493–1520*, (Hg.) G. R. Potter, Cambridge 1961, besonders die Kap. 7–14; Bd. 2, *The Reformation 1520–1529*, (Hg.) G. R. Elton, Cambridge 1958, die Kapitel 10, 11 u. 16; G. R. Elton: *Reformation Europe 1517–1559*, London 1963, Kap. 2; G. Mattingly: *Renaissance Diplomacy*, Harmondsworth 1965, S. 115 ff.

3 In McNeills *Rise of the West* finden sich auf den Seiten 524–534 sehr präzise Darstellungen Chinas in der Ming-Zeit. Auch Roberts: *History of the World*, S. 424–444. Detaillierter ist C. O. Hucker: *China's Imperial Past*, Stanford 1975, S. 303 ff.; J. A. Harrison: *The Chinese Empire*, New York 1972; W. Eberhard: *A History of China*, London 1960, S. 232–270; M. Elvin: *The Pattern of the Chinese Past*, London 1973.

4 Y. Shiba: *Commerce and Society in Sung China*, Ann Arbor 1970; J. Needham: *The Development of Iron and Steel Technology in China*, London 1958; L.-S. Yang: *Money and Credit in China*, Cambridge, Mass. 1952, und insbesondere W. H. McNeill: *The Pursuit of Power: Technology, Armed Forces and Society Since 1000 A. D.*, Chicago 1983, Kap. 2.

5 Die wichtigste Quelle in englischer Sprache auf diesem Gebiet ist J. Needham: *Science and Civilization in China*, Bd. 4, Teil 3: *Civil Engineering and Nautics*, Cambridge 1971, besonders S. 379–536; s. aber auch Lo Jung-pang: »The Emergence of China as a Sea Power During Late Sung and Early Yuan Periods«, *Far Eastern Quarterly*, 14 (1955) S. 489–503; C. G. Reynolds: *Command of the Sea: The History and Strategy of Maritime Empires*, New York 1974, S. 98–104.

6 Für das folgende s. McNeill: *World History*, S. 254 f.; Needham: *Science and Civilization in China*, Bd. 4, Teil 3, S. 524 ff.; R. Dawson: *Imperial China*, London 1972, S. 230 ff.; Lo Jung-pang: »The Decline of the Early Ming Navy«, *Orient Extremus* 5 (1958) S. 149–168; und Ho Ping-Ti: »Economic and Institutional Factors in the Decline of the Chinese Empire«, in: C. Cipolla (Hg.): *The Economic Decline of Empires*, London 1970, S. 274–276, obwohl im allgemeinen das Bild, das in diesem Buch gezeichnet wird, weniger düster ist als in anderen Berichten. Siehe auch die sorgfältigen Vergleiche in: J. Needham: *The Grand Titration: Science and Society in East and West*, London 1969; und in: E. L. Jones: *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, Cambridge 1981.

7 Jones: *European Miracle*, Kap. 9; F. Braudel: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philip II*, 2 Bde., Paris 1966; P. Wittek: *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1938; H. Inalcik: *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600*, New York 1973; M. A. Cook (Hg.): *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge 1976; M. G. S. Hodgson: *The Venture of Islam*, Bde. 2 u. 3, Chicago/London 1924; C. M. Kortepeter: *Ottoman Imperialism During the Reformation*, London 1973.

8 A. C. Hess: »The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453–1525«, *American Historical Review* 75 (1970) S. 1892–1919; Braudel: a. a. O., Bd. 2; Reynolds: *Command of the Sea*, S. 112 ff.; und die Kommentare in: J. F. Guilmartin: *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge 1974.

9 Jones: *European Miracle*, S. 176 ff.; Cook (Hg.): *History of the Ottoman Empire*, insbesondere S. 103 ff.; B. Lewis: »Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire«, in: Cipolla (Hg.): *Economic Decline of Empires*, S. 215–234; H. A. R. Gibbs u. H. Bowen: *Islamic Society and the West*, Bd. 1, London 1950 u. 1957, Teil 1, S. 273 ff.; Teil 2, S. 1–37. Siehe auch H. Inalcik: *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy: Collected Studies*, London 1978, Kap. 10–13.

10 Jones: *European Miracle*, S. 182.

11 Zur düsteren Seite s. ebda.: Kap. 10; Roberts: *History of the World*, S. 415–423; W. H. Moreland: *From Akbar to Aurangzeb: A Study in Indian Economic History*, London 1923; M. D. Morris: »Values as an Obstacle to Economic Growth in South Asia«, *Journal of Economic History* 27 (1967) S. 588–607. Eine positivere Darstellung gibt A. J. Qaisar: *The Indian Response to European Technology and Culture, A. D. 1498–1707*, Delhi 1982; und zu einer ein wenig späteren Periode C. A. Bayley: *Rulers, Townsmen and Bazaars*, Cambridge 1983.

12 McNeill: *Rise of the West*, S. 645–649; Jones: *European Miracle*, S. 157–159; R. Bendix: *Kings or People: Power and the Mandate to Rule*, Berkeley 1978, S. 431 ff.; G. B. Sansom: *The Western World and Japan*, London 1950, S. 3–208; ders.: *A History of Japan*, Bde. 2–3, London 1961 u. 1964; C. R. Boxer: *The Christian Century in Japan 1549–1650*, Berkeley 1951; J. W. Hall: *Government and Local Power in Japan*, Princeton 1966; D. M. Brown: »The Impact of Firearms on Japanese Warfare«, *Far Eastern Quarterly* 7 (1947) S. 236–245; R. P. Toby: *State and Diplomacy in Early Modern Japan*, Princeton 1984.

13 McNeill: *World History*, S. 328–343; Bendix: *Kings or People*, S. 491 ff.; I. Wallerstein: *The Modern World System*, Bd. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York/

www.pertwk.com

London 1974, S. 301–324; G. Vernadsky: *The Tsardom of Muscovy 1547–1682*, New Haven 1969; R. H. Fisher: *The Russian Fur Trade 1550–1700*, Berkeley 1943; M. Florinsky: *Russia: A Short History*, New York 1964, Kap. 3–9; R. J. Kerner: *The Urge to the Sea*, New York 1971; T. Szamuely: *The Russian Traditions*, London 1974; L. Kochan u. R. Abraham: *The Making of Modern Russia*, Harmondsworth 1983, Kap. 3–6.

14 Siehe Roberts: *History of the World*, S. 585: »So unbekannt war Rußland selbst noch im 17. Jahrhundert, daß ein französischer König dem Zaren schreiben konnte, ohne zu wissen, daß der Herrscher, an den er sich wandte, seit zehn Jahren tot war.« Bemerkenswert sind auch die herablassenden Äußerungen englischer Händler in Rußland, wie sie von Kochan u. Abraham in: *Making of Modern Russia* auf den Seiten 56f. wiedergegeben werden.

15 Die Überschrift dieses Kapitels ist natürlich identisch mit dem Titel von E. L. Jones' beeindruckendem Buch. Dieses und die wichtige Arbeit von W. H. McNeill: *The Pursuit of Power* haben meine Argumentation in den folgenden Absätzen stark beeinflußt. Siehe auch McNeill: *Rise of the West*; Wallerstein: *Modern World System*; D. C. North u. R. P. Thomas: *The Rise of the Western World*, Cambridge 1973; J. H. Parry: *The Establishment of the European Hegemony 1415–1715*, New York 1966; S. Viljoen: *Economic Systems in World History*, London 1974; P. Chaunu: *Extension européenne du 13e au 15e siècle*, Paris 1969.

16 H. C. Darby: »The Face of Europe on the Eve of the Great Discoveries«, in: *NCMH*, Bd. 1, S. 20–49; N. J. G. Pounds u. S. S. Ball: »Core-Areas and the Development of the European States System«, *Annals of the Association of American Geographers* 54 (1964) S. 24–40; R. G. Wesson: *State Systems: International Relations, Politics and Culture*, New York 1978, S. 111; Jones: *European Miracle*, Kap. 7.

17 N. J. G. Pounds: *An Historical Geography of Europe 1500–1840*, Cambridge 1979, Kap. 1; C. Cipolla: *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy 1000–1700*, London 1980; C. Cipolla (Hg.): *The Fontana Economic History of Europe*, Bd. 1, *The Middle Ages*, London 1972, Kap. 7; E. Samhaber: *Merchants Make History*, London 1963, S. 130ff.; Wallerstein: *Modern World System*, Bd. 1, S. 42ff.; Braudel: La Méditerranée, Bd. 1.

18 Roberts: *History of the World*, S. 505f.; J. H. Parry: *The Age of Reconnaissance*, London 1966, S. 60ff.

19 Zitiert in: Jones: *European Miracle*, S. 235.

20 McNeill: *Pursuit of Power*, Kap. 3; J. U. Nef: *War and Human Progress*, New York 1968, Kap. 2; R. A. Preston, S. F. Wise u. H. O. Werner: *Men in Arms*, London 1962, Kap. 7; C. Cipolla: *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400–1700*, London 1965; und R. Bean: „War and the Birth of the Nation State«, *Journal of Economic History* 33 (1973) S. 203–221.

21 Man muß hier das Wort »national« in Anführungsstriche setzen, da so viele Soldaten in der französischen Armee Söldner waren: s. dazu V. G. Kiernan: »Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy«, *Past and Present* 11 (1957) S. 72. Zu den obenstehenden allgemeinen Kommentaren s. McNeill: *Pursuit of Power*, Kap. 3; H. Thomas: *History of the World*, New York 1979, Kap. 24; M. E. Mallet: *Mercenaries and Their Masters: Warfare in Renaissance Italy*,

London 1976; und J. R. Hale: »Armies, Navies and the Art of War«, in: *NCMH*, Bd. 2, besonders S. 486 ff.; ders.: *War and Society in Renaissance Europe 1450–1620*, London 1985, Kap. 2.

22 Cipolla: *Guns and Sails*; Nef: *War and Human Progress*, S. 46 ff.

23 C. Duffy: *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494–1660*, London 1979, Kap. 1–2; McNeill: *Pursuit of Power*, Kap. 3; Wesson: *State Systems*, S. 112 ff.; Braudel: a. a. O., Bd. 2; J. R. Hale: »The Early Development of the Bastion: An Italian Chronology c. 1450–c. 1534«, in: Hale u. a. (Hg.): *Europe in the Later Middle Ages*, London 1965, S. 466–494.

24 Zu dem Folgenden s. Perry: *Age of Reconnaissance*, Kap. VII; *Reynolds: Command of the Sea*, S. 106 ff.; P. Padfield: *Guns at Sea*, London 1973, Teil 1; G. V. Scammell: *The World Encompassed: The First European Maritime Empires, c. 800–1650*, Berkeley 1981. Das letzte Buch stellt die großen Seereisen des 15. Jahrhunderts in den breiteren Zusammenhang des europäischen Expansionismus.

25 Jones: *European Miracle*, S. 80. Die Bedeutung »effizienter ökonomischer Organisation« wird wiederholt auch betont in: North u. Thomas: *Rise of the Western World*, S. 1 ff.

26 Dies ist die Richtung, in die die Argumentation von Guilmartins herausragender Studie *Gunpowder and Galleys* geht.

27 Zum portugiesischen Handelsreich s. Parry: *Age of Reconnaissance*; P. Padfield: *Tide of Empires: Decisive Naval Campaigns in the Rise of the West*, Bd. 1, *1481–1654*, London 1979, Kap. 2; C. R. Boxer: *The Portuguese Seaborne Empire 1415–1825*, London 1969; V. Magalhaes-Godinho: *L'économie de l'Empire Portugais aux XVe et XVIe siècles*, Paris 1969; B. W. Diffie u. C. D. Winius: *Foundations of the Portuguese Empire 1415–1580*, Minneapolis 1977; Wallerstein: *Modern World System*, S. 325 ff.; Braudel: a. a. O., Bd. 2; Scammell: *World Encompassed*, Kap. 5.

28 P. M. Kennedy: *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, London/New York 1976, S. 18.

29 Padfield: *Tide of Empires*, Bd. 1, S. 49.

30 Ob die portugiesische Regierung selbst davon so sehr profitierte, ist zweifelhafter: s. M. Newitt: »Plunder and the Rewards of Office in the Portuguese Empire«, in: M. Duffy (Hg.): *The Military Revolution and the State 1500–1800*, Exeter 1980, S. 10–28; und W. Reinhard: *Geschichte der europäischen Expansion*, Bd. 1, Stuttgart 1983, Kap. 3 u. 5.

31 Wallerstein: *Modern World System*, S. 170; C. H. Haring: *The Spanish Empire in America*, New York 1947; Parry: *Spanish Seaborne Empire*; Scammell: *World Encompassed*, Kap. 6; C. Gibson: *Spain in America*, New York 1966.

32 Wallerstein: *Modern World System*, s. auch Jones: *European Miracle*, Kap. 4; Parry: *Age of Reconnaissance*, Teil 3; Roberts: *History of the World*, S. 600 ff.; *Cambridge Economic History of Europe*, Bd. 4, *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Cambridge 1967. Eine vernünftige Warnung gegen die vorschnelle Annahme eines realen »Weltsystems« enthält R. A. Dodgshon: »A Spatial Perspective«, *Peasant Studies* 6 (1977) S. 8–19.

33 Zu den Anfängen der Herausforderung an das iberische Handelsmonopol in

Übersee s. *NCMH*, Bd. 1, Kap. 16 u. Bd. 3, Kap. 17; Padfield: *Tide of Empires*, Kap. 4; Scammell: *World Encompassed*, Kap. 7 u. 9.
34 K. Mendelsohn: *Science and Western Domination*, London 1976; Nef: *War and Human Progress*, Kap. 3; Elton: *Reformation Europe*, S. 292 ff.; McNeill: *Rise of the West*, S. 592–598; Cipolla (Hg.): *Fontana Economic History of Europe*, Bd. 2, Kap. 3; A. Wolf: *A History of Science: Technology and Philosophy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, New York 1935.
35 Jones: *European Miracle*, S. 170 f.; A. G. Frank: *World Accumulation 1492–1789*, New York/London 1978, S. 137 ff.
36 Siehe wiederum Mendelsohn: *Science and Western Domination*, das die Bedeutung wissenschaftlicher Beobachtung und Vorhersage betont; und McNeill: *Rise of the West*, S. 593–599.

Der Griff der Habsburger nach der Macht, 1519–1659

1 C. Oman: *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, London 1937, S. 3. Zu früheren Kriegen s. ders.: *A History of the Art of War in the Middle Ages*, 2 Bde., London 1924.
2 Siehe die Einschränkungen in: G. R. Elton: *Reformation Europe 1517–1559*, London 1963, S. 305 ff.
3 Ebda., S. 35.
4 R. A. Stradling: *Europe and the Decline of Spain: A Study of the Spanish System, 1580–1720*, London/Boston 1981, S. 44.
5 Zum Beispiel Gattinaras Erklärung an Karl V.: »Gott hat Euch auf den Pfad zur Welt-Monarchie gestellt.« Zitiert in: *NCMH*, Bd. 2, S. 301 ff. Siehe auch die Zitate in: H. Kamen: *Spain 1469–1714*, London 1983, S. 67.
6 Oman: *War in the Sixteenth Century*, S. 5. Dieses Buch bleibt der beste *militärische* Bericht über die Periode. Nützliche knappe Darstellungen dieser 140 Jahre finden sich in den drei relevanten Bänden der *Fontana History of Europe*: G. R. Elton: *Reformation Europe 1517–1559*, London 1963; J. H. Elliott: *Europe Divided 1559–1598*, London 1968; und G. Parker: *Europe in Crisis 1598–1648*, London 1979. Siehe auch *NCMH*, Bde. 2–5; und H. G. Koenigsberger: *The Habsburgs and Europe 1516–1660*, Ithaca/London 1971.
7 *NCMH*, Bd. 2, Kap. 11 u. 17.
8 V. S. Mamatey: *Rise of the Habsburg Empire 1526–1815*, Huntingdon 1978, S. 9.
9 Details in: Oman: *War in the Sixteenth Century*, S. 703 ff.; Braudel: *La Méditerranée et le monde méditerranée à l'époque de Philip II*, Bd. 2.
10 H. C. Koenigsberger: »Western Europe and the Power of Spain«, in: *NCMH*, Bd. 3, S. 234–318; G. Parker: *Spain and the Netherlands 1559–1659*, London 1979; C. Wilson: *The Transformation of Europe 1558–1648*, London 1976, Kap. 8–9.
11 Der internationale Charakter dieser Rivalität wird sehr gut von Parker erfaßt:

»The Dutch Revolt and the Polarization of International Politics«, in: *Spain and the Netherlands,* S. 74 ff. Eine Interpretation aus ökonomisch-sozialer Sicht gibt J. V. Polisensky: *The Thirty Years War,* London 1971, siehe besonders Kap. 4.
12 C. V. Wedgewood: *The Thirty Years War,* London 1964, Kap. 3–6.
13 Parker: *Europe in Crisis,* S. 252; J. H. Elliott: *The Count-Duke of Olivares,* New Haven 1986, S. 495.
14 Parker: *Spain and the Netherlands,* S. 54–77; C. R. Boxer: *The Dutch Seaborne Empire 1600–1800,* London 1972, S. 25 f.
15 Zu den letzten Jahren des Konflikts s. Stradling: *Europe and the Decline of Spain,* Kap. 2–4; J. Stoye: *Europe Unfolding 1648–1688,* London 1969, Kap. 3–4.
16 Von den Quellen abgesehen, die im folgenden erscheinen, ist dieser Abschnitt von einer Anzahl hervorragender Studien zur Machtentfaltung des spanischen Kaisertums beeinflußt, von J. H. Elliott: *Imperial Spain 1469–1716,* Harmondsworth 1970; J. Lynch: *Spain Under the Habsburgs,* 2 Bde., Oxford 1964 und 1969; Stradling: *Europe and the Decline of Spain.* Auch zwei ältere Werke wurden herangezogen: R. Trevor Davies: *The Golden Century of Spain 1501–1621,* London 1937; und B. Chudoba: *Spain and the Empire 1519–1643,* New York 1969, Schließlich muß John Elliotts kluger Aufsatz genannt werden, der in Cipolla (Hg.): *Economic Decline of Empires* unter dem Titel »The Decline of Spain« auf den Seiten 168–195 abgedruckt wurde.
17 Koenigsberger: *Habsburgs and Europe,* S. xi.
18 R. Ehrenberg: *Das Zeitalter der Fugger: Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert,* 2 Bde., Jena 1896; E. Samhaber: *Merchants Make History,* London 1963, Kap. 8; und s. auch den breitangelegten, moderneren Überblick, den G. Parker in: »The Emergence of Modern Finance in Europe 1500–1730«, abgedruckt in: Cipolla (Hg.): *Fontana Economic History of Europe,* Bd. 2, S. 527–589, ermöglicht.
19 *NCMH,* Bd. 1, Kap. 7; R. A. Kann: *A History of the Habsburg Empire 1526–1918,* Berkeley/Los Angeles/London 1974, Kap. 1–2.
20 Lynch: *Spain Under the Habsburgs,* Bd. 1, S. 77.
21 M. Roberts: »The Military Revolution, 1560–1660«, in: Roberts: *Essays in Swedish History,* London 1967, S. 195–225; G. Parker: »The ›Military Revolution 1560–1660‹ – a Myth?«, in: Parker: *Spain and the Netherlands,* S. 86–105; M. van Creveld: *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton,* Cambridge 1977, S. 5 f.; J. R. Hale: »Armies, Navies, and the Art of War«, in: *NCMH,* Bd. 2, S. 481–509, und Bd. 3; S. 171–208; McNeill: *Pursuit of Power,* Kap. 4; R. Bean: »War and the Birth of the Nation State«, *Journal of Economic History* 33 (1973) S. 203–221.
22 G. Parker: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries War,* Cambridge 1972, S. 6.
23 I. A. A. Thompson: *War and Government in Habsburg Spain 1560–1620,* London 1976, S. 16. Eine allgemeinere Darstellung findet sich in: Reynolds: *Command of the Sea,* Kap. 4–6.
24 Lynch: *Spain Under the Habsburgs,* Bd. 1, S. 53–58.

www.pertwk.com

25 Ders., S. 128. Siehe auch Parker: *Army of Flanders and the Spanish Road*, Kap. 6.
26 Braudel: *La Méditerranée et le monde méditerranéen*, Bd. 2. Eine genaue Aufstellung gibt Parker: »Lepanto (1571): the Costs of Victory«, in: *Spain and the Netherlands*, S. 122–134.
27 *NCMH*, Bd. 3, S. 275 ff.; Parker: »Why Did the Dutch Revolt Last So Long?« und »Mutiny and Discontent in the Spanish Army of Flanders 1572–1607«, in: *Spain and the Netherlands*, S. 45–64, 106–121.
28 Thompson: *War and Government in Habsburg Spain*, Kap. 3.
29 Ders.: S. 36 ff., 89 ff.; Lynch: *Spain Under the Habsburgs*, Bd. 2, S. 30 ff.
30 Weitere Details in: J. Regla: »Spain and Her Empire«, in: *NCMH*, Bd. 5, S. 319–383; Lynch: *Spain Under the Habsburgs*, Bd. 2 Kap. 4–5; Elliott: *Imperial Spain*, Kap. 10; Stradling: *Europe and the Decline of Spain*, Kap. 3–5. Aber auch Kamen: *Spain 1469–1714*, der von einer dann folgenden »Erholung« spricht.
31 Siehe die interessanten Bemerkungen Braudels über die Nachteile der beiden »überdehnten« Reiche Spaniens und des Islams in: *La Méditerranée et le monde méditerranéen*, Bd. 2.
32 Die Fluktuationen der spanischen Kriegsanstrengung von einem Schauplatz zum anderen sind sehr schön nachgezeichnet in: Parker: »Spain, Her Enemies and the Revolt of the Netherlands, 1559–1648«, in: *Spain and the Netherlands*, S. 17–42.
33 Lynch: *Spain Under the Habsburgs*, Bd. 1, S. 347.
34 Ders.: Bd. 2, S. 70.
35 E. Heischmann: *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*, Wien 1925.
36 *NCMH*, Bd. 5, Kap. 18 und 20; Kann: *History of the Habsburg Empire*.
37 Siehe die ausgezeichnete Analyse des Niederländischen Krieges in: Duffy: *Siege Warfare*, Kap. 4.
38 Parker: *Spain and the Netherlands*, S. 185, S. 188.
39 Ders.: *Army of Flanders and the Spanish Road*, S. 50 ff.
40 *NCMH*, Bd. 3, S. 308.
41 Zitiert in: Parker: *Europe in Crisis*, S. 238.
42 Ebda., S. 239.
43 Zum Folgenden s. Kamen: *Spain 1469–1714*, S. 81 ff., 161 ff., 214 ff.; H. G. Koenigsberger: »The Empire of Charles V in Europe«, in: *NCMH*, Bd. 2, S. 301–333, und die ausführlichere Darstellung in: Koenigsberger: *Habsburgs and Europe*.
44 H. G. Koenigsberger: *The Government of Sicily Under Philip II*, London 1951.
45 Ders.: *The Habsburgs and Europe*; s. auch die hervorragende Untersuchung von D. Stella: *Crisis and Continuity: The Economy of Spanish Lombardy in the Seventeenth Century*, Cambridge, Mass. 1979.
46 Parker: *Spain and the Netherlands*, S. 21 f.
47 *NCMH*, Bd. 1, S. 450 ff. und Bd. 2, S. 320 ff.; Elliott: *Imperial Spain*, Kap. 5 und 8; Lynch: *Spain Under the Habsburgs*, Bd. 1, S. 53 ff. und Bd. 2, S. 3 ff.
48 Zum Folgenden siehe Cipolla: *Before the Industrial Revolution*, S. 250 ff.; J. V. Vives: »The Decline of Spain in the Seventeenth Century«, in: Cipolla (Hg.): *Economic Decline of Empires*, S. 121–167, Davies: *Golden Century of Spain*,

Kap. 3 und Kap. 8; Wallerstein: *Modern World System*, Bd. 1, S. 191 ff.; gleichfalls die Bücher von Elliott und Lynch.

49 Cipolla: *Guns and Sails*, S. 33; Thompson: *War and Government in Habsburg Spain*, S. 25.

50 D. Maland: *Europe in the Seventeenth Century*, London 1966, S. 214; Lynch: *Spain Under the Habsburgs*, Bd. 2, S. 139 ff. Aber diese spanische Politik, den Handel mit den holländischen Feinden zu tolerieren, wurde oft widerrufen – siehe Israels Aufsatz hierzu in Anmerkung 82 unten.

51 Thompson: *War and Government in Habsburg Spain*, S. i; Parker: *Europe in Crisis*, S. 71–75; allgemeiner: Hale: *War and Society in Renaissance Europe*, Kap. 8–9.

52 Parker: *Spain and the Netherlands*, S. 96.

53 *NCMH*, Bd. 2, S. 472.

54 Ders., Bd. 1, Kap. 10, und insbesondere M. Wolfe: *The Fiscal System of Renaissance France*, New Haven/London 1972, Kap. 2–3.

55 Oman: *War in the Sixteenth Century*, S. 393–536, zeichnet die militärischen Details der französischen Kriege genau nach. Zur Politik s. J. H. M. Salmon: *Society in Crisis: France in the Sixteenth Century*, London 1975, und R. Briggs: *Early Modern France 1560–1715*, Oxford 1977, Kap. 1.

56 Nef: *War and Human Progress*, S. 103 ff.; Wolfe: *Fiscal System of Renaissance France*, Kap. 8; Salmon: *Society in Crisis*, S. 301 ff.; E. J. Hamilton: »Origin and Growth of National Debt in Western Europe«, *American Economic Review* 37 (1947) S. 119 f.

57 *NCMH*, Bd. 3, S. 314–317; Wolfe: *Fiscal System of Renaissance France*, Kap. 8; Salmon: *Society in Crisis*, Kap. 12; Briggs: *Early Modern France*, S. 80 ff.; Parker: *Europe in Crisis*, S. 119–122.

58 Parker: *Europe in Crisis*, S. 17 ff., 246 ff.; J. B. Wolf: *Toward a European Balance of Power 1620–1715*, Chicago 1970, S. 17–19.

59 A. Guery: »Les finances de la monarchie Française«, *Annales* 33 (1978) S. 216–239, insbesondere S. 228–230, 236. Die Ähnlichkeit der Belastungen, unter denen Frankreich und Spanien litten, weist J. H. Elliott in: *Richelieu and Olivares*, Cambridge 1984, insbesondere Kap. 3 und 5–6, sehr überzeugend nach; s. auch M. S. Kimmell: »War, State Finance, and Revolution«, in: P. McGowan und C. W. Kegley (Hg.): *Foreign Policy and the Modern World-System*, Beverly Hills 1983, S. 89–124.

60 E. H. Jenkins: *A History of the French Navy*, London 1973, Kap. 4; Briggs: *Early Modern France*, S. 128–144; Parker: *Europe in Crisis*, S. 276 ff.

61 R. Stradling: »Castastrophe and Recovery: The Defeat of Spain 1639–1643«, *History* 64 (1979) S. 205–219.

62 Zur englischen Wirtschaftsgeschichte dieser Periode s. Cipolla: *Before the Industrial Revolution*, S. 276–296; D. C. Coleman: *The Economy of England 1450–1750*, Oxford 1977; B. Murphy: *A History of the British Economy*, London 1973, Teil 1, Kap. 4; C. Hill: *Reformation to Industrial Revolution*, Harmondsworth 1969; R. Davis: *English Overseas Trade 1500–1700*, London 1973. Unter den bekannteren politischen Darstellungen befinden sich G. R. Elton: *England Under the Tudors*, London 1955; D. M. Loades: *Politics and the Nation 1450–1660*, London 1974, S. 118 ff.; und P. Williams: *The Tudor Regime*, Oxford 1979, insbesondere Kap. 2 und 9. Zu den Finanzen der Krone s. die ältere Untersuchung von F. C. Dietz: *English Public Finance 1485–1641*, Bd. 1, *English Government Finance 1485–1558*, London 1964.

63 Nef: *War and Human Progress*, S. 10–12, 71–73, 87 f.

64 C. Barnett: *Britain and Her Army 1509–1970: A Military, Political and Social Survey*, London 1970, Kap. 1; Oman: *War in the Sixteenth Century*, S. 285 ff.; G. J. Millar: *Tudor Mercenaries and Auxiliaries 1485–1547*, Charlottesville 1980. Zur späteren Periode s. C. G. Cruikshank: *Elizabeth's Army*, Oxford 1966.

65 Williams: *Tudor Regime*, S. 64 ff.; Dietz: *English Government Finance*, Kap. 7–14; Hill: *Reformation to Industrial Revolution*, Kap. 6; P. S. Crowson: *Tudor Foreign Policy*, London 1973, Kap. 25.

66 K. R. Andrews: *Elizabethan Privateering*, Cambridge 1964; ders.: *Trade, Plunder and Settlement*, Cambridge 1983; Padfield: *Tide of Empires*, Bd. 1, S. 120 ff.; D. B. Quinn und A. N. Ryan: *England's Sea Empire, 1550–1642*, London 1983, Kap. 5; Scammell: *World Encompassed*, S. 465 ff.

67 So zitiert in: Kennedy: *British Naval Mastery*, S. 28. Siehe auch M. Howard: »The British Way in Warfare« (Neale Lecture) London 1975; Barnett: *Britain and Her Army*, S. 25 ff., 51 ff.; R. B. Wernham: »Elizabethan War Aims and Strategy«, in: *Elizabethan Government and Society*, (Hg.): S. T. Bindoff, J. Hurstfield und C. H. Williams, London 1961, S. 340–368. Siehe auch die beiden allgemeinen Darstellungen von Wernham: *Before the Armada: The Growth of English Foreign Policy 1485–1588*, London 1966, und *The Making of Elizabethan Foreign Policy 1588–1603*, Berkeley/Los Angeles/London 1980.

68 Zu diesen Zahlen s. F. C. Dietz: »The Exchequer in Elizabeth's Reign«, *Smith College Studies in History*, 8 (1923); ders.: *English Public Finance 1485–1641*, Bd. 2, *1558–1641*, Kap. 2–5; W. R. Scott: *The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint Stock Companies to 1720*, 3 Bde., Cambridge 1912, Bd. 3, S. 485–544.

69 Loades: *Politics and the Nation*, S. 301 ff.; R. Ashton: *The Crown and the Money Market 1603–1640*, Oxford 1960, insbesondere Kap. 2 und 7.

70 R. Ashton: *The English Civil War: Conservatism and Revolution 1603–1649*, London 1979; C. Hill: *The Century of Revolution* 1603–1714, Edinburgh 1961, Teil 1; C. Russell (Hg.): *The Origins of the English Civil War*, London 1973; Stone: *The Causes of the English Revolution 1529–1642*, London 1972; Loades: *Politics and the Nation*, S. 327 ff.

71 Kennedy: *British Naval Mastery*, S. 44 ff.; Barnett: *Britain and Her Army*, S. 90 ff.; Hill: *Reformation to Industrial Revolution*, S. 155 ff.; J. R. Jones: *Britain and the World 1649–1815*, London 1980, S. 51 ff. Siehe auch zwei wichtige deutsche Untersuchungen: B. Martin: »Außenhandel und Außenpolitik Englands unter Cromwell«, *Historische Zeitschrift* 218 (1974) S. 571–592, und H. C. Junge: *Flottenpolitik und Revolution: Die Entstehung der englischen Seemacht während der Herrschaft Cromwells*, Stuttgart 1980.

72 M. Ashley: *Financial and Commercial Policy Under the Cromwellian Protectorate*, London 1962, S. 48.

73 C. Hill: *Century of Revolution*, S. 161.

74 North und Thomas: *Rise of the Western World*, S. 118, 150.

75 Das Folgende stützt sich stark auf die Arbeiten von Michael Roberts, nicht nur auf seinen klassischen *Gustavus Adolphus*, 2 Bde., London 1958, sondern auch auf seine breiteren Darstellungen: *Essays in Swedish History*, London 1967; *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden*, London 1973; (Hg.): *Sweden's Age of Greatness, 1632–1718*, London 1973 und *The Swedish Imperial Experience 1560–1718*, Cambridge 1979.

76 Cipolla: *Guns and Sails*, S. 52ff.; Roberts: *Gustavus Adolphus*, Bd. 2, S. 107ff.; Wallerstein: *Modern World System*, Bd. 2, S. 203ff., und E. F. Heckscher: *An Economic History of Sweden*, Cambridge, Mass. 1963, Kap. 4, insbesondere S. 101ff.

77 In: Roberts: *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden*, Kap. 6–7, findet sich eine Zusammenfassung der Reformmaßnahmen. Ausführliche Details in: ders.: *Gustavus Adolphus*, Bd. 2, S. 63–304.

78 Siehe F. Redlich: »Contributions in the Thirty Years War«, *Economic History Review* 12 (1959) S. 247–254, sowie seine größere Arbeit *The German Military Enterpriser and His Work Force*, 2 Bde., Wiesbaden 1964. M. Ritter: »Das Kontributionssystem Wallensteins«, *Historische Zeitschrift* 90 (1902) und A. Ernstberger: *Hans de Witte: Finanzmann Wallensteins*, Wiesbaden 1954, bringen weitere Details. Zu Schweden s. Roberts: *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden*, Kap. 8, und S. Lundkvist: »Svensk krigsfinansiering 1630–1635«, *Historisk tidskrift* (1966) S. 377–421, mit einer deutschsprachigen Zusammenfassung.

79 Roberts: »Charles XI«, *Essays in Swedish History*, S. 233.

80 Ders.: *Swedish Imperial Experience*, S. 132–137.

81 A. a. O., S. 51.

82 G. Parker: *The Dutch Revolt*, London 1977. Dies ist das wichtigste Werk zum »80jährigen Krieg« in seiner Phase vor 1600. Zu den späteren Kämpfen s. den wichtigen Aufsatz von J. I. Israel: »A Conflict of Empires: Spain and the Netherlands, 1618–1648«, *Past and Present* 76 (1977) S. 34–74, und ders.: *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606–1661*, Oxford 1982.

83 G. Gash: *Renaissance Armies 1480–1650*, Cambridge 1975, S. 106.

84 C. Wilson: *The Dutch Republic and the Civilization of the Seventeenth Century*, London 1968, S. 31. Siehe auch Wallerstein: *Modern World System*, Bd. 1, S. 199ff., Bd. 2, Kap. 2.

85 Zitiert aus: Parker: *Dutch Revolt*, S. 249; Reynolds: *Command of the Sea*, S. 158ff.; Boxer: *Dutch Seaborne Empire*; Padfield: *Tide of Empires*, Bd. 1, Kap. 5; Scammell: *World Encompassed*, Kap. 7.

86 Über diese »Verschiebung« vom Mittelmeer zum Atlantik s. Cipolla: *Before the Industrial Revolution*, Kap. 10; Braudel: *Monde méditerranéen*, Bd. 2; Wallerstein: *Modern World Systems*, Bde. 1 und 2, und R. T. Rapp: »The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony«, *Journal of Economic History* 35 (1975) S. 499–525, mit einigen nützlichen Einschränkungen zu dem Ablauf.

87 Über die Verluste, die den Niederlanden durch den Krieg zugefügt wurden, s. Parker: »War and Economic Change« und Israel: »Conflict of Empires«. Zu Amsterdams finanzieller Rolle und seiner Verschuldung s. Parker: »Emergence of Modern Finance in Europe«, S. 549ff., 573ff.; V. Barbour: *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Baltimore 1950; André-E. Sayous:

»Le rôle d'Amsterdam dans l'histoire du capitalisme commercial et financier«, *Revue Historique* 183 (1938) S. 242–280.

88 Bean: »War and the Birth of the Nation State«. Siehe auch S. E. Finer: »State and Nation-Building in Europe: The Role of the Military«, in: C. Tilly (Hg.): *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975, S. 84–163.

89 *NCMH*, Bd. 3, Kap. 16; Wesson: *State Systems*, S. 121ff.; O. Ranum (Hg.): *National Consciousness, History and Political Culture in Early-Modern Europe*, Baltimore/London 1975, und E. D. Marcu: *Sixteenth Century Nationalism*, New York 1976. Das wurde damals im Rahmen »nationaler« ökonomischer Theorien bereits gesehen: vgl. G. H. McCormick: »Strategic Considerations in the Development of Economic Thought«, S. 4–8, in: G. H. McCormick und R. E. Bissess (Hg.): *Strategic Dimensions of Economic Behavior*, New York 1984.

90 Unter den allgemeineren Interpretationen und Synthesen s. Tilly (Hg.): *Formation of National States in Western Europe*; Bendix: *Kings or People*, S. 247ff.; Wallerstein: *Modern World System*, Bd. 1, Kap. 3; V. G. Kiernan: »State and Nation in Western Europe«, *Past and Present* 31 (1965) S. 20–38; J. H. Shennan: *The Origins of the Modern European State 1450–1725*, London 1974; H. Lubasz (Hg.): *The Development of the Modern State*, New York 1964.

91 Zitiert in: Creveld: *Supplying War*, S. 17.

92 Ebda., S. 13–17.

93 Siehe wiederum Elliott: *Richelieu and Olivares*, Kap. 6.

Finanzwesen, Geographie und das Gewinnen von Kriegen, 1660–1815

1 Als grundlegende Berichte über diese Periode siehe D. McKay und H. M. Scott: *The Rise of the Great Powers 1648–1815*, London 1983 – ein hervorragender Überblick; *NCMH*, Bde. 5–9; W. Doyle: *The Old European Order 1660–1800*, Oxford 1978, E. N. Williams: *The Ancien Regime in Europe 1648–1789*, Harmondsworth 1979. Europäische Politik und Wirtschaft außerhalb des Kontinents behandelt J. H. Parry: *Trade and Dominion: The European Overseas Empire in the Eighteenth Century*, London 1966. Eine kartographische Darstellung dieser Tendenzen findet sich in: G. Barraclough (Hg.): *Times Atlas of World History*, S. 192ff.

2 Zu den allgemeinen militärischen und maritimen Entwicklungen siehe Nef: *War and Human Progress*, Teil 2; Ropp: *War in the Modern World*, Kap. 1–4; Preston, Wise und Werner: *Men in Arms*, Kap. 9–12; McNeill: *Pursuit of Power*, Kap. 4–6; H. Strachan: *European Armies and the Conduct of War*, London/Boston 1983, Kap. 1–4; J. Childs: *Armies and Warfare in Europe 1648–1789*, Manchester 1982. Zur Marine siehe Reynolds: *Command of the Sea*, Kap. 6–9; Kennedy: *Rise and Fall of British Naval Mastery*, Kap. 3–5; Padfield: *Tide of Empires*, Bd. 2.

3 Zu diesen Entwicklungen siehe über die Hinweise in Anm. 2 hinaus: A. Corvisier: *Armies and Societies in Europe 1494–1789*, Bloomington 1979, insbesondere Teil 2; Howard: *War in European History*, Kap. 4; van Creveld: *Supplying War*, S. 10 ff.; C. Tilly (Hg.): *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton 1975, insbesondere S. Finers Essay: »State-and-Nation-Building in Europe: The Role of the Military«, S. 84–163.

4 G. Parker: »Emergence of Modern Finance in Europe«; Tilly (Hg.): *Formation of National States in Western Europe*, Kap. 3–4; F. Braudel: *The Wheels of Commerce*, Bd. 2 von *Civilization and Capitalism, 15th–18th Centuries*, London 1982; H. van der Wee: »Monetary, Credit and Banking Systems«, in: E. R. Rich and C. H. Wilson (Hg.): *The Cambridge Economic History of Europe*, Bd. 5, Cambridge 1977, S. 290–392; P. G. M. Dickson and J. Sperling: »War Finance, 1689–1714«, in: *NCMH*, Bd. 6, Kap. 9. Siehe auch K. A. Rasler und W. R. Thompson: »Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle«, *World Politics* 35 (1983) S. 489–516 und C. Webber und A. Wildavsky: *A History of Taxation and Expenditure in the Western World*, New York 1986, S. 250 ff.

5 Der Begriff bezieht sich natürlich auf den Titel von P. G. M. Dicksons hervorragendem Buch: *The Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit 1688–1756*, London 1967.

6 Diese endlose Debatte untersucht W. Sombart in: *Krieg und Kapitalismus*, München 1913; Nef: *War and Human Progress*; sowie eine Reihe späterer Bücher und Aufsätze. Siehe die nützliche Einleitung und Bibliographie in: J. M. Winter (Hg.): *War and Economic Development*, Cambridge 1975.

7 Parker: »Emergence of Modern Finance«; Wallerstein: *Modern World System*, Bd. 2, S. 57 ff.; C. H. Wilson: *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the Eighteenth Century*, Cambridge 1966; V. Barbour: *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Baltimore 1950, insbesondere Kapitel 6; vor allem aber J. C. Riley: *International Government Finance and the Amsterdam Capital Market 1740–1815*, Cambridge 1980.

8 Siehe die Untersuchung dieser Frage in: Wilson: »Decline of The Netherlands«, in: *Economic History and the Historian: Collected Essays*, London 1969, S. 22–47, ders.: *Anglo-Dutch Commerce and Finance* sowie die Hinweise in Anmerkung 23 unten.

9 Riley: *International Government Finance*, Kap. 6–7.

10 Zu allgemeinen Vergleichen der französischen und britischen Wirtschaft, Finanzpolitik und Steuersystem siehe Wallerstein: *Modern World System*, Bd. 2, Kap. 3 und 6; P. Mathias und P. O'Brien: »Taxation in Britain and France, 1715–1810«, *Journal of European Economic History* 5 (1976) S. 601–649; F. Crouzet: »L'Angleterre et France au XVIIIe siècle: essai d'analyse comparée de deux croissances économiques«, *Annales* 21 (1966) S. 254–291; McNeill: *Pursuit of Power*, insbesondere Kap. 6; N. F. R. Crafts: »Industrial Revolution in England and France: Some Thoughts on the Question: ›Why was England First?‹«, *Economic History Review*, 2. Folge 30 (1977) S. 429–441. Für eine kurze Übersicht: P. Kriedte: *Peasants, Landlords and Merchant Capitalists: Europe and the World Economy, 1500–1800*, Leamington Spa 1983, S. 115 ff.

11 Mathias und O'Brien: »Taxation in Britain and France« und zur früheren Periode wiederum Dickson und Sperling: »War Finance 1689–1714«. Es gibt in-

www.pertwk.com

dessen nichts, was mit R. Brauns scharfsinnigem Aufsatz zu vergleichen wäre: »Taxation, Sociopolitical Structure, and State Building«, in: Tilly (Hg.): *Formation of National States in Western Europe*, S. 243–327.

12 Dickson: *Financial Revolution in England*, S. 198; zur Geschichte der Institution selbst siehe J. H. Clapham: *The Bank of England*, Bd. 1, *1694–1797*, Cambridge 1944, und H. Roseveare: *The Treasury: The Evolution of a British Institution*, London/New York 1969; man vergleiche dies mit der weit weniger zufriedenstellenden Situation vor 1688: C. D. Chandaman: *The English Public Revenue 1660–1688*, Oxford 1975.

13 Riley: *International Government Finance*, Kap. 4 und 6; Wilson: *Anglo-Dutch Commerce and Finance*; A. C. Carter: »Dutch Foreign Investment, 1738–1800«, *Economica* 20 (1953) S. 322–340. Die Rolle niederländischen Kapitals im Wachstum Großbritanniens wird ebenfalls betont (und vielleicht übertrieben) in: Wallerstein: *Modern World System*, Bd. 2, S. 279 ff.; siehe aber auch die interessante Argumentation in: L. Neal: »Interpreting Power and Profit in Economic History: A Case Study of the Seven Years War«, *Journal of Economic History* 37 (1977) S. 34 f.

14 Dickson: *Financial Revolution in England*, S. 9. Dieses Buch ist die Quelle für Tabelle 2.

15 Das Zitat von Bischof Berkeley stammt aus: Dickson: *Financial Revolution in England*, S. 15. Zu McNeills Argument siehe *Pursuit of Power*, S. 178, 206 ff.

16 Die nützlichste Untersuchung hierzu ist J. F. Bosher: *French Finances, 1770–1795*, Cambridge 1970; siehe aber auch die Aufsätze von Dickson und Sperling: »War Finance« und Mathias und O'Brien: »Taxation in Britain and France« sowie die Anmerkungen zu Kap. 2, die sich auf die Arbeiten von Bonney, Dent und Guery beziehen. Siehe auch die ältere Arbeit von R. Mousnier: »L'evolution des finances publiques en France et en Angleterre pendant les guerres de la Ligue d'Augsburg et de la Succession d'Espagne«, *Revue Historique* 44 (1951) S. 1–23.

17 Bosher: *French Finance 1770–1795*, S. 20. Diese Argumentation wird zusammengefaßt in Boshers Aufsatz »French Administration and Public Finance in their European Setting«, in: *NCMH*, Bd. 8, Kap. 20. Zu Schätzungen über den Anteil an den Steuern, die in privater Hand blieben, siehe Mathias und O'Brien: »Taxation in Britain and France«, S. 643–646.

18 Die direkten Zitate stammen aus: J. G. Clark: *La Rochelle and the Atlantic Economy During the Eighteenth Century*, Baltimore/London 1981, S. 23, S. 226, siehe insbesondere Kapitel 1 und 7 und die abschließenden Bemerkungen. Diese Geschichte kann man mit den britischen Erfahrungen vergleichen, die R. Davis wiedergibt: *The Rise of the Atlantic Economies*, London 1975; W. E. Minchinton (Hg.): *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, London 1969; A. Calder: *Revolutionary Empire: The Rise of the English-Speaking Empires from the Fifteenth Century to the 1780s*, London 1981, Bde. 2–3; außerdem findet sich reichliches Material dazu in einer großen Zahl von Büchern über einzelne Häfen und Handelsrouten.

19 Siehe die erhellenden Details in den Kapiteln »Finances« und »Supply and Equipment« in: L. Kennet: *The French Armies in the Seven Years War: A Study in Military Organization and Administration*, Durham 1967. Zu den

Schwächen der Marine, insbesondere, was Nachschub und Holz betrifft, siehe P. W. Bamford: *Forests and French Sea Power 1660–1789*, Toronto 1956, und Jenkins: *History of the French Navy*, Kap. 8, sowie die bemerkenswerte Analyse von J. F. Bosher: »Financing the French Navy in the Seven Years War: *Beaujon, Goossens et compagnie* in 1759«, erscheint bald in: *U. S. Naval Institute Proceedings*. Zum Vergleich mit britischen Verhältnissen siehe vor allem D. A. Baugh: *British Naval Administration in the Age of Walpole*, Princeton 1965.

20 Zu diesen vergleichenden Statistiken siehe Bosher: *French Finances 1770–1795*, S. 23 f. Dies wird ergänzt durch R. D. Harris: »French Finances and the American War, 1777–1783«, *Journal of Modern History* 46 (1976) S. 233–258; G. Ardent: »Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations«, in: Tilly (Hg.): *Formation of National States in Western Europe*, S. 217 ff.; Hamilton: »Origin and Growth of the National Debt in Western Europe«, S. 122–124. Die Rolle der Besteuerung in der französischen Krise der späten 1780er wird umrissen in: Doyle: *The Old European Order*, S. 313–320, und *NCMH*, Bd. 8, Kap. 20–21. Zu Pitts Reformen siehe J. Ehrmann: *The Younger Pitt*, 2 Bde. bisher, London 1969 und 1983, Bd. 1, S. 239 ff., und J. E. D. Binney: *British Public Finance and Administration, 1774–1792*, Oxford 1958.

21 Es ist ganz unmöglich, eine zufriedenstellende (geschweige denn erschöpfende) Liste von Werken zu den Finanzen dieser Staaten zu geben. Allgemein siehe Tilly (Hg.): *Formation of National States in Western Europe*, Kap. 3–4; *NCMH*, Bd. 6, S. 20 ff., 284 ff., und C. Moraze: »Finance et despotisme, essai sur les despotes eclaires«, *Annales* 3 (1948) S. 279–296. Zu Preußen siehe die kurzen Anmerkungen in: *NCMH*, Bd. 7, S. 296 ff., und Bd. 8, S. 7 ff., 565 ff, und C. Duffy: *The Army of Frederick the Great*, Newton Abbott 1974, Kap. 8. Zu Habsburg siehe ders.: *The Army of Maria Theresa: The Armed Forces of Imperial Austria, 1740–1780*, London 1977, Kap. 10. Selbst im Falle Rußlands mit seiner Wehrpflicht und der Ausbeutung des Landes für militärische Zwecke war die frühere Selbstgenügsamkeit an Bargeld und Schuldverschreibungen im letzten Jahrzehnt des achtzehnten Jahrhunderts durch zunehmende Inanspruchnahme ausländischer Kredite abgelöst worden. Siehe ders.: *Russia's Military Way to the West: Origins and Nature of Russian Military Power 1700–1800*, London 1981, S. 36–38, 179 f.

22 Jones: *Britain and Europe in the Seventeenth Century*, Kap. 5; Kennedy: *Rise and Fall of British Naval Mastery*, S. 50 ff.

23 J. G. Stork-Penning: »The Ordeal of the States: Some Remarks on Dutch Politics During the War of the Spanish Succession«, *Acta Historiae Neerlandica* 2 (1967) S. 107–141; C. R. Boxer: »The Dutch Economic Decline«, in: Cipolla (Hg.): *Economic Decline of Empires*; Wilson: »Taxation and the Decline of Empires: An Unfashionable Theme«, in: *Economic History and the Historian*, S. 114–127; Wolf: *Toward a European Balance of Power*, Kap. 7. Siehe auch die Synopsis in: C. P. Kindleberger: »Commercial Expansion and the Industrial Revolution«, *Journal of European Economic History* 4 (1975) S. 620 ff.

24 A. C. Carter: *The Dutch Republic in Europe in the Seven Years War*, London 1971, besonders Kap. 7, und, allgemeiner, ders.: *Neutrality or Commitment:*

the Evolution of Dutch Foreign Policy (1667–1795), London 1975, ein exzellenter Überblick.

25 Carter: *Neutrality or Commitment*, S. 89 ff., und die relevanten Kapitel in: E. H. Kossmann: *The Low Countries 1780–1940*, Oxford 1978.

26 Zahlen aus: Doyle: *Old European Order*, S. 242. Zu Frankreich unter Ludwig XIV. siehe *NCMH*, Bde. 5–6; A. de St. Leger und P. Sagnac: *La Prepondérance française, Louis XIV, 1661–1715*, Paris 1935; R. M. Hatton (Hg.): *Louis XIV and Europe*, London 1976; P. Goubert: *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen*, London 1970, und J. B. Wolf: *Louis XIV*, London 1968.

27 Hervorragende Analysen der militärisch-geopolitischen Probleme, denen sich die Herrscher in Wien während dieser Zeit gegenübersahen, siehe K. A. Roider: *Austria's Eastern Question 1700–1790*, Princeton 1982, und C. W. Ingrao: »Habsburg Strategy and Geopolitics during the Eighteenth Century«, in: G. E. Rothenberg, B. K. Kiraly und P. F. Sugar (Hg.): *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, New York 1982, S. 49–96. Siehe auch den durchgehenden Kommentar in: D. Mackay: *Prince Eugene of Savoy*, London 1977.

28 O. Hufton: *Europe: Privilege and Protest 1730–1789*, London 1980, S. 155. Siehe auch *NCMH*, Bd. 8, Kap. 10; Kann: *History of the Habsburg Empire*, Kap. 3 und 5; E. Wangermann: *The Austrian Achievement*, New York 1973, und V. S. Mamatey: *Rise of the Habsburg Empire 1526–1815*, New York 1971. Siehe auch die nützlichen Kommentare in: Duffy: *Army of Maria Theresa*.

29 Hufton: *Europe: Privilege and Protest*, Kap. 7; Williams: *Ancien Regime and Europe*, Kap. 13–16; Wallerstein: *Modern World System*, Bd. 2, S. 225 ff.; F. L. Carsten: *The Origins of Prussia*, Oxford 1954; H. Rosenberg: *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience 1660–1815*, Cambridge, Mass., 1958. Auch in: *NCMH*, Bd. 7, Kap. 13, findet sich ein guter Abriß der preußischen Reformen und des preußischen Systems.

30 G. Craig: *The Politics of the Prussian Army 1640–1945*, Oxford 1955, S. 22 ff.; Duffy: *Army of Frederick the Great*; T. N. Dupuy: *A Genius for War: The German Army and General Staff, 1807–1945*, Englewood Cliffs 1977, S. 17 ff.; P. Paret: *Yorck and the Era of Prussian Reform*, Princeton 1961.

31 Eine kurze, aber sehr nützliche Analyse findet sich in: P. Dukes: *The Emergence of the Super-Powers: A Short Comparative History of the USA and the USSR*, London 1970, Kap. 1–2.

32 Zitat aus: P. Bairoch: »International Industrialization Levels from 1750 to 1980«, *Journal of European Economic History* 11 (1982) S. 291. Siehe auch L. H. Gipson: *The Coming of the Revolution 1763–1775*, New York 1962, S. 13–18; R. M. Robertson: *History of the American Economy*, New York 1973, S. 64.

33 *NCMH*, Bd. 7, Kap. 14 und Bd. 8, Kap. 11; Kochan und Abraham: *Making of Modern Russia*, Kap. 7–9; Duffy: *Russia's Military Way to the West*; P. Dukes: *The Making of Russian Absolutism 1613–1801*, London 1982; M. Falkus: *The Industrialization of Russia 1700–1914*, London 1972, Kap. 2–3; M. Raeff: *Imperial Russia 1682–1825*, New York 1971, und die vielen Kommentare zum Aufstieg Rußlands in: M. S. Anderson: *Europe in the Eighteenth Century*, London 1961, insbesondere Kap. 9.

www.pertwk.com

34 A. de Tocqueville: *Democracy in America*, 2 Bde., New York 1945, S. 452, und siehe auch die Vorhersagen, die Dukes in: *Emergence of the Super-Powers*, Kap. 1–3, wiedergibt; H. Gollwitzer: *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, 2 Bde., Göttingen 1972, Bd. 1, S. 403 ff., und der Kommentar in: W. Woodruff: *America's Impact on the World: A Study of the Role of the United States in the World Economy 1750–1970*, New York 1973.

35 A. T. Mahan: *The Influence of Sea Power upon History 1660–1783*, London 1965, S. 29.

36 Dazu siehe Kennedy: *The Rise and Fall of the British Naval Mastery*, Einleitung und Kap. 3–5; M. Howard: *The British Way in Warfare*, Neale Lecture, University of London 1974; Jones: *Britain and the World*, Kap. 1–2 und weitere.

37 D. E. C. Eversley: »The Home Market and Economic Growth in England 1750–1780«, in: E. L. Jones und G. E. Mingay (Hg.): *Land, Labour and Population of the Industrial Revolution*, London 1967, S. 206–259; F. Crouzet: »Toward an Export Economy: British Exports During the Industrial Revolution«, *Explorations in Economic History* 17 (1980) S. 48–93; P. J. Cain und A. G. Hopkins: »The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750–1914«, *Economic History Review* 33 (1980) S. 463–490.

38 Zitiert in: H. Richmond: *Statesmen and Sea Power*, Oxford 1946, S. 111; zu weiteren Details dieser strategischen Debatte siehe R. Pares: »American versus Continental Warfare 1739–1763«, *English History Review* 51 (1936) S. 429–465, Wallerstein: *Modern World System*, Bd. 2, S. 246 ff., G. Niedhart: *Handel und Krieg in der britischen Weltpolitik 1738–1763*, München 1979, S. 64 ff.

39 L. Dehio: *The Precarious Balance*, London 1963, S. 118.

40 Diese Zahlen – alles annähernde Werte – stammen aus verschiedenen Quellen, darunter Cipolla: *Before the Industrial Revolution*, S. 4; A. Armengaud: »Population in Europe 1700–1914«, in: C. M. Cipolla (Hg.): *Fontana Economic History of Europe*, Bd. 3, 1976, S. 22–76; *NCMH*, Bd. 8, S. 714; B. R. Mitchell: *European Historical Statistics, 1750–1970*, London 1975, Teil A; W. Woodruff: *Impact of Western Man: A Study of Europe's Role in the World Economy 1750–1960*, New York 1967, S. 104.

41 Corvisier: *Armies and Societies in Europe 1494–1789*, S. 113, liefert andere Daten als Childs: *Armies and Warfare in Europe 1648–1789*, S. 42 – und beide weichen manchmal von den Angaben ab, die in spezielleren Werken über nationale Armeen oder einzelne Kriege genannt werden.

42 Diese Zahlen sind Anderson: *Europe in the Eighteenth Century*, S. 144 f., entnommen; ein wenig abweichende Angaben finden sich in: L. W. Cowie: *Eighteenth-Century Europe*, London 1963, S. 141 f. Auch hier sind später wieder Änderungen gemacht worden, weil vertrauenerweckendere Quellen aufgetaucht sind; so stammen die 1779-Zahlen von J. Dull: *The French Navy and American Independence*, Princeton 1975, Anhang F, und die Gesamtsummen von 1790 von O. von Pivka: *Navies of the Napoleonic Era*, Newton Abbott 1980, S. 30 (aber vgl. auch *NCMH*, Bd. 8, S. 190).

43 Siehe S. 219–221 unten.

44 Zum Folgenden siehe McKay und Scott: *Rise of the Great Powers*, S. 14 ff.;

Stoye: *Europe Unfolding 1648–1688*, Kap. 9; Wolf: *Toward a European Balance of Power*; ders.: *The Emergence of the Great Powers 1685–1715*, New York 1951, Kap. 1–7; *NCMH*, Bd. 5, Kap. 9; St. Leger und Sagnac: *La Prépon-derance française*; und Hatton (Hg.): *Louis XIV and Europe*.

45 L. Andre: *Michel Le Tellier et Louvois*, Paris 1943; C. Jones: »The Military Revolution and the Professionalization of the French Army under the Ancien Régime«, in: M. Duffy (Hg.): *The Military Revolution and the State 1500–1800*, Exeter Studies in History, Nr. 1, Exeter 1980, S. 29–48; Jenkins: *History of the French Navy*, Kap. 5.

46 Jones: *Britain and the World*, S. 100–110; ders.: *Country and Court 1658–1714*, London 1978, S. 106 ff.; Padfield: *Tide of Empires*, Bd. 2, Kap. 4.

47 McKay und Scott: *Rise of the Great Powers*, S. 34 ff; Hatton (Hg.): *Louis XIV and Europe*.

48 *NCMH*, Bd. 6, Kap. 7; Wolf: *Toward a European Balance of Power*, Kap. 4; McKay und Scott: *Rise of the Great Powers*, S. 43–50.

49 G. Symcox: *The Crisis of French Seapower 1689–1697*, Den Haag 1974; Jenkins: *History of the French Navy*, S. 69–88; Padfield: *Tide of Empires*, Bd. 2, Kap. 5.

50 Zu diesen Bemerkungen siehe Symcox: *Crisis of French Seapower*; Kennedy: *Rise and Fall of British Naval Mastery*, S. 76–80; G. N. Clarke: *The Dutch Alliance and the War Against French Trade 1688–1697*, New York 1971; D. G. Chandler: »Fluctuations in the Strength of Forces in English Pay sent to Flanders During the Nine Years War, 1688–1697«, *War and Society* 1 (1983) S. 1–20; S. B. Baxter: *William III and the Defense of European Liberty 1650–1702*, Westport 1976, S. 288 ff.

51 McKay und Scott: *Rise of the Great Powers*, S. 54–63; Wolf: *Toward a European Balance of Power*, Kap. 7; *NCMH*, Bd. 6, Kap. 12.

52 Zu den militärischen Ereignissen und der Taktik in diesem Krieg siehe G. Chandler: *The Art of Warfare in the Age of Marlborough*, London 1976; Barnett: *Britain and Her Army*, S. 152 ff.; McKay: *Prince Eugene of Savoy*, S. 58 ff.

53 Mahan: *Influence of Sea Power upon History*, Kap. 5; Kennedy: *Rise and Fall of British Naval Mastery*, S. 82–88; Padfield: *Tide of Empires*, Bd. 2, S. 156 ff.; Jones: *Britain and Europe in the Seventeenth Century*, Kap. 7; *NCMH*, Bd. 6, Kap. 11–13, 15.

54 Zum Frieden von Utrecht siehe McKay und Scott: *Rise of the Great Powers*, S. 63–66; *NCMH*, Bd. 6, Kap. 14. Zur Abtretung von Asiento siehe G. J. Walker: *Spanish Politics and Imperial Trade, 1700–1789*, Bloomington 1979, Kap. 4.

55 J. W. Stoye: *The Siege of Vienna*, London 1964; T. M. Barker: *Double Eagle and Crescent*, Albany 1967; McKay: *Prince Eugene of Savoy*, Kap. 3 und 5; *NCMH*, Bd. 6, Kap. 19. Zu den Wesenszügen der Kriegführung in Osteuropa siehe B. K. Kiraly und G. Rothenberg (Hg.): *War and Society in Eastern Europe*, Bd. 1, New York 1979, insbesondere S. 1–33, 361 ff.

56 Zu Karl XII. siehe R. M. Hatton: *Charles XII of Sweden*, London 1968, und Kap. 20(i) in: *NCMH*, Bd. 6 sowie die Anmerkungen in: Roberts: *Swedish Imperial Experience*. Zu Peter siehe M. S. Anderson: *Peter the Great*, London

1978; R. Wittram: *Peter I: Zar und Kaiser*, 2 Bde., Göttingen 1964; B. H. Sumner: *Peter the Great and the Emergence of Russia*, London 1940; *NCMH*, Bd. 6, Kap. 20 (i) und 21.

57 McKay und Scott: *Rise of the Great Powers*, S. 92.

58 Dehio: *Precarious Balance*, S. 102.

59 McKay und Scott: *Rise of the Great Powers*, Kap. 4.

60 *NCMH*, Bd. 7, Kap. 9. Zur Politik der einzelnen Mächte siehe A. M. Wilson: *French Foreign Policy During the Administration of Cardinal Fleury*, Cambridge, Mass., 1936; P. Langford: *The Eighteenth Century, 1688–1815: British Foreign Policy*, London 1976, S. 71 ff.; Kann: *History of the Habsburg Empire*, S. 90 ff.

61 Padfield: *Tide of Empires*, Bd. 2, S. 194 ff.; R. Pares: *War and Trade in the West Indies 1739–1763*, Oxford 1936; M. Savelle: *Empires to Nations: Expansion in America, 1713–1824*, Minneapolis 1974, Kap. 6; Walker: *Spanish Politics and Imperial Trade*, insbesondere Teil 3; W. L. Dorn: *Competition for Empire 1740–1763*, New York 1940. Zum Österreichischen Erbfolgekrieg siehe *NCMH*, Bd. 7, Kap. 17.

62 Dorn: *Competition for Empire*; Pares: *War and Trade*; ders.: »American versus Continental Warfare«; *NCMH*, Bd. 7, Kap. 20 und 22; Padfield: *Tide of Empires*, Bd. 2, S. 224 ff.; Saville: *Empires to Nations*, S. 135 ff.; C. M. Andrews: »Anglo-French Commercial Rivalry, 1700–1750«, *American Historical Review* 20 (1915) S. 539–556, 761–780; P. L. R. Higonnet: »The Origins of the Seven Years War«, *Journal of Modern History* 40 (1968) S. 57–90.

63 Siehe wieder Carter: *Dutch Republic in the Seven Years War*; Walker: *Spanish Politics and Imperial Trade*.

64 Allgemein zum Siebenjährigen Krieg siehe *NCMH*, Bd. 7, Kap. 20; McKay und Scott: *Rise of the Great Powers*, S. 192–200. Die britische Politik wird analysiert in: Niedhart: *Handel und Krieg in der britischen Weltpolitik*, S. 121–138; Jones: *Britain and the World*, S. 207 ff., B. Tunstall: *William Pitt, Earl of Chatham*, London 1938; J. S. Corbett: *England in the Seven Years War: A Study in Combined Strategy*, 2 Bde., London 1907; R. Savory: *His Britannic Majesty's Army in Germany During the Seven Years War*, Oxford 1966. Die schwache französische Leistung wird gut beschrieben in: Kennett: *French Armies in the Seven Years War*, die verbesserte Kampfkraft der Österreicher in: Duffy: *Army of Maria Theresa*. Rußlands frühe Rolle wird geschildert in: H. H. Kaplan: *Russia and the Outbreak of the Seven Years War*, Berkeley 1968, und Duffy: *Russia's Military Way to the West*, S. 92 ff. Präzise Darstellungen der Kampfhandlungen Preußens finden sich in: Duffy: *Army of Frederick the Great* und J. Kunisch: *Das Mirakel des Hauses Brandenburg*, München 1978, mit nützlichen Vergleichen.

65 Zitiert in: Kennedy: *Rise and Fall of British Naval Mastery*, S. 106. Siehe auch Pares: »American versus Continental Warfare«. Zu Pitts Schwierigkeiten in der Regierung von 1757–1762 siehe R. Middleton: *The Bells of Victory*, Cambridge 1985.

66 Zitiert in: H. Rosinski: »The Role of Sea Power in the Global Warfare of the Future«, *Brassey's Naval Annual* (1947) S. 103. Zu den finanziellen Schwächen der Franzosen während des Siebenjährigen Krieges siehe Kennett: *French*

www.pertwk.com

Armies in the Seven Years War und Bosher: »Financing the French Navy in the Seven Years War«.

67 Zum Obenstehenden siehe McKay und Scott: *Rise of the Great Powers*, S. 253–258; *NCMH*, Bd. 8, S. 254 ff.; J. F. Ramsay: *Anglo-French Relations 1763–1770: A Study of Choiseul's Foreign Policy*, Berkeley 1939; H. M. Scott: »The Importance of Bourbon Naval Reconstruction to the Strategy of Choiseul after the Seven Years War«, *International History Review* 1 (1979) S. 17–35; R. Abarca: »Classical Diplomacy and Bourbon ›Revanche‹ Strategy, 1763–1770«, *Review of Politics*, 32 (1970) S. 313–337; M. Roberts: *Splendid Isolation 1763–1780*, Stenton Lecture, Reading 1970.

68 Zum Folgenden siehe I. R. Christie: *Wars and Revolutions: Britain 1760–1815*, London 1982, Kap. 4–6; P. Mackesy: *The War for America 1775–1783*, London 1964; B. Donoughue: *British Politics and the American Revolution*, London 1964; G. S. Brown: *The American Secretary: The Colonial Policy of Lord George Germain 1775–1778*, Ann Arbor 1963; *NCMH*, Bd. 8, Kap. 15–19; und die nützliche Aufsatzsammlung von D. Higginbotham (Hg.): *Reconsiderations on the Revolutionary War*, Westport 1978. Eine gute Übersicht über die neuere Literatur befindet sich in: H. M. Scott: »British Foreign Policy in the Age of the American Revolution«, *International History Review* 6 (1984) S. 113–125.

69 D. Syrett: *Shipping and the American War 1775–1783*, London 1970, S. 243. Siehe auch N. Baker: *Government and Contractors: The British Treasury and War Supplies 1775–1783*, London 1971; R. A. Bowler: *Logistics and the Failure of the British Army in America 1775–1783*, Princeton 1975; E. E. Curtis: *The Organization of the British Army in the American Revolution*, Menston 1972. Zur amerikanischen Seite siehe den ausgezeichneten Überblick von D. Higginbotham: *The War of American Independence*, Bloomington 1977.

70 Barnett: *Britain and Her Army*, S. 225.

71 Zahlen aus: Kennedy: *Rise and Fall of British Naval Mastery*, S. 111. Siehe auch die ausgezeichnete Arbeit von Dull: *French Navy and American Independence*; und A. T. Patterson: *The Other Armada: The Franco-Spanish Attempt to Invade Britain in 1779*, Manchester 1960. Zu den diplomatischen Aspekten siehe I. de Madariaga: *Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780*, London 1962; S. F. Bemis: *The Diplomacy of the American Revolution*, New York 1935; Higginbotham: *The War of American Independence*, Kap. 10; und Dull: *A Diplomatic History of the American Revolution*, New Haven 1985.

72 Zum Folgenden siehe McKay und Scott: *Rise of the Great Powers*, Kap. 8; *NCMH*, Bd. 8, Kap. 9 und 12; I. de Madariaga: *Russia in the Age of Catherine the Great*, London 1981.

73 Ehrmann: *Younger Pitt*, Bd. 1, S. 516–571, und Bd. 2 S. 42 ff.; Jones: *Britain and the World*, S. 252 ff.; Binney: *British Public Finance and Administration*; und zum Vergleich mit Frankreichs Wirtschaft zwischen 1780 und 1790 siehe nochmals Crouzet: »Angleterre et France«; Mathias und O'Brien: »Taxation in Britain and France, 1715–1810«; und Nef: *War and Human Progress*, S. 282 ff.

74 Zu den Reformen des Militärs siehe *NCMH*, Bd. 8, S. 190 ff. und Bd. 9, Kap. 3; McNeill: *Pursuit of Power*, S. 158 ff.; Strachan: *European Armies and the Conduct of War*, S. 25 ff.; R. S. Quimby: *The Background of Napoleonic Warfare*, New York 1957; D. Bien: »The Army in the French Enlightenment: Reform,

www.pertwk.com

Reaction and Revolution«, *Past and Present* 85 (1979) S. 68–98; und G. Rothenberg: *The Art of Warfare in the Age of Napoleon*, Bloomington 1978. Zu den frühen Phasen des Feldzugs siehe M. Glover: *The Napoleonic Wars: An Illustrated History 1792–1815*, New York 1979; S. T. Ross: *Quest for Victory: French Military Strategy 1792–1799*, London/New York 1973, Kap. 1–4; G. Rothenberg: *Napoleon's Great Adversaries: The Archduke Charles and the Austrian Army 1792–1814*, London 1982, Kap. 2.

75 Britische Politik und Strategie wird behandelt in: Jones: *Britain and the World*, S. 259ff.; Ehrman: *Younger Pitt*, Bd. 2, Teile 4–5; Christie: *Wars and Revolutions*, S. 215–326; J. M. Sherwig: *Guineas and Gunpowder: British Foreign Aid in the Wars with France 1793–1815*, Cambridge, Mass. 1969, Kap. 1–4; M. Duffy: »British Policy in the War Against Revolutionary France«, in: C. Jones (Hg.): *Britain and Revolutionary France: Conflict, Subversion and Propaganda*, Exeter Studies in History Nr. 5, Exeter 1983; D. Geggus: »The Cost of Pitt's Caribbean Campaigns, 1793–1798«, *Historical Journal* 26 (1983) S. 691–706.

76 Zitiert in: Glover: *Napoleonic Wars*, S. 50. Zu Napoleon als Stratege und Befehlshaber siehe D. G. Chandler: *The Campaigns of Napoleon*, New York 1966; C. Barnett: *Napoleon*, London 1978; Rothenberg: *Art of Warfare in the Age of Napoleon*; und den laufenden Kommentar in G. Lefevre: *Napoleon*, 2 Bd., London/New York 1969.

77 Siehe A. B. Rodger: *The War of the Second Coalition, 1798–1801*, Oxford 1964; P. Mackesy: *Statesmen at War: The Strategy of Overthrow, 1798–1799*, London 1974; die kontroversen Kommentare in: E. Ingram: *Commitment to Empire: Prophecies of the Great Game in Asia, 1797–1800*, Oxford 1981; Sherwig: *Guineas and Gunpowder*, Kap. 6–7; Rothenberg: *Napoleon's Great Adversaries*, Kap. 3. Zur französischen Seite siehe Ross: *Quest for Victory*, Kap. 5–12; und ders.: *European Diplomatic History 1789–1815: France Against Europe*, Malabar 1981, Kap. 6. Die russische Intervention wird behandelt in: A. A. Lobanov-Rostovsky: *Russia and Europe 1789–1825*, Durham 1947, S. 43–64; und Duffy: *Russia's Military Way to the West*, S. 208ff.

78 Jones: *Britain and the World*, S. 272–280; C. Emsley: *British Society and the French Wars 1793–1815*, London 1979, Kap. 4–5; Lefevre: *Napoleon*, Bd. 1, Kap. 5 und 7; Glover: *Napoleonic Wars*, S. 83f. Siehe auch den Kommentar in: E. L. Presseisen: *Amiens and Munich: Comparisons in Appeasement*, Den Haag 1978.

79 Lefevre: *Napoleon*, Bd. 1, Kap. 7 und 9; Ross: *European Diplomatic History*, Kap. 8; Chandler: *Campaigns of Napoleon*, Teil 7; Glover: *Napoleonic Wars*, Kap. 3; Rothenberg: *Napoleon's Great Adversaries*, Kap. 5; Sherwig: *Guineas and Gunpowder*, Kap. 7–8; Jones: *Britain and the World*, S. 281–287; Marcus: *Naval History of England*, Bd. 2, S. 221–302.

80 Zum Folgenden siehe Jones: *Britain and the World*, S. 289ff.; F. Crouzet: *L'Économie britannique et le Blocus Continental 1806–1813*, 2 Bände, Paris 1958; ders.: »Wars, Blockade, and Economic Change in Europe 1792–1815«, *Journal of Economic History* 24 (1964) S. 567–588; Kennedy: *Rise and Fall of British Naval Mastery*, S. 143–145; *NCMH*, Bd. 9, S. 326ff.; E. F. Heckscher: *The Continental System*, Oxford 1922. Zur Debatte über die Wirkung der Aus-

www.pertwk.com

einandersetzung 1793–1815 auf die britische Wirtschaft siehe ergänzend Emsley: *British Society and the French Wars*, Kap. 7–8; J. E. Cookson: »Political Arithmetic and War 1793–1815«, *War and Society 1* (1983) S. 37–60; G. Hueckel: »War and the British Economy, 1793–1815: A General Equilibrium Analysis«, *Explorations in Economic History* 10 (1973) S. 365–396; P. Deane: »War and Industrialisation«, in: Winter (Hg.): *War and Economic Development*, S. 91–102; J. L. Anderson: »Aspects of the Effects on the British Economy of War against France, 1793–1815«, *Australian Economic History Review* 12 (1972) S. 1–20.

81 Siehe Tabelle 2 oben. Zu den britischen Kriegsfinanzen siehe N. J. Silberling: »Financial and Monetary Policy of Great Britain During the Napoleonic Wars«, *Quarterly Journal of Economics* 38 (1923–1924) S. 214–233; E. B. Schumpeter: »English Prices and Public Finance, 1660–1822«, *Review of Economic Statistics* 20 (1938) S. 21–37; A. Hope-Jones: *Income Tax in the Napoleonic Wars*, Cambridge 1939; P. O'Brien: *British Financial and Fiscal Policy in the Wars Against France, 1793–1815*, Oxford 1984.

82 L. Bergeron: *France under Napoleon*, Princeton 1981, S. 37 ff., 159 ff.; G. Brunn: *Europe and the French Imperium, 1799–1815*, New York 1938, Kap. 4–5; S. B. Clough: *France: A History of National Economics 1789–1939*, New York 1939, Kap. 2–3; Lefevre: *Napoleon*, Bd. 2, Kap. 1–4; C. Trebilcock: *The Industrialization of the Continental Powers 1780–1914*, London 1981, S. 125 ff.

83 Bergeron: *France Under Napoleon*, S. 167 ff., 184 ff.; Crouzet: »Wars, Blockade, and Economic Change«.

84 Bergeron: *France Under Napoleon*, S. 37 ff.; Lefevre: *Napoleon*, Bd. 2, S. 171 ff.; Clough: *France*, Kap. 2–3.

85 Zum Folgenden siehe Bergeron: *France Under Napoleon*, S. 40 f; Lefevre: *Napoleon*, Bd. 2, S. 291; McNeill: *Pursuit of Power*, S. 198 ff.; Brunn: *Europe and the French Imperium*, S. 73–75, 110 ff., E. J. Hobsbawm: *The Age of Revolution 1789–1848*, London 1962, S. 97; G. Rudé: *Revolutionary Europe 1783–1815*, London 1964, Kap. 13 und besonders S. 274 f.; S. Schama: »The Exigencies of War and the Politics of Taxation in the Netherlands 1795–1810«, in: Winter (Hg.): *War and Economic Development*, S. 111, 117, 128.

86 Zitiert in: Glover: *Napoleonic Wars*, S. 129; und vgl. mit Guiberts bemerkenswerter, vor der Revolution getroffener Vorhersage von einem Volk, »das, weil es ohne große Kosten Krieg zu führen und von der Siegesbeute zu leben versteht, nicht gezwungen war, aus Finanzgründen die Waffen niederzulegen« – im Englischen zitiert in: *NCMH*, Bd. 8, S. 217; und mit Spenser Wilkinsons Bemerkungen, zitiert in: Tilly (Hg.): *Formation of National States in Western Europe*, S. 147 f., 152.

87 Glover: *Napoleonic Wars*, S. 140 f.; Jones: *Britain and the World*, S. 22, 317; Sherwig: *Guineas and Gunpowder*, Kap. 9–10.

88 Zahlen aus: Glover: *Napoleonic Wars*, S. 152; siehe auch Chandler: *Campaigns of Napoleon*, S. 734. Zu Feldzügen und Erholung der österreichischen Armee siehe Rothenberg: *Napoleon's Great Adversaries*, S. 123 ff.

89 Zum Krieg um die Iberische Halbinsel siehe die sachdienlichen Abschnitte in: Glover: *Campaigns of Napoleon*; J. Weller: *Wellington in the Peninsula*, Lon-

don 1962; R. Glover: *Peninsular Preparation: The Reform of the British Army, 1795–1809*, Cambridge 1963; M. Glover: *The Peninsular War, 1807–1814: A Concise History*, Newton Abbott 1974; Sherwig: *Guineas and Gunpowder*, S. 198 ff. Die französische Seite wird behandelt in: J. Thiry: *La Guerre d'Espagne*, Paris 1966; Ross: *European Diplomatic History*, S. 276 ff.; G. H. Lovett: *Napoleon and the Birth of Modern Spain*, 2 Bde., New York 1965. Die Wichtigkeit des spanischen Beitrags wird zu Recht hervorgehoben in: D. Gates: *The Spanish Ulcer: A History of the Peninsula War*, London 1986.

90 Brunn: *Europe and the French Imperium*, Kap. 8; Rudé: *Revolutionary Europe*, Kap. 13–14; Lefevre: *Napoleon*, Bd. 2, Kap. 7–8; J. Godechet, B. F. Hyslop und D. L. Dowd: *The Napoleonic Era in Europe*, New York 1971, bes. Kap. 8; G. Best: *War and Society in Revolutionary Europe, 1770–1870*, London 1982, Kap. 11–13; R. J. Rath: *The Fall of the Napoleonic Kingdom of Italy*, New York 1941, Kap. 1–2.

91 Crouzet: »Wars, Blockade and Economic Change«; Glover: *Napoleonic Wars*, Kap. 4–5; O. Connelly: *Napoleon's Satellite Kingdoms*, New York 1965. Zur russischen Politik siehe Chandler: *Campaigns of Napoleon*, S. 739 ff.; *NCMH*, Bd. 9, S. 512 ff.; Lobanov-Rostovsky: *Russia in Europe, 1789–1825*; und, früher, H. Ragsdale: *Détente in the Napoleonic Era: Bonaparte and the Russians*, Lawrence 1980.

92 Chandler: *Campaigns of Napoleon*, Teile 13–14; Glover: *Napoleonic Wars*, S. 160 ff.; Ross: *European Diplomatic History*, S. 310 ff.; A. Palmer: *Napoleon in Russia*, New York 1967; C. Duffy: *Borodino and the War of 1812*, London 1973; Lefevre: *Napoleon*, Bd. 2, Kap. 9; G. Blond: *La Grande Armée 1804/1815*, Paris 1979.

93 Glover: *Napoleonic Wars*, S. 193; Sherwig: *Guineas and Gunpowder*, Kap. 12–13, bes. S. 287 f.; Rothenberg: *Napoleon's Great Adversaries*, S. 178 ff.

94 Was möglicherweise der Grund für die beinah völlige Nichtbeachtung in so vielen Militär- und Diplomatiegeschichten dieser Zeit ist. Zu Einzelheiten siehe E. B. Potter (Hg.): *Sea Power: A Naval History*, Annapolis 1981, Kap. 10 und Bibliographie auf S. 392; B. Perkins: *Prologue to War: England and the United States 1805–1812*, Berkeley 1961; A. T. Mahan: *Sea Power in its Relations to the War of 1812*, 2 Bde., London 1905; Marcus: *Naval History of England*, Bd. 2, Kap. 16.

95 Ingram: *Commitment to Empire*; G. J. Adler: »Britain and the Defence of India – The Origins of the Problem, 1798–1815«, *Journal of Asian History* 6 (1972) S. 14–44.

96 Chandler: *Campaigns of Napoleon*, Teil 17; Glover: *Napoleonic Wars*, S. 212 ff.; Lefevre: *Napoleon*, Bd. 2, Kap. 10; Blond: *La Grande Armée*, Kap. 16; H. Lachouque: *Waterloo*, Paris 1972; U. Pericoli und M. Glover: *1815: The Armies at Waterloo*, London 1973.

97 Zu Einzelheiten über die Abmachungen von 1814–1815 siehe Sherwig: *Guineas and Gunpowder*, Kap. 14; *NCMH*, Bd. 9, Kap. 24; E. V. Gulick: *Europe's Classical Balance of Power*, New York 1967; C. K. Webster: *The Foreign Policy of Castlereagh, 1812–1815: Britain and the Reconstruction of Europe*, London 1931; H. G. Nicolson: *The Congress of Vienna*, London/New York 1946; D. Da-

www.pertwk.com

kin: »The Congress of Vienna, 1814–1815, and Its Antecedents«, in: A. Sked (Hg.): *Europe's Balance of Power 1815–1848*, London 1979.

98 Gulick: *Europe's Classical Balance of Power*, S. 304. Siehe auch die Bemerkungen in: H. Kissinger: *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812–1822*, Boston 1957.

99 Für eine knappe Erfassung der umfangreichen Literatur siehe P. J. Marshall: »British Expansion in India in the Eighteenth Century: An Historical Revision«, *History* 60 (1975) S. 28–43; sowie die Bemerkungen in: Ingram: *Commitment to Empire*.

100 Siehe Braudel: *Wheels of Commerce*, S. 403 ff. für eine nützliche Erörterung der Bedeutung des Fernhandels. Zum spezifisch britischen Kontext habe ich aus dem Aufsatz von Patrick O'Brien: »The Impact of the Revolutionary and Napoleonic Wars, 1793–1815, on the Long Run Growth of the British Economy«, Davis Center-Aufsatz 1983, Nutzen gezogen.

101 Diese Literatur ist erfaßt in: Crouzet: »Toward an Export Economy«; Cain und Hopkins: »The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750–1914«; R. Davis: *The Industrial Revolution and British Overseas Trade*, Leicester 1979; N. F. R. Crafts: »British Economic Growth, 1700–1831: A Review of the Evidence«, *Economic History Review*, Zweite Folge, 36 (1983) S. 177–199.

102 Der Begriff wird gebraucht in: Crouzet: *The Victorian Economy*, London 1982, S. 1.

103 Glover: *Napoleonic Wars*, S. 182 f.

104 Zitiert in: Marcus: *Naval History of England*, Bd. 2, S. 501.

بەرهەمەکانی وەرگێڕ

1–" ئەکتەر و ڕێژیسیۆری کورد ، یەڵماز گیونەی " ، لە ئاڵەمانیاوە کراوەتە کوردی ، 1984 ، ڤیەننا .

2– " کوردستان و شۆڕشەکەی " ، لەئاڵەمانییەوە کراوەتە کوردی ، چاپخانەی ئازاد ، 1985 ، ستۆکهۆڵم .

3– " مەسەلەی کورد لە پارلەمانی ئاڵەمانیدا " ، لە ئاڵەمانییەوە کراوەتە کوردی ، 1985 ، ڤیەننا .

4– " سۆڤیەت و بزووتنەوەی نیشتمانیی کورد " ، هەڵسەنگاندن و پێداچوونەوەیەکی ڕەخنەگرانە بەکارنامەی دوکتۆرییەکەی کاك فازڵ مەلا مەحمود دا ، 1986 ، ڤیەننا .

5–" سڕینەوەی چەند پەڵەیەك بە تەوێڵی ڕاستییەوە " ، چاپخانەی ئازاد ، 1987 ، ستۆکهۆڵم .

6= " مەسەلەی کورد لە پارلەمانی نەمساییدا " ، لە ئاڵەمانییەوە کراوەتە کوردی ، 1989 ، ڤیەننا .

7– " مێگەل " ، سیناریۆی فلیمی مێگەلی یەڵماز گیونەی ، لە ئاڵەمانییەوە کراوەتە کوردی ، چاپخانەی ئازاد ، 1989 ، ستۆکهۆڵم .

8– " یەك هەڵووژە و هەزار هەڵووژە " ، چیرۆکێکی صەمەدی بیهرەنگییە لە فارسییەوە کراوەتە کوردی ، دەزگەی چاپەمەنیی ئارارات ، 1989 ، ستۆکهۆڵم .

9– " کۆمۆنیزمی ئەورووپایی " ، بەرگی یەکەم ، لەئاڵەمانییەوە کراوەتە کوردیی ، چاپخانەی ئازاد ، 1990 ، ستۆکهۆڵم .

10– " ئاشی چی و باراشی چی ؟ " ، چاپخانەی ئازاد ، 1991 ، ستۆکهۆڵم .

11– " نووسەری هێژای تورك ، سمایل بێشکچی و تێڕوانینێکی زانستانەی مەسەلەی کورد " ، چاپخانەی ئازاد ، 1993 ، ستۆکهۆڵم .

12– " بڕێك بابەتی ووشەسازیی کوردیی " ، بەزمانی ئاڵەمانی ، چاپخانەی بەرلین ، 1997 ، بەرلین .

13– " ئاغا و شێخ و دەوڵەت " ، بەرگی یەکەم ، لە ئاڵەمانییەوە کراوەتە کوردیی ، چاپخانەی ئازاد ، 1998 ، ستۆکهۆڵم .

14– " بزووتنەوەی نیشتمانیی کورد ، لەنێوان گێژەنی سەربەخۆیی و لێژەنی ئۆتۆنۆمیدا " ، 1998 ، پاساو .

15- " د. کوردۆ عەلی لەبەر لێزمەی پرسیار دا " ، 1998 ، پاساو .

16- " ئاغا و شێخ و دەوڵەت " ، بەرگی دووهەم ، لە ئاڵەمانییەوە کراوەتە کوردیی ، دەزگەی چاپ و پەخشی سەردەم ، 2003 ، سلێمانی.

زنجیرەی بڵاوکراوەکانی خانەی وەرگێڕان لە ساڵی 2005

ناوی کتێب	زمان	نووسەر	بابەت	وەرگێڕ
ئەفغانستان و پێنج ساڵ دەسەلاتی تاڵیبان	فارسی	وحید مژده	سیاسی	عەلی بیروەندی

www.pertwk.com

تۆپەکە	ئینگلیزی	سی. ئێس. فۆریستەر	ڕۆمان	ئەمین شوان
ستراتیژی ئاسایشی نەتەوەیی ئەمەریکا لەسەدەی (21)		ئا/(ئەنجومەنی دارشتنی ستراتیژی ئاسایشی نەتەوەیی ئەمریکا)	سیاسی	دلاوەر عەبدولا، مجید ساڵح - تارا شێخ عوسمان
نهێنی یاری کاغەز	دانیمارکی	یۆستاین گاردەر	فەلسەفە	بەهرۆز حەسەن
کلتـوری	عەر	د.بورها	کۆمە	خەبات

بەجیهانی بوون و بەجیهانی کردنی کلتور	ەبی	ن غلیۆن د./ سەمیر ئەمین	ڵنا سی	مەحمود
چەند لاپەڕەیەك لە سەربوردەی خۆم	فار سی	سەدرەد ین عەینی	ژیاذ نامە	عەزیز گەردی
ڕەوشی ئابووری وکۆمەلأیەتی کوردی ڕواندز		ئی. ئار. لیچ	کۆمە لأیە تی	عەزیز گەردی
تێگەیشتنی تیۆرە سیاسییەکان	فار سی	تۆماس ئارتۆر سپراگێ نز	سیا سی	فەرشید شەریفی
التنین	کور دی	محەممەد موکری	ڕۆما ن	نەبەز کەمال
پلاندانان و پلاندانانی ڕاگەیاندن	عەر ەبی	د. عماد محمد حسین الهلالی	ڕاگە یاند ن	دلاوەر عوسما ن سالح

تۆماری شێتێك	ڕوو سی	ن. گۆگۆڵ	شانۆ ی	جەلال تەقی
جوگرافیاو پەیوەندییە سیاسییە نێودەوڵەتییەکان	عەر ەبی	محمد عبدالغ نی سعودی	جوگ رافی	جەزا تۆفیق تالیب ئەحمەد عەلی ئەحمەد
گەمییەکەی نوح	تور کی	یەشار کەمال	ڕۆما ن	ئەحمەد محەمەد ئیسماع یل
گوتارو وەرگێران	فار سی	عەلی سوڵحجو و	وەرگ ێران	کۆساری فەتاح ی
رینێ دیکارت	ئەڵ ماذ ی	رینێ دیکارت	فەڵ سەف ی	د. حەمید عەزیز
ڕۆژی شۆڕش	ئین گلیز	ڕاجی عمر	مێژو وی	شیاو محمود

	ی			کاوە سەباح
دۆنی ئارام	عەرەبی	میخائیل شلۆخۆف	ڕۆمان	محەمەد حەمە ساڵح
دووبرا	ڕووسی	لێرمەنتۆف	شانۆی	جەلال تەقی
هونەری وانەگوتنەوە	عەرەبی	محمد عبد الرحیم عدس	پەروەردەی	محەمەد ساڵح مەلا حەسەن هۆرێنی
کلیلی دەسەڵاتی چوارەم	عەرەبی	د.فاروق عمر علی	ڕاگەیاندن	هیوا ساڵح ئەحمەد
هنری کیسنجەر	عەرەبی	هنری کیسنجر	سیاسی	نەبەز کەمال نوری
شیخوخة کلیوباترا و أطفال	کوردی	لەتیف هەڵمەت	هۆنراوە	لەتیف هەڵمەت

www.pertwk.com

سەرچاوەکانی دیموکراسی	عەرەبی	لاری دایمۆند	سیاسی	دلێر میرزا
خۆڕاگرەکان	عەرەبی	بۆریس گۆرباچۆڤ	ڕۆمان	خانەی ڕادۆگا- مۆسکۆ
سۆفیگەرێتی	عەرەبی	نێکۆس کازەنتزاکیس		ڕەئوف حەسەن
نەریتی فاشیزم	فارسی	جۆن وایس	مێژووی	کارزان کاوسێن
کورتە مێژووی گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵناسی	فارسی	بۆتۆل	کۆمەڵناسی	فەرشیدی شەریفی
تاو	عەرەبی	لاوتزۆ و چوانگ تزۆ	فەلسەفەی	دیاری عەلی و ڕەئوف حەسەن
خاڵە ساڤا	ڕووسی	أ.پ.چیخۆف	شانۆی	جەلال تەقی

الأنفال الكورد و دولة العراق	كوردی	شۆڕش حاجی رسول	بەڵگەنامەی	خانەی وەرگێڕان
ڕاوچی	عەرەبی	یەشار کەمال	چیرۆك	تەها ئەحمەد ڕەسول
زانستی کیمیا بۆ هەمووان	ئینگلیزی	جی.بی. شولپین	زانستی	د.بایەزید حەسەن
صفحات من تأريخ كفاح الشعب الكوردي ج1	كوردی	فاتح ڕەسول	مێژووی	کەمال غەمبار
لەدەرباری شاوە بۆ زیندانی شۆڕش	عەرەبی	إحسان نرغی	سیاسی	ئەحمەد قادر سەعید
ڕۆڵی کارکردن لەگۆڕینی مروڤ بۆ مەیمون	ئەڵمانی	فردریك ئەنگلس	کۆمەڵناسی	کەریم مەلا ڕەشید
هونەری شیعر	ئەڵماز	ئەریستۆتلس	فەلسەف	د.حەمید

www.pertwk.com

	ی		ە	عەزیز
کۆمەڵگەی نەریتی و کۆمەڵگەی مۆدێرن	فارسی	مالکوم واترز	فەلسەفە	عبدوڵلا ڕەسوولی
خمسون قصيدة مترجمة عن الشعر الأنكليزي الحديث	ئینگلیزی	الأدب الأنكليزي	هۆنراوە	وفاء عبدالاطيف زين العابدين
حەوت گوتار دەربارەی وەرگێڕان	فارسی	کورش صفوی	وەرگێڕان	رفعت مرادی
دیموکراسییەتی ڕاگەیاندن و پەیوەندیکردن	عەرەبی	د. محمد عبدالقادر حاتم	ڕاگەیاندن	مەم بورهان قانع
دڵشاد	عەرەبی	سەلیم بەرەکات	ڕۆمان	جەوهەر کرمانج
گوڵبژێرێك	عەرەبی	هادی	پەند	حسێن

لە پەندو سەرهاتە ناوازەکان	وبی	عەلەوی	د	عوسمان نێرگسەجاڕی

ناوی کتێب	زمان	نووسەر	بابەت	وەرگێر
چەردەیەکی کۆمەڵایەتیانە لە مێژووی نوێی ئێراق /2	عەرەبی	د. عەلی وەردی	کۆمەڵناسی	کوێستان جەمال
چەردەیەکی کۆمەڵایەتییانە لەمێژووی نوێی ئێراق/5	عەرەبی	د. عەلی وەردی	کۆمەڵناسی	حەسەن جاف
چەردەیەکی کۆمەڵایەتییانە لە مێژووی نوێی عێراق بەرگی (6)	عەرەبی	علی وردی	کۆمەڵناسی	دلێر میرزا

چەردەیەکی کۆمەڵایەتییانە لە مێژووی نوێی عێراق پاشکۆی بەرگی (6)	عەرەبی	علی وردی	کۆمەڵناسی	دلێر میرزا

زنجیرەی بلاْوکراوەکانی خانەی وەرگێڕان لەساڵی 2006

ناوی کتێب	زمان	نووسەر	بابەت	وەرگێر
شانۆی هاوچەرخی سویدی	عەرەبی	د. فازڵ جاف	شانۆی	دلێر میرزا
چیرۆکی میللی کوردیKurdish Folktales	کوردی	محەمەد حەمە ساڵح	چیرۆک	ویلەر سانکستون

مارکسیسمی فەلسەفی و ئایدیالیستە هێگلییەکان	فارسی	حوسێن بشیریە	فەلسەفی	مەنسووری تەیفوری
کۆمەڵناسی جەنگ	فارسی	گاستۆن بۆتۆڵ	کۆمەڵناسی	مەنسووری تەیفوری
یەکەمین ترپە عاشقانەییەکانی دڵم	فارسی	فروغ فەروغزاد	ئەدەبی	ئەبوبەکر قەرەداغی
سەفەرنامەی هێنری بێندەر	فارسی	هێنری بێندەر	مێژوویی	ئەبوبەکر خۆشناو
ماڵی بووکە شووشە	ئینگلیزی	هێنریك ئیبسن	شانۆیی	تەیمور تاهیر
چیرۆکەکانی دۆن	فارسی و عەرەبی	میخائیل شۆلۆخەف	چیرۆك	ئەکرەم عەلی

www.pertwk.com

ژیان ماناى چییە؟	فارسی	برادلی ترور گریو	فکر	موسلیم ئەحمەد
داستانەکانی شانامەی فیردەوسی	فارسی	ئەسەدوڵلای شەعبانی	مێژوویی	دلێر میرزا
سەرهەڵدان و داڕمانی زلهێزەکان	ئەڵمانی	پاول کێنەدی	مێژوویی	د. کوردۆ عەلی
صفحات من تأريخ كفاح الشعب الكوردي ج2	کوردی	فاتح ڕەسول	مێژوویی	کەمال غەمبار
صفحات من تأريخ كفاح الشعب الكوردي ج3	کوردی	فاتح ڕەسول	مێژوویی	کەمال غەمبار
هاونەتەوەیی قەومی کورد و ماد	فارسی	حەبیبوڵلا تابانی	مێژوویی	جەلیل گادانی
ژیارو تازەگەری	فارسی	هەڤپەیڤینێك لە نێوان	فکر	هیوا عەزیزی

		جەمشید ی بێهنام و رامینی جەهانبە گلوو		
سەربازێکی ئەمێریکایی	عەر دبی	ژەنەراڵ تۆمی فرانکس	یادا شت	باسط حەمە غەریب

www.pertwk.com